

LUND UNIVERSITY

Svenska invandrare deporterade från USA 1890-1940

Wallengren, Hans

Published in:
Människor, mening och motstånd

2020

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Wallengren, H. (2020). Svenska invandrare deporterade från USA 1890-1940. I S. Nysell, & S. Lindholm (Red.), *Människor, mening och motstånd: En vänbok till professor Mats Greiff* (s. 299-320). (Skrifter med historiska perspektiv ; Vol. 24). Big Bad Books.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Människor, mening och motstånd

En vänbok till professor Mats Greiff

Stefan Nyzell och Susan Lindholm (red.)

Skrifter med historiska perspektiv 24

Skriftserien *Skrifter med historiska perspektiv* ges ut av Historiska studier, Institutionen för samhälle, kultur och identitet vid Malmö universitet. Syftet är att sprida forskning med historiska perspektiv av forskare med anknytning till institutionen och dess forskningsmiljö.

Skriftserien startades 2001 och ger ut monografier, antologier, avhandlingar, festskrifter och konferensrapporter. Ansvarig för serien är ämneskollegiet i historia. En redaktionskommitté har ansvar för att manus granskas.

För tryckning av boken har finansiering sökts från Magnus Bergvalls stiftelse och Åke Wibergs stiftelse.

© Författarna

Omslag, layout och sättning: Fredrik Björk, **Big Bad Books**

Tryck: Holmbergs, Malmö

ISBN 978-91-7877-113-4 (tryckt)

ISBN 978-91-7877-114-1 (pdf)

DOI 10.24834/isbn.978-91-7877-114-1

Innehåll

<i>Stefan Nyzell & Susan Lindholm</i> Förord	6
<i>Irene Andersson</i> Revolutionär bolsjevik i päls och spetskrage. Aleksandra Kollontaj i dagspress, säkerhetspolismaterial och den nya kvinnorörelsen	10
<i>Lars Edgren & Monika Edgren</i> Nationaldemokraterna, demokratin och kulturkampen. Om Sverigedemokraternas ideologiska förebilder	29
<i>Susanna Hedenborg</i> Flickan med facklan. Gymnasten Karin Lindéns livsberättelse	54
<i>Johan Lundin & Fredrik Nilsson</i> En gränslöst god svensk moral? Invalidtransporter, känslor och moralisk positionering	76
<i>Nils Andersson</i> E.P. Thompson som historiker under förändrade politiska omständigheter	95
<i>Björn Horgby</i> Massornas teater	109
<i>Stefan Nyzell</i> Med ridpiskan på upploppet. Ridande polisen i Malmö i det tidiga 1900-talet	130
<i>Lennart Olausson</i> Kant och historiematerialismen. Några randanmärkningar till Max Adlers läsning av Kant och Marx	147
<i>Brian Roberts</i> Social Space and Life Patterns – A Sketch	162
<i>Bodil Liljefors Persson</i> Resa i Mayalandskap. Om motstånd, varaktighet och förändring utifrån nedslag i Chilam Balam-böckerna och Prins Wilhelms expedition 1920	184

<i>Lars Olsson</i>	207
Labor Migration and the transfer of a mode of production. The London Company of Virginia and the Expansion of the English Political Economy in the early 1600s.	
<i>Jesper Johansson</i>	225
Migranternas sociala rättigheter i Sverige. Jämförande perspektiv på välfärdsregimer och inkorporeringsregimer ca 1960–2010-talet	
<i>Vanja Lozic, Marickén Larsson, Luljetë Duraku & Teresa Vasiljev</i>	251
Tystnad och motstånd. Kollegialt utforskande av vuxnas makt och normer i utbildningsinstitutioner	
<i>Malin Thor Tureby</i>	277
Flyktingar och hjälpverksamhet i arkiv och historieskrivning	
<i>Hans Wallengren</i>	305
Svenska invandrare deporterade från USA 1890–1940	
<i>Lars Berggren</i>	329
John Henry och minneskulturen. Populärkultur, historiebruk och stridigheter kring en amerikansk balladhjälte	
<i>Joakim Glaser</i>	348
Fler än en motståndare. Fotboll och motstånd i östra Tyskland	
<i>Roger Johansson, Per-Markku Ristilammi, & Helena Tolvhed</i>	366
Zlatan som monument och tidsspegel	
<i>Martin Kjellgren</i>	391
Bokmarknadens materialitet. Mediarevolution och boklig kultur i 1500-talets Sverige	
<i>Susan Lindholm</i>	413
Silvana Imam – the new Swedish girl who just doesn't care	

Tabula

1. Fredrik Alvé, Lund
2. Erik Alvstad, Lund
3. Irene Andersson, Malmö
4. Malin Arvidsson, Malmö
5. Mikael Askander, Malmö
6. Cecilia Axelsson Yngvéus, Kävlinge
7. Marie Bennedahl, Växjö
8. Kristina och Lars Berggren, Lund
9. Magnus Bergman, Malmö
10. Fredrik Björk, Malmö
11. Eva Blomberg, Stockholm
12. Senait Bohlin, Lund
13. Kjersti Bosdotter, Stockholm
14. Pål Brunnström, Malmö
15. Ingegerd Christiansson, Arlöv
16. Bodil Cronqvist, Lund
17. Ingmarie Danielsson Malmros, Vittsjö
18. Lars Edgren, Lund
19. Monika Edgren, Lund
20. Fredrik Egefur, Malmö
21. Ewa och Lars Ekdahl, Saltsjö-Boo
22. Per Eliasson, Malmö
23. Martin Ericsson, Malmö
24. Peter Eriksson, Malmö
25. Peter Gladoić Håkansson, Malmö
26. Joakim Glaser, Lindby
27. Magnus Gustafson, Malmö
28. Lars Hansson och Ellinor Platzer, Växjö
29. Susanna Hedenborg, Rydsgård
30. Jonny Hjelm, Umeå
31. Björn Horgby, Linköping
32. Hans Hägerdal, Lund
33. Nina-Ewa Ilnicki, Malmö
34. Maths Isacson, Uppsala
35. Jesper Johansson, Växjö
36. Roger Johansson, Malmö
37. Carolina Jonsson Malm, Malmö
38. Matias Kaihovirta, Karis
39. Martin Kjellgren, Linköping
40. Wiebke Kolbe, Lund
41. Lasse Kvarnström, Linköping
42. Bodil Liljefors Persson, Limhamn
43. Anders Lindh, Tosthult
44. Susan Lindholm, Stockholm
45. Anders Linde-Laursen och Liz Faier, Malmö
46. Vanja Lozic, Malmö
47. Janna Lundberg, Malmö
48. Johan A. Lundin, Krumby
49. Ann-Sophie Mårtensson, Malmö
50. Fredrik Nilsson, Åbo
51. Magnus Nilsson, Malmö
52. Robert Nilsson Mohammadi, Malmö
53. Stefan Nyzell, Lund
54. Magnus Olofsson och Malin Gregersen, Växjö
55. Anders Persson, Höganäs
56. Helén Persson och Ulf Zander, Lund
57. Aage Radmann, Oslo
58. David Rosenlund, Malmö
59. Joel Rudnert, Malmö
60. Hanne Sanders, Lund
61. Emma Severinsson, Malmö
62. Maria Sjöberg, Göteborg
63. Jonas Sjölander, Örtofta
64. Henrik Skrak, Malmö
65. Thomas och Maria Småberg, Lund
66. Staffan Stranne, Ronneby
67. Johan Svanberg, Hägersten
68. Matilda Svensson Chowdhury, Malmö
69. Malin Thor Tureby, Tranås
70. Helena Tolvhed, Stockholm
71. Charlotte Tornbjerg, Lund
72. Eva Helen Ulvros, Lund
73. Ann-Kristin Wallengren, Igelösa
74. Hans Wallengren, Igelösa

Förord

Stefan Nyzell och Susan Lindholm

År 1992 disputerade Mats Greiff på avhandlingen *Kontoristen – Från chefens högra hand till proletär*. Disputation ägde rum på Historiska institutionen i Lund med Alf O. Johansson som fakultetsopponent. Avhandlingens tema är den proletariseringprocess som industritjänstemän genomgick mellan 1840 och 1950. Hand i hand med denna skedde också en feminiseringsprocess. Mats undersöker noggrant hur dessa förändringsprocesser förändrade villkoren för industritjänstemännen på Kockums i Malmö och SKF i Göteborg. Avhandlingen fokuserar därmed hur det vardagliga arbetet förändrades och hur tjänstemännen utvecklade strategier, bland annat genom den fackliga organiseringen.

Några år tidigare hade Mats tillsammans med Hans Larsson skrivit en kandidatuppsats om Lugnet i Malmö, ett bostadsområde som byggdes upp i anslutning till Kockums gjuteri på 1800-talet. I uppsatsen analyseras områdets sociala sammansättning och befolkningens levnadsvillkor. Uppsatsen uppmärksammades i pressen och kom också många år senare att publiceras i tidskriften *Elbogen*.

Mats utbildade sig tidigt till lärare i samhällsorienterande ämnen. Under året på Lärarhögskolan i Malmö kom han i kontakt med metodlektorn i historia Christer Karlegård. Denne samlade en grupp lärarkandidater och lärare på fältet runt historiedidaktiska projekt, däribland *Blir det som det blir*. Mats var mycket aktiv i denna verksamhet, som gick ut på att utveckla en emancipatorisk historieundervisning. När Mats börjat arbeta som grundskollärare i Skurup tog han initiativ till ett projekt om eternitfabriken i Lomma som han och eleverna arbetade med.

När Mats började doktorera i Lund ingick han i den livaktiga, arbetarhistoriska miljö som byggdes upp av Lars Olsson. Lars Olsson blev Mats handledare och en god vän och mentor ända fram till sin bortgång tidigare under detta år. Mats deltog aktivt i det arbetshistoriska seminariet, som han under en period administrerade och ledde. Seminariet var en mötesplats mellan akademiska forskare och gräv-där-du-står-forskare från de fackliga organisationerna. Mats började också undervisa på de arbetarhistoriska kurserna på Historiska institutionen. Forskarna i den ar-

betarhistoriska miljön deltog aktivt i forskningscirklar tillsammans med fackliga organisationer. Mats engagerade sig tidigt i ett par sådana cirklar tillsammans med industritjänstemän. Det material som arbetades fram av dessa och de intervjuer som gjordes kom att betyda mycket för Mats avhandlingsarbete. Genom dessa cirklar arbetade han således tidigt med Oral History.

Efter disputationen fick Mats anställning på Lärarhögskolan i Malmö och började således utbilda lärarkandidater. Han blev en omtyckt lärare som fick – och alltjämt har – en mycket stor betydelse för miljön. När lärarutbildningen blev en del av Malmö högskola mot slutet av 1990-talet arbetade Mats aktivt med att bygga upp ett kursutbud inom humaniora. Inom den satsningen konstruerades en historieutbildning som sedan utvecklats i flera steg. När den nationella forskarskolan i historia grundades 2001 blev Malmö högskola en av partnerinstitutionerna. Härigenom kunde historiemiljön bli delaktig i en forskarutbildning trots att rättigheterna än så länge fanns i Lund. Mats byggde aktivt upp ett högre seminarium, där doktorandernas och andra historiskt inriktade forskares texter kunde ventileras. Historiska studiers forskarseminarium är fortfarande en viktig plats för diskussioner om historia på lärosätet, och många doktorander har genom åren här fått sin skolning till forskare i historia.

Ett par år in på 1990-talet fick Mats ett postdokstipendium för att forska på Irland under ett år. Han bosatte sig i Dublin tillsammans med sin familj och började bedriva forskning på Trinity College. Forskningen ledde fram till att Mats publicerade två böcker om arbetares förhållanden på Nordirland: *Kvinnorna marscherade demonstrativt iväg* och *”Vi bodde, bad och blev utbildade som om vi vore på skilda kontinenter.” Katolska och protestantiska arbetare i Belfast 1850–1914*. I den sistnämnda boken analyseras, mot bakgrund av den politiska, sociala och ekonomiska utvecklingen i Irland 1850-1914, framväxten av en skarp segregation mellan katoliker och protestanter och de identiteter som skapas i detta sammanhang. Analysen visar på ett komplicerat samspel mellan identitetsgrunder som klass, genus och etnicitet.

Bland den forskning som Mats utvecklade efter året på Irland kan nämnas ett projekt om lärararbetets förändringar som han forskade kring på Arbetslivsinstitutet (ALI) i Malmö. En avdelning av ALI startades i nära samarbete med Malmö högskola, och Mats hade en del av sin verksamhet förlagd dit under flera år.

Travsport är ett av Mats stora intressen sedan barnsben, och han har också varit ägare till flera hästar. Tillsammans med Susanna Hedenborg

satte han igång ett projekt om hästar och travsport som bland annat presenterades på internationella konferenser. Projektet resulterade i ett par antologier, där Mats bland annat skrivit om stallbackskulturen.

I början av 2000-talet var Mats med och arrangerade den första av en rad konferenser på temat rock och samhälle i Hultsfred. Även när det gällde detta kunde Mats knyta an till sina intressen. Han har publicerat flera artiklar om musik med en imponerande bredd. Han har bland annat skrivit om rockmusik i DDR, om cajun i Louisiana, om countrymusik i USA och om skifflemusik i England. Han har ett stort internationellt kontaktnät såväl bland verksamma musiker som bland kulturhistoriskt inriktade forskare. Han har också tillbringat flera längre perioder utomlands, såväl i USA som i Storbritannien, och därvid haft möjlighet att bedriva forskning och att göra intervjuer.

Mats forskargärning som konsekvent har utgått från perspektiven klass, genus och etnicitet kan sammanfattas i några nyckelbegrepp som löper som en röd tråd genom hela hans verksamhet som forskare. För det första kännetecknas hela hans produktion av ett *underifrånperspektiv*, av att ta en utgångspunkt i villkoren för vanliga människor av kött och blod. För det andra har han i konsekvens med detta arbetat med *mundlig historia* från det att han skrev sin avhandling till det aktuella projektet om skifflemusik i England. För det tredje har han under alla år hållit *historiedidaktiska perspektiv* levande, och han har inte minst förespråkat en emancipatorisk historieundervisning. För det fjärde har han ständigt arbetat i ett *internationellt sammanhang*. Han har varit gästforskare utomlands vid flera tillfällen och producerat forskningsresultat som bygger på forskning i USA, Tyskland och England. Han har också varit en flitig deltagare på olika internationella konferenser.

Mats har alltsedan slutet av 1990-talet varit en viktig del av historikermiljön på Malmö högskola, och har naturligtvis fortsatt att vara det sedan lärosätet blev universitet 2018. Hans betydelse för utbildnings- och forskningsmiljön Historiska studier kan knappast överskattas. Som mångårig ämnesansvarig för Historiska studier har Mats på många sätt satt prägel på miljön, dels i det uttalat inkluderande och flervetenskapliga perspektivet i miljöns historiesyn, dels i en historieforskning med tyngdpunkt på modern social- och kulturhistoria. Mats har som antingen huvud- eller biträdande handledare följt en mängd doktorander i historia på vägen genom deras forskarutbildning, varav flera finns med som medförfattare i denna bok. Att forskarutbildningsämnet Historia och historiedidaktik på Malmö universitet idag står sig synnerligen väl i ett nationellt perspek-

Förord

tiv med inte mindre än 15 aktiva doktorander hösten 2020 vittnar om att den utbildnings- och forskningsmiljö Mats varit en strakt bidragande del i att bygga präglas av betydande kvalitet vilket även slagits fast i nationella utvärderingar.

Mats har även varit en starkt engagerad medarbetare på fakultets- och universitetsnivå, bland annat under ett flertal år som lärarrepresentant i universitetsstyrelsen. Här har hans kollegiala gärning alltid präglats av den vetenskapligt skolade historikerns kritiska blick. Hans långa erfarenhet av högre utbildning och forskning är något han på senare år med självklarhet tagit med sig in i rollen som prefekt på institutionen Samhälle, kultur och identitet (SKI).

Revolutionär bolsjevik i päls och spetskrage. Aleksandra Kollontaj i dagspress, säkerhets- polismaterial och den nya kvinnorörelsen

Irene Andersson

Inledning

I april 1930 blev den som förestod ledningen för den sovjetiske legationen i Sverige, Victor L. Kopp, allvarligt sjuk och tvingades resa till Berlin för en operation. Aleksandra Kollontaj (1872-1952), som ledde beskickningen i Oslo, kallades in för att under sjukperioden fungera som sändebud i de båda länderna. Till en början en period på 10 dagar. Hon stannade i 15 år. Säkerhetspolisen upprättade omedelbart en personakt för Aleksandra Kollontaj och började samla på olika tidningsklipp med uttalanden om henne och det nya uppdraget.¹ Uppgifter om tiden för första världskriget om hur hon hade genomfört en talarturné i landet och blivit utvisad tillfogades.² Under senare delen av sommaren blev det bestämt att hon skulle förflyttas till Stockholm och bli ackrediterad som Sovjetunionens officiella representant. I slutet av oktober samma år hölls en officiell mottagning på Stockholms slott då Aleksandra Kollontaj skulle lämna över sina kreditivbrev till kung Gustav V. Dagspressen kommenterade hennes färd i sjuglasvagnen från Grand hotell till slottet. *Socialdemokraten* rapporterade under rubriken ”Sovjetstjärnan i kunglig infattning”³ och konservativa *Nya Dagligt Allehanda* gav sin bild av händelsen med orden ”Högst borgerligt skådespel med bolsjevikisk primadonna”⁴. Aleksandra Kollontaj, som under den största delen av åren i Sverige kallades Sovjetunionens sändebud eller minister, kom att inneha titeln ambassadör från 1943 till 1945.⁵ På 1970-talet nytrycktes flera av hennes skrifter om kvin-

1 Alexandra Kollontaj, Personakt 753, Säkerhetspolisens arkiv (SÄPO), Stockholm.

2 Kollontaj, Personakt 753:A2, SÄPO. Se Sverker Oredsson, *Svensk rädsla. Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets första hälft* (Lund 2001) s. 116.

3 *Socialdemokraten* 31/10-1930.

4 *Nya Dagligt Allehanda* 30/10-1930.

5 Titeln ambassadör var före 1945 avsedd för stormakternas chefer på varandras legationer. Chefer för mindre staters beskickningar eller stormakternas beskickningar hos

nans ekonomiska och politiska ställning i samhället och familjen, samt texter om relationen mellan arbete och kärlek. Talande är rubriken på en artikel i *Dagens Nyheter* 1976 av Maria Bergom-Larsson "Nyupptäckt i kvinnorörelsen. Alexandra Kollontaj".⁶

I denna text undersöks material som innehåller fragment av möten i bred bemärkelse med Aleksandra Kollontaj. Det är dagspress när hon anlände till Sverige 1930 och nedslag i säkerhetspolisens material från 1930- och 1940-talet. Vidare används för- eller efterord i de nytryckta utgåvorna av hennes böcker.⁷ På vilka sätt skrev svensk press om Aleksandra Kollontaj när hon blev ackrediterad som sändebud? Vari låg säkerhetspolisens intresse för henne? Hur kopplades hennes analyser av kvinnofrågor och hennes revolutionära bakgrund till kvinnorörelsen på 1970-talet?

Litteratur av och om Aleksandra Kollontaj

I mina bokhyllor finns flera boktitlar av Aleksandra Kollontaj, de flesta härstammar från tiden i Grupp 8.⁸ Min första bekantskap var en samling föreläsningar som hon höll vid Sverdlovuniversitetet i Leningrad 1921, publicerade i boken *Kvinnas ställning i den ekonomiska samhällsutvecklingen*. Den kunde läsas på svenska redan 1926. Min bok är från 1976, men en upplaga hade kommit ut 1971. Författaren och journalisten Margit Palmær-Waldén skrev ett efterord i den upplagan, det trycktes om fem år senare. Så följer titlarna *Kvinnans kamp för ekonomisk frigörelse*, 1973, *Kvinnan och familjen*, 1976, och *Kvinnans kamp för politiska rättigheter*, 1977. Alla tre hade publicerats på ryska 1909 och översattes av ekonomhistorikern Anita Göransson som även skrev för- eller efterord. Ytterligare två titlar av Aleksandra Kollontaj står i min bokhylla. Novellsamlingen

mindre stater kallades ministrar. Orden 'beskickning' och 'sändebud' är lättare att använda, menar Krister Wahlbäck, i Aleksandra Kollontaj, *Aleksandra Kollontajs dagböcker 1930-1940* (Stockholm 2008) not 9 s. 699.

6 *Dagens Nyheter* 21/12-1976. Tack till Berit Lindberg Johansson för Maria Bergom-Larssons artikel.

7 Denna text är en del av föredraget "Möten med Alexandra Kollontaj" som jag höll tillsammans med historikern Charlotte Tornbjer på Nordiska Kvinnohistorikermötet, Åbo, Finland 2005. Se Charlotte Tornbjer, "Att resa till framtiden? Svenska resenärers föreställningar om kvinnan och familjen i Sovjetunionen", Kristian Gerner och Klas-Göran Karlsson (red.), *Rysk spegel. Svenska berättelser om Sovjetunionen – och om Sverige* (Lund 2008).

8 Tack till Elisabeth Lewander som rensade i sin bokhylla och kompletterade min.

Arbetsbiens kärlek, 1976, med efterord av Agneta Pleijel. Den fanns på svenska 1925. Samlingsvolymen *Den nya moralen*, 1979, innehåller tre texter ursprungligen utgivna på ryska mellan åren 1911 och 1926. Efterordet skrevs av Märit Andersson och Sonja Pleijel. Texterna som nytrycktes på 1970-talet hade således tillkommit och publicerats långt tidigare.

Aleksandra Kollontaj ägnade sig åt dagboksskrivande under sin tid som sändebud i Sverige. Hennes dagböcker från 1930-talet, gavs ut 2008, med ett reflekterande och informationsrikt förord av Krister Wahlbäck. Eftersom hon redigerade anteckningarna själv under sina sista levnadsår i Moskva är de inte helt att betrakta som samtida dagböcker, utan mer som memoarer.⁹ Ulrika Knutson har skrivit ett kapitel om Aleksandra Kollontaj och hennes relation till kretsen kring Kvinnliga medborgarskolan vid Fogelstad i sin bok *Kvinnor på gränsen till genombrott. Grupporträtt av Tidevarvets kvinnor*, 2004. I fokus står Aleksandra Kollontajs nära vänskap med hennes läkare Ada Nilsson och underlaget är 300 brev från Aleksandra Kollontaj till Ada Nilsson.¹⁰ Både Wahlbäck och Knutson använder *Aleksandra Kollontaj. En biografi* av den ryske juristen och författaren av politisk historia Arkadij Iosifovič Vaksberg, från 1997, för att skildra Aleksandra Kollontajs liv och verksamhet.¹¹ Jag har hämtat biografiska uppgifter om hennes liv från Wahlbäcks förord.

Wilhelm Agrell beskriver i *Stockholm som spioncentral*, 2006, Sovjetunionens beskickning, spioneri och övervakning och nämner även Aleksandra Kollontaj.¹² I början av 2000-talet deltog jag i ett forskningsprojekt om hur säkerhetstjänsterna, MUST och SÄPO, hade registrerat och övervakat personer under svensk efterkrigstid. Mitt projekt fokuserade på fredsaktivister och jag var särskilt intresserad av kvinnors aktiviteter.¹³ Åren kring 1950 växte Svenska kvinnors vänsterförbund, SKV, stort.

9 Förord Wahlbäck, i Kollontaj (2008) s. 16.

10 Ulrika Knutson, "Så rullar historiens hjul. Alexandra Kollontaj", i *Kvinnor på gränsen till genombrott: Grupporträtt av Tidevarvets kvinnor* (Stockholm 2004). Brevet är bevarade i Ada Nilssons samling, Kvinnohistoriska samlingen, Göteborgs Universitetsbibliotek (GUB).

11 Arkadij Iosifovič Vaksberg, *Aleksandra Kollontaj. En biografi* (Stockholm 1997), på franska 1996, förkortad upplaga på svenska 1997.

12 Wilhelm Agrell, *Stockholm som spioncentral* (Lund 2006).

13 "Toleransens gränser", Forskningsprogram MUST, om militär underrättelse- och säkerhetstjänst från slutet av 1920-talet till och med början av 1980-talet, forskningsledare professor Kim Salomon, Historiska institutionen, Lunds universitet, Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet (1998).

Organisationen anslöt sig till Kvinnornas demokratiska världsförbund, KDV, som internationellt betraktades som en kommunistisk täckorganisation, och därför övervakades det svenska förbundet. En central aktör i SKV var läkaren Ada Nilsson. Av den anledningen beställde jag fram inte bara mapparna över SKV hos säkerhetspolisen utan efterfrågade också personakten över Aleksandra Kollontaj.¹⁴

Aleksandra Kollontajs bakgrund

Aleksandra Kollontaj föddes 1872 i en aristokratisk rysk familj men blev så småningom en glödande marxistisk revolutionär. Hon gifte sig som 21-åring och fick en son året därpå. Efter några år lämnade hon maken och sonen och reste runt i Europa och umgicks med andra revolutionärer. Hon publicerade böcker om arbetarfrågan och om arbetskvinnornas ställning redan runt 1900. År 1909 till 1917 befann hon sig i Västeuropa, bland annat i Sverige och i Norden. 1912 föreläste hon på flera svenska orter. År 1914 återkom hon till Sverige, agiterade och skrev artiklar för den socialdemokratiska pressen. Vid denna tid tillhörde Aleksandra Kollontaj fortfarande mensjevikerna, den icke-leninistiska grenen av den ryska socialdemokratin. Hon tog parti för bolsjevikerna och Lenin 1915. När de tog makten i oktoberrevolutionen 1917 blev hon ledare för Kommissariatet för social välfärd och ingick därmed i regeringen. År 1918 fick hon avgå från posten, då hon var missnöjd med villkoren i separatfreden med Tyskland. Som folkkommissarie hade hon deltagit i stiftandet av lagar som rörde kvinnor och mäns jämställdhet, äktenskap, skilsmässa, moderskap och rättigheter för utomäktenskapliga barn. Hon arbetade vidare som agitator och, från 1920, som ledare för en separat kvinnobyrå inom det kommunistiska partiet. Kritisk till partiets utveckling engagerade hon sig i arbetaroppositionen och blev en av dess ledande krafter. Oppositionen, som drevs inom partiet, ifrågasatte öppet den nya ekonomiska politiken, NEP, och menade att partiet hade avlägsnat sig för långt från massorna och krävde mer makt för arbetarna i fabriker. Arbetaroppositionen förbjöds definitivt av Lenin på kongressen 1921. Aleksandra Kollontaj tog avstånd från oppositionen, men hade definitivt hamnat ute i den politiska kylan. Hon kontaktade Stalin, generalsekreteraren i partiet, och fick uppdrag som representant för Sovjetunionens handelsdelegation i Norge. Under åren 1924 till 1930 arbetade hon som diplomat

¹⁴ När jag läste materialet, år 2001-2003, förvarades det på Rikspolisstyrelsen, Kungsholmen, Stockholm.

i Norge och Mexiko. År 1930 kom hon till Stockholm för att tillfälligt upprätthålla ledningen på den sovjetiska beskickningen.¹⁵

Mötet med Alexandra Kollontaj i Stockholm

Aleksandra Kollontaj var det första kvinnliga sändebudet i världen och dessutom den första kvinnan i världen som hade varit ledamot i en regering. Hon hade ett förflutet som revolutionär och hade en gång varit utvisad ur Sverige. Nu skulle hon vara officiell representant för det kommunistiska Sovjetunionen. Säkerhetspolisen var på sin vakt.

Således föranledde nyheten om att Aleksandra Kollontaj skulle vikariera som sändebud även i Sverige säkerhetspolisen att klippa artiklar ur tidningar och samla dem i en personakt. Ur de kommunistiska *Folkets Dagblad* och *Ny Dag* klipptes från april till augusti fyra artiklar. Från de liberala pressrösterna *Stockholmsbladet*, *Stockholmstidningen* och *Stockholms Dagblad* hämtades sju klipp och från konservativa *Nya Dagligt Allehanda* två klipp.¹⁶ Artiklarna utgjordes främst av notiser om att Aleksandra Kollontaj skulle komma till Stockholm, utom två som handlade om att hon blivit nekad inresa i Holland till en konferens och en från *Nya Dagligt Allehanda*, som innehöll en intervju, där hon sades lovorda ”sovjetparadiset”.¹⁷ Bevakningen av hennes installation till Sovjetunionens sändebud avsatte endast ett klipp och det var från *Nya Dagligt Allehanda*. Att flera andra tidningar rapporterade om Aleksandra Kollontajs färd i sjuglasvagnen blev tydligt när jag sökte utanför säkerhetspolisens arkiv.

Av tradition fördes utländska sändebud till det kungliga slottet i sjuglasvagn med förspända hästar och livréklädda marskalkar. Så skedde också i Aleksandra Kollontajs fall. I sin dagbok berättade hon om hur det gick till. Inför mötet hade hon flera gånger fått tydliga och detaljerade instruktioner. Eftersom hon var sändebud skulle hon inte niga djupt för kungen vilket var brukligt att damer gjorde. Protokollchefen hade betonat att hennes fall var nytt i historien. Hon blev hämtad på Grand hotell av den kungliga vagnen som förde henne till slottsentrén där hon vandrade uppför trapporna flankerad av Karl XI- och Karl XII-drabanter med dragna sablar. När hon väl efter flera bugningar och passager genom olika dörrar äntligen mötte Gustav V frågade han i viskande ton hur kungen i

15 Förord Krister Walhback, i Kollontaj (2008) s. 8-13.

16 Kollontaj, Personakt 753, A1, tidningsklipp, nr 1 (2 klipp), 4-11, 13-15, SÄPO.

17 *Nya Dagligt Allehanda* 23/4-1930.

Norge hade gjort, om hon hade blivit stående i samtal med honom eller om hon hade erbjudits att sitta. Hon svarade att de hade suttit ner. Då hade den svenske kungen bett henne sitta och han hade sagt: ”Jag har hittills aldrig haft tillfälle att ta emot en dam med så högt uppdrag. Ceremonielet är alltså inte utarbetat.”¹⁸

Flera journalister och mängder av åskådare bevittnade färden i sjuglasvagnen, enligt tidningstexterna. Medan de kommunistiska tidningarna inte alls nämnde Aleksandra Kollontajs röda läppar, svarta ögonbryn, chinchillapäls, smycken och den svarta taftklänningen frossade de borgerliga tidningarna i de yttre attributen. Tillfället att koppla samman en hängiven revolutionär med borgerlig prakt gick dem inte förbi. Men också andra poänger går att dra fram ur mötet med Aleksandra Kollontaj. I Sverige fanns två kommunistiska tidningar, den Moskvatrogna *Ny Dag* (sillénare) och *Folkets Dagblad*, som var det svenska kommunistpartiets tidning (kilbomare).¹⁹ *Ny Dag* noterade endast med ett par neutrala rader att Alexandra Kollontaj hade installerats. Tre dagar senare lyftes hon däremot fram i en stor intervju inför 7:e novemberfirandet av revolutionens 13-årsdag. På fotografiet framstod Alexandra Kollontaj som allvarlig och korrekt, iförd vit blus och jacka. Hon uttalade sig om reallöner, livsmedelsförsörjning, bostadsbyggande och transportproblem i hemlandet.²⁰ På så sätt fördes hon tillbaka till den arbetande revolutionära sidan. *Folkets Dagblad* rapporterade förvisso om hennes installation, om ceremonin och prakten, men man ansåg att hon inte kunde rå för detta, utan konstaterade att det officiella mötet med kungen krävde ”operettutstyrelse”.²¹ Därmed räddades Alexandra Kollontaj från att kopplas samman med den borgerliga grannlåten.

Socialdemokraten intog en ironisk attityd och talade om Aleksandra Kollontaj som en Sovjetstjärna som ”hälsade på i kungaboningen” och noterade att inga kommunister syntes på borggården: ”Man spanade förgäves efter någon samlad hejarklack ur de kommunistiska fraktionerna i Stockholm.” I reportaget påpekade journalisten att hon bar ”en gråverkspäls av otadlig elegans” samt ”hade mycket röda läppar och var gammaldags feminin i hela sin apparition”. Ironin späddes på med ett uttalande

18 Kollontaj (2008) s. 133-136, citat s. 136.

19 Kommunistpartiet sprängdes i två partier 1929, ett Komintern-anslutet, Moskvatrogget parti (sillénare efter Hugo Sillén) och ett från Komintern utestängt parti (kilbomare efter Karl Kilbom), Oredsson (2001) s. 153.

20 *Ny Dag* 31/10-1930 och 3/11-1930.

21 *Folkets Dagblad* 31/10-1930.

av en arg kvinnlig åskådare: ”Hon är ju utklädd som en drottning och skall föreställa en arbetskvinna.” Journalisten tillade att kvinnan troligen hörde hemma på redaktionen för *Ny Dag* eller *Folkets Dagblad*.²²

Stockholms Dagblad, liberal, hade ett eget grepp. Tidningen lyfte fram Aleksandra Kollontaj som ”dagens moderna kvinna”, tillsammans med en bild där hon höll en telefonlur i ena handen. I artikeln uttalade sig Aleksandra Kollontaj om ”kvinnan av idag”, om ”hennes nya styrka” och ”mod både i väst och i öst”. Kvinnan hade till och med intagit diplomatin och hon var ”inte bara ett kön utan människa”.²³ *Dagens Nyheter*, också liberal, lät åhörarna reflektera över sina möten med det sovjetiska sändebudet: ”- Tänk vad hon ska vara förargad över all militärståten, hon som lär vara så röd, sade en fru. - Asch, hon har ju chinchillapäls, sade hennes väninna. Hon ser minsann inte ut att vantrivas.”²⁴

Nya Dagligt Allehanda publicerade en bild av Madame Kollontaj rakt framifrån, iförd päls, svart hatt och vit spetskrage. Bland åskådaren anade journalisten några ”sillénare” och ”kilbomare”, men de skildes åt av ”fredliga borgliga element”. Händelsen beskrevs som ett teaterstycke, i vilket den främsta aktören samtalande med protokollchefen på flytande franska:

Proletärerna skulle kunna ha konstaterat, att Madames klädedräkt var oklanderlig och fullt hovfälig. Hon var svept i en charmant päls, såg ut att vara chinchilla, fotsid svart taftklänning, picturehatt, välvårdat ansikte, på hennes bröst glänste, o herr Lindhagen, en orden. Möjligen Röda Stjärnan. [...] Ett par kommunister sågo lite betänksamma ut. Tänkte de männe på chinchilla pälsen? Men ett par äldre damer som knappast såg ut att gilla vare sig Lenin eller Madame K:s ideal, utropade: ’Ja, men hon var i alla fall continentale.’ Medan ett par stränga manliga åskådare viskade något om kvinnliga ministrar.²⁵

När Alexandra Kollontaj skrev om installationsdagen i sin dagbok medgav hon att det hade känts oroligt, men att inga misstag hade skett. Hon noterade skriverierna kring sin päls:

Då jag överlämnade kreditivbrevet blev jag mycket besvärad över min en aning slitna päls av något kattedjur som jag köpte för några år sedan för 93 mark i Berlin och som tjänat som ’aftoncape’. Men

22 *Socialdemokraten* 31/10-1930.

23 *Stockholms Dagblad* 31/10-1930.

24 *Dagens Nyheter* 31/10-1930.

25 *Nya Dagligt Allehanda* 30/10-1930.

tidningen Allehanda upphöjde min katt till chinchilla och min lornjettkedja för 40 mark till en dyrbarhet.²⁶

Ceremonins ståt och glans användes således på olika sätt beroende av tidningarnas partitillhörighet. En modern kvinna ställdes mot gammaldags femininitet, och trots revolutionära och kommunistiska ståndpunkter fogade sig det nya sändebudet i etiketten och tycktes till och med njuta av det. Socialdemokratin höll avstånd till kommunisterna. Borgerliga tidningar lyfte upp kvinnors nya möjligheter och sändebudets sociala talanger och kompetens i det franska språket, nyttiga inom diplomatin. Det vimlade av klass- och genuskonstruktioner i tidningstexterna i mötet med Aleksandra Kollontaj.

Säkerhetspolisens uppsikt över Sovjetunionens nya sändebud

Aleksandra Kollontajs första besök på den sovjetiska beskickningen i Stockholm gjorde henne missmodig. Förutom att personalstyrkan inte var full, på grund av två avhopp, vilket orsakade negativa tidningsskriverier, var det en beskickning som inte fungerade. Hon var tvungen att lägga tid och kraft på att arbeta upp goda relationer och till det behövdes bland annat lokaler för representation.²⁷ Det som mötte henne var två hyrda lägenheter i ett vanligt hyreshus som också inrymde hantverkare, en mäklarfirma och en bilverkstad. Lägenheten som var avsedd för sändebudet motsvarade inte alls förväntningarna. Hon ville möblera om, lyfta fram konstföremålen och rensa bort det som inte passade in. Tjänsterummet med en mer officiell stil föll henne däremot mer i smaken.²⁸ Tills vidare tog hon in på Grand hotell tillsammans med sin sekreterare, där de bodde mot gården i två små rum med bad.²⁹ Under sommaren letade hon efter ett hus att hyra för verksamheten och började utöva sin ”diplomatiska spetsknyppling” genom att knyta vänskapliga band.³⁰ I en dagboksanteckning framkommer dock att Aleksandra Kollontaj bodde på beskickningen på Karlavägen, i sändebudslägenheten, fram till slutet av 1931.³¹

26 Kollontaj (2008) s. 137.

27 Förord Wahlbäck, i Kollontaj (2008) s. 13.

28 Kollontaj (2008) 24/4-1930, s. 68-69.

29 Kollontaj (2008) 27/4-1930, s. 78.

30 Kollontaj (2008) 7/7-1930, s. 104.

31 Kollontaj (2008) 16/8-1933, s. 325.

Bild 1: Aleksandra Kollontaj, Sovjetunionens sändebud och senare ambassadör 1930-1945. Reproduktion: KvinnSam, Göteborgs universitetsbibliotek

Då stundade bättre tider. Hon flyttade in på Villagatan 15, Östermalm, i en fastighet med en privatvåning och ändamålsenliga mottagningsrum. Själva beskickningen blev däremot kvar på sin gamla adress.³² Denna ordning kvarstod till 1936 då hela verksamheten fick hyra ett eget hus i fyra våningar på Villagatan 17.³³ Wilhelm Agrell berättar utifrån sitt övervakningsperspektiv att huset innehöll en representationsvåning och en liten våning för privat bruk, tjänstelokaler för beskickningens personal och på översta våningen en kortvågsanläggning. Ett garage på gården inhyste verksamhetens bilar. Statspolisen hade en övervakningslägenhet på Villagatan 24. Det var svårt att se vem som satt i en bil om den kom från garaget. Det var inte det enda problemet med den svenska övervakningen av diplomater och annan personal från Sovjetunionen. De var utspridda på flera adresser i Stockholm, det gällde generalkonsulat, pressavdelning och handelsrepresentation samt resebyrån Intourist och flygbolaget Areoflot. Den sovjetiska underrättelseverksamheten övervakade dessutom för Stalins räkning både sin egen personal och andra beskickningars rörelser och ärenden.³⁴

Säkerhetspolisen hade intresse av att veta när och vart hon reste samt när hon åter anlände till Stockholm. I hennes personakt noterades resor utanför Sverige. Ryssland var ett återkommande resmål, ibland Helsingfors, Åbo och någon gång till Oslo. När hon 1933 tilldelades Leninor-

32 Kollontaj (2008) 8/12-1931, s. 218.

33 Kollontaj (2008) 30/9-1936, s. 516.

34 Agrell (2006) s. 34-39.

den registrerades det. Möjlig politisk påverkan, som offentliga föredrag för kommunister och kvinnor, noterades: ”Försök igångsatts för att få K. som talare i Auditorium under hösten 1933”. När Alexandra Kollontaj fick uppdraget att representera Sovjetunionen som en av flera delegater vid Nationernas Förbund septembermöte i Genève 1935 hittade säkerhetspolisen information i *Socialdemokraten* (1/9-35). Ett klipp ur *Ny Dag* samma månad (21/9-35) berättade att hon hållit tal i NF om kvinnors likaberättigande. Säkerhetspolisen intresserade sig även för militära kopplingar. Så när hon följande år enligt *Folkets Dagblad* (14/3-36) visade en militärfilm på filmsalongen Astoria för inbjudna högre officerare uppmärksammades det. Syftet var att presentera en ny rysk militärattaché. Senare under våren samma år informerade *Ny Dag* (21/4-36) att Alexandra Kollontaj hade publicerat sig i *Arbetar-Kvinnornas Tidning*.³⁵ Ännu ett klipp ur *Ny Dag* (1/11-37), berättade att hon hade deltagit när ”Spaniska veckan” öppnades i oktober 1937.³⁶

Under åren 1937 och 1938 var Aleksandra Kollontaj orolig för att hon skulle kallas hem och likt många av kamraterna från revolutionsåren åtalas och avrättas för konspiration. Några klipp i säkerhetspolisens material berättar om detta. *Nya Dagligt Allehanda* (15/11-37) skrev att hon skulle ”ha avsatts från sin befattning som sändebud i Stockholm.” *Ny Dag* (27/11-37) dementerade en kort tid efter denna uppgift.³⁷ Ett år senare omtalades Aleksandra Kollontajs möjlighet att gå fri från Stalins Moskarättegångar i ett klipp ur det då liberala *Aftonbladet* (12/2-38) Artikeln hade, som var brukligt i tiden, flera rubriker. Några var ”Karusell Stalin slutar med revolt? [...] Madame Kollontay ingen beundrarinna av Stalin. – Men bedömer läget mycket kallt. – Ämnar ej låta sig ätas upp av de egna.”³⁸ I två brev bad Aleksandra Kollontaj sin vän Ada Nilsson att ta hand om koffertar med personliga papper. Brevet har återgivits och diskuterats av flera författare och forskare.³⁹ Även om Aleksandra Kollontaj under dessa år reste till Moskva kom hon tillbaka igen.

År 1940 antecknades att ryska handelsdelegationen ville hyra villa ”belägen 500 m” från en militär stridsställning. I en annan notering får

35 Kollontaj, Personakt 753, A1, korta ”slips”, nr 19, SÄPO.

36 Kollontaj, Personakt 753, A1, korta ”slips”, nr 25, SÄPO.

37 Kollontaj, Personakt 753, A1, korta ”slips”, nr 27, SÄPO.

38 Kollontaj, Personakt 753, A1, korta ”slips”, nr 32, SÄPO.

39 Agneta Pleijel, ”Alexandra Kollontaj, kvinnofrigörelsen och realpolitiken i Sovjet”, i Aleksandra Kollontaj, *Arbetsbiens kärlek* (Stockholm 1976) s. 243-244; Knutson (2004) s. 223-225; Kristina Lundgren, *Barrikaden valde mig. Ada Nilsson, läkare i kvinnokampen* (Stockholm 2014) s. 333-335 och 339-340; Förord Wahlbäck, i Kollontaj (2008) s. 18.

det sin förklaring, det var Aleksandra Kollontaj som sökte efter ett sommarställe hos en trädgårdsmästare.⁴⁰ Fyra bilar med Stockholmsbokstaven A, bilnummer och CD-diplomat, registrerade på Aleksandra Kollontajs namn, listades av säkerhetspolisen samma år. Bilparken bestod av en Z.I.S - en limousin från Stalinverken, en Packard, en Cadillac och en Ford.⁴¹ Den 8 mars 1942 ”hyllades” Aleksandra Kollontaj på Internationella kvinnodagen på en kamratfest som hölls på Folkets Hus.⁴² Följande månad bevistade hon tillsammans med ”alla ledande kommunister” en privat filmvisning från Sovjetunionen på biograf Olympia.⁴³

I slutet av augusti drabbades Aleksandra Kollontaj av en allvarlig stroke och togs in på Röda Korsets sjukhem meddelade *Aftontidningen* (30/8-42).⁴⁴ Återhämtningen tog lång tid och inte förrän i januari 1943 kunde hon åka tåg till ett vilohem i Mösseberg. Vem som följde henne till tågstationen och vem som följde med på resan till vilohemmet räknades upp i en PM.⁴⁵ I september samma år utnämndes hon till ambassadör, vilket flera tidningsklipp berättade om.⁴⁶ Säkerhetspolisen släppte inte uppmärksamheten. När hon höll mottagning i juli 1944 på ”ryska legationen” med ett 60-tal inbjudna identifierades elva personer utifrån namn, födelsedatum, yrke och uppdrag i den kommunistiska rörelsen.⁴⁷ År 1945, i mars, kallades Aleksandra Kollontaj hem till Moskva. Hon kom inte tillbaka till Stockholm.⁴⁸ En artikel 1946 i *Morgontidningen* (31/1-46), med rubriken ”Kollontaj bör få fredpris anser 23 riksdagsledamöter”, uppmärksammade säkerhetspolisen vilka riksdagsledamöter som hade skrivit till Stortingets Nobelkommitté för att påminna om hennes ”positiva insatser för Nordens fred såväl under finska vinterkriget som under världskrigets senare skede.” Artikelns namngav även 14 kvinnor som hade ”telegrafiskt

40 Kollontaj, Personakt 753, A1, korta ”slips”, nr 54-55, SÄPO.

41 Kollontaj, Personakt 753, A1, korta ”slips”, nr 68, SÄPO.

42 Kollontaj, Personakt 753, A1, korta ”slips”, nr 87, SÄPO.

43 Kollontaj, Personakt 753, A1, korta ”slips”, nr 91, SÄPO.

44 I samband med Aleksandra Kollontajs stroke ska hennes personliga sekreterare, Emy Lorentzon, ha cyklat till Ada Nilsson med en väska som innehöll dagböckerna. Enligt uppgift blev hon på vägen upphunnen av en KGB-tjänsteman som lade beslag på väskan och sände dagböckerna till Moskva. Hon fick tillbaka dem först 1946. Förord Wahlbäck, i Kollontaj (2008) s. 17 och not 16, s. 700.

45 Kollontaj, Personakt 753, A1, PM, nr 99, SÄPO.

46 Kollontaj, Personakt 753, A2, tidningsklipp, nr 104-111, SÄPO.

47 Kollontaj, Personakt 753, A2, PM, nr 125, SÄPO.

48 Kollontaj, Personakt 753, A2, tidningsklipp, nr 131-134, SÄPO.

och skriftligt uttalat sin varma sympati för denna aktion”.⁴⁹ Personakten går fram till 1947, samma år som Aleksandra Kollontaj fyllde 75 år.⁵⁰

En viktig aspekt i övervakningen av Aleksandra Kollontaj verkar ha varit det svenska Moskvatrogna kommunistpartiet. I den förhållandevis glesa rapporteringen i hennes personakt, skapad av säkerhetspolisen under flera år, kan ett mönster urskiljas. Det visar att upplysningar som kunde kopplas till möten och kontakter med aktiva svenska kommunister, deltagande i föreningsverksamhet som ansågs vara kommunistisk täckverksamhet och närhet till militär verksamhet dominerade.

Aleksandra Kollontaj kliver in i 1970-talets svenska kvinnorörelse

Nästan tjugo år efter sin död blev Aleksandra Kollontajs skrifter åter aktuella. Texter gavs ut på nytt och några som inte funnits på svenska tidigare översattes och publicerades med förord eller efterord som går att tolka som kommentarer till den samtida kvinnokampen. *Kvinnans ställning i den ekonomiska samhällsutvecklingen*, 1971, var den första boken av Aleksandra Kollontaj som gavs ut i den nya kvinnorörelsens era. En första upplaga på svenska kom 1926. Jag äger en sliten gulnad andra upplaga, utgivningsår två år senare, med Barbro Alvings namn på insidan. Förordet i dessa äldre upplagor hade författats av Aleksandra Kollontaj, daterat Oslo 1925.⁵¹ Den bok jag använder här är den femte upplagan från 1976. Författaren och journalisten Margit Palmær-Waldén skrev efterordet ”I revolutionens tjänst”, vilket fanns med redan i 1971 års upplaga.⁵² Hon konstaterade då att det var bra att Aleksandra Kollontajs föreläsningar åter fanns i nytryck eftersom de var svåra att få tag i. Själv läste hon utgåvan från 1926 ”med glödande kinder”. Hon var glad över att kvinnors

49 Kollontaj, Personakt 753, A2, tidningsklipp, nr 141, SÄPO.

50 Kollontaj, Personakt 753, A2, tidningsklipp, nr 147-148, SÄPO.

51 Alexandra Kollontaj skrev i sitt förord att syftet med att ge ut sina föreläsningar från 1921 var att visa andan under de tidiga revolutionsåren när förändringarna gjordes. Samma förord, daterat Oslo 1925, något språkligt moderniserat, finns i 1976 års upplaga.

52 Jag har jämfört med Margit Palmær-Waldén artikel, ”Alexandra Kollontaj”, *vi människor* nr 1 (1972) s. 4-11, där Alexandra Kollontaj presenterades inför 100 årsdagen av sin födelse. Redaktionen meddelade att texten kom från förordet i *Kvinnans ställning i den ekonomiska samhällsutvecklingen* från 1971 och att den nu trycktes ”något förkortad”, citat s. 4. I artikeln har förkortningar av texten markerats med --- . En jämförelse med 1976 års upplaga av efterskriften visar att förkortningsställena överensstämmer.

svåra situation, att samtidigt ha ett ben i familjen och ett i arbetslivet, uppmärksammandes. Visserligen genomfördes flera reformer som likställde kvinnor och män under det nya sovjetsamhällets första år, men Margit Palmær-Waldén framhöll att budskapet handlade om att förändra samhället helt och hållet. Hon undrade: ”Kommer nutidens kvinnor, för vilka dilemmat tyvärr allttjämt kvarstår eller snarare förvärrats, att läsa denna bok på samma sätt?”⁵³

Förordet är en fyllig, närmast beundrande och i vissa fall anekdotisk skildring av Aleksandra Kollontajs händelserika och stundtals dramatiska liv fyllt av resor, studier, exilvistelse, politisk kamp, författarskap, föreläsningar, äktenskap, kärleksförhållanden, regeringsarbete och diplomati. Pionjären Aleksandra Kollontaj träder fram. Uppdraget som sändebud i Sverige under 15 år klaras av på några få rader i slutet. Innan dess skildrar Margit Palmær-Waldén ett möte med Aleksandra Kollontaj 1927 på ett hotell i Moskva. Över te och kakor talade de om kvinnofrågan och förändrade relationer mellan könen med slutsatsen att allt kanske inte blev som det var tänkt under arbetarrepublikens inledande år.⁵⁴ I texten pekar historien om Aleksandra Kollontajs liv framåt i en rak linje. Den starka kritik hon framförde mot Lenins politiska väg, kanaliserad i Arbetaroppositionen, utelämnas och det ges ingen rimlig förklaring till varför hon valde uppdrag som diplomat utomlands.

Ekonomhistorikern Anita Göransson hade ett annat ärende när hon översatte och skrev förord eller efterord till tre böcker av Aleksandra Kollontaj, *Kvinnans kamp för ekonomisk frigörelse*, 1973, *Kvinnan och familjen*, 1976, och *Kvinnans kamp för politiska rättigheter*, 1977. Bilden av en ung Aleksandra Kollontaj i päls och pälsmössa med blicken riktad, min tolkning, visionärt ut ur bilden, användes som omslagsbild till alla böckerna. Ursprungligen trycktes texterna på ryska 1909 som tre delar i *Kvinnofrågans sociala grundvalar*. De skrevs till den allryska kvinnokongressen som arrangerades i december 1908 av två stora borgerliga kvinnoorganisationer. I böckerna sätter Anita Göransson in Aleksandra Kollontajs kritik av borgerlig feminism i dess historiska samtid. Det gör hon genom att presentera olika borgerliga kvinnoorganisationer och politiska partier, var på vänster-högerskalan de låg och vad de arbetade för. I boken om politiska rättigheter ger hon också en översikt över den politiska representationens utveckling.⁵⁵ Vad gäller Aleksandra Kollontajs

53 Margit Palmær-Waldén, ”I revolutionens tjänst”, i Kollontaj (1976) s. 254.

54 Palmær-Waldén, i Kollontaj (1976) s. 253-271.

55 Anita Göransson, i Alexandra Kollontaj, *Kvinnan och familjen* (Stockholm 1976) s.

livshistoria hänvisar hon i boken från 1973 till Margit Palmær-Waldéns efterord.⁵⁶ Det är i denna bok som Anita Göransson kommenterar varför texterna är viktiga på 1970-talet: ”Likheten med vår egen tid och Kollontays tid är frapperande, både när det gäller kvinnornas principiella ställning på arbetsmarknaden och när det gäller debatten inom kvinnorörelsen.”⁵⁷ Hon förklarar att likheterna består i att nu som då är det mest arbetarklassens kvinnor som arbetar och oftast i den offentliga sektorn, löneskillnaderna mellan män och kvinnor är stora, borgarklassens kvinnor kan utbilda sig men har svårt med barnomsorg. Medan borgerliga feminister kräver reformer vill proletära arbetarklasskvinnor ha en förändring av hela samhället eftersom de upplever både köns- och klassförtryck. Aleksandra Kollontaj varnade för den borgerliga feminismen som utgick ifrån att kvinnor hade ett gemensamt intresse över klassgränserna och Anita Göransson lyfter åter fram likheten och konstaterar: ”Även i dagens skandinaviska kvinnodebatt har man haft svårt att freda sig för det feministiska inflytandet, vilket är helt naturligt med hänsyn till den huvudsakliga rekryteringen ur de s. k. mellanskikten.”⁵⁸ Hon avslutar med att den socialistiska kvinnorörelsen behöver stöd av en stark, ”militant” arbetarrörelse.

I den socialistiska kvinnogruppen Grupp 8:s tidning *Kvinnobulletinen*, som startades 1971, var Aleksandra Kollontaj en viktig förebild. I samband med temat ”Familjen”, i det första numret 1972, finns i den historiska genomgången en teckning på Aleksandra Kollontaj när hon föreläste för leende kvinnliga studenter vid Sverdlovsuniversitetet i Leningrad 1921:

Kamrater! Kvinnans undertryckta ställning och livegenskap kan förändras först när privategendomen ersätts med en kollektiv produktion och konsumtion – dvs genom kommunismens triumf!⁵⁹

En upplysande text invid teckningen berättar att efter revolutionen i Ryssland avskaffades äktenskapets juridiska form, enbart registrering behövdes för att äktenskapet skulle vara giltigt och vid skilsmässa räckte det med avregistrering. Makar var enligt lagen jämlika, samma rättigheter

133-136, och Anita Göransson, i Alexandra Kollontaj, *Kvinnans kamp för politiska rättigheter*, (Stockholm 1977) s. 5-9.

56 Anita Göransson, i Alexandra Kollontaj, *Kvinnans kamp för ekonomisk frigörelse*, (Stockholm 1973), s. 7.

57 Göransson, i Kollontaj (1973) s. 9.

58 Göransson, i Kollontaj (1973) s. 10.

59 *Kvinnobulletinen* nr 1 (1972) s. 10.

gällde för barn födda av ogift respektive gift mor, ledighet före och efter förlossning samt moderskapsbidrag infördes. Barnomsorg och barnavård inrättades. Kvinnor organiserade tillsammans lekplatser och kantiner.⁶⁰ I följande nummer av *Kvinnobulletinen* ställs frågan: ”Varför behövs självständiga socialistiska kvinnoorganisationer?” Svaret påminner om Aleksandra Kollontajs budskap. Dels måste kvinnor kämpa för ”mödrahjälp, daghem och kollektiva matsalar” och dels måste ”den borgerliga patriarkaliska familjen krossas”.⁶¹ En kanon av kvinnliga kämpande förgrundsgestalter skapades. Bilder av Aleksandra Kollontaj, Clara Zetkin och Rosa Luxemburg trycktes upp på affischer. De kostade 5 kr plus fraktkostnad.⁶²

Efter revolutionsåren skrev Aleksandra Kollontaj skönlitterära texter om förändrade relationer mellan män och kvinnor och en ny moral som hon menade skulle växa fram i det socialistiska samhället. Novellsamlingen *Arbetsbiens kärlek*, som består av tre noveller om kärlek, sexualitet och moral, hade getts ut på svenska 1925⁶³ men publicerades åter 1976. Agneta Pleijel skrev ett utredande efterord med rubriken ”Alexandra Kollontaj, kvinnofrigörelsen och realpolitiken i Sovjet”. Hon fokuserar på varför Aleksandra Kollontaj ändrade och strök i sitt självbiografiska manuskript 1926, ”En sexuellt emanciperad kommunistisk kvinnas memoarer”.⁶⁴ Agneta Pleijel vågar sig på en ”gissning”. Hon läser novellen ”Vasilisa Malygina” i relation till den kritik som Aleksandra Kollontaj fick när hon engagerade sig i arbetaroppositionen som protesterade mot att Lenin år 1921 ville införa NEP, den nya ekonomiska politiken med ett visst privatägande. Eftersom de starka negativa reaktioner hon utsattes för även gällde hennes texter om fria kärleksrelationer och en förändrad moral funderade Aleksandra Kollontaj på att slå sig ner som fri författare i Frankrike och därifrån utveckla sin kritik. Men när hon erbjöds diplomatiskt arbete och valde den vägen strök hon i sitt självbiografiska manuskript. Agneta Pleijel anser att novellen ”Vasilisa Malygina” kan tolkas som en beskrivning av hur Alexandra Kollontaj menade att privatägande påverkar relationer i kärleksförhållanden och hon kopplar den till hen-

60 *Kvinnobulletinen* nr 1 (1972) s. 10.

61 *Kvinnobulletinen* nr 2-3 (1972) s. 24.

62 *Kvinnobulletinen* nr 1 (1972:1); nr 2 (1972) och nr 2-3 (1976).

63 På Libris anges en utgåva från 1925 och en ny upplaga 1931. Ursprunglig utgåva anges ibland till 1923.

64 Texten skrevs till en tysk förläggare för en bok om framstående kvinnor i Europa. Manuskriptet gavs ut i sin helhet på tyska 1970, med det strukna i kursiv stil. Därefter på engelska 1973 med förord av Germaine Greer och 1975 på danska, Agneta Pleijel, i Kollontaj (1976) not 4, s. 248.

nes tidigare delaktighet i arbetaroppositionen.⁶⁵ Det är en djärv läsning Agneta Pleijel gör men hon grundar sin ”gissning” på en rimlig historisk händelsekedja.

Manuskriptet publicerades dock inte i *Arbetsbiens kärlek*, det kom på svenska tre år senare. Agneta Pleijels efterord banade väg för samlingsvolymen *Den nya moralen*, från 1979, som innehåller tre texter från åren 1911 till 1926 ursprungligen publicerade på ryska, bland annat ”En sexuellt emanciperad kommunistisk kvinnas memoar”. Förlaget uppgav att den ”återgivna texten följer det ursprungliga manuskriptet.”⁶⁶ En sida ur manuskriptet med Aleksandra Kollontajs strykningar är publicerad i boken.⁶⁷ I efterordet av Märnit Andersson och Sonja Pleijel⁶⁸ hänvisas till Agneta Pleijels analys i boken *Arbetsbiens kärlek*. De tecknar istället Aleksandra Kollontajs livshistoria med kärleken som en central faktor i hennes livsval, i den politiska kampen för ett nytt samhälle och i den äktenskapslagstiftning hon förespråkade, och som kom att förändras 1926.⁶⁹

Utgivningen av Aleksandra Kollontajs analyser av kvinnofrågor och hennes revolutionära bakgrund passade väl in i 1970-talets vänsterorienterade kvinnorörelse. Hennes tid som sändebud respektive ambassadör i Sverige och arbete med kredit- och handelsavtal i relation till verkstadsindustri och trävaruexport var inte intressant.⁷⁰ Inte heller hennes eventuella insatser i fredsprocessen mellan Finland och Sovjetunionen 1940 och 1943-1944.⁷¹ Det var istället hennes texter om kvinnors roll i samhället, i arbetet, politiken och familjen, som kopplades ihop med kvinnors situation i Sverige på 1970-talet. Så småningom kom också hennes skrifter om en ny moral och förändrade kärleksrelationer fram i ljuset, dock utan tydliga kopplingar till kvinnors liv i det svenska samhället. Det går emellertid att se dessa nytryck som en återupprättade i sig av Aleksandra Kollontajs skrifter om en ny sexualmoral. Kanske bidrog de till diskussioner om förändrade relationer mellan kvinnor och män även i det svenska 1970-talet, som hade fått tillgång till p-piller 1964 och en lagstiftning om fri abort 1975. Inte en omvälvning av hela samhället, men det påverkade kvinnors möjligheter till ett friare liv.

65 Pleijel, i Kollontaj (1976), s 226-242.

66 Alexandra Kollontaj, *Den nya moralen*, (Stockholm 1979) s. 5.

67 Kollontaj (1979) se bilaga s 183.

68 Märnit Andersson och Sonja Pleijel gjorde ett TV-program om Aleksandra Kollontaj, som visades i TV1 1978, Andersson och Pleijel, i Kollontaj (1979) s. 199-200.

69 Andersson och Pleijel, i Kollontaj (1979) s.189-205.

70 Förord Wahlbäck, i Kollontaj (2008) s. 23.

71 Förord Wahlbäck, i Kollontaj (2008) s. 32-49.

Aleksandra Kollontaj fortsatte att fascinera

Jag har undersökt möten i bred bemärkelse med Aleksandra Kollontaj i tre olika källmaterial från skilda tider. Pressmaterial från en händelse under en dag, ett övervakningsmaterial systematiskt insamlat under 16 år och sex nytryckta böckers för- eller efterord från ett decennium. Det har handlat om genus- och klasskonstruktioner i dagspressens möte med det nya sändebudet. Mötet beskrevs med skräckblandad förtjusning men också nyfikenhet på kvinnan Aleksandra Kollontaj. Det har handlat om en vinklad och starkt beskuren bild av en människas rörelser och aktiviteter i ett övervakningsmaterial som skapats för att spåra misstänkt kommunistisk verksamhet. En personakt hos säkerhetspolisen kan knappat kallas ett möte, då sådan information inhämtas av personer med uppgift att ”se och höra” men ”inte ses och höras”. Det har handlat om texter som presenterade och kommenterade äldre skrifter av Aleksandra Kollontaj i ett nytt tid-rum. Böckerna fick som klassiker förbli i sin tid, däremot länkade författarna av för- och efterorden explicit eller implicit till den nya tidens sociala rörelse. Delar av skribenten och författaren Aleksandra Kollontajs liv användes som förebild men fram trädde också en människa med erfarenheter att fascineras av. I linje med detta är det värt att nämna att Agneta Pleijel skrev två pjäser om Aleksandra Kollontaj, en till Göteborgs folkteater 1977, ”Hej du himlen”, och en som uppfördes på Dramaten 1979, ”Kollontaj!” med Margareta Krook i huvudrollen.⁷² En TV-film med samma namn som pjäsen från 1977 gjordes 1983 med Ulla Sjöblom som Aleksandra Kollontaj. Skådespelaren bar en vacker spetskrage.⁷³

72 Agneta Pleijel, *Hej du himlen: en pjäs om Alexandra Kollontaj i två akter*, Göteborgs folkteater (Göteborg 1977); Agneta Pleijel, *Kollontaj*, [pjäsen] bearbetad för Dramaten tillsammans med Alf Sjöberg (Stockholm 1979). <https://www.dramaten.se/medverkande/rollboken/Play/1181> (1/5-2020).

73 ”Hej du himlen”, Peter Oscarsson och Ulla Sjöblom, TV-film, 1983, Pleijel. <https://www.imdb.com/title/tt6771644/> (1/5-2020)

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Säkerhetspolisens arkiv (SÄPO), Stockholm
Alexandra Kollontaj, Personakt 753: A1 och A2

Tryckta källor

Dagens Nyheter 31/10-1930
Folkets Dagblad 31/10-1930
Ny Dag 31/10 och 3/11-1930
Nya Dagligt Allehanda 30/10-1930
Socialdemokraten 31/10-1930
Stockholms Dagblad 31/10-1930

Litteratur

Agrell, Wilhlem, *Stockholm som spioncentral*, Historiska Media, Lund 2006
Bergom-Larsson, Maria, ”Nyupptäckt i kvinnorörelsen. Alexandra Kollontaj, *Dagens Nyheter* 21/12-1976
Knutson, Ulrika, ”Så rullar historiens hjul. Alexandra Kollontaj”, *Kvinnor på gränsen till genombrott: gruppträtt av Tidevarvets kvinnor*, Bonniers förlag, Stockholm 2004
Kollontaj, Aleksandra, *Aleksandra Kollontajs dagböcker 1930-1940*, (Förord: Krister Wahlbäck) Bonniers förlag, Stockholm 2008
Kollontaj, Alexandra, *Arbetsbiens kärlek*, (Efterskrift: Agneta Pleijel, ”Alexandra Kollontaj, kvinnofrigörelsen och realpolitiken i Sovjet”), Gidlunds förlag, Stockholm 1976
Kollontaj, Alexandra, *Den nya moralen*, (Efterord: Märিত Andersson och Sonja Pleijel), Gidlunds förlag, Stockholm 1979
Kollontaj, Alexandra, *Kvinnan och familjen*, (Översättning och efterskrift: Anita Göransson), Gidlunds förlag, Stockholm 1976
Kollontaj, Alexandra, *Kvinnans kamp för ekonomisk frigörelse*, (Förord och översättning: Anita Göransson), Gidlunds förlag, Stockholm 1973
Kollontaj, Alexandra, *Kvinnans kamp för politiska rättigheter*, (Förord och översättning: Anita Göransson) Gidlunds förlag, Stockholm 1977
Kollontaj, Alexandra, *Kvinnans ställning i den ekonomiska samhällsutvecklingen*, (Förord: Alexandra Kollontaj, Oslo 1925), 2. uppl., Frams förlag, Stockholm 1928

- Kollontay, Alexandra, *Kvinnans ställning i den ekonomiska samhällsutvecklingen*, (Efterord: Margit Palmaer-Waldén, "I revolutionens tjänst"), 5. uppl., Gidlunds förlag, Stockholm 1976
- Kvinnobulletinen* 1972:1, 1972:2 och 1976:2-3
- Lundgren, Kristina, *Barrikaden valde mig. Ada Nilsson, läkare i kvinnokampen*, Wahlström & Widstrand, Stockholm 2014
- Oredsson, Sverker, *Svensk rädsla. Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets första hälft*, Nordic Academic Press, Lund 2001
- Palmær-Waldén, Margit, "Alexandra Kollontaj", *vi människor*, 1972:1, s. 4-11
- Pleijel, Agneta, *Hej du himlen: en pjäs om Alexandra Kollontaj i två akter*, Göteborgs folkteater, Göteborg 1977
- Pleijel, Agneta, *Kollontaj*, [pjäsen] bearbetad för Dramaten tillsammans med Alf Sjöberg, Stockholm 1979
- Tornbjer, Charlotte, "Att resa till framtiden? Svenska resenärers föreställningar om kvinnan och familjen i Sovjetunionen", Kristian Gerner och Klas-Göran Karlsson (red.) *Rysk spegel. Svenska berättelser om Sovjetunionen – och om Sverige*, Nordic Academic Press, Lund 2008
- Vaksberg, Arkadij Iosifovič, *Aleksandra Kollontaj. En biografi*, Norstedt, Stockholm 1997

Nationaldemokraterna, demokratin och kulturkampen. Om Sverigedemokraternas ideologiska förebilder

Lars Edgren & Monika Edgren

Om Sverigedemokraternas nazistiska påbrå har det skrivits och talats en hel del, däremot inte så ingående om den historiska ideologiska myllan de själva bekänner sig till och som är inbäddad i begreppet nationaldemokrati. Ordet har en nära koppling till Sverigedemokraternas historia. År 1998 bildades den Nationaldemokratiska studentföreningen i Lund. Bland grundarna fanns Björn Söder och Richard Jomshof, inom kort anslöt sig Jimmie Åkesson och Mattias Karlsson, alla numera ledande personer i partiet.¹ Ordet nationaldemokrat lanserades som ett politiskt begrepp av Teodor Holmberg 1906.² Samma år startade han med sin hustru, Cecilia Bååth Holmberg, tidningen *Sveriges väl*. I denna artikel ska vi reda ut innebörden av ordet nationaldemokrati vid tiden för det demokratiska genombrottet för att på så sätt närma oss det ideologiska arv som Sverigedemokraterna (SD) idag åberopar sig på och som ger en antydning om vart de är på väg. I sitt principprogram från 2011 hänvisar de till ovan nämnde Holmberg som en ideologisk förebild.³

Holmberg var verksam inom den nationella högern vid tiden för det demokratiska genombrottet i Sverige, det vill säga kring 1920. Vad var det som fick denna del av den nationella högern att välja ordet natio-

1 Louise Lennartsson, "Sverigedemokraternas brokiga historia i Lund", *Lundagård* 8/9 2018 <<https://www.lundagard.se/2018/09/08/sverigedemokraternas-brokiga-historia-i-lund/>> (2/4 2020).

2 En sökning på "nationaldemokrat*" i KB:s databas med svenska dagstidningar visar att det är först i samband med Holmbergs föredrag under 1906 som ordet används som politisk beteckning i ett svenskt sammanhang. Ordet användes dock tidigare i utrikesbevakningen. (<https://tidningar.kb.se/> (sökning 31/3 2020).

3 Sverigedemokraternas principprogram 2011 <<https://snd.gu.se/sv/vivill/party/sd/c/2011>> (28/1 2020). I skrivande stund har det vid landsdagarna 2019 antagna nya principprogrammet ännu inte publicerats på Sverigedemokraternas hemsida: <<https://sd.se/dokument/>> (12/6 2020). Även Rudolf Kjellén talade 1906 om behovet av en "nationell demokrati", Nils Elvander, *Harald Hjärne och konservatismen* (Stockholm 1961) s. 282.

Bild 1. Sveriges våls tidningshuvud följde med genom alla åren. Det dominerades av en svensk flagga. Svärdet hänvisade till tidningens genomgående försvarsvänlighet, mursleven till en hög värdering av det fysiska arbetet och en ambition att rekrytera arbetare till den nationella saken. Blomsterkransen ska måhända minna om det traditionella svenska midsommarfirandet.

naldemokratisk och vad inbegreps i ordet, som inte tillhör de etablerade idéhistoriska begreppen även om det var i omlopp inom den extrema högern i Sverige i slutet av 1900-talet? Ett kortlivat nationaldemokratiskt parti bildades 1983 som en utbrytning ur Bevara Sverige Svenskt (BSS).⁴ År 2001 bildades Nationaldemokraterna, denna gång som en utbrytning ur Sverigedemokraterna.⁵ Partinamnet har förekommit historiskt i olika länder, till exempel Tysklands nationaldemokratiska parti (NDP), ett högerextremt parti bildat 1964.⁶

4 Stieg Larsson & Mikael Ekman, *Sverigedemokraterna: Den nationella rörelsen* (Stockholm 2001) s. 88–89.

5 Richard Slätt, "Nazistisk maktdemonstration", Expo 14/5 2003 <<https://expo.se/arkivet/2003/05/nazistisk-%C2%BBmaktdemonstration%C2%AB>> (10/3 2020); Mats J. Larsson, "Nationaldemokraterna läggs ned", Dagens Nyheter 23/4 2014 <<https://www.dn.se/nyheter/politik/nationaldemokraterna-laggs-ned/>> (10/3 2020); Ekman & Larsson, (2001) s. 183.

6 Uppslagsordet Nationaldemokratische Partei Deutschland i Historisches Lexikon Bayerns <[https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Nationaldemokratische_Partei_Deutschlands_\(NPD\),_Landesverband_Bayern](https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Nationaldemokratische_Partei_Deutschlands_(NPD),_Landesverband_Bayern)> (28/1 2020).

Som redaktör för *Sveriges väl* efterträddes Holmberg av Knut Hallons-tén (1881–1967) som drev tidningen vidare tills den lades ner 1926. Även om Holmberg lämnat redaktörsskapet vid tiden för det demokratiska genombrottet var han en flitig medarbetare. Vid flera tillfällen använde tidningen ordet nationaldemokratisk som beteckning för sin politiska inriktning. Ordet användes också som titel på en tidning, *National-Demokraten*, startad 1916. Vad är det för arv som Sverigedemokraterna åberopar och omsluter när de ungefär hundra år senare väljer att anknyta till den svenska nationaldemokratin? Vart vill de med dessa hänvisningar leda Sverige och vilka är de demokratiska implikationerna? Vi ställer frågan vad det var för slags demokrati som förordades mitt under det demokratiska genombrottet i svensk politik och vilken innebörd som lades i begreppet nation? Hur samverkade konstruktionen av nation, klass och kön i tidningens ideologi?⁷

Vårt syfte är att granska hur de två begreppen som förts samman i ordet nationaldemokrati användes i tidningen *Sveriges väl*. Vi kommer att lägga vikt vid hur dessa och andra centrala tankefigurer knyter an till Sverigedemokraternas demokratisyn och de kulturella värden som vägleder deras utopi.

Utgångspunkter och avgränsningar

Forskning om högerens historia och ideologiska rötter är, som Torbjörn Nilsson framhållit, mycket liten. De så kallade ”naturliga gemenskaper” som högern anammat; ”familj, kyrka, hembygd, stat och nation” är ett i stort sett utforskat område, skrev han år 2000.⁸ Han har senare bidragit med en bok om högerens hundraåriga historia där dessa aspekter utvecklas. Nilsson påpekar att den kristna tron och värnandet om traditioner ramar in dessa gemenskaper under första halvan av 1900-talet.⁹ Idébryt-

7 Fruktbarheten av att i analysen utgå från att klass, kön och nationalitet/etnicitet samverkar är väl dokumenterad i forskningen och har även understrukits av Mats Greiff i hans studier av konflikterna på Nordirland. Mats Greiff, *Kvinnorna marscherade demonstrativt iväg: Strejker och facklig organisering bland kvinnliga textilarbetare i Ulster 1870–1914* (Ystad 1996); Greiff, Mats, ”Vi bodde, bad och blev utbildade som om vi vore på skilda kontinenter”: *Katolska och protestantiska arbetare i Belfast 1850–1914* (Malmö 2004). Vi delar hans syn och har här ambitionen att arbeta med dessa utgångspunkter.

8 Torbjörn Nilsson, ”Moderniseringens vän eller fiende? Den svenska högern 1904–2000”, i Anders Björnsson & Peter Luthersson (red.), *Efter partistaten: Uppsatser om politiska kulturer igår, idag och imorgon* (Stockholm 2000) s. 89.

9 Torbjörn Nilsson, *Mellan arv och utopi: Moderata vägval under hundra år, 1904–*

ningarna inom högern och bondepartierna har Rolf Torstendahl beskrivit. Han har därvid även tecknat bilden av den så kallade nykonservatismen som han tolkar som den extrema form av konservatism som utvecklades i flera länder vid tiden för första världskriget och därefter och som ledde fram till fascism och nazism. Men även inom gammelhögern fanns ideologiskt gods som de delade med de nykonservativa, till exempel demokratiföraktet.¹⁰ Det fanns även bland vissa högermän sympatier för Mussolinis fascism. Jarl Hjalmarsson, långt senare partiledare för högern (1950–1961), deklarerade 1927 att ”konservatism står mot demokrati”.¹¹ Inom den nykonservativa kretsen befann sig tidningen *Sveriges väl*. Vår studie är begränsad i förhållande till Torstendahls analys av extremhögern i det att hans studie berör många olika teman, men på andra sätt utvidgad och fördjupad med hänvisning till de så kallade ”naturliga gemenskaper” som Nilsson identifierat.

Sverigedemokraternas beröringspunkter med mellankrigstiden har tidigare framhållits i tidningsdebatter, men det rör det sig då vanligen om 1930-talet och relationen till Sveriges nationella förbund. I denna artikel går vi längre tillbaka i tiden för att undersöka förbindelser mellan Sverigedemokraterna och de ideologiska inspirationer de själva framför.¹²

Med en ideologikritisk ansats undersöker vi vilka kopplingar som görs mellan nation, demokrati, klass och kön i syfte att mejsla fram innebörden av det sammansatta begreppet nationaldemokrati så som det refererades till i *Sveriges väl*. Härigenom skapar vi en fördjupad kunskap om Sverigedemokraternas ideologiska arv. Partiets kopplingar till tidiga nationaldemokratiska rötter har undgått djupare granskningar.

Källmaterialet utgörs av tre årgångar av veckotidningen *Sveriges väl*. Vi följer den tidning Holmberg grundade och förblev en aktiv medar-

2004 (Stockholm 2004) s. 152 och 205–206.

10 Rolf Torstendahl, *Mellan nykonservatism och liberalism: Idébrytningar inom högern och bondepartierna 1918–1934* (Uppsala 1969).

11 Nilsson (2004) s. 147.

12 Per Svensson, *Vasakärven och järnröret: Sverigedemokraterna och den långa bruna skuggan från 30-talet* (Stockholm 2015); Ola Larsmo & Per Svensson, ”SD:s hat mot demokratin är konstant”, *Dagens Nyheter* 7/10 2015; Tobias Hübinette, ”SD:s ideologiska föregångare och förebilder och den svenska socialkonservatismen” <<https://tobiashubINETTE.wordpress.com/2015/07/10/sd-socialkonservatism-unghogern/>> (12/6 2020); Jfr. också Lars Edgren, ”En antidemokratisk SD-förebild”, *Opulens* 6/9 2018 <<https://www.opulens.se/opinion/en-antidemokratisk-sd-forebild/>> (12/6 2020); Lars Edgren, ”Sverigedemokraternas ideologi är knuten till en lång svensk idétradition, med nära förbindelser till fascism”, *Sydsvenskan* 12/10 2018.

betare i under dessa år. Undersökningen utgår från åren 1918–1921 då de politiska förändringar genomfördes som ledde till att den i stort sett allmänna rösträtten slutligen infördes i Sverige. Vår tanke är att just dessa år, som också internationellt var dramatiska, tvingade fram ställningstaganden till demokrati och nation i tidningen. Tyvärr är årgång 1918 förkommen på Universitetsbiblioteket i Lund och i detta sammanhang har det inte varit möjligt för oss att genomföra en forskningsresa. Enligt vår bedömning skulle inte resultaten förändras.¹³ Ett kompletterande material är också den av Holmberg skrivna pamflett där han introducerade ordet nationaldemokrati.¹⁴ Analysen är uppdelad på två teman: demokrati och nation.

Demokrati

I undersökningen av demokratisynen kommer vi att visa på några sammanlänkade aspekter: rösträtt och kvinnors medborgarskap, parlamentarism samt partier och klass. Men först en kort redogörelse för vägen till rösträttsreformen.

Avgörandet i författningsreformen hade skett i december 1918. Därmed hade en utvidgning av rösträtten påbörjats. Den kommunala rösträtten baserades tidigare på skatt. Den som betalade högre skatt fick också fler röster, som flest fyrtio. Med författningsreformen skulle allmän och lika rösträtt råda. Detta beslut kunde fattas omgående medan rösträtten till andra kammaren var grundlagsreglerad. Förändringen krävde beslut vid två lagtima riksdagar (ordinarie riksmöten) med mellanliggande val. Höstriksdagen 1918 var urtima (extra riksmöte) och därför kunde riksdagen bara fatta ett principbeslut. Det första beslutet fattades våren 1919. På hösten 1920 var det ordinarie val och våren 1921 bekräftades grundlagsändringen. Riksdagen upplöstes och på hösten 1921 genomfördes de första riksdagsvalen med i huvudsak allmän och lika rösträtt. Rösträttsåldern hade dock satts relativt högt, till 23 år och till första kammaren så högt som 27 år.

Det framstår som tydligt att *Sveriges väl* inte uppskattade det riksdagsbeslut som fattats i december 1918 och som inledde rösträttsreformerna: ”Utan svårighet anlöpte man författningsreformens nödhamn. Den lil-

13 Årgång 1918 saknas också på Kungliga biblioteket. Den finns på Uppsala universitetsbibliotek men var inte tillgänglig för fjärlån.

14 Teodor Holmberg, *Svensk nationaldemokrati. Föredrag hållit i samfundet Sveriges väl i Malmö okt. 1906* (Sala 1907).

la högerbesättningen hade inte annat att göra än att följa med, fast kursen låg för mycket åt vänster.”¹⁵ Med detta poetiska bildspråk skildrade Hallonstén statsskeppets färd 1918. Vid ett annat tillfälle talade han om rösträttsreformen som en ”författningskupp”.¹⁶ Hösten 1920 förklarade signaturen A. V. att högerns motstånd mot reformen var berättigat.¹⁷ Vi ska i det följande granska vad det var som betraktades om problematiskt med reformen. Då det saknas programmatiska texter där demokratisynen blir explicit måste analysen grundas på sammanfogande och tolkning av spridda textställen. Dessa ger emellertid en samstämmig och tydlig bild av tidningens hållning.

Sveriges väl var kritisk till såväl utvidgning av manlig rösträtt som kvinnors verkliga demokratiska rättigheter. Den allmänna rösträtten för män och kvinnor var huvudpunkten i rösträttsreformerna omkring 1920. Som framgår nedan drömde *Sveriges väl* om en särskild uppgift för kvinnor där deras rösträtt skulle komma till nytta. Redan författningsreformen 1907 till 1909 hade som sin utgångspunkt haft allmän manlig rösträtt. Även den hade dock flera inskränkningar, bland andra att endast den hade rösträtt som betalat sina kommunala skatter. Ett viktigt demokratiskt krav var att detta så kallade skattestreck skulle minska i betydelse. Efter reformen räckte det att ha betalat sin kommunalskatt något av de tre senaste åren.¹⁸ Hallonstén beklagade denna förändring, som gav ”den försumlige skattebetalaren samma medborgerliga rättigheter som den ordentlige.” Makt hade därmed fått gå före rätt.¹⁹ I en osignerad ledare 1921 uppmanas de borgerliga, som vunnit höstvalet 1920, att ändra ”... det oförnuftiga raserandet af fattigvårds- och utskyldsstrecket”. (1/2 1921)²⁰ Även om det handlar om spridda noteringar, går de helt i linje med traditionell konservativ kritik av att allmän rösträtt måste inskränkas på ett sådant sätt att oansvariga personer inte skulle få politiskt inflytande. Det pågående reformarbetet ansågs för långtgående.

Den största förändringen 1918–1921 var kvinnors rösträtt. Holmberg hade redan 1906 pläderat för kvinnlig rösträtt på samma villkor som manlig.²¹ Reformerna borde alltså ha hälsats med glädje i *Sveriges väl*.

15 *Sveriges väl* 1/10 1920 s. 145.

16 *Sveriges väl* 20/4 1919 s. 57.

17 *Sveriges väl* 1/9 1920 s. 130f.

18 Om författningsreformen och strecken, se *Arbetarhistoria* nr. 170–171 (2019:2–3).

19 *Sveriges väl* 1/10 1920 s. 145.

20 *Sveriges väl* 1/2 1921 s. 9. Att socialisterna gick fram i valet 1921 förklarades med att ”skatteskolkarnes [...] armé” fått rösträtt. (15/10 1921 s. 13; här återopas tidningen *Riket*).

21 Holmberg 1907.

Holmberg tilltalade i början av 1919 både ”manliga och kvinnliga medborgare” och betonade deras gemensamma ansvar att värna landets frihet. Att han delade upp medborgarna efter kön kan vara ett sätt att framhålla att även kvinnor nu var medborgare, men kritiken mot kvinnors likvärdiga medborgarskap dominerar i tidningen. Deras medborgarskap hade inte samma kvalitet som det manliga. I en text från 1920 uppmanade Holmberg kvinnor att använda den rösträtt de fått – så uttryckte han sig – ”... till att häfda den makt, som höjer människovärdet, förädlar och stärker hemmen samt lyfter himlen ned till jorden.”²² Ett liknande resonemang förde han året därefter. Han uppmanade då kvinnor, särskilt de som var kristna, att använda sin rösträtt. Med tanke på hur illa det stod till med demokratin, behövdes verkligen kvinnor. Men deras uppgift skulle inte vara att själva ta del i politiken. Det skulle endast se till ”att bra karlar väljas”.²³

Röster än mer kritiska till kvinnornas politiska roll kom också till tals i *Sveriges väl*. I maj 1921 publicerades en text hämtad från tidningen *Nationell samling* under rubriken ”Kvinnofaran”.²⁴ Författaren uppfattar att kvinnoemancipationen var fullbordad och att jämställdhet rådde i allt utom skyldigheter. Den nya äktenskapslagen, vilken stärkte kvinnornas ställning, förklaras vara ”den vidrigaste och snuskigaste av lagar.” I en annan artikel uttryckte Hallonstén under rubriken ”Äktenskapet och lagen” sin avsky för rätten till skilsmässa eftersom han såg den som ett uttryck för att kvinnor inte ville underordna sig män. Den ”kvinna som älskar och ärar sin man känner inget motbudande i mannens målsmanskap”. Mannen, menar skribenten, är naturligt ägnad till ”öfverhufvud”.²⁵

Antingen författarna stödde den kvinnliga rösträtten, som Holmberg, eller ej, var de likväl överens om att mäns och kvinnors uppgifter i samhället inte var de samma. Den strikta könsuppdelningen var en av sam-

22 *Sveriges väl* 15/4 1920 s. 58.

23 *Sveriges väl* 1/5 1921 s. 58.

24 *Sveriges väl* 15/5 1921. Signaturen är BH. Med tanke på att artikeln har sitt ursprung i en tidning som var organ för Sveriges nationella ungdomsförbund i Skåne, så bör författaren vara Bo Hasselrot, verksam inom lundahögern.

25 *Sveriges väl* 1/5 1920 s. 65. Skilsmässorna ökade under 1920-talet bland städernas höginkomstagare vilket möjliggjordes av 1915 års skilsmässolag som var mycket liberal för sin tid. Par som ville skiljas behövde inte längre uppge några skäl. Lagen infördes i 1920 års giftermålsbalk, se Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck & Christina Carlsson Wetterbergh (red.), *Inte ett ord om kärlek: Äktenskap och politik i Norden, ca. 1850–1930* (Göteborg 2006); Glenn Sandström, *Ready willing and able. The divorce transition in Sweden 1915–1974* (Umeå 2012).

hällets grundpelare och den uteslöt kvinnor från delaktighet i offentliga angelägenheter. Framförallt tillskrevs kvinnor uppgiften att genom rösträtten värna kristligheten.

En viktig del av författningsreformen var att den stora skillnaden mellan det sätt första och andra kammaren valdes utjämnades. I fortsättningen skulle båda kamrarna ytterst vila på i stort sett allmän och lika rösträtt. I tidningens spalter återfinns kritik mot denna utjämning. När författningsreformen behandlades för beslut i riksdagen våren 1919 klagade Holmberg över att vänstern försökte driva högern ännu längre i ultraradikal anda genom att föreslå att rösträttsåldern till första kammaren inte skulle sättas så högt som till 27 år. Holmberg menade att denna höga rösträttsålder skulle ge ”någon smula garanti för Första kammarens sammansättning.”²⁶ Senare samma år skrev han att ”sorgeåret 1919” medfört att första kammaren ”blifvit en kopia af den Andra.”²⁷ Även om det finns få nedslag i tidningen angående första kammarens sammansättning, passar dessa exempel väl ihop med en traditionell konservativ uppfattning där riksdagen skulle bestå av två kammare som var sammansatta på olika sätt. Den lägre kammaren skulle vara den mer folkliga och första kammaren representera det som uppfattades som en samhällselit, grundad på innehav av egendom och bildning.

Utöver kravet på allmän rösträtt var kravet på parlamentarism centralt i den demokratiska kampen vid seklets början. Utöver rösträtt krävdes också att regeringen bildades på grundval av riksdagens majoritetsförhållanden. Vid ett tillfälle i samband med regeringsbildningen våren 1921 framhävde Hallonstén bondetåget 1914 som ett föredöme; det var ett uttryck för folkets vilja. Bondetåget var en fundamental del i uppgörelsen mellan kungamakten och parlamentarism. Gustav V hade tagit ställning i försvarsfrågan utan att förankra sitt ställningstagande hos statsministern Karl Staaf. Den senare avgick och först 1917 etablerades den parlamentariska praxis som innebär att regeringen utses, inte av kungen, utan av riksdagens majoritet. Hallonstén menade att kungen utövat sin makt helt i enlighet med grundlagen. Som en kontrast mot denna makt talar Hallonstén om ”... författningsreformer [som] ger den primitiva demokratin och ’masskulturen’ ökade resurser.”²⁸

Den mest genomgripande kritiken av den svenska demokratin i *Sveriges väl* handlade emellertid inte om rösträtt utan om partipolitik. Ett

26 *Sveriges väl* 20/4 1919 s. 58.

27 *Sveriges väl* 15/10 1919 s. 122.

28 *Sveriges väl* 1/3 1921 s. 26. Bondetåget hyllades också 15/10 1919 s. 121.

principiellt ställningstagande gällande partiernas roll gjorde Holmberg i en artikel i början av 1920 under rubriken ”Personlig frihet, samarbete och partianslutning”. Här ställde han partier mot individ och självständighet. I partiet blir alla lika, vilket får till följd att den hänsynslösa tar makten över de många. Demokratin skapar därför ingen frihet. Vad som behövs i stället, menade Holmberg, är samarbete överallt, ”inne i samhället mellan klasser och partier, ute i världen mellan nationer, både stora och små, samarbete desslikes mellan kyrkor och sekter.” Parti stod alltså för motsatsen till samarbete. Med exempel från försvarspolitikerna hävdade han att ”... dödsbringande klass- och partistrider” hotade att driva svenska folket i graven.²⁹

Att demokratin medfört partivälde och att olika intressen och klasser stred mot varandra på ett olycksbringande sätt, var ett återkommande tema i *Sveriges Väl*.³⁰ Även här anknöt tidningens skribenter till klassiska konservativa ståndpunkter, främmande för den liberala demokratin som vi känner den idag. Tanken var att väljarna skulle utse kloka och omdömesgilla personer att representera dem och kvinnor skulle följaktligen utse endast män. Valet skulle inte ske utifrån intressen och politiska uppfattningar, utan avsåg att representanterna skulle utgöra en elit som skulle fatta klokast möjliga beslut utifrån hela samhällets intressen. Politiken skulle präglas av samförstånd och inte utgöra en plats för en reglerad strid mellan olika intressen och ideologier.³¹

Kanske framgår det författningsideal som *Sveriges väl* företrädde bäst vid ett tillfälle då *Dagens Nyheter* hade uttryckt oro för att monarkistiska åsikter åter var på frammarsch i Tyskland. *Sveriges väl* försvarade dessa åsikter. Det var de allierade som, i allians med landsförrädare, tvingat landet att göra sig av med kejsaren eftersom segrarmakterna visste att ”rikets styrka låg i dess monarkiska styrelse”.³² Tysklands författning före första världskriget hade byggt på stark kejsarmakt, en riksdag vald med manlig rösträtt och ett förbundsrad som representerade delstaterna (vilket kan sägas motsvara ett överhus eller första kammare). En sådan författning hade *Sveriges väl* uppenbarligen gärna sett också i Sverige. Sannolikt var det också så de uppfattade att den svenska författningen var utformad

29 *Sveriges väl* 15/2 1920 s. 28.

30 *Sveriges väl* 1/2 1920 s. 17–18; 1/3 1921 s. 25f; 1/5 1921 s. 57–8; 10/12 1921 s. 153–154.

31 För konservativa ståndpunkter i demokratifrågan vid denna tid, jfr. Elvander (1961); Torstendahl (1969); Torbjörn Aronsson, *Konservatism och demokrat.: En rekonstruktion av fem svenska högerledares styrelsedoktriner* (Stockholm 1990).

32 *Sveriges väl* 20/11 1919 s. 145f. I artikeln åberopas också Rudolf Kjellén. Mer om honom längre fram.

efter rösträttsreformen 1907 till 1909, även om de inte kan ha sett urholkningen av kungens makt med blida ögon.

Denna genomgång gör det än mer obegripligt att tidningen kallade sig demokratisk. Det måste givetvis förstås mot bakgrund av en strid om begreppens innebörd. Demokrati höll allt tydligare på att bli ett positivt laddat begrepp. Kraven på rösträtt från de uteslutna grupperna växte sig allt starkare. Det blev allt svårare att försvara en politik i hela landets intresse om inte alla grupper blev politiskt representerade. I pamfletten *Svensk nationaldemokrati* från 1907 hade Holmberg argumenterat för att ”en nationell samling i fosterlandets namn” krävde allmän rösträtt – dock med vissa villkor.³³ I detta läge gällde det att försöka fylla ordet ’demokrati’ med en innebörd som gjorde att de radikala tolkningarna som många gjorde inte blev de enda. Holmberg konstaterade vid ett tillfälle att demokrati var önskvärd, den hörde framtiden till. Samhället måste byggas på allas delaktighet. Men samtidens demokrati grundades på klassinstinkter, avund, spionage och förtryck. Den betecknade han som ”lägsinnad”. Det som behövdes var en aristokratisering av demokratin, den borde kännetecknas av ”frisk, hög och nobel anda.”³⁴

Tydligare än i Sveriges väl, under de år vi studerat, formulerade Holmberg sin syn på det goda statskicket i samband med att han blev utsedd – vid 70 års ålder – till ordförande för Sveriges nationella ungdomsförbund:

Låt oss arbeta för att få en stark regeringsmakt, ett återupprättat svenskt kungadöme utan förskämning av engelsk parlamentarism och utan falskt demokratiskt ministervälde! Över söndrande partiideal och stela klassgränser må fosterland och nation bana sig segrande fram.³⁵

Den demokrati *Sveriges väl* förordade byggde på värnande om kungamakten, på begränsad rösträtt för män och på kvinnlig rösträtt utan de rättigheter som förknippas med det demokratiska genombrottet. Kvinnor var en särskild sort som skulle ha särskilda uppgifter. Därtill var *Sveriges väl* motståndare till partipolitik och förordade klassamarbete, ett idégods som leder till korporatism. Det är således fråga om allt annat än den demokrati som genomfördes i Sveriges 1921. Vilken innebörd lade då tidningen i ordet ”nation” eller ”fosterland”?

33 Holmberg (1907) s. 12–14, (citatet på s. 13).

34 *Sveriges väl* 1/2 1920 s. 20.

35 Teodor Holmberg, ”Stora mål”, *Nationell tidskrift* 14/10 1922 s. 42.

Nation

I det följande skall vi reda ut de två ideologiska kluster som vävs samman i begreppet nation. Fosterlandet är det ena och som skall framgå djupt inbäddat i kristendom och avståndstagande från splittrande klassdiskurser. Det andra är hemmet som omsluts av harmonierande könsdiskurser. De båda klustren är ofta sammanfogade i tidningen.

Fosterland

I *Sveriges väl* är fosterland ett av de ledande orden. Att väcka fosterlandskänslan angavs som en central uppgift för tidningen.³⁶ Däremot är det inte vanligt att tidningen för längre resonemang om vad fosterland och nation innebär. Ett exempel på vagheten i ordet kan ges i ett tal som Knut Hallonstén höll i Nationella ungdomsförbundets Malmöavdelning i februari 1920.³⁷ Han framhöll där betydelsen av en fosterländsk och nationell väckelse, men en mer principiell diskussion av begreppens innebörd saknas. Innebörden får utläsas ur sammanhanget och de andra begrepp orden kopplas till, samt ur de få mer principiella ställningstagandena.

Helt central är kopplingen till kristendomen. I den ovan nämnda texten betonade Hallonstén att den nationella ungdomsrörelsen måste ha en etisk grund, "... och vad etiskt är, är kristligt." Därför kan det inte heller finnas en motsättning mellan nationell och kristlig ungdomsrörelse.³⁸ Detta tema återkommer vid upprepade tillfällen.

Denna nära koppling mellan kristendom och nation framgår exempelvis av en text där Holmberg varnar för den samhällsupplösning som följer i spåren av de radikala folkledarnas "fosterlandsligiltiga och kristendomslösa" politik:

Med snabba steg rycker också vårt svenska folk in i den fosterlandsligiltiga och kristendomslösa strömfåran, som öppnats af våra radikala folkledare. Man går till storms mot historiska läroböcker, därför att en varm svenskanda i dem framträder. [_ _ _] Vi svenskar gå till mötes en *kulturkamp* som skall gälla frågan, om vårt folk vill vara ett kristet folk eller ett hednafolk.³⁹ (vår kursivering)

36 Programtexter för *Sveriges väl* 30/12 1919 s. 173; 1/12 1920 s 179; 20/12 1921 s 163.

37 *Sveriges väl* 20/2 1919 s. 25f. Tidningen återger *Sydsvenska Dagbladet Snällpostens* referat av talet.

38 *Sveriges väl* 20/2 1919 s 25.

39 *Sveriges väl* 15/1 1920 s. 6.

Denna dramatiska, närmast apokalyptiska bild av hotande samhällsupplösning är vanlig i tidningens spalter: ”Allt ramlar omkring oss”, uttryckte sig Holmberg och drog paralleller till Sodom och Gomorra.⁴⁰ ”Med en hätskhet utan like förkunnas på många håll blott splittringens, klasshatets och klassegoismens läror: och vinna dessa efterföljd, går svenska folkets väg obevekligt till själf förstörelse och undergång.”⁴¹ ”[S]ossar och vettvilningar [...] äro frihetens dödgräfvare och folkets värsta ’utsugare’”.⁴² Istället för klasshat och strid förordar *Sveriges väl* samarbete. Det gäller att motverka ”klasshat och klasspolitik” för att istället samarbeta i nationaldemokratisk anda.⁴³ I en artikel framhåller Holmberg att arbetarrörelsens kritik av samhällsförhållandena tidigare varit berättigad. Men numera är arbetarna inte längre utsugna. Klasshat kan inte föra till målet, ”... vi äro kallade till samarbete och ej till inbördeskrig.”⁴⁴

Redan i föredraget *Svensk nationaldemokrati från 1906* pläderade Holmberg för behovet att överbrygga klasskillnaderna i samhället och skapa en samhörighet mellan alla medborgare. I den framväxande arbetarrörelsen fanns mycket att beundra, menade han, men den kunde också bli ett hot mot samhället. Holmberg ville skapa en rörelse som skulle vara en motkraft mot socialdemokratin vilket krävde att människor från alla klasser förenades i en ”nationell samling i fosterlandets namn”.⁴⁵ Holmbergs emotionella vurm för en nationaldemokratisk era var på en gång nostalgisk i det att den blickade tillbaka till ett tillstånd av religiös övertygelse som grund för svenskhet, samtidigt som den blickade framåt mot en ny samhörighet över klassgränserna. Nationaldemokratin måste bygga på nationell grund, på demokratisk grund och slutligen på den kristna religionens grund. Nationell samhörighet och samförstånd är nyckelorden för Holmberg. Hotet mot detta kommer främst från arbetarrörelsen.

Den nationalism som här kommer till tals kan benämnas organisk och integrativ. Med dessa begrepp syftar forskare på en syn på nationen som en enhet som står över individerna och som kan liknas vid en samhällskropp med egen intern utveckling. Den enskildes mening är bestämd av tillhörigheten till denna större kropp. Alla som tillhör nation-

40 *Sveriges väl* 15/4 1920 s. 56.

41 1/2 1920 s. 19 (osignerat).

42 1/2 1920 s 18 (Hallonstén).

43 15/5 1920 s. 74 (programutkast SNU Skåne).

44 *Sveriges väl* 5/4 1919 s. 50f. Annat exempel på denna tankefigur, *Sveriges väl* 1/9 1920 s. 130.

45 Holmberg (1907) s 13.

en har en grundläggande gemenskap och därför är nationen konfliktfri och i den upplöses samhälleliga motsättningar. Enligt detta synsätt består nationen inte bara av de nu levande människorna utan också av gångna och kommande generationer.⁴⁶ Denna tanke uttrycktes i *Sveriges väl* på följande sätt: ”Det folk, som vår fosterlandskärlek gäller, är ej blott summan av de individer som nu bygga och bo i vårt land” utan ”sträcka sig till de generationer, som före oss gjort sin lifsgärning i vårt ’fädernesland’, och i hoppet och fantasien också innevånarna i ’våra barns land’”.⁴⁷ Synen på nationen ligger här nära den som omfattades av Rudolf Kjellén, enligt Nils Elvander ”den svenska nationalismens ende ideolog av större format”.⁴⁸ Kjellén, professor i statsvetenskap vid Uppsala universitet 1916–1922, var den så kallade unghögerns portalfigur och återopps vid några tillfällen i *Sveriges väl*.⁴⁹ Nationen förstod han som ”[d]en geografiska och den historiska samhörigheten – gemensamhet i land och gemensamhet i öden”.⁵⁰ Till fosterlandet hörde nu levande, döda och ännu inte födda, menade han, vilket visar att han såg inte enbart historiska traditioner som grund för nationen utan också generationers samhörighet, det vill säga en ”folkstam”.⁵¹ Elvander menar att Kjellén inte i sin definition av rasbegreppet avsåg biologiska skillnader, men att han ändå talade i rastermer om högre och lägre. Judar från Östeuropa framställde han som ”smutsigt blod, som stanna kvar efter dem här och där inom vår ariska folkstam”.⁵² Kjellén företrädde den integrativa nationalismen. Denna är den liberala statssynens raka motsats då staten i den senare är en passiv konstruktion bestående av självständiga individer.⁵³

Nationalismen i *Sveriges väl* var starkt emotionellt laddad. Tidningen ger många exempel på uttryck som syftar till att mobilisera starka känslor. Ord som ’entusiasm’, ’gudagnista’, ’självvupfostran’, ’karaktär’, ’föräd-

46 Roger Griffin, (red.), *Fascism* (Oxford 1995) s. 3. Patrik Hall, *The social construction of nationalism: Sweden as an example* (Lund 1998) s. 209–213.

47 *Sveriges väl* 15/11 1920 s. 170 (*Sveriges väl* citerar här ett tal hållit av Frans von Schéele).

48 Elvander (1961) s. 256.

49 *Sveriges väl* 14/1 1919 s. 2f; 15/2 1921, s. 18. Under storstrejksåret 1909 publicerades en pamflett med två föredrag, ett av Holmberg och ett av Kjellén. ”*Den nya moralen*”. *Two föredrag av professor Rudolf Kjellén och direktör Teodor Holmberg* (Stockholm 1909).

50 Kjellén citerad efter Elvander (1961) s. 261.

51 Elvander (1961) s. 261.

52 Kjellén citerad efter Elvander (1961) s. 277.

53 Patrik Hall, *Den svenskaste historien: Nationalism i Sverige under sex sekler* (Stockholm 2000) s. 205–210.

ling' var flitigt använda. En text publicerad på ledande plats under rubriken Fosterlandskärleken är exempel på hur nationalism inpräntas hos läsaren med vädjande till känslorna: "[N]atur och kultur har också tryckt sin prägel på oss själfva, passat in vår personlighet i detta lands och detta samhälles förhållanden, så att vi egentligen passa endast här,– här bäst kunna fylla våra uppgifter och lefva vårt lif fullt och helt". Det var en "plikt för hvar och en att älska fosterlandet". "[M]an kan ej älska annat än det man känner" och därför var det viktigt med kunskap om "våra historiska minnen".⁵⁴ Hallonstén skrev om "brinnande hänförelse" och om dem "som med ungdomens varma glöd omfattade de nationella idéerna."⁵⁵ Det nationaldemokratiska budskapet i *Sveriges väl* kan inte förstås bara som en uppsättning idéer, utan bärs fram av *emotionalitet*.

Politiska budskap är ofta känslostyrda. Att ta makt över människors känslor är centralt i politiken. Framgången för det politiska budskapet är därför också beroende av gestaltningen av känslor. Som Jens Ljunggren framhållit handlar det om att "utöva inflytande på hur människor känner", men kampen om känslor skapar också skillnad genom att ange vilka som har rätt att känna vad och i vilka sammanhang.⁵⁶ De starka emotionerna bidrar till skapandet av ett nationellt "vi". En särskild betydelse i denna känslopolitik spelade hänvisningar till hemmet och därmed också till föreställningar om kvinnans särskildhet.

Hemmet

Fosterländskhet hör samman med kristendom och med " ... kärleken till hem, hembygd och fosterland", framhölls det i en osignerad programförklaring i *Sveriges väl*.⁵⁷ På liknande sätt uttryckte sig Hallonstén i ett programutkast för Skånes nationella ungdomsförbund. Ett av förbundets syften skulle vara att utveckla " ... sund hembygds- och fosterlandskänsla ... ".⁵⁸ Kopplingen mellan hem, hembygd och nation uttrycks också tydligt i en text översatt från tyska. Fäderneslandet finns där det hem låg

54 *Sveriges väl* 15/11 1920 s. 169f. Texten återger ett föredrag hållit av Frans von Schéele (1853–1931). Han var filosof och pedagog med professors namn.

55 *Sveriges väl* 20/2 1919 s. 25.

56 Jens Ljunggren, "Inledning. Känslor, tid och förändring", i Helena Bergman, Christina Florin & Jens Ljunggren (red.), *Känslornas revolution: Kärlek, ilska och lycka på 1970-talet* (Stockholm 2017), s. 15.

57 *Sveriges väl* 15/1 1920 s. 2.

58 *Sveriges väl* 15/5 1920 s. 73.

där vi först såg dagens ljus och i den bygd vi växte upp.⁵⁹ På samma sätt resonerade Frans von Schéele i ett föredrag avtryckt i tidningen. Känslan för fosterlandet är rotad i vår uppväxt, i vårt språk och i upplevelsen av den natur som omger oss:

Innerligast äro vi bundna vid vårt hem och våra anhöriga. Så sträcker sig därifrån vår samhörighet till hembygden, med en så att säga mindre personlig och mera abstrakt känsla, för att mynna ut i den fosterlandskärlek, som omfattar hela det land, inom hvilket vi ha vårt hem.⁶⁰

I nationalistiska diskurser är hem ett i högsta grad könat begrepp som i *Sveriges väl* också knyter an till kristendom som kulturellt inslag i väven. Hemmet är en central metafor som binder samman de båda begreppen demokrati och nation med en könad dimension. Hänvisningar och hyllningar till Mor hittar sin plats i tidningen, inte minst genom rubriker och dikter.⁶¹ Man och kvinna skapades olika, hävdade Hallonsten. Lycka var det kvinnors sak att bidra med och ett lyckligt hem behövde bara kärlek.⁶² Kvinnor ska ”värja religionens, sedlighetens, hemmets och det uppväxande släktets och den sociala rättfärdighetens sak”, skrev Holmberg i det demokratiska genombrottets år.⁶³ Betonandet av kvinnans särskildhet hade följt honom på den ideologiska resan och var en central aspekt i hans kamp för nationens framtid. I pamfletten om nationaldemokrati från 1907 menade han att kvinnor har ”sina starka sidor, sina särskilda gåvor” som skulle användas för hemmets bästa och för ”folkhemmet”. Målet, uppgav han, var skapandet af ett enigt och starkt Sverige.⁶⁴

Trots att kvinnor tillerkändes rösträtt, skulle kvinnors medborgarskap vara av annan dignitet än mäns. Det skulle främst göra sig gällande i hemmet. En artikel med rubriken Hemmet ger den distinkta bekräftelsen genom orden ”Kvinnans herravälde är i hemmet”. Att ge lycka är hennes mål, det ”är det enda medlet för henne att bli lycklig”.⁶⁵ Men för att uppfylla sin nationella roll skulle kvinnor också få utbildning, läm-

59 15/7 1920 s. 106. Texten anges vara skriven av M. Arndt. Förmodligen rör det sig om Ernst Moritz Arndt (1769–1860), känd som nationalistisk ideolog.

60 *Sveriges väl* 15/11 1920 s. 170.

61 *Sveriges väl* 14/1 1919 s. 2; 20/2 1919 s. 28; 10/1 1919 s. 139; 15/2 1920 s. 27; 15/5 1921 s. 66; 12/12 1921 s. 156.

62 *Sveriges väl* 1/5 1920 s. 65; se också 15/10 1921 s. 135.

63 *Sveriges väl* 1/5 1921 s. 58.

64 Holmberg (1907) s. 15.

65 *Sveriges väl* 15/10 1921 s. 135.

pade för sin särskildhet. För den sociala kristendomens seger framhöll Holmberg under rubriken Social kristendom att "[v]i måste arbeta på att utbilda kvinnor till goda husmödrar och hembiträden".⁶⁶ I hemmen skulle kvinnor bidra till det kulturella arbetet för nationaldemokratin; hon skulle vara moder, hembiträde, fostrare, värnare om sedlighet och kristlighet och hon skulle vara lyckogivaren.

Kultur, i meningen ett folks traditioner, med dimensioner som religion och språk, seder och bruk utgör medelpunkten för nationalisters kamp inåt såväl som utåt och är välbelagt inom forskningen. Kvinnor symboliserar kollektivets enhet och ära, de är nationens gränsvakter, men samtidigt uteslutna från det kollektiva vi-et i politiska sammanhang. Därför var denna kvinnobild på kollisionskurs med kvinnors i det demokratiska genombrottets tid. Framförallt, och vilket även är betonat i *Sveriges väl*, är religion en källa till "emotionell könsarbetsdelning" där kvinnor ses som ansvariga för det emotionella och moraliska välmåendet i sina familjer, men också tar på sig detta ansvar som ger dem en plats som de inte annars skulle kunna ta i offentligheten.⁶⁷ "Hem" refererar till längtan efter något som anses ha gått förlorat.⁶⁸ Samtidigt döljer nationalismen "det politiska" och "iscensätter kön som pardans".⁶⁹ Den apokalyptiska tonen i *Sveriges väl* handlar inte minst om kulturella värden och uppmaning till kamp för dessa.

Diskussion

Ordet nationaldemokrati som det användes i *Sveriges väl* hade som framgång väldigt lite att göra med demokrati i liberal mening, men så mycket mer med en form av organisk och integrativ nationalism med tydligt släktskap med reaktionär högerideologi vid början av 1900-talet, tankar

66 *Sveriges väl* 10/11 1919 s 139.

67 Nira Yuval-Davis, *Gender & Nation* (London 1997) citat s. 23, 43 och 63.

68 Jfr. Les Moran & Beverley Skeggs, *Sexuality and the politics of violence and safety* (London 2004); Sara Ahmed, *Queer phenomenology: Orientations, objects, others*, (Durham, NC 2007); Rosemary Marangoly George, *The politics of home: Postcolonial relocations and twentieth century fiction* (Berkeley 1996). Se även Monika Edgren, "About home and giving voice to experiences of marginalization: A feminist reading of the 1970s social report-books about migration policy in Sweden", *Scandinavian Journal of History* 36 (2011) s. 500–516 och Monika Edgren, *Hem tar plats: Ett feministiskt perspektiv på flyttandets politik i 1970-talets sociala rapportböcker* (Lund 2009).

69 Se Maud Eduards, *Kroppspolitik: Om moder Svea och andra kvinnor* (Stockholm 2007) s. 22–24.

som var viktiga i mellankrigstidens olika fascistiska rörelser. Den ledande nykonservative ideologen Kjelléns demokratisyn byggde på föreställningen att folket som kollektiv besatt en ”sann” vilja som det gällde för ledaren att tolka och förstå. 1916 uttalade han sig mot det representativa systemet som han menade var på väg bort i flera länder.⁷⁰

Fascism är ett notoriskt besvärligt begrepp i vetenskapliga sammanhang och en allmänt accepterad definition finns inte. Ett inflytelserikt definitionsförsök har gjorts av Robert Griffin som föreslagit att det som förenar olika rörelser som kan betecknas som fascistiska är ”en palingenetisk form av populistisk ultranationalism.”⁷¹ Den ultranationalism som han syftar på är just den organiska och integrativa nationalism som vi påvisat i *Sveriges väls* spalter. Även om tanken på nationens återfödelse – palingenes – inte är så påtaglig i tidningen så beskrivs samtiden ofta i apokalyptiska termer. Samhället är hotat och en kamp för att rädda det pågår. Under rubriken Kristus eller Mamon målade Holmberg vid ett tillfälle upp striden i samhället. Allt håller på att falla samman i hans samtid:

Kristus eller Mamon – mellan dem står valet. Lif eller död, seger eller undergång för samhälle, kultur och mänsklighet – därom står nu den dagliga striden ...⁷²

Mamon symboliserar här samtidens materialism mot vilken står kristen idealitet. I sitt tal i Almedalen 2019 talade Jimmie Åkesson om att ”[M]an vill slå sönder det som håller oss samman, som binder ihop oss som nation” och vidare att ”[v]i måste återupprätta känslan av Sverige ... känna oss hemma i vårt eget land”.⁷³ Även om Holmberg i ovanstående citat inte omedelbart anknyter till nationen så är det samma apokalyptiska sätt att framställa samtiden som ingår i Griffins försök att beskriva en fascistisk kärna. Just ett sådant uttrycksätt använde Mattias Karlsson efter valet 2018: vi befinner ”oss i en existentiell kamp om vår kulturs och vår nations överlevnad. Det finns bara två val, seger eller död.”⁷⁴ Uttrycket är nästan identiskt med de nyss citerade från Holmberg. Sverigedemokraterna an-

70 Elvander (1961) s. 281–285.

71 Griffin (1995), s. 4. För en diskussion av Sverigedemokraterna utifrån Griffins definition, se Henrik Arnstad, ”Fascism – eller något annat? En ideologianalys av Sverigedemokraterna”, Madelene Axelsson & Kristian Borg (red.), *Sverigedemokraternas svarta bok* (Stockholm 2014) s. 117–142.

72 *Sveriges väl* 15/4 1920 s. 57.

73 *Expressen* 7/7 2019 <<https://www.expressen.se/nyheter/almedalen/akesson-man-vill-sla-sonder-det-som-haller-oss-samman/>> (1/4 2020).

74 SVT Nyheter 13/9 2018 <<https://www.svt.se/nyheter/inrikes/sd-topps-inlagg-pa-sociala-medier-moter-stark-kritik>> (12/6 2020).

vänder samma domedagsretorik som *Sveriges väl* gjorde och använder likaså deras frekventa kampmetaforik, som tidningen i ett fall även uttryckligen benämnde kulturkamp. Även om retoriken om återskapande och pånyttfödelse är sparsam i *Sveriges väl* är den desto mer frekvent hos Sverigedemokraterna.

Släktskapet med fascismens tankevärld är påtaglig. Det är ett förhållande som vi menar är viktigare att understryka än att diskutera om nationaldemokratin i *Sveriges väls* version var fascistisk eller ej. Den saknar flera drag som ofta förknippas med fascismen. Det finns ingen ledarskapskult – författningsidealet blickar snarast bakåt i den svenska historien – det finns inget bejakande av våldet som en positiv kraft, även om kampmetaforer är vanliga. Rasistiska föreställningar är inte av någon större betydelse, något som i och för sig är en likhet med den italienska fascismen. Det etiska idealet hämtas från kristendomen. När det sägs att fosterländskhet hör ihop med sedlig renhet och kristendomens ljusa ideal är det inte ett språkbruk som vanligen förknippas med fascism. I den finska fascismen under mellankrigstiden fanns dock en liknande betoning av Finlands lutherska arv.⁷⁵ Hallonstén och Holmberg såg omkring 1920 den svenska högern som det politiska parti de stod närmast. De stod båda nära Sveriges nationella ungdomsförbund. Denna organisation hade bildats 1915 och fungerade som ett oberoende ungdomsförbund åt högerpartiet fram till brytningen 1934, orsakad av det starka intresset för nazism och fascism inom ungdomsförbundet. Det senare ombildades därefter till Sveriges nationella förbund.

Men viktigare än att tvista om hur nationaldemokratin ska klassificeras är att uppmärksamma att den organiska och integrativa nationalism som *Sveriges väl* omfattade hade nära förbindelser med de mer utpräglat fascistiska tankegångar som så småningom etablerades i Sverige. Detta kan illustreras genom några nedslag i textens två centrala personernas fortsatta öden. Efter en kort period som ordförande för Sveriges nationella ungdomsförbund fortsatte Holmberg att stå nära rörelsen. År 1934, året innan han dog, hann han med att hylla Hitler. Denne hade, enligt Holmberg, "... förmått att svetsa ihop tyskarna inåt till ett folk, fyllt av strålande entusiasm inför nya ideal. Han har i alla klasser, även hos de mest konservativa människor, framkallat ett hittills ej skådat sinne för samfällt broderskap: alla tyskar vilja hjälpa varandra; man offerar i ej ringa mån det egna för det gemensamma."⁷⁶ Det är helt tydligt här att det är just

75 Aapo Roselius, Oula Silvennoinen & Marko Tikka, *Svart gryning: Fascismen i Finland, 1918–1944* (Stockholm 2018).

76 *Nationell tidning* nr 8 1934

Bild 2. Knut Hallonstén lät 1945 ge ut en pamflett där han återanvände tidningshuvudet från Sveriges väl. Som framgår av de svarta moln som samlas runt jordklotet hälsade han inte krigets utgång med glädje.

nationens förmåga att fungera samlande och enande för folket, som var så central i *Sveriges väl*, som Holmberg menade att Hitler förmått mobilisera. Entusiasmen för Hitler ledde dock inte Holmberg till att stödja något svenskt nazistparti; han uppmanade sina läsare att rösta på högern. Ett år senare avled Holmberg. Hallonstén vandrade däremot hela vägen till en nazistisk hållning. Även efter det andra världskriget försökte han hålla liv i en nazistisk partibildning. En av de pamfletter han då publicerade anknöt också till hans tid som redaktör för *Sveriges väl* genom att han återanvände både tidningens namn och dess logotyp.⁷⁷

Likheterna mellan nazismen och det idégoods som omfattades av den svenska unghögern underströks också av Adrian Molin, en av de ledande företrädarna för denna inriktning. I ett föredrag inför den nationella studentföreningen Heimdal framhöll han 1934 att svenskarna inte hade någon anledning att hämta in några nazistiska idéer från Tyskland. Idéerna fanns nämligen redan i Sverige, framlagda av unghögern. Nazismens centrala idéinnehåll ”... har på svensk botten tidigt fått sin egen utbildning, kanske djupare och rikare än den tyska”.⁷⁸

77 Knut Hallonstén, *Sveriges väl och världsdramat*, Stockholm 1945.

78 Adrian Molin, *Stafetten går vidare* (Stockholm 1936) s. 113–114.

Mot denna bakgrund är det inte att förvåna att personer i de högerextrema kretsarna i Sverige, där Sverigedemokraterna uppstod, sökte sig till ett inhemskt idégods med så tydliga fascistiska kopplingar. Måhända mer anmärkningsvärt är att partiet fortfarande håller fast vid dessa ideologiska rötter. I en debatt med Fredrik Hultman i *Expressen* i slutet av 2019 tonar Mattias Karlsson ner Holmbergs betydelse för Sverigedemokraterna. Han är ingen "husgud", men nämns i principprogrammet för att han tidigt förde fram begreppet folkhem och för att han försökte kombinera "demokrati, konservatism och patriotism med ett socialt samvete" samt att han talade för "kvinnors rättigheter och kvinnlig rösträtt".⁷⁹ Som har framgått bör han snarast betraktas som en av demokratins motståndare och medan han mycket riktigt förordade kvinnors rösträtt menade han att medborgarskapet var könat och i full mening bara kunde utövas av män. Även det sociala samvetet kan betvivlas. Åttatimmarsdagen infördes 1919; *Sveriges väl* förutspådde att reformen skulle drabba Sverige hårt och såg den som ett exempel på maktövertagande från socialdemokratin.⁸⁰ Karlsson försöker dessutom tona ned Holmbergs engagemang i Sveriges nationella ungdomsförbund genom att hävda att denna organisation radikaliserades först långt efter Holmbergs ordförandeskap och att han då lämnat organisationen. Som framgått omfattade organisationen ultranationalistiska idéer redan från sin start och Holmberg hade fortsatt nära kontakter med organisationen.

Av Sverigedemokraternas principprogram från 2011 framgår en grundläggande och betydelsefull likhet med Holmbergs och den svenska unghögerns uppfattningar; det gäller synen på nationen. Vid många tillfällen upprepas att nationalismen är grundläggande. Programmet inleds med orden: "Sverigedemokraterna är ett socialkonservativt parti med nationalistisk grundsyn".⁸¹ Partiet understryker också själv denna historiska förbindelse. När det står i programmet att "[s]trävan efter att ersätta klasskamp och hat med förbrödring och nationell solidaritet" är något av det i den äldre socialkonservatismens partiet vill anknyta till, så är det tydligt att denna syn på nationen helt överensstämmer med den *Sveriges väl* företrädde.⁸² När programmet utvecklar vad en nation är möter läsaren

79 Mattias Karlsson, "Borgerligheten har apat efter SD – inte tvärtom", *Expressen* 5/12 2019 <<https://www.expressen.se/debatt/borgerligheten-har-apat-efter-sd-inte-tvartom/>>(24/2 2020).

80 *Sveriges väl* 10/11 1919 s. 139; 1/2 1920 s. 17 och 20; 1/2 1921 s. 9; 15/10 1921 s. 129.

81 Sverigedemokraternas principprogram 2011 s. 3. Ungefär samma formulering på s. 11 och likartat på s. 12.

82 Sverigedemokraternas principprogram 2011 s. 11.

den organiska och integrativa nationalismen som den svenska nyhögern omfattade:

Sverigedemokraterna ser nationen som den viktigaste, äldsta och mest naturliga mänskliga gemenskapen efter familjen. [_ _ _] Den nationella samhörigheten binder samman nationens medlemmar över tid och rum och skapar band mellan de döda, levande och ofödda generationerna liksom mellan unga och gamla, olika samhällsklasser, politiska läger och geografiska regioner.⁸³

Nationen är alltså en naturlig gemenskap som omfattar inte bara levande utan också döda och framtida personer.

Som framgår av citatet ovan är familjen en annan sådan naturlig gemenskap som också framhävs av Sverigedemokraterna. Den är rentav ännu mer betydelsefull, den ”... är samhällets viktigaste och mest grundläggande gemenskap.”⁸⁴ Familj fyller här samma funktion som ordet hem gjorde i *Sveriges väl*. Detta sätt att se familj och nation som naturgivna enheter står i bästa överensstämmelse med nyhögern som betonade att dessa enheter var överordnade individen. Här finns en grundläggande skillnad mot liberalismen som utgår från individer och deras rättigheter. Som framgått menade *Sveriges väl* att det var kvinnor och mäns olika roll i familjen som motiverade deras olika roll i politiken. Sverigedemokraterna drar inte den slutsatsen men de framhåller i detta sammanhang att män och kvinnor har i grunden olika egenskaper som kompletterar varandra. Genom familjen är samhället alltså grundat på könsskillnad, även om de politiska slutsatserna av denna hållning inte uttryckligen formuleras i principprogrammet.

Sverigedemokraternas syn på nationen fullföljs genom hela programmet. Varje individ tillhör alltså ett folk och demokratin måste vila på ett avgränsat folk. Det sägs ”... att folkstyret i längden riskerar att bli mycket problematiskt att upprätthålla i en stat som bebos av flera folk...”⁸⁵ Alltså måste den svenska nationen värnas och personer med annan nationell tillhörighet kan tolereras men får inte störa svenskhetens dominans.⁸⁶ Av

83 Sverigedemokraternas principprogram 2011 s. 15. Liknande om nationen och familjen som naturliga enheter, s. 3, 11 och 13.

84 Sverigedemokraternas principprogram 2011 s. 24.

85 Sverigedemokraternas principprogram 2011 s. 6. I denna fråga se även Anders Hellström & Tom Nilsson, ”We are the good guys’: Ideological positioning of the nationalist party Sverigedemokraterna in contemporary Swedish politics”, *Ethnicities* 10 (2010) s. 55–76.

86 Sverigedemokraternas principprogram 2011 s 16.

detta följer att de som invandrat till Sverige måste assimileras. Och det är inte små krav som gäller här:

Som assimilerad till den svenska nationen räknar vi den med icke-svensk bakgrund som talar flytande svenska, uppfattar sig själv som svensk, lever i enlighet med den svenska kulturen, ser den svenska historien som sin egen och känner större lojalitet med den svenska nationen än med någon annan nation.⁸⁷

Synen på nation är alltså den samma som omfattades av Teodor Holmberg, *Sveriges väl* och nyhögern i början av det förra seklet. De såg samhörigheten i nationen som ett svar på den tidens onda, främst representerad av socialismen men också av liberalismens individualism.⁸⁸ För Sverigedemokraterna kommer hoten utifrån; det är invandrare som tillhör främmande nationaliteter som hotar sammanhållningen.

Av principprogrammet framgår att det nationaldemokratiska idéarv, som på 1990-talet omfattades av den nuvarande ledningsgruppen, även idag utgör partiets ideologiska kärna. Med tanke på detta blir många punkter i programmet paradoxala. Sverigedemokraterna bekänner sig till den liberala demokrati som deras föregångare förkastade just med utgångspunkt i en integrativ och organisk nationalism. Sverigedemokraterna utgår också från individens universella rättigheter i sitt principprogram, en föreställning som knappast var förenlig med nationaldemokraternas syn på nation. I en sådan tankevärld är det nationer som har rättigheter, inte individer. Någon diskussion av den diametrala motsättningen mellan dessa liberala inslag i programmet och den konservativa grundsynen förs inte av Sverigedemokraterna.

Som vi har visat anknyter Sverigedemokraterna än idag till den nationaldemokratiska tradition som skapades av Teodor Holmberg. Denna var en del av den svenska nyhögern. Vi har också visat att denna tradition hade nära förbindelser med olika fascistiska rörelser i Sverige under 1930-talet. Det som framförallt förenar är synen på nationen som en enhet med en realitet över individerna, men även de apokalyptiska slagorden och uppmaning till kamp förenar, liksom synen på kvinnan som

87 Sverigedemokraternas principprogram 2011 s. 15.

88 En motsvarande kritisk hållning till liberalism och socialism finns också inom Sverigedemokraterna. Louise Erixon, sverigedemokrat och kommunstyrelsens ordförande i Sölvesborg, säger i en intervju med *Sydsvenskan* att upprätthållandet av ett folkhem kräver ”... en kollektiv gemenskap. Det går ju stick i stäv med individualismen och liberalism. Och socialismen har förstört så mycket i vårt land.” Att folkhemmet byggdes av ett socialistiskt parti, vilket dessutom hatades djupt av hennes ideologiska föregångare, har helt undgått henne. (*Sydsvenskan* 29/3 2020 s A13).

en särskild sort och motståndet mot att erkänna klassojämlikhet. Sverigedemokraternas kulturkamp knyter an till föreställningar om kulturens renhet och ursprunglighet och därmed till ett fascistiskt språkbruk om återfödelse. Därför är kulturpolitiken, liksom den var det för *Sveriges väl*, en central arena för Sverigedemokraterna.

Referenser

Källor

- ”Den nya moralen”. *Två föredrag av professor Rudolf Kjellén och direktör Teodor Holmberg* (Stockholm 1909)
- Hallonstén, Knut, *Sveriges väl och världsdramat* (Stockholm 1945)
- Holmberg, Teodor, *Svensk nationaldemokrati. Föredrag hållit i samfundet Sveriges väl i Malmö okt. 1906* (Sala 1907)
- Holmberg, Teodor, ”Stora mål”, *Nationell tidskrift* nr. 9 (14/10 1922)
- Molin, Adrian, *Stafetten går vidare*, Stockholm 1936
- Nationell tidskrift. Organ för Sveriges nationella förbund* nr. 9 1922
- Sveriges väl. Nationell veckotidning* 1919
- Sveriges väl. Nationell tidskrift* 1920
- Sveriges väl. Nationell tidskrift för hemmen och svensksinnad ungdom* 1921
- Sydsvenskan* 29/3 2020

Internetmaterial

- Edgren, Lars, ”En antidemokratisk SD-förebild”, *Opulens* 6/9 2018 <<https://www.opulens.se/opinion/en-antidemokratisk-sd-forebild/>> (12/6 2020)
- Historisches Lexikon Bayerns <[https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Nationaldemokratische_Partei_Deutschlands_\(NPD\),_Landesverband_Bayern](https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Nationaldemokratische_Partei_Deutschlands_(NPD),_Landesverband_Bayern)> (28/1 2020)
- Hübinette, Tobias, ”SD:s ideologiska föregångare och förebilder och den svenska socialkonservatismen”, <<https://tobiashubINETTE.wordpress.com/2015/07/10/sd-socialkonservatism-unghogern/>> (12/6 2020)
- Karlsson, Mattias, ”Borgerligheten har apat efter SD – inte tvärtom”, *Expressen* 5/12 2019 <<https://www.expressen.se/debatt/borgerligheten-har-apat-efter-sd-inte-tvartom/>>(1/4 2020)
- Kungliga biblioteket, Dagstidningar <<https://tidningar.kb.se/>> (31/3 2020)

- Larsson, Mats J., "Nationaldemokraterna läggs ned", *Dagens Nyheter* 23/4 2014 <<https://www.dn.se/nyheter/politik/nationaldemokraterna-laggs-ned/>> (10/3 2020)
- Lennartsson, Louise, "Sverigedemokraternas brokiga historia i Lund", *Lund-agård* 8/9 2018 <<https://www.lundagard.se/2018/09/08/sverigedemokraternas-brokiga-historia-i-lund/>> (2/4 2020)
- Slätt, Richard, "Nazistisk maktdemonstration", *Expo* 14/5 2003 <<https://expo.se/arkivet/2003/05/nazistisk-%C2%BBmaktdemonstration%C2%AB>> (10/3 2020)
- Sverigedemokraternas hemsida <<https://sd.se/dokument/>> (12/6 2020)
- Sverigedemokraternas principprogram 2011 <<https://snd.gu.se/sv/vivill/party/sd/c/2011>> (28/1 2020)
- SVT Nyheter 13/9 2018 <<https://www.svt.se/nyheter/inrikes/sd-topps-inlagg-pa-sociala-medier-moter-stark-kritik>> (12/6 2020)

Litteratur

- Ahmed, Sara, *Queer phenomenology: Orientations, objects, others* (Durham, NC 2007)
- Arbetshistoria* nr. 170–171 (2019:2–3)
- Arnstad, Henrik, "Fascism – eller något annat? En ideologianalys av Sverigedemokraterna", i Madelene Axelsson & Kristian Borg (red.), *Sverigedemokraternas svarta bok* (Stockholm 2014)
- Aronsson, Torbjörn, *Konservatism och demokrati: En rekonstruktion av fem svenska högerledares styrelsedoktriner* (Stockholm 1990)
- Edgren, Lars, "Sverigedemokraternas ideologi är knuten till en lång svensk idétradition, med nära förbindelser till fascism", *Sydsvenskan* 12/10 2018
- Edgren, Monika, "About home and giving voice to experiences of marginalization: a feminist reading of the 1970s social report-books about migration policy in Sweden", *Scandinavian Journal of History* 36 (2011) s. 500–516
- Edgren, Monika, *Hem tar plats: Ett feministiskt perspektiv på flyttandets politik i 1970-talets sociala rapportböcker* (Lund 2009)
- Eduards, Maud, *Kroppspolitik: Om moder Svea och andra kvinnor* (Stockholm 2007)
- Elvander, Nils, *Harald Hjärne och konservatismen: Konservativ idédebatt i Sverige 1965 – 1922* (Stockholm 1961)
- Griffin, Roger (red.), *Fascism* (Oxford 1995)
- George, Rosemary Marangoly, *The politics of home: Postcolonial relocations and twentieth century fiction* (Berkeley 1996)

- Greiff, Mats, *Kvinnorna marscherade demonstrativt iväg: Strejker och facklig organisering bland kvinnliga textilarbetare i Ulster 1870–1914* (Ystad 1996)
- Greiff, Mats, ”Vi bodde, bad och blev utbildade som om vi vore på skilda kontinenter”: *Katolska och protestantiska arbetare i Belfast 1850–1914* (Malmö 2004)
- Hall, Patrik, *The social construction of nationalism: Sweden as an example* (Lund 1998)
- Hall, Patrik, *Den svenskaste historien: Nationalismen i Sverige under sex sekler* (Stockholm 2000)
- Hellström, Anders & Tom Nilsson, ”‘We are the good guys’: Ideological positioning of the nationalist party Sverigedemokraterna in contemporary Swedish politics”, *Ethnicities* 10 (2010), s. 55–76
- Larsmo, Ola & Per Svensson, ”SD:s hat mot demokratin är konstant”, *Dagens Nyheter* 7/1 2015 (samma artikel under rubriken ”Den konserverade drömmen”, *Sydsvenskan* 7/1 2015)
- Larsson, Stieg & Mikael Ekman, *Sverigedemokraterna: Den nationella rörelsen* (Stockholm 2001)
- Ljunggren, Jens, ”Inledning. Känslor, tid och förändring”, i Helena Bergman, Christina Florin & Jens Ljunggren (red.), *Känslornas revolution: Kärlek, ilska och lycka på 1970-talet*, (Stockholm 2017), s. 11–27
- Melby, Kari, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck & Christina Carlsson Wetterbergh (red.), *Inte ett ord om kärlek: Åktenskap och politik i Norden, ca. 1850–1930* (Göteborg 2006)
- Moran, Les & Beverley Skeggs, *Sexuality and the politics of violence and safety* (London 2004)
- Nilsson, Torbjörn, *Mellan arv och utopi: Moderata vägval under hundra år, 1904–2004* (Stockholm 2004).
- Nilsson, Torbjörn, ”Moderniseringens vän eller fiende? Den svenska högern 1904–2000”, i Anders Björnsson & Peter Luthersson (red.), *Efter partistatuen: Uppsatser om politiska kulturer igår, idag och imorgon* (Stockholm 2000) s. 70–95
- Roselius, Aapo, Oula Silvennoinen & Marko Tikka, *Svart gryning: Fascismen i Finland, 1918–1944* (Stockholm 2018)
- Sandström, Glenn, *Ready willing and able: The divorce transition in Sweden 1915–1974* (Umeå 2012)
- Svensson, Per, *Vasakärven och järnröret: Sverigedemokraterna och den långa bruna skuggan från 30-talet* (Stockholm 2015)
- Torstendahl, Rolf, *Mellan nykonservatism och liberalism: Idébrytningar inom högern och bondepartierna 1918–1934* (Uppsala 1969)
- Yuval-Davis, Nira, *Gender & Nation* (London 1997)

Flickan med facklan. Gymnasten Karin Lindéns livsberättelse

Susanna Hedenborg

Det var en fin bild. Det var ett fantastiskt erbjudande jag fick. Jag kan fortfarande inte förstå varför de frågade mig och inte någon av de kvinnliga löpare som fanns...

Inledning

Citatet ovan är hämtat från min intervju med Karin Lindén (född Lindberg), i Örebro 1 april 2017. Jag hade sett Karin på en bild när jag undersökte Rytтарыolympiaden som invigdes i Stockholm söndagen den 10 juni 1956. Deltagare från 29 nationer red in på Stockholms stadion och Hans Wikne tände den olympiska elden. Wikne satt till häst, men bredvid facklan stod en blond kvinna i gymnastikdräkt. Vem var hon? Det visade sig vara Karin, olympisk gymnast med många mästerskap bakom sig. Det var hon som valts att, tillsammans med löparen Henry Eriksson, springa med facklan runt Stadion för att tända världkasarna på Stadions torn.¹ Det är om henne det här kapitlet ska handla.

Genusforskning om idrott har visat att kvinnor hade svårt att vinna inträde på idrottens arenor under 1900-talets första hälft.² Mest kritik fick kvinnor som ägnade sig åt tävlingsidrott medan mer återhållsam fysisk aktivitet kunde accepteras. Mer övergripande kan man säga att idrottskvinnor i media under mitten av 1900-talet ofta förlöjligades eller sågs som skönhetsdrottningar snarare än idrottsutövare.³ Genus produc-

1 Rytтарыolympiaden Stockholm 1956: en återblick i ord och bild. Officiell rapport av organisationskommittén för den XVI olympiadens rytтарыtävlingar. *The equestrian games of the XVIth olympiad: a retrospective survey in text and pictures. The official report of the Organizing committee*, Stockholm 1959, s. 67–69.

2 Eva Olofsson, *Har kvinnorna en sportlig chans? Den svenska idrottsrörelsen och kvinnorna under 1900-talet*, Umeå 1989.

3 Susan K. Cahn, *Coming on Strong: Gender and Sexuality in Twentieth-century*

eras och reproduceras och genus påverkar normer, ideal, hur vi tänker och handlar, likväl hur vi förstår händelser, tolkar dem och utvärderar dem. Inom idrotten har genusmönster både konserverats, ifrågasatts och överträtts.⁴ Forskning har visat att det fanns rörelsekulturer där kvinnor var accepterade. En sådan var gymnastiken. Det var i synnerhet gymnastik anpassad för kvinnokroppen som ansågs hälsosam.⁵

Det finns idag flera studier om de övergripande genusstrukturerna inom idrotten i Sverige, men vi vet mindre om hur enskilda individer uppfattade, hanterade och bröt mot strukturerna.⁶ Det här kapitlet ska ses som ett försök att ge ett bidrag till att, i likhet med vad historiken Helena

Women's Sport, New York 1994; Nathalie Koivula, "Gender Stereotyping in Televised Media Sport Coverage." *Sex Roles* 41:7–8, 1999, s. 589–604; Helena Tolvhed, "Swedish Media Coverage of Athens 2004." I Toni Bruce, Jorid Hovden och Pirkko Markula (red.), *Sportswomen at the Olympics: A Global Content Analysis of Newspaper Coverage*, Rotterdam & Taipei 2010; Susanna Hedenborg och Gertrud Pfister, "Introduction", *Sport in Society* 18:2, 2015, s. 131–135; Helena Tolvhed, *Nationen på spel: kropp, kön och svenskhet i populärpressens representationer av olympiska spel 1948–1972*, Umeå 2008; Helena Tolvhed, "The Sports Woman as a Cultural Challenge: Swedish Popular Press Coverage of the Olympic Games During the 1950s and 1960s." *The International Journal of the History of Sport* 29:2, 2012, s. 302–317.

4 Jennifer Hargreaves, *Sporting Females: Critical Issues in the History and Sociology of Women's Sports* (London 1994). Jennifer Hargreaves, *Heroines of Sport the Politics of Difference and Identity*, London 2000; Judith Butler, "Athletic Gender. Hyperbolic Instance and/or the Over-coming of Sexual Binarism," *Stanford Humanities Review* 6:2, 1998, s.103–111; Gertrud Pfister, "Women in Sport: Gender Relations and Future Perspectives", *Sport in Society* 13:2, 2010, s. 234–248; Tolvhed, 2008; Helena Tolvhed, *På damsidan. Femininitet, motstånd och makt i svensk idrott 1920–1990*, Göteborg 2015; Susanna Hedenborg och Gertrud Pfister, "Introduction." *Sport in Society* 15:3, 2012, s. 283–286; Susanna Hedenborg och Gertrud Pfister, "Écuyères and 'Doing Gender'. Presenting Femininity in a Male Domain – Female Circus Riders 1800–1920", *Scandinavian Sport Studies Forum*, 2015, s. 25–47; Hedenborg och Pfister, 2015.

5 Olofsson, 1989, s. 85–94; Leif Yttergren och Hans Bolling, "Kvinnor, karriär och familj. En studie av svenska kvinnliga gymnastikdirektörers yrkeskarriärer och livsöden kring sekelskiftet 1900", *Historisk Tidskrift*, 136:2, 2016, s. 185–219; Hans Bolling och Leif Yttergren, "Swedish Gymnastics for Export: A Study of the Professional Careers and Lives of Swedish Female Gymnastic Directors, 1893–1933", *International Journal of the History of Sport*, 32:11–12, 2015, s. 1437–1455; Yttergren, Leif, "Hemmafru eller gymnastikdirektör eller både och? Kvinnliga gymnastikdirektörer, GCI och folkhemmet 1932–1952", *Nordic Journal of Educational History*, 6:1, 2019, s. 3–23; Catriona M. Parratt, "Making leisure work: Women's rational recreation in late Victorian and Edwardian England", *Journal of Sport History* 26:3, 1999, s. 476–480.

6 Några studier finns, exempelvis Helena Tolvhed, "Ewy Rosqvist, rally queen: gender, identity and car racing at the beginning of the 1960s." *Sport in Society*, 20:8, 2017, s. 1047–1058.

Bild 1. Den 10 juni 1956 tände ryttmästare Hans Wikne den olympiska elden på Stockholms stadion. På varsin sida om elden står gymnasten Karin Lindberg (gift Lindén) och löparen Henry Eriksson. Källa: Fotograf okänd, 10 juni 1956, Stockholms stadsmuseum. Fotonummer SvD 37648.

Tolvhed talar om som en diskussion om idrotten som ”både och” – behandla strukturer och normer som marginaliserat kvinnors idrott och lyfta en subjektiv berättelse där idrotten för en individ kan vara frigörande och skapa självkänsla.⁷ Texten baseras på Karins egna ord om hur hon formade sitt liv runt sitt stora intresse – gymnastiken. Karins liv sträcker sig från början av 1900-talet fram till idag och hon var engagerad i gymnastik på elitnivå såväl som motionsnivå.

Analytiskt ramverk

Sedan 1990-talet har biografiska studier fått ny uppmärksamhet och professionella historiker samt forskare inom den så kallade nya biografien har diskuterat och problematiserat vad det innebär att skriva en biografi.⁸ I

⁷ Tolvhed 2015, s. 262.

⁸ Thomas Söderqvist, ”Det vetenskapliga livet mellan misstänksamhetens och uppbyggelsens hermaneutik.” I Sune Åkerman, Ronny Ambjörnsson och Per Ringby (red.), *Att skriva människan. Essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre*,

den nya biografin används livshistorier för att lyfta frågor relaterade till den sociala konstruktionen av både kända och vanliga mäns och kvinnors liv i specifika sammanhang.⁹ En analys av en livshistoria sätter samspelet mellan agent och struktur som drivkrafter i historisk förändring på prov.¹⁰ Dessutom kan studier av en individ belysa avvikelser och därmed möjliggöra ifrågasättandet av en 'masternarrativ'. Vidare kan den enskilda berättelsen ge liv i och ge mer nyanserade svar på frågor om historia.¹¹

Det här kapitlet handlar om en berömd idrottskvinna och det finns alltid en fara med att försöka skriva en sådan persons livshistoria. Forskare har talat om risken med att skriva en hagiografi (helgonteckning) – en hyllande beskrivning av en historisk person.¹² Inte minst brukar media berätta om idrottare i form av hjältesagor, för att tala med idrottsvetaren John Hellström. Hjälten framställs som en representant för ideal och värderingar ofta förknippade med en konstruerad nationell identitet.¹³ För att undvika hagiografen eller hjältesagan behöver forskaren erkänna att biografier är socialt konstruerade och att de behöver analyseras i relation till en specifik kontext.¹⁴

Vidare behöver den som analyserar en livshistoria vara medveten om hur maktrelationer påverkar människors möjligheter att konstruera livsberättelser.¹⁵ Män och kvinnor har exempelvis inte samma möjligheter att skapa historier.¹⁶ Analysen i det här kapitlet är därför beroende av en diskussion av hur genuskonstruktioner har sett ut inom idrotten och samhället under Karins levnadstid.

Stockholm 1997, s. 233–250; John Bale, Mette Krogh Christensen och Gertrud Pfister, *Writing Lives in Sport: Biographies, Life-histories and Methods*, Århus 2004.

9 Birgitta Svensson, "Det moderna varat som biografisk presentation." I Lena Marander-Eklund och Ann-Catrine Östman (red.), *Biografiska betydelser. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser*, Möklinta 2011, s. 23–40.

10 Göran B. Nilsson, "Biografen som spjutspetsforskning." I Åkerman et al. (red.), 1997, s. 19–29.

11 Anna Götlind och Helena Kåks, *Mikrohistoria. En introduktion för uppsatsskrivande studenter*, Lund 2014.

12 Nilsson 1997; cf. John Hellström, *Den svenska sporthjälten: kontinuitet och förändring i medieberättelsen om den svenska sporthjälten från 1920-talet till idag*, Stockholm 2014.

13 Hellström, 2014.

14 Ronald J. Berger, "Pushing Forward: Disability, Basketball, and Me", *Qualitative Inquiry* 10:5, 2004, s. 794–810; Bengt Kristensson Ugglå, "Människan är inte en berättelse. Om identitet och narrativitet". I Marander-Eklund et al., 2011, s. 67–86.

15 Svensson, 2011, s. 23–40

16 Marianne Liljeström, "Identitetsbegär. Om ryska kvinnors autobiografiska författarskap". I Marander-Eklund et al., 2011, s. 41–66.

Källmaterial

Kapitlet baseras på en livsloppsintervju med Karin Lindén som gjordes i hennes hem, samt telefonsamtal och artiklar från dags- och kvällspress. I en artikel från 2015 efterlyser Fiona Skillen och Carole Osborne muntlig historia för att belysa idrottshistoria.¹⁷ De konstaterar att det inom (i alla fall den brittiska) idrottshistoriska forskningen är få som använt muntliga källor. Genom att studera tidskrifterna *International Journal of the History of Sport* och *Oral History Review* visar de att ytterst få artiklar använder muntliga källor för idrottshistoriska analyser. Idrottshistoriker har istället ofta använt dagstidningar som källmaterial, men från 1990-talet och framåt har muntlig historia kommit att bli vanligare som metod inom det idrottshistoriska fältet. Det gäller inte minst när idrottskvinnors liv har analyserats.¹⁸

Det finns ett antal källkritiska och metodologiska frågor som forskaren behöver ställa när intervjuer används som källa. En fråga handlar om vad man får veta när frågor om hur någonting varit förut ställs. Forskare måste vara medvetna om att informantens berättelse är en tolkning av det som skedde.¹⁹ En person kan välja att betona något särskilt och välja bort något annat som kanske skulle kunna vara till skada för en själv eller någon annan. Det kan även vara för svårt att berätta om vissa händelser.²⁰ Dessutom påverkar minnet berättandet. Det går exempelvis att skilja mellan "minnet" och det någon "minns". "Minnet" är redigerat, medan en person kan "minnas" andra saker vid direkt frågor.²¹ Karin problematiserade själv förmågan att minnas under intervjun genom att säga:

Jag tänkte just på det nu när du skulle komma...att man ska komma ihåg...vittnespsykologin säger ju att man minns inte alls rätt – så det är inte så säkert.

För att hjälpa sitt eget minne och för att kunna berätta för mig plockade Karin fram böckerna "Årets idrott" och så tittade vi i dem och Karin berättade om bilder och texterna. Karin hade även skrivit ned sin livsberättelse och den fick jag ta del av. Jag har använt den som stöd när jag skrivit hennes historia.

Att tolkningen börjar redan vid berättandet, skiljer egentligen inte muntligt material från annat källmaterial. Jag har förhållit mig till detta på två sätt. För det första har jag använt mer material än intervjuerna. För det andra har jag intresserat mig för och diskuterar löpande i texten den intervjuades tolkning. Konstruktionen av livsberättelsen är i sig av intresse och jag har försökt skriva om detta i relation till vem som berättar, vem jag är,

hur personen talar om specifika förlopp och huruvida det kan finnas något skäl till att personen framställer historien på ett särskilt sätt.²² Förutom intervjuer har jag använt tidningsartiklar som handlar om Karin.²³

Kort biografi

Karin föddes 6 oktober 1929 i Kalix. Hon var gymnast och tävlade för Sverige i artistisk gymnastik i OS 1948, 1952 och 1956. Hon blev olympisk guldmedaljör i gruppfristående (gruppgymnastik med handredskap) i Helsingfors 1952, och erövrade silver i samma gren 1956. I London-OS 1948 var hon bäst i hopp, men då delades guld bara ut för ett lags sammanlagda resultat på damsidan. Hon hade även många fina prestationer i VM och EM. I VM 1950 vann hon guld i lag samt i gruppfristående och 1954 tilldelades hon VM-brons i samma gren. På hemmaplan vann Karin sex SM-guld i 8-kamp och lag och dessutom vann hon SM-guld sammanlagt både 1952 och 1953. År 1952 utsågs Karin till Årets idrottskvinna.²⁴ Karins yrkesliv hade koppling till gymanstiken. Hon arbetade som idrottslärare och idrottslärarutbildare och kom under 17 år att leda gymanstikprogrammet Morgonpasset på radio tillsammans med Kjell Grane och Anders Lind. Karin gifte sig 1956 med Erik Lindén (1907–1977)²⁵ och fick två barn.

Jag var en allmän sprattelgumma...

Karin växte upp i Stockholm. Hon började med gymnastik när hon var i yngre tonåren, men att hon började med gymnastik verkar ha varit en ren händelse – även om hon alltid hade tyckt om att röra på sig. En dag fick ungdomar möjlighet att prova på friidrott på Östermalms idrottsplats:

... då tog de emot alla ungdomar som hade lust att göra någonting tillsammans i friidrott på Östermalms idrottsplats. Där träffade jag en kvinnlig gymnastiklärare som hette Karin Harwig och hon

22 Jämf. Frisch 2003.

23 Artiklarna återfanns genom att jag använde bibliotekets Kungliga bibliotekets artikelsök <https://tidningar.kb.se>, och sökte på Karins namn i kombination med OS under perioden 1 januari 1939 och 31 december 2019. Jag sökte "Karin Lindén" (676) och "Karin Lindberg" (2872), "Karin Lindén Lindberg" (2), "Karin Lindberg Lindén", under perioden 1/1 1939–12/12 2012.

24 Priset delades ut första gången 1950.

25 Erik Lindén var känd idrottsledare och landslagsledare.

Bild 2: Karin talar själv om att hon var stark och det märks i denna balansakt. Källa: Fotograf okänd, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Karin_Lindberg.jpg

hade precis startat en flicktrupp i gymnastik i Stockholm. Hon frågade om det fanns någon som var intresserad och jag var allmän sprattelgumma så jag hoppade med direkt. Jag var lite kantig i kroppen så jag fick bara vara med och hänga i bommar och hoppa över plint och matta. I fristående var jag inte tillräckligt mogen, men efter några år...

Karin beskriver skillnaden mellan olika moment i gymnastiken och understryker att dessa är beroende av olika typer av kroppar. Själv har hon aldrig varit vig – men stark. Det gjorde henne duktig på hoppen, men svagare när det gällde de fristående programmen, menar hon.

Efter träffen på idrottsplatsen började Karin träna gymnastik några gånger i veckan. För modern var skolan viktig och hon frågade alltid Karin om hon hade gjort sina läxor innan hon gick och tränade. Hade Karin misslyckats med skolan hade hon inte fått fortsätta med gymnastiken, men hon gillade att plugga – och gör det fortfarande. Familjen hade flyttat till Stockholm några år tidigare. Föräldrarna hade även hunnit skilja sig och hennes mamma kom (efter ett andra giftermål med en man som dog bara några år efteråt) att bli ensamstående med tre flickor. Karin berättar

att modern inte alls var intresserad av träning och beskriver henne som en person som aldrig gick i lågklackat till skillnad från döttrarna:

Jag har aldrig sett henne utöva någon idrott eller gå i lågklackade skor. Hon gick med en liten pillerburk på huvudet och högklackade skor. Lätt och nätt i kroppen...och så fick hon tre flickor med byxor och lågklackade skor...

Här beskriver Karin sin mor med hjälp av feminina attribut, men konstruktionen av genus var komplex. Även modern verkar ha ägnat sig åt en viss typ av fysisk aktivitet. Karin berättar att hon sett bilder där mamman åkte skidor och att hon spelade tennis på arbetet. Idrottshistoriken Fiona Skillen, som studerat kvinnors fysiska aktivitet och idrott i Skottland under mellankrigstiden, har visat att om man söker kvinnors idrott inom föreningsidrotten, missar man lätt kvinnors rörelsekultur. Skillen har istället studerat hur arbetsplatserna erbjöd kvinnor arenor för fysisk aktivitet och idrott.²⁶ Att detta fanns även i Sverige visar ekonomhistorikern Karin Åmossas studie av konstruktioner av yrkesidentiteter ur genus- och klassperspektiv 1918–1975 på varuhuset NK.²⁷ Var det en sådan idrottsaktivitet som Karins mamma hade möjlighet att delta i? Hon arbetade på Handelsbanken som bankkassörska, och kanske erbjöds tennis som en möjlighet för personalen där. För Karin handlade det inte om att välja mellan olika idrotter – även om hon hade förmågan. När Karin väl lockats till gymnastiken av ledarinnan Karin Harwig, blev hon helt biten

Jag tyckte att det var vansinnigt roligt. Hade de underhållit mig med mat, kudde och filt så kunde jag ha stannat i gymnastiksalen. Jag tyckte att det var roligt med kroppen...

Förutom träningarna, som de hade några gånger i veckan, hade de flera uppvisningar. Gymnastiken hade en lång tradition av uppvisningar och redan innan damer tilläts tävla i OS i gymnastik var de med på uppvisningar där.²⁸ Karin deltog även i distriktsmästerskap och landskamper – hennes första gick av stapeln 1947:

Sedan fick Sverige en inbjudan till en landskamp i gymnastik. Då hade Sverige inget landslag, men man tackade ja, och så gjorde

26 Fiona Skillen, *Women, Sport and Modernity in Interwar Britain*, Bern 2013.

27 Karin Åmossa, *Du är NK! Konstruktioner av yrkesidentiteter på varuhuset NK ur ett genus- och klassperspektiv 1918-1975*, Stockholm 2004.

28 För en intressant analys av uppvisningarna och gymnastiken medborgarskapande projekt under 1930-talet, se Sebastian Hoas, "Gymnastik åt alla? Propaganda, kropp och medborgerliga visioner i den svenska gymnastikrörelsen på 30-talet", Masteruppsats, Uppsala 2017.

man ett landslag av de två bästa gymnasterna i varje Stockholmstrupp och då råkade jag hamna med där, som reserv och sedan fick jag vara med och det gick förhållandevis bra...

Därefter gick det snabbt och det bestämdes att Sverige skulle ställa upp med ett damlag i gymnastik i OS i London 1948. Karin var yngst i det svenska laget. Äldst i svenska truppen var Kerstin Bohman, 33 år.

Det jag verkligen minns från mina tre OS är invigningarna...

I Sverige hade gymnastiken en lång historia med startpunkt i den så kallade Linggymnastiken vars grunder utformades av fäktmästare Pehr Henrik Ling (1776–1839). Ling instiftade även det Gymnastiska Centralinstitutet (GCI) i Stockholm år 1813. Inom den moderna idrotten betonades individens kroppsliga och mentala styrka, medan gymnastiken betonade hållning, karaktärsfasthet och kollektivet. Till en början var Linggymnastiken, liksom den moderna sporten, ett manlighetsprojekt, men kvinnor och flickor kom, som i andra utbildningssammanhang, att uppmanas utöva gymnastik för att bli goda mödrar.²⁹

I den svenska kontexten fanns en motsättning mellan den moderna idrotten och Linggymnastiken. Medan idrottens företrädare förordade tävlingen, var företrädare för Linggymnastiken kritiska mot tävlandet. Men det fanns tävlingsgymnastik. Föreningsgymnastiken startade under andra hälften av 1800-talet och gymnastik var en av de grenar som var med i de första moderna olympiska spelen som hölls i Aten 1896.³⁰ Vid denna tid och under de olympiska spelens första trettio år tävlade endast män. Det var först i och med OS i Amsterdam 1928 som damer tilläts delta i gymnastik, men endast i lagtävlingen. Så var fallet även i OS 1936 i Berlin och OS 1948 i London. Det var Holland och Tyskland som tog guld i de första spelen, medan Tjeckoslovakien vann guld 1948. Detta var särskilt anmärkningsvärt eftersom en av de kvinnliga gymnasterna insjuknat i polio vid ankomsten till London och sedan hastigt dog – trots sjukhusvistelse.³¹

29 Eva Olofsson, 1989, 85–95; Jens Ljunggren, *Kroppens bildning: Linggymnastikens manlighetsprojekt 1790–1914*, Stockholm, 1999; Håkan Larsson, *Iscensättningen av kön i idrott: en nutidshistoria om idrottsmannen och idrottskvinnan*, Stockholm 2001.

30 Jan Lindroth, *Idrott för kung och fosterland: den svenska idrottens fader Viktor Balck 1844–1928*, SISU idrottsböcker, Stockholm, 2007.

31 Jean Williams, *A contemporary history of women's sport. Part 1. Sporting women*,

Det svenska deltagandet i London var revolutionerande på många sätt i gymnastikkretsar. Mellan 1920 och 1948 bojkottade den svenska gymnastiken OS på grund av tävlingsmomentet och att det lingska systemet utvecklats på olika sätt i olika länder så att en rättvis bedömning inte var möjlig.³² Forskning har visat att den svenska gymnastiken utmanades av både tävlingsidrott och den internationella gymnastiken under 1940-talet och när Sverige återigen valde att delta var det med ett damlag. Karin berättar inte om dessa kontroverser utan om att det hon minns från sina tre OS är invigningarna:

Det jag verkligen minns från mina tre OS är invigningarna. Det är en verklig upplevelse med alla dessa idrottsmän som står utanför, innan man ska gå in, och alla pratar med alla, det är en fantastisk stämning, det är de ögonblicken när sådana som jag kan tro att det i alla fall kan existera fred i världen.

Genom att tala om samvaro och fred i OS-sammanhang anknyter Karin starkt till det som brukar talas om som spelens grundläggande värden, såsom en fredlig samexistens, en framtidstro och byggandet av en bättre värld.³³

London-OS gick av stapeln 29 juli till 14 augusti, medan gymnastiktävlingarna hölls 12–14 augusti. Karin berättar om det som kanske skulle kunna kallas elitidrottens vardag:

Tävlingarna började på morgonen klockan sju. Vi var elva trupper med åtta gymnaster i varje trupp. Man började med första grenen, sedan gjorde alla trupper första grenen och sedan gjorde alla trupper nästa gren. Det var försöksomgång och finalomgång. Så det tog ju hela dan. Klockan halv elva på kvällen skulle vi hoppa, men de kom och sa att nu är det slut. Vi fortsätter imorgon. Svenskarna protesterade. Då körde de ut allt folk och tände vid våra redskap mitt i salen. Där vann jag hopp – det var ingen som såg det...

Hoppet gjordes på en så kallad häst med bygel. I ett av hoppen, hoppade hon upp och bytte hand, medan hon i det andra hoppet gjorde ett överslag. Att svenskorna hade fått hoppa när ingen såg på märktes när gymnasterna senare väntade på resultaten:

1850–1960, London 2014.

32 Olofson, 1989, s. 98; Leif Yttergren, "Succéuppvisningen i Berlin-OS 1936 - en pyrrhusseger!: Linggymnastik, turngymnastik och tävlingsidrott i en sista maktkamp?", *Idrott, historia och samhälle*, 2019, s. 57-79.

33 <https://sok.se/sok-och-den-olympiska-rorelsen/den-olympiska-rorelsen/internationella-olympiska-kommitten.html> 1/6 2020.

...när vi väntade på resultatet så kommer det en människa springande runt arenan och ropade: Karin Lindberg. Mina kompisar sa att det är ju dig de ropar på. Jag trodde att det hade hänt något hemma, men så sa de att ni har vunnit hoppningen och det ska demonstreras. Det var ingen människa som visste att jag vunnit. Vi tävlade för oss själva. Så plockade de fram mina redskap och jag fick göra ett hopp. Det var det hela.

Förutom hopp ingick grenarna fristående gymnastik, balansbom, ringar och gruppövningar med och utan handredskap:

...det blev ju nya redskap. Vi tävlade i ett fristående program som vi gjorde själva och i svängande ringar – långa linor som svänger fram och tillbaka, underbart roligt och härligt, men farligt. Så tävlade vi i balansgång på bommen – det är en mardröm från början till slut – och i hopp och barr.

Det svenska laget slutade fyra i lag. De vann trupppfristående, medan truppprogrammet med handredskap blev bortdömt eftersom svenskorna använde hopprep. Hopprep bedömdes nämligen då med ”fysiologiskt värde 0”. I OS 1948 tilldelades damerna inte någon medalj för individuella prestationer – så någon guldmedalj fick Karin aldrig motta:

Medalj fick jag inte. Jag har inte funderat på det förrän efteråt. Vi tävlade ju på riktigt i alla grenar.

De manliga gymnasterna fick medaljer både individuellt och som lag. Att man gjorde på detta sätt pekar tydligt på de skillnader som fanns mellan kvinnor och män inom tävlingsidrotten, där kvinnors prestationer ansågs mindre värda. Att Karin inte funderade på hur manliga och kvinnliga gymnaster hanterades förrän efteråt kan kanske tolkas som ett uttryck för att skillnaderna inte var kontroversiella för gymnasterna själva vid den tiden. Kanske handlade det även om den, inom gymnastiken, historiska kontrovers om trupptävlan och individuell tävlan där den svenska gymnastiken hade förordat trupptävlan. Men att man under OS inte delade ut individuella medaljer på damsidan i gymnastiken kom att irritera Karin senare.³⁴

Efter OS 1948 var den nästa viktiga tävlingen världsmästerskapen i Basel sommaren 1950.³⁵ Svenskorna vann oväntat VM, så oväntat så att arrangörerna inte hade ordnat med den svenska nationalsången inför prisutdelningen:

34 <https://www.aftonbladet.se/sportbladet/a/RRX67x/90-ariga-karin-linden-varfor-far-jag-inte-os-guldet> 1/6 2020.

35 Då tävlade de kvinnliga gymnasterna inte längre i ringarna. Det var en kvinnlig domare förhandlat bort dem.

Där vann vi väldigt mycket. Det var bara sju lag med och vi vann totalt. Jag bar fanan och vi skulle gå in högtidligt till prisutdelningen... och så kom det en gånglåt från Dalarna. De kunde inte spela svenska nationalsången för de hade väl inte drömt om att vi skulle vinna. Jag satte ned fanan och tårarna bara rann.

Var det besvikelsen över att återigen ha gått miste om att bli hyllad på riktigt som gjorde att tårarna rann över? Det är svårt att säga, men att Karin var besviken framgår tydligt.

Mellan de olympiska spelen deltog gymnasterna i en rad olika mästerskap och flera turnéer där gymnastik visades upp. Den tidigare motsättning mellan tävlingsgymnastiken och uppvisningsgymnastiken hindrade inte en enskild gymnast från att delta i båda aktiviteterna. Kanske var motsättningen inte heller så stark som det brukar betonas. Olofsson har i sin avhandling pekat på att kritiken mot tävlingarna snarare handlade om en misstro mot att bedömningen skulle bli rättvis.³⁶

Under resorna var gymnasterna inkvarterade på skolor (på olika nivåer) och ibland hos familjer. Redan innan OS hade Karin varit på turné i Tjeckoslovakien.³⁷ Karin säger att:

Vi fick ju resa under den tiden då inga andra människor fick resa från 1947 till 1956. Så jag har aldrig varit intresserad av att resa efter det.

År 1951, fick den svenska truppen en inbjudan om att åka till Portugal. Där gjorde de uppvisningar i Lissabon och på olika platser längs den portugisiska kusten. Nästan direkt efter Portugal fick truppen ett erbjudande om att åka till Moskva. Ett ryskt landslag hade varit på besök och visat upp sig i Sverige under 1951. När truppen kom till Moskva blev de bjudna på allt och dessutom fick de lära sig träna på nya sätt under tre veckor. Men de förlorade förlorade landskampen, berättar Karin. Att Sovjetunionen var på frammarsch inom gymnastiken märktes tydligt. År 1952, OS i Helsingfors, deltog Sovjetunionen för första gången i damernas gymnastiktävling och vann där fyra av sju möjliga guldmedaljer. Sovjetunionen kom sedan att dominera gymnastikscenen i åtta på varandra följande OS (1952–1980). Svenskorna, som låg bra till efter att ha vunnit världsmästerskapet 1950, blev sammanlagt fyra i Helsingfors. De vann visserligen guld i grupp gymnastik med handredskap.³⁸

36 Olofsson, 1989, s. 105.

37 <http://www.scif.nu/mediaarkiv/search?utf8=✓&q=karin+harwig> 1/6 2020.

38 Grenen ingick endast under OS 1952 och 1956 <https://www.sports-reference.com/olympics/summer/1952/GYM/womens-team-portable-apparatus.html> 28/4 2020. Förutom denna gren ingick fristående, hopp, barr och bom. De kvinnliga gymnasterna

Efter OS 1952 deltog Karin i den så kallade Gymnaestradan i Rotterdam 1953. Gymnastradan var en fortsättning på Lingiaderna, som hölls för första gången i Stockholm 1939, 100 år efter Per Henrik Lings födelse, och därefter 1949. Gymnaestradorna skilde sig från gymnastiktävlingarna i det att det här handlade om uppvisningar, vilket var i linje med vad Linggymnasterna stod för. I Rotterdam deltog en rikselittrupp på 24 gymnaster. Därefter var det VM i Rom 1954. Det svenska laget kom trea.

Nästa resa gick till Amerika. De manliga gymnasterna hade varit bjuda på turné till Amerika redan 1954, men året därpå, 1955, inbjöds både de manliga och kvinnliga gymnasterna på en tvåmånadersturné under hösten. Turnén påbörjades och avslutades i New York. Därifrån reste gymnasterna norrut och gjorde 50–60 uppvisningar. Turnén i Amerika avslutades mycket olyckligt för Karin. Efter sista uppvisningen blev Karin påkörd av en bil.

Så avslutades det med en trafikolycka för min del. Vi hade haft uppvisningen ... jag gick med fanan och så kom det en bil som körde rätt in i folkgruppen och jag studsade iväg. Jag hamnade på sjukhus där vi var 50 stycken som låg i en sal... Jag låg där en månad.

Karin hade fått ”ena skinkan avslagen” och skadat bäckenet allvarligt. Efter det första sjukhuset kom hon till en svenskfödd läkare som bland annat skulle ta hand om hennes rehabilitering. Redan på sjukhuset hade läkarna talat om att hon kunde förvänta sig att sitta i rullstol resten av livet, men genom träning kunde hon så småningom ta sig ur sängen och gå igen. Ett stort bekymmer var att gymnasterna varit oförsäkrade under resan. Hon fick visserligen en båtbiljett av Gymnastikförbundet, men denna kunde hon inte använda eftersom hon inte kunde stå och gå tillräckligt bra. Istället blev hon föremål för några svensk-amerikanska familjers godhet som samlade ihop biljetten till henne, vilket hon inte alls kände sig inte bekväm med.

Rehabiliteringen gick bra. Karin kom tillbaka till Sverige i april 1956, och kunde gå igen i juni. Det var under denna sommar som hon fick uppdraget att springa in med OS-facklan på Stockholms stadion under Rytтарыolympiaden.³⁹ Hon var dessutom med i SM det året och i november var det dags för OS i Melbourne. Sverige fick silver i grupp gymnastik

tävlande inte längre i ringarna. Det var en kvinnlig domare förhandlat bort dem.

39 Susanna Hedenborg, ”Enkelt fältgrätt och amasoner i topp: Rytтарыolympiaden 1956 analyserad ur genus- och klassperspektiv”, *Idrott, historia och samhälle*, 2008, s. 69–91; Susanna Hedenborg, ”Unknown Soldiers and Very Pretty Ladies: Challenges to the Social Order of Sports in Post-War Sweden”, *Sport in History*, 29:4, 2009, s. 601.

med handredskap och en individuell bronsmedalj i hopp. Efter OS i Melbourne slutade Karin att tävla.

Gymnastik som yrke – jag har aldrig drömt om att vara någon hemmamamma...

Gymnastik var inget man kunde försörja sig på under den här tiden, eftersom idrotten löd under amatörreglerna fram till 1967. Men forskning har visat att idrotten kom att professionaliseras och kommersialiseras stegvis under 1900-talet.⁴⁰ Redan 1948 hade bestämmelserna mjukats upp och idrottare kunde få viss ersättning för sina insatser genom ersättning för resor och boende men även för utebliven arbetsinkomst. Det fanns även skillnader och motsättningar mellan olika idrotter. Historiken Karin Wikberg har visat att gymnastiklärare som undervisade vid skolor undantogs från krav på ekonomisk avhållsamhet och sågs som amatörer.⁴¹

Karin berättar att de aldrig betalade något för resorna och boendet. De var inkvarterade hos olika familjer eller i skolor – först i OS 1956 fanns det en Olympisk by och i samband med detta OS tror sig Karin minnas att de fick ersättning med 25 kronor om dagen. De fick även tävlingskläder. Karin berättar att de "...fick en uniform vartannat år, kläder – snygga kläder för det mesta". Särskilt minns hon kläderna inför sitt första OS som var "... the new look...långa grå kjolar ... och en liten jacka och en mockahatt – det var jättesnyggt..."

Parallellt med gymnastiken utbildade sig Karin – först till farmaceut och sedan till gymnastikdirektör.

Det var nog på sommaren vi var i Basel. Jag och min kompis bröt ut därifrån för att åka till Paris på hemvägen... Jag hade börjat utbildningen då 1949–50 gick jag på praktik och så började teoriutbildningen på hösten 1949. 1 september 1950 började jag jobba i Örebro.

Det fanns 85 platser för farmaceuter i landet och hon blev placerad i Örebro 1950. Karin flyttade dit och jobbade som farmaceut i några år. Sedan bestämde hon sig för att bli idrottslärare istället och fick då flytta tillbaka till Stockholm för att studera vid GCI. Karin hade funderat över att bli sjukgymnast, men då krävdes att man hade praktik på sjukhus.

40 Karin Wikberg, *Amatör eller professionist? Studier rörande amatörfrågan i svensk tävlingsidrott 1903–1967*, Stockholm 2005.

41 Wikberg, 2005, s. 189.

Därför valde hon att bli idrottslärare istället. Utbildningen var tvåårig och var under större delen av 1900-talet könssegregerad. Enligt Susanne Lundvall och Jane Meckbach kom kvinnornas utbildning inom gymnastiken att påverkas av den föreningsdrivna gymnastiken som karakteriserades av rytmiska avspända rörelser, känslouttryck och estetik.⁴² Förutom gymnastik förbereddes de kvinnliga studenterna för kontors- och pausgymnastik. Karin avslutade sin utbildning på GCI 1954, men har hela livet varit intresserad av att fortsätta studera.

1954 gick jag ut GCI. Jag blev erbjuden en tjänst på ett universitet i Amerika i fysiologi. Jag skulle forska på halvtid och undervisa på halvtid, men jag vågade inte åka. Jag åkte till Finland istället och fick ett sådant där statsstipendium och studerade kvinnogymnastik.

Karin minns det som att turnéer och tävlingar främst ägde rum på sommaren och att det inte var svårt att få ledigt från arbetet om det skulle behövas.

Sedan fick vi ta semester. Allihop pluggade vi. Det var sjukgymnaster, sjuksköterskor, en var modellsömmerska – och jag som var farmaceut. Alla jobbade vi och tog semester när vi skulle tävla.

Att hon skulle avstå från utbildning eller arbete var inte aktuellt. Själv talar hon om att hon var omgiven av kvinnor som arbetade och understryker att hennes mamma inte var någon hemmamamma och att hon själv inte heller längtade efter att bli någon sådan: ”Jag har aldrig haft någon hemmamamma och jag har aldrig drömt om att vara det själv heller.”

Modern arbetade, som tidigare nämnts, på Handelsbanken och försörjde sig och sina tre döttrar. Döttrarna togs delvis omhand av en flicka från Värnamo (därifrån modern kom), som bodde hos dem i Stockholm. Att Karin understryker att hon inte ville vara en ”hemmamamma” kan ha att göra med de idealbilder av kvinnor som fanns i mitten av 1900-talet. Perioden talas ofta om som ”hemmafru epoken” då kvinnor förväntades vara hemma och ta hand om familj och barn medan mannen arbetade. Samtidigt fanns det en dubbelhet i synen på kvinnor.⁴³ Husmodersidealet var starkt men det fanns även ett ideal om yrkeskvinnan. Efter andra världskriget expanderade servicesektorn och kom att bli en viktig arbets-

42 Susanne Lundvall och Jane Meckbach *Ett ämne i rörelse. Gymnastik för kvinnor och män i lärarutbildningen vid Gymnastiska Centralinstitutet/Gymnastik- och Idrottshögskolan under åren 1944 till 199*, Stockholm 2003.

43 Yvonne Hirdman, *Med kluven tunga. LO och genusordningen*, Stockholm 1998; Ulla Wikander, *Kvinnoarbete i Europa 1789–1950. Genus, makt och arbetsdelning*, Stockholm 1999.

givare för kvinnor. Historikern Mats Greiff har beskrivit hur den ökande produktionen och konsumtionen ledde till att det fanns ett ökande behov i både offentlig och privat sektor av personer som kunde föra protokoll, skriva kontrakt, beslut och brev. Sekreteraryrket blev ett typiskt arbete för kvinnor under denna tid.⁴⁴ För en enskild person kunde det innebära att kvinnan tvangs välja mellan arbete och äktenskap.⁴⁵ Men forskning har även visat att det fanns andra möjligheter och ideal för de kvinnliga gymnastikdirektörerna. Idrottshistorikerna Leif Yttergren och Hans Bolling analyserar svenska kvinnliga gymnastikdirektörers liv genom ett unikt material – en vandringsbok som de kvinnliga gymnastikdirektörerna fyllde i och skickade mellan varandra under flera år.⁴⁶ Där framkommer hur gamla de var, vilken social bakgrund de hade, vad kom de att arbeta med, och om de gifte sig och fick barn. Yttergren och Bolling studerar förändring genom att utgå från två olika grupper: de som genomgick utbildningen 1891–1893 (25 stycken) samt de som utexaminerades 1932 (32 stycken). De visar att de som gick ut 1893 inte kunde kombinera giftermål och yrkeskarriär. Antingen valde de singelliv och arbete eller giftermål och hemmafruarbete. De gymnastikdirektörer som gick ut 1932 kunde däremot i större utsträckning kombinera giftermål och arbete. De visar även att det fanns en stark lojalitet till gruppen och yrkesvalet. Vidare framgår att flera av dem, i likhet med Karin, spenderade perioder utomlands.⁴⁷

Karin gifte sig 1956 och efter OS i Melbourne flyttade hon tillbaka till Örebro tillsammans med sin man. Hon arbetade då som idrottslärare i realskolan. Från 1966 arbetade Karin på den nyinrättade Gymnastik- och idrotthögskolan i Örebro, som lärarutbildare. Hon undervisade även i gymnastik på kvällstid och skrev en lärobok. År 1970 fick hon tillsammans med Örebrokollegorna Kjell Grane och Anders Lind i uppdrag att leda Morgonpasset, ett gymnastikprogram på radio. Gymnastikprogram på radio hade en lång historia. Idrottshistoriken Peter Dahlén visar att redan 1925 förekom föredrag om gymnastik i programtablan.⁴⁸ Från 1927 började man propagera för radiogymnastik efter amerikansk förebild och

44 Greiff, Mats, *Kontoristen: från chefens högra hand till proletär: proletarisering, feminisering och facklig organisering bland svenska industritjänstemän 1840-1950*, Lund 1992, s. 396ff.

45 I sin avhandling visar Karin Åmossa hur denna problematik kan finnas inom en individ och inte bara på samhälls nivå i hennes exempel om Birgit Pahlsson, Åmossa, 2004.

46 Yttergren och Bolling, 2016, s. 185–219.

47 Bolling och Yttergren, 2015, s. 1437–1455; Yttergren, 2019, s. 3–23.

48 Peter Dahlén, "Morgongymnastiken i svensk radio 1929–1939", *Idrott, historia och samhälle* (2005), s. 21–44; Peter Dahlén, "Gymnastik för kvinnor i svensk radio 1935–1957", *Idrott, historia och samhälle*, 2017, s. 31–58.

1929 började utsändningarna med kapten Bertil Uggla. Radiotjänst tog sitt uppdrag om att upplysa om kroppslig hälsa på allvar. I Ugglas morgongymnastik utmärktes av militära kommandon och en stram hållning och därför kom även önskemål om andra former om exempelvis gymnastik utformad för kvinnor. Svaret blev husmorsgymnastik som leddes av kvinnliga gymnaster som betonade rytm och rörelse till musik. Gymnastik för kvinnor började sändas under dagtid med början 1935. Från 1945 sändes två olika morgonprogram med gymnastik för herrar respektive damer. Med tiden förändrades utformningen och hur dags programmet sändes, men folkhälsouppdraget fanns kvar.⁴⁹

När Karin, Kjell och Anders sände Morgonpasset pågick programmet under 10 minuter varje morgon med flera repris och de spelade in var sitt program var tredje vecka i Örebro. De höll i Morgonpasset under 17 år och Karin berättar att de fick många uppmuntrande brev och att när radio beslutade sig för att flytta programmet till Stockholm protesterade allmänheten och programmet flyttades tillbaka till Örebro.

Avslutning – ett livslångt engagemang

Som påpekades i inledningen är en livshistoria en konstruerad berättelse om en persons liv, som tolkas och omtolkas i flera steg. Berättelsen om Karin kunde såklart ha sett ut på ett annat sätt om idrottsämnet i skolan eller idrottsläroverutbildningen varit i centrum. Och någon annan än jag hade kanske ställt flera frågor om Örebro, eller frågor som relaterade till familjen. Att jag valde att fråga Karin om hennes livsberättelse i relation till gymnastiken och hennes yrkesval har att göra med att vi behöver kvinnors egna berättelser för att begripliggöra deras engagemang inom idrotten samt gymnastiken och nyansera vår förståelse av historien.

Karins berättelse har här tolkats i ljuset av vad hon själv valt att framhålla. För henne var det viktigt att berätta att hon har tyckt om att röra sig hela livet, att hon hela tiden har velat lära sig nya saker, att hon tävlat och varit med på många uppvisningar samt att hon varit yrkesarbetande. Hon var verksam i en tid när dessa val knappast var självklara, och kanske hade hennes liv sett helt annorlunda ut om hon inte träffat en kvinnlig gymnastikdirektör på Östermalms IP. Tidigare forskning har pekat på att gymnastiken som rörelsekultur erbjöd kvinnor andra möjligheter än exempelvis fotboll.⁵⁰ Gymnastiken var dessutom en rörelsekultur i förän-

49 Dahlén, 2017.

50 Olofsson, 1989.

dring. Den svenska gymnastiken, med rötter i det Lingska traditionen, utmanades av tävlingsidrotten, men även av internationella former av tävlingsgymnastik under 1940-talet. Deltagandet i OS 1948 visar att de internationella formerna för gymnastik hade vunnit inträde på allvar i det svenska systemet. Kanske var deltagandet med ett damlag mindre kontroversiellt? När strukturer förändras kan det vara lättare för vissa individer att bryta mot tidigare genusnormer och nu fick damerna tävla i gymnastik om än inte på samma villkor som män.

Att Karin utbildade sig och yrkesarbetade var andra viktiga delar av hennes livsberättelse. Som tidigare forskning redan påpekat verkar det som att kvinnliga gymnastikdirektörer kunde kombinera ett yrkesliv med familj och barn under en period när detta inte var möjligt för många andra kvinnor. Så var fallet även för Karin. Däremot slutade hon att tävla i samband med sitt giftermål. Om det hade att göra med föreställningar om gifta kvinnor och tävlingar är svårt att säga. Forskning om en annan olympisk idrott – ridsport – visar att det verkar ha varit möjligt för gifta ryttarinnor att fortsätta sina tävlingskarriärer.⁵¹ Kanske var det för Karin omöjligt att kombinera de många resorna som uppvisningar och tävlingar krävde med yrkesliv och familjeliv? Själv menar Karin att hon inte var lika road längre – hon hade ju dessutom gått från att vara yngst i laget 1948 till att vara äldst 1956.

Hur var det då med facklan? Ja, Karins egen tolkning är att hon var blond och därför fick representera Sverige. Så kanske det var, men med risk för att avsluta det här kapitlet som ännu en hjältesaga, var det kanske ändå inte så konstigt att Karin fick detta hedersuppdrag. Karin var guldmedaljör i gymnastik från 1952, var på väg till sitt tredje OS och hade just genomgått en svår rehabilitering. Om de som gav henne uppdraget hade kunnat se in i framtiden kanske deras val hade varit än mer självklart. Karin har haft ett livslångt engagemang för gymnastiken och hennes berättelse visar tydligt att några kvinnor trots strukturella hinder har tävlat och företrätt Sverige på elitnivå sedan länge och samtidigt varit engagerade i både skola och folkhälsa.

Tack till Torbjörn Andersson, Johan R Norberg, Helena Tolvhed och Leif Yttergren som kommenterat tidigare versioner av detta kapitel!

51 Susanna Hedenborg, "Lis Hartel: an extraordinary equestrian", *Sport in Society: Cultures, Media, Politics, Commerce*, Vol. 20: 8, 2017, s. 1030–1046.

Referenser

- Adams, Carly och Mike Cronin, "Sport and Oral History", *International Journal of the History of Sport*, 36:13–14, 2019, s. 1131–1135.
- Bale, John, Mette Krogh Christensen och Gertrud Pfister, *Writing Lives in Sport: Biographies, Life-histories and Methods*, Århus 2004.
- Berger, Ronald J, "Pushing Forward: Disability, Basketball, and Me", *Qualitative Inquiry* 10:5, 2004, s. 794–810.
- Bolling, Hans och Leif Yttergren, "Swedish Gymnastics for Export: A Study of the Professional Careers and Lives of Swedish Female Gymnastic Directors, 1893–1933", *International Journal of the History of Sport*, 32:11–12, 2015, s. 1437–1455.
- Butler, Judith, "Athletic Genders. Hyperbolic Instance and/or the Over-coming of Sexual Binarism," *Stanford Humanities Review* 6:2, 1998, s.103–111.
- Cahn, Susan K., *Coming on Strong: Gender and Sexuality in Twentieth-century Women's Sport*, New York 1994.
- Dahlén, Peter, "Morgongymnastiken i svensk radio 1929—1939", *Idrott, historia och samhälle*, 2005, s. 21–44.
- Dahlén, Peter, "Gymnastik för kvinnor i svensk radio 1935–1957", *Idrott, historia och samhälle*, 2017, s. 31–58.
- Frisch, Michael, "Oral History and Hard Times: A Review Essay". I Robert Perks och Alistair Thomason (red.), *The Oral History Reader*, New York 2003, s. 29–37.
- Greiff, Mats, *Kontoristen: från chefens högra hand till proletär: proletarisering, feminisering och facklig organisering bland svenska industritjänstemän 1840-1950*, Lund 1992.
- Grele, Ronald J, "Movement without aim: Methodological and theoretical problems in oral history". I Robert Perks och Alistair Thomason (red.), *The Oral History Reader*, New York 2003, s. 38–52.
- Götlind, Anna och Helena Kåks, *Mikrohistoria. En introduktion för uppsatsskrivande studenter*, Lund 2014.
- Hargreaves, Jennifer, *Heroines of Sport the Politics of Difference and Identity*, London 2000.
- Hargreaves, Jennifer, *Sporting Females: Critical Issues in the History and Sociology of Women's Sports*, London 1994.
- Hedenborg, Susanna och Gertrud Pfister, "Écuyères and 'Doing Gender'. Presenting Femininity in a Male Domain – Female Circus Riders 1800–1920", *Scandinavian Sport Studies Forum*, 2015, s. 25–47.

- Hedenborg, Susanna och Gertrud Pfister, "Introduction", *Sport in Society* 15:3, 2012, s. 283–286.
- Hedenborg, Susanna och Gertrud Pfister, "Introduction", *Sport in Society* 18:2, 2015, s. 131–135.
- Hedenborg, Susanna, "Enkelt fältgrått och amasoner i topp: Rytтарыolympiaden 1956 analyserad ur genus- och klassperspektiv", *Idrott, historia och samhälle*, 2008, s. 69–91.
- Hedenborg, Susanna, "Unknown Soldiers and Very Pretty Ladies: Challenges to the Social Order of Sports in Post-War Sweden", *Sport in History*, 29:4, 2009, s. 601.
- Hedenborg, Susanna, "Lis Hartel: an extraordinary equestrian", *Sport in Society: Cultures, Media, Politics, Commerce*, Vol. 20: 8, 2017, s. 1030–1046.
- Hellström, John, *Den svenska sporthjälten: kontinuitet och förändring i medieberättelsen om den svenska sporthjälten från 1920-talet till idag*, Stockholm 2014.
- Hirdman, Yvonne, *Med kluven tunga. LO och genusordningen*, Stockholm 1998.
- Hoas, Sebastian, "Gymnastik åt alla? Propaganda, kropp och medborgerliga visioner i den svenska gymnastikrörelsen på 30-talet", Masteruppsats, Uppsala 2017.
- Koivula, Nathalie, "Gender Stereotyping in Televised Media Sport Coverage." *Sex Roles* 41:7–8, 1999, s. 589–604.
- Kristensson Uggla, Bengt, "Människan är inte en berättelse. Om identitet och narrativitet". I Lena Marander-Eklund och Ann-Catrine Östman (red.), *Biografiska betydelser. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser*, Möklinta 2011, s. 67–86.
- Liljeström, Marianne, "Identitetsbegär. Om ryska kvinnors autobiografiska författarskap". I Lena Marander-Eklund och Ann-Catrine Östman (red.), *Biografiska betydelser. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser*, Möklinta 2011, s. 41–66.
- Larsson, Håkan, *Iscensättningen av kön i idrott: en nutidshistoria om idrottsmannen och idrottskvinnan*, Stockholm 2001.
- Lindroth, Jan, *Idrott för kung och fosterland: den svenska idrottens fader Viktor Balck 1844-1928*, SISU idrottsböcker, Stockholm, 2007.
- Ljunggren, Jens, *Kroppens bildning: Linggymnastikens manlighetsprojekt 1790–1914*, Stockholm, 1999.
- Lummis, Trevor, "Structure and validity in oral evidence". I Robert Perks och Alistair Thomason (red.), *The Oral History Reader*, New York 2003.
- Lundvall, Susanne och Jane Meckbach *Ett ämne i rörelse. Gymnastik för kvin-*

- nor och män i lärarutbildningen vid Gymnastiska Centralinstitutet/Gymnastik- och Idrottshögskolan under åren 1944 till 199, Stockholm 2003.
- Marander-Eklund, Lena och Ann-Catrine Östman (red.), *Biografiska betydelse-er. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser*, Möklinta 2011.
- Nilsson, Göran B, "Biografien som spjutspetsforskning." I Sune Åkerman, Ronny Ambjörnsson och Per Ringby (red.), *Att skriva människan. Essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre*, Stockholm 1997, s. 19–29.
- Olofsson, Eva, *Har kvinnorna en sportslig chans? Den svenska idrottsrörelsen och kvinnorna under 1900-talet*, Umeå 1989.
- Parratt, Catriona M, "Making leisure work: Women's rational recreation in late Victorian and Edwardian England", *Journal of Sport History* 26:3, 1999, s. 476–480.
- Passerini, Luisa, "Work ideology and consensus under Italien fascism". I Perks, Robert och Alistair Thompson, *The Oral History Reader*, London 2003, s. 53–62.
- Perks, Robert och Alistair Thomason (red.), *The Oral History Reader*, New York 2003
- Pfister, Gertrud, "Women in Sport: Gender Relations and Future Perspectives", *Sport in Society* 13:2, 2010, s. 234–248.
- Ryttarolympiaden Stockholm 1956: en återblick i ord och bild. *Officiell rapport av organisationskommittén för den XVI olympiadens ryttartävlingar. The equestrian games of the XVIth olympiad: a retrospective survey in text and pictures. The official report of the Organizing committee*. Stockholm 1959.
- Skillen, Fiona och Carole Osborne "It's Good to Talk: Oral History, Sports History and Heritage", *International Journal of the History of Sport*, 32:15, 2015, s. 1883–1898.
- Skillen, Fiona, *Women, Sport and Modernity in Interwar Britain*, Bern 2013.
- Svensson, Birgitta, "Det moderna varat som biografisk presentation." I Lena Marander-Eklund och Ann-Catrine Östman (red.), *Biografiska betydelse-er. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser*, Möklinta 2011, s. 23–40.
- Söderqvist, Thomas, "Det vetenskapliga livet mellan misstänksamhetens och uppbyggelsens hermaneutik." I Sune Åkerman, Ronny Ambjörnsson och Per Ringby (red.), *Att skriva människan. Essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre*, Stockholm 1997, s. 233–250.
- Tolvhed, Helena, "Swedish Media Coverage of Athens 2004." I Toni Bruce, Jorid Hovden och Pirkko Markula (red.), *Sportswomen at the Olympics: A Global Content Analysis of Newspaper Coverage*, Rotterdam & Taipei 2010.
- Tolvhed, Helena, "Ewy Rosqvist, rally queen: gender, identity and car racing at the beginning of the 1960s." *Sport in Society*, 20:8, 2017, s. 1047–1058.

- Tolvhed, Helena, "The Sports Woman as a Cultural Challenge: Swedish Popular Press Coverage of the Olympic Games During the 1950s and 1960s." *The International Journal of the History of Sport* 29:2, 2012, s. 302–317.
- Tolvhed, Helena, *Nationen på spel: kropp, kön och svenskhet i populärpressens representationer av olympiska spel 1948–1972*, Umeå 2008.
- Tolvhed, Helena, *På damsidan. Femininitet, motstånd och makt i svensk idrott 1920–1990*, Göteborg 2015.
- Wikander, Ulla, *Kvinnoarbete i Europa 1789–1950. Genus, makt och arbetsdelning*, Atlas 1999.
- Wikberg, Karin, *Amatör eller professionist? Studier rörande amatörfrågan i svensk tävlingsidrott 1903–1967*, Stockholm 2005.
- Williams, Jean, *A contemporary history of women's sport. Part 1. Sporting women, 1850–1960*, London 2014.
- Yttergren, Leif, "Hemmafru eller gymnastikdirektör eller både och? Kvinnliga gymnastikdirektörer, GCI och folkhemmet 1932–1952", *Nordic Journal of Educational History*, 6:1, 2019, s. 3–23.
- Yttergren, Leif och Hans Bolling, "Kvinnor, karriär och familj. En studie av svenska kvinnliga gymnastikdirektörers yrkeskarriärer och livsöden kring sekelskiftet 1900", *Historisk Tidskrift*, 136:2, 2016, s. 185–219.
- Yttergren, Leif, "Succéuppvisningen i Berlin-OS 1936 - en pyrrhusseger!: Ling-gymnastik, turngymnastik och tävlingsidrott i en sista maktkamp?", *Idrott, historia och samhälle*, 2019, s. 57-79.
- Åkerman, Sune, Ronny Ambjörnsson och Per Ringby (red.), *Att skriva människan. Essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre*, Stockholm 1997.
- Åmossa, Karin, *Du är NK! Konstruktioner av yrkesidentiteter på varuhuset NK ur ett genus- och klassperspektiv 1918–1975*, Stockholm 2004.

En gränslöst god svensk moral? Invalidtransporter, känslor och moralisk positionering

Johan A. Lundin & Fredrik Nilsson

Det kan låta paradoxalt, men det sorgligaste intryck vi fingo var ej af deras smärta, utan af deras glädje, af deras förnöjsamhet, af den lycka som strålade ur deras ögon öfver att nu vända hem.¹

Att bistå främlingar i behov av hjälp och skydd är en grundläggande norm i de flesta samhällen. I den judisk-kristna traditionen, bland flera andra, är det rent av ett moraliskt imperativ att hjälpa den Andre.² Sverige utgör därvidlag inget undantag, men normen har fått en särskild kulturell laddning här. I en mindre studie om svenskt biståndsarbete, ”Sverige hjälper” – att fostra svenska folket till medvetenhet om sin egen storhet och andras litenhet, hävdar exempelvis genusvetaren May-Britt Öhman att normen sammanvunnits med en nationell självförståelse, en svensk nationell identitet, under 1900-talets andra hälft. Anledningen anses vara att Sverige, efter en vacklande hållning under andra världskrigets inledande år, ville framstå som en ansvarstagande samarbetspartner.³ Historikern Lina Sturfelt menar emellertid att rötterna till denna nationella självförståelse kan spåras till första världskriget då svenska Röda Korset, i samarbete med svenska staten, stod för avgörande humanitära insatser.⁴ Flera av dessa insatser hade en tydlig känslomässig klangbotten som gjorde det möjligt att göra an-

1 Svenska Dagbladet, 14/8 1915.

2 Conrad Lashley, ”Towards a theoretical understanding”, Lashley, Conrad & Morrison, Alison (red.): *In Search of Hospitality. Theoretical perspectives and debates*, Oxford 2000; Luke Bretherton, *Hospitality as Holiness. Christian Witness Amid Moral Diversity*, Farnham 2010, s. 138. Uppfattningen om den behövande Andre formas av kulturella normer och kan därmed variera i tid och rum.

3 May-Britt Öhman, ”Sverige hjälper. Att fostra svenska folket till medvetenhet om sin egen storhet och andras litenhet”, *Tidskrift för genusvetenskap*, nr 1 2008; jfr även Mikael Byström, *Invandringens historia – från ”folkhemmet” till dagens Sverige*, Stockholm 2017, s. 24.

4 Lina Sturfelt, *Eldens återsken: första världskriget i svensk föreställningsvärld*, Lund 2008, s. 203-209, 254-255; jfr även Monika Janfelt, *Stormakter i människokärlek: svensk och dansk krigsbarnshjälp 1917-1924*, Åbo 1998.

Bild 1: Ryska krigsinvalider ombord på invalidtåg 1915. Fotograf okänd, Trelleborgs museum.

språk på en stark svensk moral, såsom transporterna av så kallade *Liebesgaben*. Insatsen omfattade 1016 järnvägsvagnar med gåvor som skulle delas ut till krigsfångar i Ryssland respektive Tyskland.⁵ Organisationen ansvarade dessutom för omfattande utväxlingar av skadade krigsfångar som också, vilket framgår i citatet ovan, förknippades med starka känslor. Utvecklingen i Sverige följde på så vis ett internationellt mönster; första världskriget resulterade i "a great humanitarian awakening" och humanitärt arbete ansågs spegla nationernas moraliska styrka.⁶

Även om idén om en överlägsen svensk moral kan spåras till första världskriget så saknas det kunskap rörande de emotionella praktiker som gjorde det humanitära arbetet möjligt. Bristen på kunskap är anmärkningsvärd eftersom känslor bidrar till att ge humanitära insatser en moralisk laddning.⁷ Syftet med denna artikel är därför att undersöka hur arbetet med krigsfångar färgades av emotionella praktiker. Genom att stud-

5 Ernst Diding, *Sveriges hjälp till krigsfångarna: berättelse över Svenska Röda Korsets Hjälpkommittés för Krigsfångar verksamhet under åren 1915-1919*, Stockholm 1920.

6 Julia Irwin, *Making the world safe: the American Red Cross and a nation's humanitarian awakening*, New York 2013.

7 jfr Liisa H. Malkki, *The need to help: the domestic arts of international humanitarianism*, Durham 2015.

era det humanitära arbetets emotionella praktiker avser vi att blottlägga hur moral uttrycktes och förhandlades. Vi utgår inte från att den svenska moralen är särskilt god eller gränslös, utan vi avser snarare att problematisera hur denna föreställning tog form. Artikeln ställer två övergripande frågor: 1. Vilka emotionella praktiker använde Svenska Röda Korset i syfte att mobilisera för det humanitära arbetet? Här bör det påpekas att känslor inte betraktas som överhistoriska och naturliga, utan som förhandlingsbara sociala handlingar⁸; 2. På vilka sätt gav de så kallade kärleksgåvorna givaren en möjlighet att göra anspråk på en moralisk position? Frågan knyter an till gåvans kulturella laddning: En gåva kräver en gengåva, eller ett tecken på tacksamhet, vilket samtidigt innebär att givaren, i social eller moralisk mening, intar en överordnad position.⁹ Med utgångspunkt i detta undersöks hur Svenska Röda Korset under arbetet med kärleksgåvor sökte efter tacksamhetens tecken och därmed bekräftelse på en moralisk position.

I teoretisk mening inspireras vi av ett performativt perspektiv på känslor och moral. Utgångspunkten är att känslor måste iscensättas (muntligt eller skriftligt), förkroppsligas eller materialiseras för att tillskrivas ett moraliskt värde.¹⁰ Det performativa perspektivet gör det sålunda möjligt att förstå hur känslor görs, uttrycks, och därigenom även hur ett etiskt jag uttrycker eller gör anspråk på en moralisk position.¹¹ Artikeln utgår till största delen från tidskrifter, tidningar och arkivmaterial, vilket innebär att vi undersöker emotionella praktiker i skriftlig form. Vi menar dock att det är möjligt att försiktigt närma sig det faktiska känsloarbetet genom detta material. Vi inleder med en kort presentation av Svenska Röda Korset och transportererna av krigsfångar. Därefter vidtar analysen av transporterernas och gåvornas emotionella praktiker.

8 jfr Monique Scheer, "Are Emotions a Kind of Practice (and Is That What Makes Them Have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion", *History and Theory* 51 (May 2012), 193-220, s. 203.

9 Marcel Mauss, *Gåvan*, Lund 1923/1997.

10 jfr Cheryl Lousley, "'With Love from Band Aid': Sentimental exchange, affective economies, and popular globalism", *Emotion, Space and Society*, Volume 10, 2014; jfr Sara Ahmed, "Affective Economies", *Social Text*, 79, Vol. 22, Nr 2, 2004, s. 121; Ahmed, "Not In the Mood", *New Formations: A Journal of culture/theory/politics*, Vol. 82, 2014, s. 194.

11 Jfr Scheer, 2012, s. 212; Fredrik Nilsson, "'Yet, they are still humans in need of help'. On humanitarian aid and moral performances", Eldh, Christer & Nilsson, Fredrik (red.): *Fika, Hygge and Hospitality. The Cultural Complexity of Service Organisation in the Öresund Region*. Göteborg 2019.

Röda korset och invalidtågen

Röda korset initierades, till skillnad från de stora folkrörelserna i sin samtid, uppifrån. Rörelsen hade etablerats i Sverige år 1865 med prins Oscar som ordförande och hade även fortsättningsvis starka kopplingar till det svenska kungahuset.¹² Ledningen kom under decennier till stor del bestå av personer ur adeln, höga militärer och män ur den ekonomiska eliten. Till en början var medlemskaderen förhållandevis liten, men med första världskrigets utbrott växte organisationen genom ett ökat antal lokala avdelningar och föreningar.¹³

När kriget bröt ut sommaren 1914 stod Sverige utanför. Redan dagen efter krigsutbrottet mobiliserade Röda Korsets lokalavdelningar med syfte att samla in sjukvårdsutrustning som skulle användas för att hjälpa sårade i fält.¹⁴ Under hösten bildades en särskild hjälpkommitté för krigsfångar och snart distribuerade Svenska Röda Korset fullastade tåg med så kallade Libesgaben – kärleksgåvor och brev – från anhöriga i Tyskland och Österrike-Ungern till anförvanter i rysk fångenskap. 1915 slöts även ett särskilt avtal som innebar att Sverige skulle handha utväxlingen av krigsinvalider i fångenskap vid östfronten. Med början 12 augusti 1915 fördes tyska, österrikiska och ungerska krigsinvalider över gränsen vid Torneå-Haparanda och deras ryska motsvarigheter skeppades från Sassnitz till Trelleborg. Sedan gick resan med tåg genom hela Sverige från Trelleborg till Haparanda och vice versa. Transportkostnaderna betalades av respektive hemland.¹⁵ För de förberedande åtgärderna hade den tyska och ryska staten förskottsvis erlagt 100 000 kronor vardera. Därefter kostade varje tåg 9 000 kr.¹⁶ Under de kommande åren passerade drygt 63 000 krigsinvalider genom landet. Ofta slöt människoskaror upp vid de stationer som tågen stannade till vid och dessutom rapporterade såväl svensk som internationell press om insatsen. Arrangemanget blev därmed en ritual som väckte känslor och en manifestation av den humanitära nationen: Svenska Röda Korset verkade, som kommer att framgå i de följande

12 Sten Söderberg, *Svenska röda korset 1865-1965: de första 100 åren*, Sv. litteratur, Stockholm, 1965, s. 172 f.

13 Söderberg 1965, s. 179.

14 Söderberg 1965, s. 193.

15 Annette Forsén, ”Transporten av invalidiserade krigsfångar genom Sverige under första världskriget”, Oona Ilmolahti & Sinikka Selin (red.) *Rohkea kynä - Syntymäpäiväkirja Maria Lähteenmäelle 9.6.2017 toimittaneet*, Turenki 2017.

16 *Tidskrift för frivillig sjukvård i krig*. Utgiven av *Drottning Sophias förening och Svenska Röda Korset*, 1915, nr 4, 1915.

avsnitten, aktivt för att skapa en särskild stämning kring det humanitära arbetet i syfte att mobilisera och att göra anspråk på en moralisk position.

Ambivalenta känslor och emotionella repertoarer

Transporterna av krigsfångar på svenskt territorium saknade ingalunda kritiker. Krigsfången omgavs nämligen av ambivalenta känslor; han utgjorde både en potentiell smittspridare och en utsatt främling i behov av hjälp. För att minska riskerna för smittspridning etablerades särskilda besiktningebyråer i Sassnitz respektive Torneå. I interna instruktioner och p.m. framgår det att arbetet på dessa byråer skulle ledas av svenska läkare och svensk personal.¹⁷ Tyska respektive ryska myndigheter hade dessutom förbundit sig att inte utväxla fångar som ”kunde misstänkas medföra smittosam sjukdom” och att endast utväxla sådana som hade blivit vaccinerade mot smittkoppor under de senaste fem åren. Det fanns även en överenskommelse som innebar att Sverige kunde avbryta arbetet om ”farsot (kolera, böldpest eller dylikt) skulle visa större för oss farlig utbredning”.¹⁸ Frågan om smittspridning och arbetet vid nationens gränser var sålunda ett laddat tema, vilket inte ska överraska. Gränslandskap och gränspassager utgör en drivbädd för ambivalenta känslor¹⁹, genom att gränsen mellan innanför–utanför, Vi–Dom, sätts i spel där. Här finns det anledning att påminna om att gränser är porösa och att de därmed är föremål för konstant stabiliseringsarbete.²⁰ I ovan citerade till synes knasterorra p.m. pågick ett sådant gränsarbete och målet var sannolikt att skapa lugn bland organisationens medlemmar. Om oron eller rädslan för den behövande Andre tilläts växa skulle Röda Korsets humanitära arbete försvåras. I förlängningen kunde rent av organisationens möjligheter att göra anspråk på en moralisk position undermineras; att framstå som ett moraliskt föredöme vore omöjligt om nationens hälsa riskerades.²¹ Vi

17 Krigsarkivet, Anna Linders arkiv, Vol. 1: Instruktioner från Svenska Röda Korset, P.M. 5/7 1915 ”angående ifrågasatt utväxling i Sverige av invalida och sårade krigsfångar”.

18 Krigsarkivet, Anna Linders arkiv, Vol. 1: Instruktioner från Svenska Röda Korset, P.M. 5/7 1915 ”angående ifrågasatt utväxling i Sverige av invalida och sårade krigsfångar”.

19 jfr Orvar Löfgren ”Nationella arenor”, Ehn, Billy, Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar (red.): *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*, Stockholm 1993; Fredrik Nilsson, ”Öresund Plaza. Om konsten att passera”, Löfgren, Orvar & Nilsson, Fredrik (red.): *Regionauterna – Öresundsbron från vision till vardag*, Göteborg 2010.

20 Chris Rumford, *Cosmopolitan Borders*, Basingstoke 2014, s. 69.

21 Sarah Ahmed påpekar att vi förväntas visa ”rätt” sinnesstämning för att få ett erkännande som moraliskt subjekt, 2014, s. 17, vilket här motsvaras av lugn.

Bild 2: Krigsinvalider i Haparanda på väg till tågen som ska föra dem till Trelleborg. Fotograf Maria Amalia Green, Järnvägmuseet.

knyter här an till historikern Monique Scheer som i flera studier intresserat sig för känslor. Scheer menar att emotionella praktiker i en del fall kan studeras som mer eller mindre medvetna strategier som används i syfte att skapa ett särskilt stämningsslag. Emotionella praktiker är, annorlunda uttryckt, en slags "emotional management" som omfattar inläring och vidmakthållande av emotionella repertoarer (vilket samtidigt innebär att vissa känslor definieras som oönskade eller problematiska).²² Beträktat ur detta perspektiv var det viktigt för Svenska Röda Korset att på olika sätt skapa ett känslolandskap som attraherade istället för att skrämja bort människor och skapa avstånd. Denna målsättning är också närvarande organisationens externa kommunikation.

Tidskrift för frivillig sjukvård i krig gavs ut av Svenska Röda Korset och hade som målsättning att mobilisera inför det humanitära arbetet. I ett nummer konstaterades att transporten av invaliderna hade "på ett erkännansvärt sätt organiserats av Svenska Röda Korset" tillsammans med andra myndigheter. Det berömvärda arbetet gavs ytterligare tyngd genom att texten underströk att sårade krigsfångar undersöktes av "svenska läkare" i såväl Sassnitz som Torneå i syfte att hindra "smittosamma sjukdomars införande i vårt land".²³ Svenska Röda Korset signalerade

22 Scheer, s. 209.

23 *Tidskrift för frivillig sjukvård i krig*, 1915, nr 4, s. 7-8.

ett nyktert allvar inför uppdraget och genom den lugna, trygga stämning som förmedlades kunde organisationen träda fram som ansvarstagande aktör. I detta avseende blev även ögonvittnesrapporter från fältet betydelsebärande. Claes Carlström hade verkat som besiktningsläkare i Sassnitz. I en artikel noterade han oron för smittspridning i Sverige, men slog samtidigt fast att få fall hade upptäckts vid besiktningen i Sassnitz: ”Endast i tvänne fall har misstanken visat sig vara grundad; det var i båda fallen tyfoid sjukdom; naturligtvis vägrades transport. I de andra fallen, liksom i allmänhet vid varje transport, förelåg full visshet, att all smittofara var utesluten, innan transport medgavs”.²⁴ Utspel som dessa ska alltså också förstås som ett emotionellt arbete riktat till läsaren; faran hade avvärjts, gränsen hade försvarats, och därmed kunde läsaren känna sig lugn, men kanske också stolt över organisationen.

Interna dokument såsom p.m. och instruktioner nådde knappast utanför organisationen som sådan, men tidskriften hade troligtvis en vidare läsekrets och bidrog därmed till ett större genomslag för det humanitära arbetet. I detta avseende ska inte heller dagstidningarnas stämmningsfyllda reportage underskattas. När den första invalidutväxlingen skulle genomföras i Haparanda var det, som det verkar, ett noga iscensatt skådespel som skulle tala till befolkningens känslor. Invaliderna fördes med pråmar från Torneå till Haparanda.²⁵ När pråmarna anlände väntade, enligt *Svenska Dagbladet*, stora människomassor på hamnplanen för att ”iakttaga det, minst sagdt, uppskakande skådespelet”. När pråmarna hade lagt till vid kajen ”syntes invaliderna stappla i land”. Stapplandet följde en närmast rituell ordning: ”I tåten för den stora skaran invalider gick dr. Harald Sundberg och vid järnvägsvagnarna bildade Röda korsstrarna spalje”.²⁶ Även *Norrskensflamman* rapporterade från händelsen:

Tiden är nu inne och vi begiva oss av till hamnen, där redan stora människomassor stå i spänd men tyst väntan på de mänskliga spillrorna från slagfälten [...] Så blir det rörelse bland i åskådarmassorna. Den första transportångaren, med Röda Korsets flagga i topp, blir synlig ute på älven och strax därefter angöres bryggan. Spänningen bland åskådarna når sin kulmen då de olyckligas tåg börjar röra på sig och under en hemsk tystnad släpa sig sakta framåt på kryckor och käppar.²⁷

24 *Tidskrift för frivillig sjukvård i krig*, 1915, nr 6, s. 3.

25 I Haparanda väntade fyra speciellt inrättade sjukhuståg som vardera bestod av 15 vagnar med plats för 250 sårade. Ombord fanns läkare, sjuksköterskor och annan personal.

26 *Svenska Dagbladet*, 14/8 1915.

27 *Norrskensflamman*, 18/8 1915.

Om den första utväxlingen var noga regisserad så förefaller Svenska Röda Korset ha lyckats; publiken genomströmmades av starka känslor. Organisationens humanitära arbete väckte spänd nyfikenhet, men också fasa: ”Den fasansfullaste synen, som grep åskådarna och åstadkom rörelse, tillkännagiven genom ett dovt sorl, var en ung tysk officer som saknade både armar och ben.”²⁸ För somliga tog andra känslor överhanden: ”Åsynen af de passerande invaliderna framkallade hejdlös gråt bland kvinnorna i åskådarmassan, och det djupaste deltagande uttalades.”²⁹ I *Aftonbladet* uttrycktes dessutom en förhoppning om att de svenska känslorna – om de uttrycktes på rätt sätt – skulle lindra invalidernas smärta.

Av alla dem, som skola samlas vid de olika stationerna i Sverige för att möjligen få se en skymt av de hemvändande invaliderna, är det väl icke någon, som kan sätta sig in i vad dessa olyckliga känna inom sig, då de lämnade fiendelandet, lidandets, sorgernas och smärtornas land bakom sig. Här i Sverige mötas de av solsken och värme [...] Må det deltagande, hela det svenska folket känner för krigets offer, vilken nation de än tillhöra, kännas av dem likt en värmande solstråle, som lyser upp det dystra mörker, som det bittra minnet av fångenskapens och smärtans långa månader kastat över deras liv.³⁰

Genom reportage som dessa etablerades en särskild emotionell repertoar kring Svenska Röda Korsets humanitära arbete. I interna p.m. och *Tidskrift för frivillig sjukvård i krig* träder som framgått ett mer stillsamt känslöarbete fram.³¹ Men samtidigt var känslörepertoarerna sammanlänkade: De visade att Sverige och svenskarna var moraliska subjekt. Denna moral kunde också, som vi ska visa härnäst, frambesvärjas på andra sätt.

Renlighet och moral

Som framgått försökte Svenska Röda Korset inskräpa ett lugn inför en svår och utmanande uppgift. För att återigen knyta an till Monique Scheer: “Emotional practices in this sense are manipulations of body and mind to evoke feelings where there are none, to focus diffuse arousals and give them an intelligible shape, or to change or remove emotions already

28 *Norrskensflamman*, 14/8 1915.

29 *Svenska Dagbladet*, 14/8 1915.

30 *Aftonbladet*, 13/8 1915.

31 Olikskheten ska inte överraska eftersom genren sätter gränser för hur känslor kommer till uttryck, Scheer, s. 212.

there”.³² Denna emotionella styrning omfattade också transportererna genom landet.

Transporterna skulle ske från Sassnitz via Trelleborg, Örebro, Krylbo, Karungi och Haparanda till Torneå.³³ Tågresan utgjorde ett riskmoment eftersom de potentiellt smittbärande krigsfångarna befann sig innanför den svenska gränsen. För att hantera denna risk, som kunde äventyra det humanitära arbetets moraliska laddning, blev materiella detaljer betydelsebärande element i berättelserna om transportererna. Tågresan beskrevs i en del fall ingående i *Tidskrift för frivillig sjukvård i krig* och det betonades bland annat att: ”Stor renlighet är rådande på invalidtåget” och tågets ”hygieniska inrättningar [...] äro förträffliga”.³⁴ Frågan om hur organisationen säkerställde renlighet och därmed undvek smittspridning lyftes även fram genom att fokusera på vad som skedde i Trelleborg respektive Haparanda. Väl framme i Trelleborg tilläts nämligen krigsfångarna inte sätta sina fötter på svensk mark. Målet var att minimera kontakten med det omgivande samhället.

På en bred landgång av trä fördes de sjuka från fartyget direkt in i tåget [...] ingen invalid beträder svensk mark i Trälleborg, utan var och en måste passera den ovannämnda landgången. För att förhindra beröring mellan befolkning och invalider är området kring invalidtåget avspärrat av militärer [...] Efter ankomsten till Haparanda blevo invaliderna över en träländgång genast förda till färdigliggande lasaretsfärjor.³⁵

I Haparanda fördes dessutom krigsfångar från de ryska lägren direkt till en avlusningsanstalt som ”är så inrättad att beröringen mellan icke avlusade och avlusade synes utesluten”. Anstalten var i sig något att känna stolthet över: Den fyllde ”de fordringar man måste ställa på en ändamålsenligt inrättad desinfektionsanstalt av denna art”.³⁶ På ett liknande sätt beskrevs resorna över Östersjön. I *Tidskrift för frivillig sjukvård i krig* betonades att fartygen *Birger Jarl* och *Æolus*, som användes för transporten över Östersjön, var Sveabolagets ”största och mest snabbgående passagerarfartyg”.³⁷ Fartygen materialiserade en svensk vilja att hjälpa, men

32 Scheer, s. 209.

33 På rutten skulle särskilda hjälpstationer upprättas där svårt sjuka eller smittbärande krigsfångar skulle få vård, Krigsarkivet, Anna Linders arkiv, Vol. 1: Instruktioner från Svenska Röda Korset, P.M. ”angående ifrågasatt utväxling i Sverige av invalida och sårade krigsfångar”, 5/7 1915.

34 *Tidskrift för frivillig sjukvård i krig*, nr 2 1917, s. 2.

35 *Tidskrift för frivillig sjukvård i krig*, nr 2 1917, s. 2.

36 *Tidskrift för frivillig sjukvård i krig*, nr 2 1917, s. 2-3.

37 *Tidskrift för frivillig sjukvård i krig*, 1915, nr 4, s. 8.

också modernitet, renlighet och hygien. I en redogörelse för en transport framgår det att överfarten med *Æolus* hade varit besvärlig på grund av blåst och sjösjuka.

För att icke förorena hytterna och däckets på det bekvämt och hygieniskt inredda lasarettsfartyget allt för mycket, erhöles invaliderna praktiska papperspåsar, avsedda för uppkastningar, vilka påsar efter begagnandet uppsamlades och kastades över bord. Härigenom och tack vare en förträfflig ventilation var det möjligt att hålla lasarettsskotten rena och förse dem med frisk luft.³⁸

Genom att med betoning beskriva skeppet som bekvämt och hygieniskt, samt genom att fästa vikt vid detaljer såsom påsarna, manade skribenten fram en särskild stämning kring den humanitära insatsen; Sverige var ett föredöme med kapacitet att agera humanitärt, utan risk för smittspridning. I de kommande avsnitten ska frågan om det humanitära arbetets emotionella praktiker utvecklas genom ett fokus på de så kallade kärleksgåvorna.

Kärleksgåvan och dess gränser

Under transporter delades gåvor ut till invaliderna och i en del fall var detta ett resultat av mobilisering via dagspressen. *Svenska Dagbladet* hade till exempel publicerat en vädjan om cigaretter till krigsinvaliderna och redan dagen därpå strömmade gåvorna in ”i riklig mängd till redogöraren på ångaren Birger Jarl”. Firman C.F. Wallin & son i Karlstad ställde dessutom ett par tusen cigaretter till invalidernas förfogande.³⁹ Även blommor lyfts återkommande fram som en betydelsebärande gåva, såsom när två invalider hade lagts in på Örebro lasarett: ”De båda olyckliga männen ligga i ett litet rum för sig själva, väl omhuldade av varma kvinnohänder. Vänliga människor hade dessutom uppvaktat dem med blommor, tidningar m.m. som de uttryckte sin glädje över”.⁴⁰ Även tågen i sig förefaller ha smyckats av blommor: ”Kupéerna hade förut av välvilliga händer smyckats med blommor”.⁴¹ Blommor har alltid haft en symbolisk betydelse⁴², men genom att kopplas till en förment kvinnlig, omvårdande

38 *Tidskrift för frivillig sjukvård i krig*, nr 2 1917, s. 1.

39 *Svenska Dagbladet*, 2/12 1915.

40 *Aftonbladet*, 6/9 1915.

41 *Norrskensflamman*, 14/8 1915.

42 Jack Goody, *The Culture of Flowers* Cambridge 1993.

sfär gavs de möjligtvis en särskilt moralisk laddning i just detta sammanhang. Det rena, naturliga mötte det moderna krigets vidrighet.⁴³

Gåvorna fick samtidigt representera ett närmast gränslöst humanitärt sinnelag. Män och kvinnor, folk från olika samhällsskikt och människor från olika delar av landet deltog i arbetet med gåvorna. Dessutom tycktes det inte spela någon roll varifrån den behövande Andre kom.

Under resan genom Sverige hade man tillfälle att se, med vilken välvilja svenskar och tyskar bemötte de tyska och österrikiska invaliderna. Överallt, där så kunde ske, lämnades Liebesgaben till dem, och på en del stationer stodo lådor med Liebesgaben färdiga att överlämnas till invalidtåget [...] För att vara rättvis måste man emellertid erkänna, att personalen på invalidtågen liksom också befolkningen vinnlägger sig om att bemöta ryssarna på samma hjärtliga sätt som tyskar och österrikare.⁴⁴

I Sverige gjordes alltså, enligt artikeln, ingen skillnad mellan olika nationaliteter, utan alla krigsfångar var i lika stort behov av hjälp. Som framgår nedan var emellertid kärleksgåvorna omgivna av gränser, i synnerhet när de delades ut i de ryska lägren.

Arbetet med Kärleksgåvorna sköttes av *Hjälpkommittén för krigsfångar* och inleddes i juni 1915. Gåvorna skickades huvudsakligen från anhöriga i Tyskland och Österrike-Ungern till landsmän i rysk fångenskap, även om insamling och utdelning av gåvor också skedde i Sverige. Kärleksgåvorna skulle endast få delas ut till krigsfångar och inte till civila fångar,⁴⁵ dessutom skulle krigsfångar som inte kunde hitta ett inkomstbringande arbete utanför lägren prioriteras.⁴⁶ Gåvans gränser följde även det nationellas strama logik: ”Tyska kärleksgåvor få i regel icke överlämnas till österrikisk-ungerska fångar och österrikisk-ungerska kärleksgåvor icke till tyska fångar”.⁴⁷ I en del fall gjorde sig även sparsamhetens ideal på-

43 För diskussioner om hur kvinnlighet knyts till natur och vårdande uppgifter, se t.ex. Fredrik Nilsson, ”Vi måste taga de olyckliga till våra hem och hjärtan. Frälsningsarmén och gästfrihetens gränser”, *Rig*. Kulturhistorisk tidskrift, nr 2 2013.

44 *Tidskrift för frivillig sjukvård i krig*, nr 2 1917, s. 4.

45 Riksarkivet, Svenska Röda Korsets arkiv, Hjälpkommitté för krigsfångar, Vol. 1, 19/10 1915.

46 Riksarkivet, Anna Linders arkiv, Vol. 1: Instruktioner från Svenska Röda Korset, *Instruktioner för Svenska Röda Korsets Hjälpkommitté för Krigsfångar representanter för besökande av fånglägren i Ryssland*.

47 Riksarkivet, Anna Linders arkiv, Vol. 1: Instruktioner från Svenska Röda Korset, *Instruktioner för Svenska Röda Korsets Hjälpkommitté för Krigsfångar representanter för besökande av fånglägren i Ryssland*.

mint. En pastor Sarwe meddelade att han ”icke delat ut hela uppsättningar av kläder” till krigsfångarna, utan hade istället ”följt den principen att endast dela ut det som är absolut nödvändigt i varje förekommande fall”. Samma linje följde, enligt skrivelsen, Röda Korset i Wien. Det var viktigt att denna princip var vägledande och att man inte sveptes med av ett allt för starkt emotionellt engagemang: ”Den största sparsamhet måste ovillkorligen iakttagas vid utdelningen av kläder och andra kärleksgåvor, särskilt nu under den varma årstiden”.⁴⁸ Kärleksgåvorna omgavs således av såväl formella som informella normer och därmed gör sig ambivalensen inför det humanitära arbetet återigen påmint. I det kommande avsnittet träder denna ambivalens i förgrunden.

När gåvor säljs

De krigsfångetransporter, som från Kasam avgå till Totskojläger, ha tidigare alltid fått kläder av mig. Vederbörande tycks emellertid haft reda på, att de även i Totskoj kunna få kläder, och det har mycket ofta hänt, att de sålt sina saker här i tron att de skola få nya i Totskoj. För att göra slut på köpenskapen har jag sett mig nödsakad att vidare ej utdela kläder till dessa krigsfångar.⁴⁹

Vi förväntas visa att vi är i ”rätt” sinnesstämning för att få ett erkännande som moraliskt subjekt⁵⁰ och uppenbarligen ansågs inte alla krigsfångar vara i rätt stämning. David Belin, som arbetade för Svenska Röda Korsets räkning bland krigsfångar i Ryssland, hade upphört med att dela ut kläder till fångarna eftersom kläderna såldes vidare. Exemplet visar på en känslomässig ambivalens som springer ur gåvoekonomins kulturella normer. Gåvor bekräftar och etablerar sociala band mellan givare och mottagare, men med gåvan kommer även ett informellt krav på reciprocitet: Mottagaren förbinder sig att återgälda gåvan⁵¹ eller att visa något slags tecken på tacksamhet.⁵² En gåva som inte resulterar i en gengåva, eller då tacksamhetens tecken uteblir, kan leda till sociala sanktioner av olika slag, vilket alltså skedde under det humanitära arbetet. Inte nog

48 Krigsarkivet, Anna Linders arkiv, Vol. 1: Instruktioner från Svenska Röda Korset, Cirkulärskrivelse till Anna Linder, 22/4 1917.

49 Krigsarkivet, Anna Linders arkiv, Vol. 1: Instruktioner från Svenska Röda Korset, brev till Anna Linder, 7/11 1917.

50 jfr Ahmed, 2014, s. 17.

51 Mauss, 1923/1997.

52 Nilsson, 2013.

med att det saknades tecken på tacksamhet, utan dessutom såldes gåvorna vidare. Belin var inte ensam om att (re)agera på detta vis då tecken på tacksamhet tycktes saknas. I ett brev framgår det att brevskrivaren hade fullföljt sin moraliska uppgift att hjälpa de utsatta och behövande, men utan bekräftelse från mottagarna: ”Jag har nu uppkläddt 70 000 man i min rayon, men tack vare att det är så många soldater här, är naturligtvis ingen nöjd”. Dessutom sålde, enligt brevskrivaren, krigsfångarna ”sina gåfvor i stora mängder, hvarföre jag instäldt utdelningen i dessa varma månader i hopp om att genom kölden tvinga dem att ej sälja något”.⁵³ Liknande uttryck förekom i andra sammanhang. Ett brev med oklar avsändare genomsyras, av flera olika orsaker, av frustration. En anledning var att kärleksgåvorna inte räckte till.

Ponera vi emellertid att ett sådant begärt paket utskickas till en fånge på en arbetsplats, varest c:a 1000 fångar arbeta, blir endast följden den att de 999 skriva och begära ett dylikt paket, beklagande sig över att den som fått ingalunda var i behov därav. Tillgången på ”Liebesgabe” omöjliggör att uppfylla dessas begäran och i och med detsamma har Svenska Röda Korset favoriserat några och anklagelser för att orättvist fördela dessa ”Liebesgaben” riktas mot oss.⁵⁴

Gåvan kunde på detta vis vara kontraproduktiv. Här uppstod inga band mellan givare och mottagare. Dessutom kunde Svenska Röda Korset anklagas för orättvisa och därmed också ett omoraliskt agerande. Om det saknades tecken på tacksamhet ute på fältet så var emellertid situationen annorlunda på hemmaplan.

Tacksamhetens immateriella tecken

I samband med ett av Hjälpkommitténs sammanträden framförde Prins Carl sin tacksamhet ”för de åtgärder, som redan vidtagits med anledning av sändningarna av Kärleksgåvor till Ryssland och Tyskland”.⁵⁵ Tecken som dessa kan tolkas som viktiga immateriella gengåvor. Kanske var de än viktigare med tanke på vad som hände ute på fältet, i lägren. I *Tidskrift*

53 Krigsarkivet, Anna Linders arkiv, Vol. 1: Instruktioner från Svenska Röda Korset, brev till Anna Linder från ”Abteilung Ekatarinburg”, 18/8 1917.

54 Krigsarkivet, Anna Linders arkiv, Vol. 1: Instruktioner från Svenska Röda Korset, brevkopia från Petrograd, 21/12 1917.

55 Riksarkivet, Svenska Röda Korsets arkiv, Hjälpkommitté för krigsfångar, Vol. 1, Protokoll, 19/10 1915.

för frivillig sjukvård i krig publicerades också tecken på reciprocitet, som i denna hälsning från Röda Korset i Ungern.

Vid slutet av det gångna krigsåret och i det vi sammanfatta våra minnen, fylla vi en av de behagligaste plikter genom att till för-
eningssystemen framföra vår djupa tacksamhet och vår hjärtligaste och uppriktigaste erkänsla för den exempellöst ömma omsorg, som likt försyner ägnats våra olyckliga landsmän, krigsfångarna. Mottag också våra tacksägelse för det varma mottagandet av våra delegerade och för att ni så opartiskt fört konferensen till ett gott slut! Måtte Gud välsigna Sverige och de statsmän som med vishet styra dess öden! Må himlen beskydda det Svenska Röda Korset, som så brinnande arbetar för mänskligheten!⁵⁶

I ett annat nummer publicerades ett lika emotionellt tacksamhetstelegram. De hemvändande österrikisk-ungerska och tyska soldaterna hade blivit ”överhopade med sympatibevis, kärleksgåvor och uppmärksamheter av alla slag i en sådan mängd, att vi äro ur stånd att till varje särskild person framföra vårt innerliga tack”. Därför ville man att tidskriften skulle framföra ett hjärtligt tack till regementsläkaren Harald Sundberg, Kapten O.E. Hallberger och majoren greve Schwerin, men också till ”befolkningen i Örebro, Hallsberg, Motala och särskilt Nässjö, där vi på ett utomordentligt sätt blev mottagna av talrika kamrater i den svenska hären och kära landsmän”.⁵⁷ Det känslomässiga innehållet i sådana tacksamhetstecken är påtagligt och understryker återigen känslornas betydelse i det humanitära arbetet. Det finns rikligt med liknande exempel i tidskriften, som här: ”De tyska och österrikiska invaliderna betona alltjämt, att de aldrig hade väntat att mottagas i Sverige på ett sådant sätt, och man måste erkänna, att svenskarne göra allt vad de kunna för de tyska och österrikiska invalider, som färdas genom deras vackra land”.⁵⁸ Här förtjänar det att påminnas om att tidskriften gavs ut av Svenska Röda Korset och den sannolikt ville forma en särskild emotionell repertoar kring det humanitära arbetet. Genom att publicera artiklar med fokus på tacksamhetens tecken bekräftades banden mellan givare och mottagare samtidigt som organisationen kunde göra anspråk på en särskild moralisk position. Det var emellertid inte enbart i Svenska Röda Korsets officiella publikationer som berättelser om immateriella tacksamhetstecken kom till uttryck. I *Svenska Dagbladet*, för att nämna ett exempel, informerades läsaren

56 *Tidskrift för frivillig sjukvård i krig*, nr 2 1916, s. 18.

57 *Tidskrift för frivillig sjukvård i krig*, nr 5 1916, s. 30.

58 *Tidskrift för frivillig sjukvård i krig*, nr 2 1917, s. 5.

Bild 3: Personal från Röda Korset vinkar farväl till sårade krigsfångar ombord på pråmar på väg från Haparanda. Fotograf Maria Amalia Green, Järnvägsmuseet.

om att ”stämningen var god” bland de invalida fångarna när de transporterades genom landet och ”med glada viftningar och tillrop hälsade de människoskarorna, då dessa kastade cigarettaskar och konfekt öfver barriären”.⁵⁹

Viljan att söka efter bekräftelse på banden mellan givare och mottagare innebar också ett sökande efter tacksamhetens tecken på krigsfångarnas kroppar.

Åsynen af dem var obarmhärtigt sorglig. Öfverallt unga män, för alltid beröfvade möjligheten att bli friska [...] Märkvärdig var den glädje, som behärskade den sorgliga samlingen. Ögonen lyste af fröjd öfver att nalkas hemlandet.⁶⁰

Genom att ögonen tycktes spegla deras tacksamma själ kom även tårar att bli betydelsefulla tecken, som när de under transporten genom Sverige fick höra musik från hemlandet: ”Främlingarnas ögon tåras då hemlandets toner ljuda”.⁶¹ I en svår situation blev tårar hårdvaluta i det humanitära arbetets emotionella praktiker: Gråten framstod som ett tecken på tacksamhet, men också som en bekräftelse på att arbetet bar frukt. Även

59 Svenska Dagbladet, 14/8 1915.

60 Svenska Dagbladet, 14/8 1915.

61 Norrskensflamman, 18/8 1915.

ljudlandskapet som omgav arbetet tycktes bekräfta att den tid och kraft som investerades i det humanitära arbetets moraliska ekonomi inte var bortkastad: ”När det långa tåget satte sig i gång, brusade åter hurraropen och ännu så länge man skymtande ljuset från tågets vagnar, hördes brus- et av hurraropen från de olyckliga främlingarna, som på detta sätt gävo luft åt sin tacksamhet”.⁶² Samma ljud hördes även på andra platser under transporten. När ett av skeppen som användes för att föra krigsfångarna från Tyskland till Sverige närmade sig hamn så ljöd det ”mäktiga ljudet av en avlägsen stormflod, hurra, hurra, hurra” från de ”de utväxlade fångarna som hälsa Sverige (sic) och svenskarna på detta sätt”.⁶³

Ljudlandskapet omfattade även sång och musik. En kontingent på ungefär 170 tyska och österrikisk-ungerska krigsinvalidier visade en ”sällsynt tilltalande uppmärksamhet gentemot Sverige” när de lämnade Trelleborg ombord på *Æolos*: ”Då invaliderna samlats på akterdäck stämde de nämligen unisont och med oklanderligt svenska uttal upp i svenska Kungs- sången. Samtliga soldaterna stodo med blottade huvuden under det de lämnade denna säregna sånghyllning åt Sverige”. Som en möjligtvis förberedd reaktion stod den ”svenska militären, befäl och soldater på kajen” i stram givakt.⁶⁴ Det kan tyckas märkligt att invaliderna kunde Kungs- sången, men enligt berättelsen hade de fått chokladkakor i Hallsberg. På omslagspappret stod det ”Ur svenska hjärtans djup”. Detta hade väckt invalidernas nyfikenhet och de hade sedan lärt sig sången: ”Därpå övades sången under hela nedfärden med liv och lust och stolta och glada kunde de så vid avfärden härifrån bringa Sverige och dess konung en hyllning av vackraste slag”. På detta sätt tycktes föreställningen om en särskilt god svensk moral bekräftas.

Avslutning

Sveriges självbild som en moralisk stormakt tog form under första världskriget och det humanitära arbete som organiserades av Svenska Röda Korset. Som påpekats så saknas det emellertid kunskap om de emotionella praktiker som gjorde det humanitära arbetet möjligt, vilket är anmärkningsvärt eftersom det humanitära arbetets moraliska laddning genomsyras av känslor. Syftet med denna artikel var därför att, med utgångspunkt i ett performativt perspektiv på känslor och moral, undersöka på vilka sätt moral uttrycktes och förhandlades genom emotionella

62 *Aftonbladet*, 13/8 1915.

63 *Aftonbladet*, 13/8 1915.

64 *Aftonbladet*, 2/9 1915.

praktiker. De emotionella praktikerna undersöktes med särskilt fokus på hur Svenska Röda Korset mobiliserade för det humanitära arbetet samt på frågor om gåvor och gengåvor. Vi kan konstatera att Svenska Röda Korsets humanitära arbete färgades av ambivalens (som också fanns i det omgivande samhället): Det fanns en genuin vilja att hjälpa den behövande Andre, men också en rädsla för att denne skulle sprida smittsamma sjukdomar under transportererna genom landet. Därför blev det humanitära arbetet en balansgång med intention att visa upp att Sverige och Röda korset tog moraliskt ansvar för såväl det internationella samfundet som den egna nationen. I detta sammanhang var det viktigt att skapa en särskild stämning kring det humanitära arbetet och samtidigt förankra den humanitära insatsen runt om i det egna landet. Därvidlag var invalidtågen och de emotionella praktiker som omgärdade transportererna av stor betydelse. I organisationens interna och externa kommunikation (p.m. och brev respektive tidskriften) betonades allvarsamt lugn och trygghet, men också säkerhet och kanske rent av modernitet (som i fallen med fartygen). Dagstidningarnas reportage bidrog också till att skapa en särskild stämning kring det humanitära arbetet, men då adderades känslor såsom spänning, nyfikenhet och fasa. Det känslolandskap som omgav invalidtransporterna var därmed polyfont och rädslan inför den potentiellt smittspridande krigsfängen tycktes hamna i bakgrunden. Polyfonin bidrog sannolikt till att mobilisera inför det humanitära arbetet, vilket i sin tur gjorde det möjligt för Svenska Röda Korset att (å organisationens och nationens vägnar) göra anspråk på en moralisk position. Kärleksgåvorna omgavs på ett liknande sätt av ambivalenta känslor som riskerade att underminera organisationens moraliska position. Gåvan var impregnerad av förväntningar om reciprocitet, vilket i en del fall ledde till besvikelser, frustration och kanske ilska. I synnerhet när mottagaren (krigsfängen) inte visade prov på tacksamhet eller rent av förvandlade gåvan till ett själlöst ting på en marknad. Sådana känslor uttrycktes emellertid huvudsakligen i organisationens interna kommunikation. I Svenska Röda Korsets externa kommunikation betonades istället mottagarens tacksamhet, vilket i sin tur bekräftade organisationens moraliska position. Oftast var det immateriella gengåvor såsom sång och hurra-rop som lyftes fram som tecken på tacksamhet. Men den kanske viktigaste bekräftelsen var mottagarens tårar som tycktes förstärka bilden av givarens – Svenska Röda Korsets – rena, innerliga moral. Därmed inte sagt att den svenska moralen var särskilt god eller gränslös. I denna artikel har vi snarare visat hur idén om en särskild svensk moral förhandlades genom polyfona emotionella praktiker.

Referenser

Krigsarkivet, Stockholm

Anna Linders arkiv, Vol. 1: Instruktioner från Svenska Röda Korset.

P.M. 5/7 1915 ”angående ifrågasatt utväxling i Sverige av invalida och sårade krigsfångar”.

Instruktioner för Svenska Röda Korsets Hjälpkommitté för Krigsfångar representanter för besökande av fånglägren i Ryssland.

Cirkulärskrivelse till Anna Linder, 22/4 1917.

Brev till Anna Linder från ”Abteilung Ekatarinburg”, 18/8 1917.

Brev till Anna Linder, 7/11 1917.

Brevkopia från Petrograd, 21/12 1917.

Riksarkivet, Stockholm

Svenska Röda Korsets arkiv, Hjälpkommitté för krigsfångar, Vol. 1, Protokoll, 19/10 1915.

Dagstidningar och tidskrifter

Aftonbladet: 13/8 1915, 2/9 1915, 6/9 1915.

Norrskensflamman, 14/8, 18/8 1915.

Svenska Dagbladet, 14/8 1915, 2/12 1915.

Tidskrift för frivillig sjukvård i krig. Utgiven av Drottning Sophias förening och Svenska Röda Korset, nr 4, nr 6, 1915; nr 2, nr 5 1916; nr 2 1917.

Litteratur

Ahmed Sara, “Affective Economies”, *Social Text*, 79 (Volume 22, Number 2), 2004.

Ahmed Sara, “Not In the Mood”, *New Formations: A Journal of culture/theory/politics*, Vol. 82, 2014.

Bretherton Luke, *Hospitality as Holiness. Christian Witness Amid Moral Diversity*, Farnham 2010.

Byström Mikael, *Invandringens historia – från ”folkhemmet” till dagens Sverige*, Stockholm 2017.

Didring Ernst, *Sveriges hjälp till krigsfångarna: berättelse över Svenska Röda Korsets Hjälpkommittés för Krigsfångar verksamhet under åren 1915-1919*, Stockholm 1920.

- Forsén Annette, ”Transporten av invalidiserade krigsfångar genom Sverige under första världskriget”, Oona Ilmolahti & Sinikka Selin (red.) *Rohkea kynä - Syntymäpäiväkirja Maria Lähteenmälle 9.6.2017 toimittaneet*, Turenki 2017.
- Goody Jack, *The Culture of Flowers*, Cambridge 1993.
- Irwin Julia, *Making the world safe: the American Red Cross and a nation's humanitarian awakening*, New York 2013.
- Janfelt Monika, *Stormakter i människokärlek: svensk och dansk krigsbarnshjälp 1917-1924*, Åbo 1998.
- Lashley Conrad, ”Towards a theoretical understanding”, Lashley, Conrad & Morrison, Alison (red.): *In Search of Hospitality. Theoretical perspectives and debates*, Oxford 2000.
- Lousley Cheryl, ”With Love from Band Aid: Sentimental exchange, affective economies, and popular globalism”, *Emotion, Space and Society*, Volume 10, 2014.
- Löfgren Orvar ”Nationella arenor”, Ehn, Billy, Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar (red.): *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*, Stockholm 1993.
- Malkki Liisa H., *The need to help: the domestic arts of international humanitarianism*, Durham 2015.
- Mauss Marcel, *Gåvan*, Lund 1923/1997.
- Nilsson Fredrik, ”Yet, they are still humans in need of help'. On humanitarian aid and moral performances”, Eldh, Christer & Nilsson, Fredrik (red.): *Fika, Hygge and Hospitality. The Cultural Complexity of Service Organisation in the Öresund Region*. Göteborg 2019.
- Nilsson Fredrik, ”Vi måste taga de olyckliga till våra hem och hjärtan. Frälsningsarmén och gästfrihetens gränser”, *Rig*. Kulturhistorisk tidskrift, nr 2 2013.
- Nilsson Fredrik, ”Öresund Plaza. Om konsten att passera”, Löfgren, Orvar & Nilsson, Fredrik (red.): *Regionauterna - Öresundsbron från vision till vardag*, Göteborg 2010.
- Rumford Chris, *Cosmopolitan Borders*, Basingstoke 2014.
- Scheer Monique, ”Are Emotions a Kind of Practice (and Is That What Makes Them Have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion”, *History and Theory* 51 (May 2012), 193-220.
- Sturfelt Lina, *Eldens återsken: första världskriget i svensk föreställningsvärld*, Lund 2008.
- Söderberg Sten, *Svenska röda korset 1865-1965: de första 100 åren*, Sv. litteratur, Stockholm 1965.
- Öhman May-Britt, ”Sverige hjälper. Att fostra svenska folket till medvetenhet om sin egen storhet och andras litenhet”, *Tidskrift för genusvetenskap*, nr 1 2008.

E.P. Thompson som historiker under förändrade politiska omständigheter

Nils Andersson

Ett ofta citerat textstycke av E.P. Thompson är följande: "I commenced to reason in my thirty-third year [...] I acquired the habit in 1956."¹ Han förväntade sig nog inte att någon skulle ta påståendet på allvar och det kan ses som ett polemiskt drag. Texten i vilken citatet återfinns är "The Poverty of Theory", med den obetalbara undertiteln "Or an Orrery of Errors", som är en polemik mot Louis Althusser. Den franske filosofen som av Thompson och många andra betraktades som en stelbent odialektisk strukturalist och formalist, därav undertiteln. Begrepp liksom människor snurrar oföränderligt runt tillsammans med de strukturer som låser fast dem och allt hålls på plats av den osynliga och oföränderliga gravitationskraften. Många anser emellertid att det snarare är den engelska vänstern än Althusser som är Thompsons måltavla, vilket jag med lätthet kan hålla med om. Althusser, som gick med i det franska kommunistpartiet under 1940-talet, och här kommer den politiska poängen med att framställa sig som icke-resonerande, lämnade inte det franska kommunistpartiet 1956, vilket den numera förnuftige Thompson gjorde.² Fram till dess hade han varit en lojal partimedlem, av allt att döma. Det finns inga offentliga källor som tyder på något annat.

Innebörden av det ovanstående citatet borde vara att han såg sin tillvaro i kommunistpartiet som oförnuftig. Ser man till den politiska aspekten var det stor skillnad mellan kommunisten Thompson och New Left-aktivisten Thompson. Detta ska dock inte göras här utan det är hans arbete som historiker före och efter 1956 som studeras. För tiden före 1956 är det hans arbete med William Morris som är råmaterialet. Thompson hade sedan slutet av 1940-talet arbetat med Morris vilket förutom mindre texter resulterade i den 1955 utgivna biografien *William Morris: Roman-*

1 E.P. Thompson, "The Poverty of Theory: Or an Orrery of Errors", i dens. (red.), *The Poverty of Theory and Other Essays* (London 1981/1978) s. I.

2 Han hyste förhoppningen att efter den 20:e partikongressen var det möjligt att reformera det brittiska kommunistpartiet inte minst med stöd av ett förväntat missnöje i Östeuropa med Sovjetunionen.

tic to Revolutionary.³ Det som Thompson ville uppnå var i första hand att lyfta fram kommunisten Morris vilket han lyckades med. Huruvida hans bok fick den effekten hos läsare får vara osagt. För tiden efter 1956 är det den 1963 publicerade *The Making of the English Working Class*⁴ som utgör referenspunkten. Även den 1946 bildade historikergruppen i kommunistpartiet kommer att behandlas.

En svårighet med att analysera Thompson är att han framför allt var en historisk praktiker, dvs. han fäste ingen vikt vid längre teoretiska utläggningar. Teorin finns både uttalad men på en väldigt generell nivå samtidigt som den också är outtalad. Thompson hade underlättat för läsaren om han använt ett tydligare men också finmaskigare teoretiskt nät för att strukturera upp all empiri som han lyft fram. Vissa delar av *The Making* är lätta att följa då de i princip följer Marx analys om kapitalismens framväxt. Kapitlet "Exploitation" är till exempel format av det, dock utan att det sägs uttryckligt. Läsaren får gissa sig till vilken funktion allt från mikronivå till makronivå fyller i hans text. I Morrisbiografen är det likadant.

Historians' Group of the Communist Party

Som 16-åring försökte Thompson ansöka om medlemskap i kommunistpartiet 1940. Rektorn på den skola där han studerade hade beslagtagit ansökningen varpå Thompson polisförhöordes, vilket blev slutet på hans försök att bli medlem i kommunistpartiet den gången.⁵ Bättre gick det 1942 samma år som han inkallades till militärtjänst och symboliskt nog, med tanke på hans kompromisslöshet samt polemiska eller rentav koleriska läggning, tjänstgjorde som pansarbilsbefäl. Väl tillbaka i England 1945 återvände han till Cambridge och avslutade universitetsstudierna för att sedan leda en volontärgrupp i Jugoslavien som byggde en järnväg.⁶ Erfarenheterna därifrån gjorde ett djupt intryck och den positiva syn på det jugoslaviska samhället från 1947 var grundad inte minst på den kollektivism han upplevde. "The values of a growing socialism are new values, those bound up in a cooperative ethic and in a new emphasis on man's

3 E.P. Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary* (London 1955).

4 E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class* (New York 1982/1963).

5 Christos Efstathiou, *E.P. Thompson: A Twentieth-Century Romantic* (London 2015), s. 17.

6 Dennis Dworkin, *Cultural Marxism in Postwar Britain: History, the New Left, and the Origins of Cultural Studies* (Duke University Press; 1997, s.18).

obligations to his neighbours and society.”⁷ På det personliga planet finns ett brev bevarat som också ger vittnesbörd åt den entusiasm Thompson kände för det folkliga och kollektivistiska: ”What they [folket i Jugoslavien och Bulgarien] are doing just can’t be described and the spirit of the people was something I had imagined in day dreams, but was better than imagination when seen in living fact.”⁸

Åter i England avslutade han sina studier i litteratur och historia och flyttade 1948 till Leeds för att arbeta med vuxenundervisning och då främst med litteratur. Han tillhörde den 1946 bildade ”The Historians’ Group of the Communist Party” tillsammans med andra välkända historiker som Eric Hobsbawm, John Saville, Rodney Hilton och Christopher Hill. Gruppens betydelse är svår att underskatta för den framtida brittiska kulturhistorien och det historiefilosofiska tänkandet. Tillkomsten av tidskriften *Past and Present* är till exempel en direkt effekt av historikergruppen.

Gruppen hade en relativt självständig existens i kommunistpartiet och sågs även med gillande av partiledningen. En bidragande orsak till det var att gruppen såg som sin huvudsakliga uppgift att falsifiera det som i deras ögon var borgerlig historieskrivning och lyfta fram en engelsk folklig tradition, vilket knappast stötte på något motstånd från partiet. Hobsbawm ser 1978 tillbaka och beträffande relationen till partiet skriver han:

We were or tried to be good communists, though probably only E.P. Thompson (who was less closely associated with the group than Dorothy Thompson [Dorothy Thompson var maka till E.P. Thompson] was politically important enough to be elected to his District Party Committee. The party seemed quite satisfied with our work.⁹

Vid ett annat tillfälle hade han i en intervju beskrivit det litet annorlunda. Han och de andra partimedlemmarna var förhindrade att skriva om tiden efter bildandet av den kommunistiska rörelsen. Därmed kunde inte 1900-talets historia studeras och självfallet inte Sovjetunionens historia.¹⁰

7 E.P. Thompson, ”Omladinska Pruga”, i E.P. Thompson, (red.), *The Railway: An Adventure in Construction* (British-Yugoslav Association; 1948), 2f. citerat ur, John McIllroy, ”Another Look at E.P. Thompson and British Communism, 1937-1955”, *Labour History*, 2017, vol. 58, nr 4, 506-539, s. 515.

8 E.P. Thompson, Letter, u.å., Marxist International Archive, <https://www.marxists.org/archive/thompson-ep/letter.pdf>

9 Eric Hobsbawm, ”The Historians’ Group of the Communist Party”, i Mauric Cornforth (red.), *Rebels and Their Causes: Essays in Honour of A.L. Morton* (London 1978), s. 28.

10 Henry Abelow, Betsy Blackmar, Peter Dimock & Jonathan Schneer, ”Eric

Thompsons aktivitet i gruppen var som Hobsbawm konstaterade inte speciellt hög men det berodde inte bara på att han var den mest politiskt aktive av medlemmarna utan också för att han inte var historiker vid den tiden.

Grundarna av historikergruppen bestod främst av kommunistiska historiker som gått med i partiet under 1930-talet då folkfrontsstrategin var rådande inom den kommunistiska världsrörelsen. Strategin utvecklades för att via en allians mellan kommunister och socialdemokrater, men även mellan arbetarklassen och andra klasser, bemöta fascismen. I linje med detta låg historikergruppens syn på kommunistpartiet som "arvtagare" till den engelska demokratiska traditionen och gruppen arbetade med att begreppsliggöra en speciell typ av engelskhet vilket bland annat tog sig uttryck i teorin om engelsmännens "lost rights" – folkets ursprungliga rättigheter hade berövats det.¹¹ Detta är ett tema som väl känns igen i Thompsons skrifter från tidigt 1950-tal och framåt. Thompson citerar med gillande en text av William Cobbett från 1807 där denne lyfter fram folkets ursprungliga rätt till en fri press:

If there ever was in the world a thing completely perverted from its original design and tendency, it is the press of England; which instead of enlightening does, as far as it has any power, keep the people in ignorance; which instead of cherishing notions of liberty, tends to the making of the people slaves.¹²

Thompsons Morrisbok var en del i kommunisternas arbete med att utveckla en speciell engelskhet i form av en för England unik revolutionär tradition.¹³

Betonandet av folket kom onekligen att inkräkta på klass såväl hos Thompson som hos de andra historikerna. I *The Making*, till exempel, samlar Thompson olika klasser och sociala skikt under ett och samma tak, vilket leder till att det blir oklart vad som kännetecknar arbetarklassen vid 1830-talet då Thompson menar att den har formerats. Att arbetarklassen var närvarande vid sin egen tillkomst kan starkt ifrågasättas eftersom de beståndsdelar som av Thompson räknas som avgörande för arbetarrörelsens klassmedvetande härrör snarare ur den liberala borgarklassen än de underordnade klasserna eller skikten i det engelska sam-

Hobsbawm" i desamma (red.), *Visions of History* (New York, 1984), s. 33f.

11 Dworkin (1997), s. 23.

12 E.P. Thompson, *The Struggle for a Free Press* (London 1952), s. 5.

13 "Thompson's interest in Morris was part of a larger Communist project to create an English revolutionary tradition." Dworkin, (1997), s. 22.

hället. Tom Paine är den enskilt viktigaste personen i Thompsons historik och något förvånande får John Bunyan en framskjuten position: ”*Pilgrim’s Progress* is, with *Rights of Man* one of the two foundation texts of the English working-class movement.”¹⁴ Det är på ett sätt självklart eftersom det som föregick arbetarklassens tillblivelse måste vara något annat än arbetarklassen.

Historikergruppens relativt fria ställning i kommunistpartiet visade sig också i att medlemmarna inte följde den av Sovjetunionen påbjudna historiska och dialektiska materialismen. Historiefilosofiskt gjorde de inte mycket väsen av sig utan arbetade på som historiker. Marx och Engels texter var något som lästes och diskuterades. *Kapitalets* framställning av kapitalismens ursprung tjänade som modell för historikerna liksom de historiematerialistiska grundpostulaten, men som en yttre ram för de historiska händelserna. Maurice Dobbs arbete om kapitalismens utveckling var avgörande för historikergruppen. ”Dobb opened up and pioneered a historiography to which all the Communist Party historians owed a substantial debt”¹⁵

Förordet till Marx’ *Till kritiken av den politiska ekonomin* kom att bli en av den traditionella Sovjetmarxismens grundläggande texter beträffande den historiska utvecklingen som bestämd av motsättningen mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden. På ett övergripande plan tjänade förordet även för historikergruppens medlemmar som ett grundantagande. Men när det kom till konkreta analyser stödde de sig mer på Marx historiefilosofi som den i koncentrerad form framställdes i *Kommunistiska manifestet*: ”Alla hittillsvarande samhällens historia är klassakampens historia.”¹⁶ Deras vetenskapliga realism fick dem också att betrakta förordets historiefilosofi som alltför abstrakt med försumbart inflytande på historikerns praktik.

Den ekonomiska determinismen var också tydligt uttalad i Sovjetmarxismen där basen formade såväl samhällen som individer. Här finns en tydlig skillnad mellan Thompson före och efter 1956. Thompson för 1963 en kortfattad men explicit och salvelsefull polemik mot ekonomisk determinism i förordet till *The Making*. Thompson är kanske litet polemiskt raljant när han lättsinnigt skriver att ”class happens when some men,

14 E.P. Thompson (1982), s. 31.

15 Bill Schwarz, ”The People in History: The Communist Party Historians’ Group, 1946-1956”, i Richard Johnson, Gregor McLellan, Bill Schwarz & David Sutton (red), *Making Histories: Studies in History-Writing and Politics* (London 1982), s. 50.

16 Friedrich Engels & Karl Marx, *Det kommunistiska partiets manifest* (Stockholm, 1994/1848), s. 3.

as a result of common experiences (inherited or shared), feel and articulate the identity of their interests as between themselves".¹⁷ Här blir det inte enbart en kritik av ekonomisk determinism utan också en kritik mot dem som hävdar att det finns lagbundenheter i historien – slumpen blir den avgörande faktorn. Den raljanta tonen och även det slumpmässiga påverkan mildras av att erfarenheten bestäms av produktionsförhållanden, på klassnivå. Om Thompson här tog ett kliv mot Sovjetmarxismen så tar han ett kliv tillbaka genom att införa klassmedvetandet som bearbetar erfarenheten och detta sker genom kultur, idéer, värderingar och i institutionella former och fortsätter med en direkt polemik mot "the party, sect".¹⁸ Klassmedvetandet kan aldrig deduceras ur klassförhållandena och därmed kan inte en viss klass eller medlem av en klass tillskrivas ett medvetande som den borde ha, givet klassens position i produktionsförhållandena.¹⁹ Tyvärr utvecklar inte Thompson sin syn på förhållandet mellan klass och klassmedvetande och han reviderar aldrig förordets principer och han förtydligar dem inte heller. Skillnaden mot Morrisboken är att där förs ingen uttalad kritik mot ekonomisk determinism.

Om Thompsons historiematerialistiska uttalanden var kortfattade efter 1956 så kan samma sak sägas om perioden före 1956. Morrisboken är den första mer omfattande texten han skrev och förutom den var det häften och artiklar med mer samtida politisk anknytning som Thompson författade. En artikel om Morris är ett bra exempel på hans texter under 1940-talet och 1950-talet. Ett häfte om tryckfriheten är ett annat exempel, där han visserligen ger en historisk kontext till 1950-talets situation men det politiska är det centrala och övergripande. Lojaliteten mot kommunistpartiet och därmed Sovjetunionen är också med på ett thompsonianskt sätt, dvs. inte ofta eller framskjutet utan mer i skymundan. "A sexual murder merits several columns of suggestive details: a new work of art, an achievement of constructive labour, a Sovjet proposal for peace may not be mentioned at all."²⁰

Morris

Thompson var inte den förste kommunistpartimedlemmen att ta en ideologisk strid om Morris utan det gjorde R. Page Arnot, en av grundarna av

17 E.P. Thompson, (London 1982), s. 8.

18 E.P. Thompson, (London 1982), s. 10.

19 E.P. Thompson (1982), s. 9.

20 E.P. Thompson (1952), s. 17.

det brittiska kommunistpartiet, då han 1934 publicerade *William Morris: A Vindication*.²¹ Författaren kritiserade att den kommunistiske aktivisten Morris hade avlägsnats ur historieskrivningen. Den direkta anledningen till skriften var att 1934 hade en utställning om Morris öppnat på Victoria and Albert Museum. Öppningstalet hölls av den före detta och blivande konservativa premiärministern Stanley Baldwin. Utställningen får ses som en utgångspunkt för Arnot som var kritisk till att inte bara högern utan också socialdemokratin försökte neutralisera Morris revolutionära hållning för att inkorporera denne i de egna traditionerna. Thompson som hade börjat arbeta med Morris under slutet av 1940-talet publicerade en artikel i samma anda 1951. Artikeln inleds med den utställning som Arnot skrev om, och Thompson hävdar att författare från socialdemokratin och högern hade försökt att tvätta bort det revolutionära hos Morris för att sedan begrava honom:

On the opening of the William Morris Centenary Exhibition at the Victoria and Albert museum Mr Stanley Baldwin was engaged to deliver the funeral oration (which he accomplished without mentioning Morris' revolutionary opinions), and the bourgeoisie sat back in their chairs and sighed with relief. The thing had been done most decorously; there had been no obvious violence, no signs of struggle, no blood.²²

Thompson fortsätter begravningsmetaforen med att konstatera att det var inte nog med att begrava Morris. Bourgeoisien hade inte "finished with William Morris yet. Having buried him, the next thing to do was to resurrect him, this time as an angel." Arbetet med att gräva upp Morris hade länge pågått inom socialdemokratin, men bourgeoisien var inte nöjd med det arbetet eftersom socialdemokratin inte hade lyckats helt och hållet, "this was not exactly the guise in which the bourgeoisie wanted Morris resurrected".²³ Felet var att den uppgrävd Morris inte hade funnit sin "Paulus" vilket nu hade blivit åtgärdat.²⁴ Åtgärden stod Lloyd Eric Grey för med boken *William Morris: Prophet of England's New Order*. Thompson upplyser oss om att "lämpligt nog" är författaren från USA och att "bourgeoisien" press gav boken ett varmt mottagande, åtminstone den del av den som fortfarande uppmärksammade böcker.²⁵

21 Robin Page Arnot, *William Morris: A Vindication* (London 1934).

22 E.P. Thompson, "The Murder of William Morris", *Arena*, 2:7 (1951), s. 12.

23 Thompson (1951), s. 12.

24 Thompson (1951), s. 14.

25 Thompson (1951), s. 12. Att det påpekades att författaren var från USA ska ses som

Rapsodiskt avverkar Thompson socialdemokratins försök att föra in Morris i deras fålla för att med mer än en tredjedel av artikeln visa hur även högern försöker avlägsna det kommunistiska och marxistiska hos Morris. Greys försök består framför allt i att försöka separera Morris från Marx. Morris tog moralisk ställning vilket på något sätt skulle göra honom till en icke-marxist. Marx ekonomiska läror skulle vara något som Morris inte skulle ha ägnat sig åt.

Intentionen bakom Morrisboken är som sagt att infoga Morris i det brittiska kommunistpartiets tradition. Återigen är det aktivisten Thompson som hållit i pennan och det framgår av ändringar i upplagorna att det politiska var viktigt för Thompson. I den andra upplagan hade det revolutionära som till exempel dubbelmakt, folkliga resningar och inbördeskrig i Morris politiska strategi tonats ned. Till detta kom också att Thompson i Morrisboken från 1955 porträtterade en Morris som var totalt avvisande till reformismen.²⁶ Det senare är nedtonat i den andra utgåvan då Thompson blivit medlem i Labourpartiet eller snart skulle bli det. På det politiska planet fanns det med andra ord en skillnad 1955 mellan Thompson och kommunistpartiet. Det revolutionära var något som kanske inte försvårade inlemmandet av Morris i kommunistpartiets tradition men väl i dess politiska strategi under 1950-talet. Då hade reformismen i partiet blivit officiell i och med det 1951 antagna *The British Road to Socialism*.

Boken är ingen uppvisning av vare sig kommunistpartiets officiella filosofi eller historikergruppens historiematerialism. Inga resonemang om bas och överbyggnad förs och begrepp som produktivkrafter och produktionsförhållanden lyser också med sin frånvaro. En tendens till intertextualism är i stället närvarande i Thompsons praktik. Thompson betonar i förordet att han placerar in Morris i hans tid.²⁷ Kontextualiseringen innebär inte att det är sociala faktorer som tas upp utan det är en genomgång av de romantiska poeternas dikter och Ruskins samt Carlyles texter.

En kontextualisering till det sociala är inte helt frånvarande i boken. De romantiska poeterna ses som revolutionärer mot samtiden vilken vände dem ryggen. I ett stycke radar Thompson upp politiska missförhållanden för att sedan relatera detta till Shelley. ”This overpowering evil was ever-present to Shelley’s senses: it was the real material of England in 1819.”²⁸

ett led i kampen mot den amerikanisering som kommunisterna förde i England.

26 Perry Anderson, *Arguments within English Marxism* (London 1980), s. 185-189.

27 Thompson (1955), s. 7.

28 Thompson (1955), s. 33.

Gestaltandet av Morris sker till stor del med hjälp av omdömen av personer i Morris närhet, brev, dagboksanteckningar och Morris litterära produktion. Biografen är således mer en mikrohistoria som bygger på subjektiva källor än en beskrivning av Morris i hans sociala samtid. Det senare är inte frånvarande men underordnat. Genomgående i boken är Morris fientlighet mot den victorianska kulturen men det är få kopplingar och beskrivningar till den som görs och ofta med citat och karaktärer hämtade från Charles Dickens romaner. För att förstå Morris, menar Thompson, krävs en beskrivning av de romantiska poeterna dikter eftersom dessa hade en stor påverkan på Morris utveckling. Bokens inledande rader ägnas åt romantikerna:

William Morris was born in March, 1834 – ten years after the death of Byron, twelve years after Shelleys death, thirteen years after the death of Keats [...] the Romantic Revolt Romanticism was bred into his bones, and formed his early consciousness.²⁹

Han fortsätter med att skriva att en studie om revolutionären Morris nödvändigtvis måste börja med "the Romantic revolt in poetry". När Morris kom i kontakt med socialister 1882 var det romantikernas kritik av samhället som förmedlade kontakten och i mötet mellan dem förvandlades romantikern Morris till revolutionären Morris.³⁰

Två viktiga vändpunkter i Morris liv tar Thompson upp. Morris var med och grundade det preraphaelitiska broderskapet tillsammans med likasinnade. De hade ställt sig uppgiften att föra ett heligt krig mot samtiden. Dock saknades en klar uppfattning om hur det skulle kunna gå till. Thompson hämtar en krigsmetafor från poeten Arthur Hugh Clough, "slagfältet". Preraphaeliterna hade inte funnit sitt slagfält än och många av dem desillusionerades. Men efter att Morris och en god vän besökt kyrka efter kyrka i Normandie såg de lösningen:

Under the influence of the high excitement cast upon their minds by the medieval cities and towns of France, the decision seemed simple. Here were achievements which the Gradgrinds would never be able to equal. It must be their vocation to add their contribution to the beauty of the world.³¹

Här finns ett idealistiskt drag hos Thompson som blir ännu tydligare vid den andra vändpunkten, då Morris efter en lång period av håglöshet åter-

29 Thompson (1955), s. 15.

30 Thompson (1955), s. 16.

31 Thompson (1955), s. 57.

vinner framtidstron via de isländska sagorna. Framför allt i dem men också i dåtidens isländska samhälle ser Morris en möjlighet till förändring av samhället:

The literature of the the North provided him with a quite new measure of value to set beside his own age. Just as Carlyle, Ruskin and Morris himself, had been enabled to criticize their own time by standing in the pre-capitalist ground of the Middle Ages, so now Morris could view his society from a new position.³²

De många och långa utläggningarna om poesi som fyller funktionen av att inspirera Morris i en eller annan riktning bidrar också till det idealistiska draget i Thompsons analys vid sidan om en kulturhistorisk mikrohistora och en raffinerad historiematerialism.

Källmaterialet består, som tidigare nämnts, till stor del av dikter såväl skrivna av Morris som av andra, dagböcker, brev och hågkomster. Det är inte det omgivande samhället som Morris relateras till utan den närmaste kretsen av vänner och bekanta samt hans verksamhet som lyriker, konstnär och företagare. Detta görs utan att reflektera över materialets karaktär.

Källmaterialet skiftar karaktär från 1880-talet då Morris blivit socialist och ledande partimedlem i olika organisationer. Källmaterialet speglar partiaktiviteten och källorna handlar om det dagsaktuella. Även under Morris socialistiska period är det i stor utsträckning det lilla som skildras. Det är ingen överdrift att hävda att Thompson håller sig på en individnivå. Brev utgör till exempel en stor del av källmaterialet även under den socialistiska perioden.

När fenomenet Morris ska förklaras sker det genom att Thompson gräver fram faktorer som kan ha format Morris erfarenheter. Men de teoretiseras inte. Händelser, texter och erfarenheter läggs till varandra på ett närmast positivistiskt sätt där de antas tala för sig själva. Även i *The Making* finns det en idealistisk ådra. Det är idéer som intar främsta rummet i boken och de som har idéerna ses inte så mycket som representanter för strömningar i tiden utan som representanter av sig själva. Styrkan med Thompsons idégenomgång är att han inte uppehåller sig vid tidens stora tänkare utan med dem som inte omnämns ofta. En intellektuell historia underifrån.

The Making är alltför komplex för att man ska kunna fastslå att den antingen är det ena eller det andra och den tendens till idealism som kan urskiljas balanseras av det historiematerialistiska. Det finns en och

32 Thompson (1955), s. 222.

annan referens till Marx men då handlar det inte om historieskrivning. Engels förekommer rikligt men då som politisk iakttagare och rådgivare i det frenetiska skedet som Londons socialister och socialistiska organisationer befann sig i under 1880-talet och 1890-talet. Det finns historiematerialistiska bestämningar i Morrisboken. Det historiematerialistiska pekar bakåt i tiden mot historikergruppen och det finns likheter mellan Morrisboken och Thompsens senare verk. För historikergruppen var marxismen en övergripande teori med vars hjälp man kunde utarbeta ett yttre ramverk för den historiska utvecklingen. Men det var på en abstrakt nivå. På samma sätt är historiematerialismen närvarande men på ett så abstrakt sätt att det inte tillför arbetet speciellt mycket. Något mer konkret är då användandet av *Kapitalet*. Det är kapitalismens effekter i form av marknadsekonomis påverkan från vardagslivet till makrohistoriska processer som industrialisering, raderandet av äldre levnadssätt och arbetskraftens förvandling till en vara. Men även dessa drag figurerar i bakgrunden. Detsamma kan sägas om *The Making*.

Thompsens uppehållande vid händelser och personer som var Morris närmast kan liknas vid den senare utarbetade kulturhistorien. Det är i det lilla som det stora fångas. I det kortfattade resonemang i förordet till *The Making* ser Thompson klasserfarenheten som skapad av produktionsförhållandena och den utgör ett råmaterial för klassmedvetandet som är sätet som erfarenheten bearbetas i kulturella former.³³ När han 15 år senare skriver om klassmedvetande och klasserfarenhet är det på ett likartat sätt. Klassmedvetandet är något som ligger mellan den obearbetade erfarenheten och de handlingar som utförs:

What we mean is that changes take place within social being, which give rise to changed *experience*: and this experience is *determining*, in the sense that it exerts pressure upon existent social consciousness, proposes new questions, and affords much of the material which the more elaborated intellectual exercises are about.³⁴

The Making

Den hastigt accelererande utvecklingen inom vänstern under tiden som Thompson skrev *The Making* innebar att den politiska miljön som Thompson var verksam inom var närmast totalt annorlunda än när han skrev

33 Thompson (1982), s. 10.

34 E.P. Thompson (1978), s. 8.

Morrisboken. Avgörande var massutträdet ur det brittiska kommunistpartiet i samband med den 20:e partikongressen men framför allt efter Sovjetunionens invasion av Ungern. Förutom att partier förlorade medlemmar var dess förmåga att dra till sig nya medlemmar minimerad. En annan händelse som påverkade den politiska vänstermiljön var Englands politiska och militära debacle i samband med Suezkrisen. Nu uppstod den nya vänstern såväl i England som i andra länder. Kommunister med mångårigt medlemskap arbetade aktivt tillsammans med unga studenter i en atmosfär präglad av frihetlighet. Många av dem som engagerade sig under 1950-talet inom den nya vänstern blev förgrundsgestalter inom akademien senare, som till exempel Stuart Hall, Alasdair McIntyre och Perry Anderson. Till de äldre vänsteraktivisterna i den nya vänstern hör naturligtvis Thompson men även Raymond Williams och John Saville.

Organisatoriskt fanns det med andra ord inga restriktioner på Thompson när han arbetade med *The Making*. Om han tidigare hade anpassat sig till kommunistpartiet, eller rentav inte behövde göra det på grund av att det inte fanns några avgörande skillnader, borde det finnas stora skillnader mellan de två böckerna. Nu gör det inte det och förmodligen skulle kommunistpartiet även kunnat publicera *The Making*.

Båda böckerna tangerar uppgiften som historikergruppen hade ställt sig och uttrycktes i *Lost Rights* där ”engelsmannen” sedan Wilhelm erövrarens tid förlorat politiska rättigheter. I Morrisboken och *The Making* var det snarare villkoren för det dagliga livet som hade förlorats på grund av den kapitalistiska utvecklingen.

De revolter och uppror som Thompson beskriver i *The Making* har sin uppkomst framför allt i försämringar av levnadsomständigheterna. En utveckling som Marx utförligt beskrev i *Kapitalet* och propagandistiskt i *Kommunistiska manifestet*. Inte lika politiskt explosivt men närvarande i boken är också de försämrade arbetsvillkoren för underklassen – den direkte producentens tilltagande alienation. Här finns samma yttre ram för den historiska utvecklingen som känns igen från historikergruppen.

Underifrånperspektivet med tanken om folket som kraft undermineras av ett elitistiskt drag med likheter av demokratisk socialism. Det är enskilda individer som ges utrymme i kraft av att de har en åhörarskara och det framstår som att det är dessa individer snarare än folket som förändrar historien. Här finns en påtaglig likhet mellan Morrisboken och *The Making*. Det är inte bara det att när Morris tid som aktiv socialist skildras är det de enskilda ledarna som ges utrymmet utan Thompson framställer Morris som en ledare vilken ser individens underordnande av organisationen som nödvändig.

Avslutning

För att återvända till det inledande citatet så har väl läsaren redan förstått vad mitt svar blir på frågan huruvida det finns någon större skillnad mellan Thompsons förnufts nivåer i de olika perioderna. Grundläggande finns de basala historiematerialistiska antagandena som en yttre ram för både stora och mindre historiska händelser. Den materialism som finns i idén om att det sociala varat skapar det sociala medvetandet motsägs av att idéer får en självständig existens eller blir överordnade den krasa verkligheten. Och detta gäller de båda perioderna. Något som endast snuddats vid här är tanken att likaväl som att kommunistpartiet gav ut Morrisboken skulle det kunnat publicera *The Making*. Kan det ha förhållit sig så att det engagemang som kommunistpartiet hade i att finna det engelska i folkets historia också innebar, att det engelska kommunistpartiet kunde utveckla en engelsk kommunism som gav större frihet åt enskilda grupperingar i partiet än vad som återfanns i andra länders kommunistpartier?

Litteraturlista

- Abelove Henry, Betsy Blackmar, Peter Dimock & Jonathan Schneer, "Eric Hobsbawm" i desamma (red.), *Visions of History* (New York 1984).
- Anderson Perry, *Arguments within English Marxism* (London 1980).
- Arnot Robin Page, *William Morris: A Vindication* (London 1934).
- Dworkin Dennis, *Cultural Marxism in Postwar Britain: History, the New Left, and the Origins of Cultural Studies* (Duke University Press 1997).
- Efstathiou Christos, *E.P. Thompson: A Twentieth-Century Romantic* (London 2015).
- Engels Friedrich & Karl Marx, *Det kommunistiska partiets manifest* (Stockholm, 1994/1848).
- Hobsbawm, Eric, "The Historian's Group of the Communist Party", i Mauric Cornforth (red.) *Rebels and Their Causes: Essays in Honour of A.L. Morton* (London 1978).
- McIlroy, John, "Another Look at E.P. Thompson and British Communism, 1937-1955", *Labour History*, 2017, vol. 58, nr 4, 506-539.
- Thompson, E.P., Letter, u.å., Marxist International Archive, <https://www.marxists.org/archive/thompson-ep/letter.pdf>.

- Thompson E.P., "Omladinska Pruga" i, E.P. Thompson, red., *The Railway: An Adventure in Construction* (British-Yugoslav Association 1948).
- Thompson E.P., "The Murder of William Morris", *Arena*, 2:7 (1951).
- Thompson, E.P., *The Struggle for a Free Press* (London 1952).
- Thompson, E.P., *William Morris: Romantic to Revolutionary* (London 1955).
- Thompson E.P., "The Poverty of Theory: Or an Orrery of Errors", i dens. (red.), *The Poverty of Theory and Other Essays* (London 1981/1978).
- Thompson, E.P., *The Making of the English Working Class* (New York 1982/1963).
- Schwarz Bill, "The People in History: The Communist Party Historians' Group, 1946-1956", i Richard Johnson, Gregor McLellan, Bill Schwarz & David Sutton (red), *Making Histories: Studies in History-Writing and Politics* (London 1982).

Massornas teater

Björn Horgby

I en tid då historiker ofta skriver biografier över mer eller mindre bemärkta personer, finns det anledningar att fundera över hur vi kan skriva om den form av kollektivt handlande som inte har bedrivits i organiserad form och som representeras av den folkliga massans myllrande handlande. I det här kapitlet ska jag försöka problematisera och diskutera ett begrepp vi kan använda för kollektivt handlande – massornas teater. Jag diskuterar först begreppet ”massornas teater” och hur tidigare forskning har sett på massans kollektiva agerande. Därefter tar jag upp några konkreta exempel på hur denna teater kunde uttryckas i form av upplopp, arbetarprotester, antirasistiska konfrontationer, ”fotbollshuliganer” och som rockpublik.

Folkmassan och teatern

Folkmassan är en kollektiv aktör, där individerna antingen inte utmärker sig eller spelar så stor roll. För att förstå massans handlande använder jag begreppet teater som analytisk metafor. Peter Burke menar i en bok, om hur den franske 1600-talskungen Ludvig XIV framställdes, att den stat som Solkungen regerade över var en ”teaterstat”, där han framträdde på en offentlig scen. En viktig politisk uppgift var därför att styra och utforma bilden av honom. Hur framstod han i det offentliga ljuset? Utifrån den välregisserade rollgestaltningen blev det möjligt att förmedla bilden av honom. Därför kan man se bildskapandets olika delar som *iscensättningar*, som syftade till ”att övertyga betraktare, åhörare och läsare om hans storhet.”¹ Därför följde till exempel ”Kungens intåg i städerna ... i stort sett samma mönster som ett romerskt triumftåg.”² På så sätt använde

1 Peter Burke, *En kung blir till. Myter och propaganda kring Ludvig XIV*. Stockholm 1996, s 15-23, fotnot s 35. Burke hämtade teoretisk inspiration från antropologen Clifford Geertz klassiska verk om den balinesiska kulturen *The Interpretation of Cultures*. New York 1973, som lyfte fram skådespelet, ceremonierna och de offentliga dramatiseringarna, Burke 1996, s 26.

2 Burke 1996, s 35

maktens bildregissörer historien till att förstärka bilden av kungen, men också till att ge bilden av honom bestämda innebörder – den värdige, militäre segraren, landets odisputable ledare och makthavare.³ Inte bara de symboliska bilderna utan också det ritualiserade handlandet ingick på så sätt i de bildskapande processerna. När kungen kröntes följde kröningsprocessen därför ett rituellt mönster som var känt av åskådarna och som förväntades ge önskade associationer.⁴

Även den brittiske socialhistorikern E P Thompson använde begreppet teater, men han diskuterade inte kungamaktens hegemoniska maktanspråk, utan den förindustriella folkmassans kollektiva agerande som motmakt. Enligt Thompson bedrevs under 1700-talet i England klasskamp utan klass. Han beskriver klasskampen med hjälp av teatermetaforer, där både den hegemoniska regimen och den folkliga motmakten agerade på en offentlig scen. I det kulturella spelet använde båda parter symboler och ritualer. Dessa syftade till att mobilisera och legitimera, men också till att ange hur skådespelet borde utvecklas. De låg till grund för iscensättningar och möjliga *scenarier*.⁵ En iscensättning är inte bara ett sätt att skapa ett romerskt triumftåg eller någon annan form av ”teaterpjäs”, som bokstavligt och symboliskt kunde förstås av en publik, utan också en form av kollektiv pjäs där massan agerade utifrån ett scenario – till exempel i ett upplopp följer det kollektiva handlandet ett mönster.

För att deltagarna skulle förstå iscensättningen och dess scenario behövdes även visuell och akustisk kommunikation. Enligt den brittiske historikern Paul Pickering utmärktes 1800-talets massmöten av visuell kommunikation. När den chartistiska rörelsen samlade massorna för politiska aktioner spelade på så sätt den symboliska kommunikationen mellan talare och publik stor roll. Till exempel bar chartistledare franska revolutionens röda frihetsmössa. Även folkmassan kunde på liknande sätt kommunicera internt och externt med hjälp av färger och symboler.⁶ Också akustiska signaler som hejarop och liknande bör ha kunnat förmedla kollektiva budskap.

3 Burke 1996, s 35-41, 48

4 Burke 1996, s 57-59

5 E P Thompson, *Herremakt och folklig kultur*. Stockholm 1983, s 67-112, 170-76, 198, 214; jfr William H Sewell, *Work and Revolution in France. The Language of Labor from the Old Regime to 1848*. Cambridge 1980, s 9-13

6 Paul A Pickering, ”Class Without Words: Symbolic Communication in the Chartist Movement”, *Past & Present* nr 112 1984, s 154-58

Den-upp-och-nedvända världen

Thompson satte in massans handlande i ett maktperspektiv. Det gjorde även den ryske litteraturforskaren Mikhail Bachtin i sin undersökning av den medeltida folkliga kulturen. Bachtin hävdade i en epokgörande studie om den franske 1500-talsmunken Rabelais att dennes verk om jätten Gargantua präglades av medeltidens folkliga ”skrattkultur”. Denna genomsyrade inte bara Rabelais litteratur, utan kom också till uttryck i tidens riter och skådespel; i det folkliga umgänget; på marknaderna; och i torgens komiska skådespel.⁷ I den katolska världen firades inte bara årliga karnevaler utan även ”dårarnas fest”, ”åsnefesten” och ”påskaskrattet”. Nästan varje kyrklig eller officiell högtid hade sin folkliga, komiska motsvarighet, som fungerade som skrattspegel präglad av folkliga ritualer och bildspråk. De folkliga festerna var inte officiella och saknade religiöst innehåll – även när studenter och det lägre prästerskapet festade.⁸

Samtidigt som folket festade och hade roligt, gjorde det motstånd mot den hegemoniska makten. Skratten förlöjlade, parodierade och skymfades makten. Därför var narrar och dårar betydelsefulla maktkritiker, som ruckade på maktordningen. Karnevaler och andra fester präglades av den upp-och-nedvända-världen, där en narr kunde väljas till karnevalskung. Här blev livet en fest, som inte följde vardagens strukturerande logik. I stället framträdde det folkliga myllret. När samhällets maktordningar och hierarkier för en tid sattes ur spel, blev alla deltagare likvärdiga och bemötte varandra annorlunda än vanligt. Men när festen tog slut återetablerades den tidigare maktordningen. Bachtin understryker att gatans språk och symboler återspeglade karnevalens sätt att förstå världen och fungerade som visuell och akustisk kommunikation. Medeltidens groteska realism drog ned hierarkierna till jorden och den kroppsliga nivån. Därför var avståndet till våldet aldrig långt.⁹

Bachtins studie visade hur massornas teater kunde gestaltas med gycklare och andra aktörer som tillfälligt utkristalliserade sig i massan. Kombinationen av maktkritik, våld och okontrollerbart myller bidrog, enligt Bachtin, till att makthavarna stävjade den karnevaliska skrattkulturen som försvann under tidigmodern tid. Den levde dock i viss utsträckning

7 Bachtin 1986

8 Bachtin 1986, s 14-15, 90

9 Bachtin 1986, s 16-30, 202-03, 219-20; jfr Emmanuel Le Roy Ladurie, *Karnevalen i Romans. Från Kyndelsmäss till Askonsdag 1579-1580*. Stockholm 1982, som särskilt betonar karnevalens symboliska uttryck och dess relation till tidens maktkamper.

kvar i den katolska karnevalen och i de folkliga marknaderna.¹⁰ Den slutsatsen är rimlig, eftersom de kulturella skillnaderna mellan folket och eliten växte under denna tid. De växande skillnaderna fick överheten att så långt som möjligt försöka reglera, strukturera och formalisera det folkliga myllret – massornas teater.¹¹ Det går dock att spåra karnevaliska element i den folkliga kulturens festande och oroligheter längre fram i tiden. Det har bland annat påpekats av den svenske historikern Åke Abrahamsson, som återfann karnevalisk symbolik och charivarielement i 1800-talets spirande arbetarkultur i Stockholm.¹² Även andra former av uttryck för massans teater kan i viss utsträckning ha levt kvar i 1800- och 1900-talets kollektiva handlande. Men, i och med övergången till kapitalism är det rimligt att tänka sig att symboler och ritualer antingen förändrades eller fick nya innebörder.

Den otyglade eller revolutionära massan

Den växande distansen mellan makten och folket liksom tendenser till begynnande organisering av den nya arbetarklassen, bidrog under 1800-talet till att maktens män var rädda för okontrollerade folkmassor. De såg folkmassan som en farlig klass, som inte bara var svår att kontrollera, utan var kriminell och upprorisk. Polisväsendets framväxt i Västeuropa under den första hälften av 1800-talet kan ses som ett resultat av den sortens rädsla.¹³

Rädslan fick den konservative franske socialpsykologen Gustave Le Bon att skriva boken *Massans psykologi* (1895, svensk översättning 1912),

10 Bachtin 1986, s 15-16, 21-22, 221

11 Peter Burke, *Folklig kultur i Europa 1500-1800*. Malmö 1983; Bachtin 1986

12 Åke Abrahamsson, *Ljus och frihet till näringsfång. Om tidningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi – exemplet Stockholm 1838-1869*. Stockholm 1990, särskilt s 54-57, 332-35, 345, 359

13 Louis Chevalier, *Laboring Classes and Dangerous Classes in Paris During the First Half of the Nineteenth Century*. New York 1973; Richard Cobb, *The Police and the People. French Popular Protest 1789-1820*. Oxford 1972; Gareth Stedman Jones, *Language of Class. Studies in English Working Class History 1832-1982*. London 1983, s 189-91; Birgit Petersson, *Den 'farliga' underklassen. Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*. Umeå 1983, s 1, 56, 267-68; även Björn Horgby, *Den disciplinerade arbetaren. Brottslighet och social förändring i Norrköping 1850-1910*. Stockholm 1986, s 97-99 och där anförd litteratur. Även i USA hade upploppen stor betydelse för den nya polisens intåg på 1850-talet i de största städerna, James F Richardson, *Urban Police in the United States*. Port Washington, NY 1974, s 25-26.

där han utan några nämnvärda empiriska belägg funderade över massans karaktär och kollektiva psykologi, eftersom de stora oorganiserade folkmassor, som agerade som politiska aktörer vid revolutioner och andra icke-organiserade kollektiva manifestationer, kunde utgöra hot mot samhället och dess organisation. Hans slutsats var att massan inte agerade medvetet och rationellt, utan känslomässigt. Därför fungerade den inte samhällsbyggande; den kunde enbart förstöra existerande strukturer. Dessutom tänkte inte massan långsiktigt utan levde i ögonblicket.

För Le Bon var det svårt att förklara varför individer ”rycktes med” av massan och utförde handlingar som de inte skulle ha begått individuellt eller om de riskerade att identifieras. Enligt tidens konservativa tankefigur såg han samhället organiskt som en kropp som borde styras av eliten. Men folkmassan var svårstyrd. Som en del av denna agerade individen som en fisk i ett fiskstim, en ”kollektiv själ”, som styrdes av yttre stimuli. I massan blev individen namn- och ansiktslös. Dessutom uppfattade sig individen inte heller vara individuellt ansvarig för sitt handlande. Le Bon menade att massan till sin natur var konservativ och inte revolutionär. Den vill återupprätta den samhälleliga balansen, ”den goda ordningen”, som hade störts. På grund av sin lättrörlighet kunde den dock utnyttjas för revolutionära syften. Det stora problemet för Le Bon och andra konservativa tänkare var därför att karismatiska ledare som Napoleon kunde använda massan för sina syften.¹⁴

Sådana konservativa föreställningar om massan ifrågasattes så småningom både teoretiskt och empiriskt. De historiematerialistiskt påverkade historikerna George Rudé och E P Thompson skulle utifrån kulturanalytiska perspektiv och empiriska undersökningar diskutera massans komplexa handlingsmönster. De ansåg att massans handlande var mer rationellt och målinriktat än vad Le Bon föreställde sig. I likhet med Le Bon menade Thompson att 1700-talets folkmassa framför allt strävade efter att återetablera den goda ordningen, trots att handlandet var en del av tidens klasskamp. Thompson underströk också att massans individer försökte vara anonyma. Var de medlemmar i en organisation var de lätta att peka ut och riskerade att bestraffas.

Även den historiska kriminologin började under den tidiga efterkrigstiden undersöka kollektivt våld – särskilt under 1800-talet och den första delen av 1900-talet. Slutsatser av undersökningar av upplopp, rasistiska attacker på afroamerikaner (vigilantism) och massors handlande i samband med arbetaroroligheter och mer revolutionära situationer,

14 Gustave Le Bon, *Massornas psykologi*. Stockholm 1912

var att upprörda folkmassor agerade mot bestämda mål och att handlandet därför var mer eller mindre rationellt och målinriktat.¹⁵

I anslutning till de båda senare forskningsinriktningarna hävdar den franska socialhistorikern Arlette Farge, utifrån empiriska studier av det sociala livet i 1700-talets Paris, att uppfattningen om legitimitet var centralt både för makten och massan, vilken inte bara såg sig som offer utan ansåg sig besitta kollektiva rättigheter. Hon påpekar att massan kunde förena glädje och ilska i sitt handlande. Dessutom utmärktes den inte enbart av sitt kollektiva våld, utan också av att den var en central aktör inom ramen för den hegemoniska maktpraktiken på den offentliga scenen. Liksom under Ludvig XIVs tid bjöds den in för att delta i tidens offentliga kyrkliga och politiska ritualer, som helgfirande, kungaintåg, kunga-bröllop och begravningar. Vid de vanliga processionerna kantades gatan av stora folkmassor som besåg skådespelet. Genom att delta i kungamak- tens och kyrkans offentliga manifestationer förenades folkmassan med makten. Enligt Farge fungerade gatan som kollektiv scen. Här utfördes offentliga avrättningar; här utspelade sig marknader och festivaler; och här roade sig folkmassan med lek, skådespel, gräl och slagsmål.¹⁶

Farge lyfter fram hur makten iscensatte de offentliga skådespelen – till exempel de offentliga bestraffningarna. Verkställandet av straffen var en del av gatans dagliga skådespel, liksom marknadsförsäljningen, grälen utanför krogarna eller när folk hämtade vatten ur brunnar.¹⁷ Hegemonin stördes vid upplopp och andra våldsamma protester, då makten förlorade

15 E P Thompson, *The Making of the English Working Class*. New York 1964, s 65-72; Thompson 1983; George Rudé, *The Crowd in History. A Study of Popular Disturbances in France and England, 1730-1848*. London 1995; jfr Hans Medick "Plebeian Culture in the Transition to Capitalism", Raphael Samuel & Gareth Stedman Jones eds, *Culture, Ideology and Politics. Essays for Eric Hobsbawm*. London 1982, s 88-96, som polemiserar mot Thompsons syn på 1700-talets massa som rebellisk men samtidigt konservativ.

Om kollektivt våld, se John Stevenson, "Social Control and the Prevention of Riots in England, 1789-1829", A P Donajgrodzki ed, *Social Control in Nineteenth Century Britain*. London 1977, s 27-45; Charles Tilly, *The Politics of Collective Violence*. Cambridge 2003; Arlette Farge, *Livets sköra tråd. Våld, makt och solidaritet i 1700-talets Paris*. Stockholm 1989, s 273; Hugh Davis Graham & Ted Robert Gurr samt Richard Maxwell Brown, *Violence in America. Historical and Comparative Perspectives*. New York 1969, s 1-3 resp s 38-39.

16 Farge 1989, s 185-88; jfr Herbert S Gutman, *Work, Culture, and Society in Industrializing America. Essays in American Working-Class and Social History*. New York 1976, s 36-41, 56, 59; Bryan D Palmer, *A Culture in Conflict. Skilled Workers and Industrial Capitalism in Hamilton, Ontario, 1860-1914*. Montreal 1979.

17 Farge 1989, s 191-92. I England upphörde de offentliga avrättningarna år 1868. Marknader och andra uttryck för massornas otyglade festande upphörde ungefär vid samma tid. I stället formaliserades och strukturerades festandet, Stedman Jones 1983, s 195.

kontrollen över folkmassan. Förutsättningarna för kontroll försvårades då av att massan handlade impulsivt och känslomässigt, även när kraven var sakliga och förnuftiga. Så var det ofta i samband med arbetaroroligheter, som blottade trots och missnöje.¹⁸

De studier jag hittills har berört rör framför allt tiden från och med 1700-talet fram till den första hälften av 1900-talet i Frankrike, Storbritannien och USA – det vill säga under övergången till den tidiga industrikapitalismen. Under denna tid förändrades folkmassans karaktär från att vara en förindustriell odefinierad folklig massa till att bli en mer industriell massa dominerad av arbetarklassen. Dessutom går det att skönja en tilltagande organisering av protesterna. Detta bör ha påverkat massornas teater.

Iscensättningar och scenarier

Utifrån ovanstående går det att konstatera att den myllrande massan behövde någon form av organiserande principer för sitt handlande. Det fick den när den följde tidigare använda scenarier som legat till grund för iscensättningar. Därför visste deltagarna hur de förväntades handla – trots myllret. Det skapade på så sätt struktur. När massan samlades och (re)agerade kunde den använda sitt kollektiva minne som guide för hur den skulle handla. På så sätt skapade det kollektiva minnet spår.

En förutsättning för handlandet var att det uppfattades vara legitimt. Den folkliga kulturen präglades av moraliska tankefigurer. En sådan var vad E P Thompson kallade ”den moraliska ekonomin”. Denna byggde på att det fanns ett ”rättvist pris” på varor och tjänster. När priserna steg alltför mycket kränktes moralen. Det legitima syftet var då att återställa den samhälleliga balansen. Även när överheten uppfattades slösa med offentliga medel kunde liknande reaktioner uppstå.¹⁹

När folkmassan reagerade mot höjda priser följde den, enligt den tidigare forskningen, ofta ett bestämt scenario. Efter att massan kallats sam-

18 Farge 1989, s 272, 275-98; jfr Gutman 1975, s 56

19 Thompson 1983; Rudé 1995; Charles Tilly, Louise Tilly & Richard Tilly, *The Rebelious Century 1830-1930*. Cambridge, Mass 1975; Tilly 2003, som använder begreppet konfliktrepertoar; jfr Stefan Nyzell, *'Striden ägde rum i Malmö'. Möllevångskravallerna 1926. En studie av politiskt våld i mellankrigstidens Sverige*. Malmö 2010, s 56-63; och Andrés Brink Pinto, Martin Ericsson & Stefan Nyzell, "Contentious Politics Studies. Forskningsfältet social och politisk konfrontation på frammarsch i Skandinavien", *Scandia* nr 1 2015, s 100-03.

man med hjälp av viskningskampanjer på krogar och liknande, samlades den på ett torg eller annan offentlig plats, varifrån den under skrän och rop tågade till överhetens representant för att kräva att denne som den gode patriarkaliske fadern skulle återetablera den goda ordningen. När denne vägrade eller förklarade att han inte kunde ingripa, använde folkmassan hot och våld mot utpekade skurkar, för att på den vägen tvinga dem att sänka priset till den rättvisa nivån.²⁰ Det visar att tilltron till makten var villkorlig. När patriarken inte uppfyllde sina förpliktelser, var det legitimt att vända sig mot ”skurkarna”.

Även samhällets maktapparat – i form av polis och domstolar – byggde sitt handlande på ett balanstänkande när den försökte återetablera den tidigare maktordningen. Då idkade den samhällelig hämnd, när den sökte bestraffa ledare och syndabockar som utövat våld eller hade beträtt sig hotfullt. Mycket talar för att makten i sitt bestraffande värv därmed individualiserade massan och pekade ut personer som den kände till sedan tidigare. I ögonblicket skapades ledare som tillfälligt tog kommandot innan de återtog till sina platser i kollektivet. Dessutom innebar igenkänningsmetoden att polisen gärna urskilde manliga hantverks- och yrkesarbetare som var klädda på ett speciellt sätt. Polisen undervärderade också konsekvent kvinnor.²¹

Den tidigare forskningen lyfter även fram en tidigmodern iscensättning som i viss utsträckning levde kvar i det tidiga kapitalistiska samhället. Det var charivariaktionerna. Dessa hade rötter i utmaningar av moraliska föreställningar och resulterade framför allt i att massan reagerade mot ”onaturliga” familjeförhållanden genom offentlig skambeläggning, för att på så sätt återställa den samhälleliga balansen. Därför förlöjligades hanrejer, det vill säga ursprungligen bedragna äkta män. Begreppet hanrej användes också i utvidgad mening. Aktionerna kunde riktas mot alltför gamla män som gifte sig med unga kvinnor; hustru- och kvinnomiss-handlare; ogifta mödrar eller homosexuella relationer. I förlöjligandet användes inte bara verbala attacker utan även så kallad ”rå musik” eller katzenjammermusik. I iscensättningen utvecklades ett scenario där en folkhop i skydd av mörkret samlades utanför ett hus, där den förde oväsen genom att sjunga, skräna, slå på trummor eller blåsa i horn. Ibland fick de skyldiga paradera baklänges ridande på en åsna åtföljda av ett ljudligt sällskap.²² Eftersom den svenska polisen endast summariskt utredde of-

20 Thompson 1964, s 64-72; jfr Pinto, Ericsson & Nyzell 2015, s 102-03.

21 Thompson 1983 menar att kvinnor ofta spelade en stor roll i matupplöppen.

22 Natalie Zemon Davis, *Society and Culture in Early Modern France*. Cambridge 1987;

fentliga tumulter och kallade väldigt mycket ”förargelseväckande uppförande”, har jag här ingen möjlighet att utveckla denna form av scenario.

Summa summarum använde massan olika sorts iscensättningar när den skulle återställa den goda ordningen. Utifrån den känslomässiga reaktionen handlade massan ofta enligt ett tidigare använt scenario. Här ska jag diskutera hur iscensättningar och scenarier såg ut empiriskt. Jag börjar med att diskutera upplopp eller upploppsliknande handlande i Norrköping.

Den upp-och-nedvända världen i ett upplopp

I februari 1843 bjöd magistrat och borgerskapets äldste in Norrköpings välbärgade borgare och adel till att fira Karl XIV Johans 25åriga regering. Bland annat avtäckte man ett konstverk – en obelisk – och ordnades en stor bal. Efter att ha besett obeliskan, lyssnat på musiken, hurrat ett antal gånger för kungen och sjungit en patriotisk sång lämnade balens gäster den offentliga scenen, för att i stället äta, dricka och dansa i stadshuset. Kvar lämnade de en stor del av stadens övriga befolkning, som trängdes för att få en skymt av obeliskan och festligheterna. Folkmassan hurrade, lekte och stojade. Den ändrade leveropet för kungen till ”Leve Carl Jansson i fyrkanten!” och drog på så sätt karnevaliskt ned kungamakten till det folkliga gycklets nivå.

En ung friherre fick skrattarna med sig, när han gycklade och gjorde upptåg tillsammans med några anställda från faderns gods. En statkarl var klädd i en blommig nattrock och en röd rökmössa. Det är möjligt att han symboliserade en hanrej och det är också möjligt att den röda mössan var en upprorisk signal. Snart förändrades emellertid stämningläget. Folkmassan började kasta sten och krossa fönster i stadshuset och närliggande hus. Ett rykte att stadskassan tömts för att bekosta festen låg till grund för missnöjet.

Nästa kväll fortsatte festligheterna med en musikalisk soiré på teatern – dit borgerskapet var inbjudet. Åter samlades en folkmassa för att på sitt sätt delta i festligheterna. Även denna dag förenades glädjeyttringar med ilska och våld. En folkmassa marscherade runt obeliskan, hurrade och skrek. Några män trängde in i stadshuset och åstadkom materiell förstörelse. Folkmassan tågade härefter runt i staden skrek, hurrade och sjöng. Dessutom krossade den gatlyktor och fönster i borgerskapets bo-

Palmer 1979, s 38-39, 63-66; även Bachtin 1986, s 221, 241

städer. Inte minst stadsfiskalen råkade illa ut. Massan hotade borgmästaren och andra borgare, som försökte stävja oroligheterna. Dörrarna till teatern sprängdes och en folkmassa trängde in i lokalerna, körde ut publiken och slog sönder bänkar, instrument och rev ner dekor.

Missnöjet vändes till en karnevalsliknande fest när arbetarbefolkningen utifrån sina föreställningar om den moraliska ekonomin markerade sin makt och skrämde herrarna. Den borgerliga kulturen skändades symboliskt när teatern förstördes och när stadshuset och ett stort antal borgarhem utsattes för stenkastning och fönsterkrossning. Det fanns ett missnöje redan när festen planerades, men upploppet var knappast ett resultat av en planerad aktion. Den första kvällen var folkmassan blandad. Nästa kväll var den något mindre och dominerades förmodligen av manliga arbetare.

I det kollektiva handlandet spelade gycklet stor roll som specificerad maktkritik. När massan tillfälligt tog över makten använde den också hot, en del slag, men framför allt mycket våld mot egendom. Detta fungerade som visuell signal och kombinerades med akustiska signaler i form av hurrarop och ”rå” musik. Dessa signaler var både viktiga för att hålla samman och organisera massan och för att signalera till makten att det inte var läge att störa den folkliga festen.²³

Matprotester

Matprotesten var den vanliga kollektiva iscensättningen under 1800-talet. Denna följde ofta liknande scenarier. 1855 och 1867 inträffade sådana matprotester i Norrköping. Båda aktioner legitimerades av den moraliska ekonomin och behovet av att återetablera den goda ordningen.

Den svenska matexporten under Krimkriget bidrog till drastiskt stegrade matpriser. År 1855 skapade detta omfattande protester. Grosshandlarna mötte bönderna vid tullarna och köpte systematiskt upp så mycket som möjligt av böndernas varor – både spannmål och kött. Utanför handelsmännens bostäder pågick dag efter dag demonstrationer. Faktoriarbetarna vid Motala mekaniska verkstad beslutade att uppvakta magistratens främste representant borgmästaren med kravet att magistraten skulle ingripa genom att förbjuda handlarna att köpa upp matvaror vid tullarna och stoppa exporten. Därför gick faktoriarbetarna i samlad trupp till borgmästaren.

23 Björn Horgby, *Surbullestan*. Stockholm 1989, s 62-75

Det visade sig vara otillräckligt. Torgpriserna sjönk endast något och demonstrationerna fortsatte kvällarna därpå. Det verkar som om demonstrationerna utanför handlarnas bostäder blev allt mer hotfulla. Flera handlare utsattes för hot. Arbetarna vid Motala verkstad samlades en kväll utanför verkstaden, ordnade sig i led och marscherade in till staden där de mötte arbetarna vid Malcolms mekaniska verkstad och en del andra fabriksarbetare. När borgmästaren kom fram till demonstranterna krävde han att demonstrationen skulle upplösas, men i stället anslöt sig successivt allt fler. Utan någon bestämd plan gick folkmassan härefter från handlare till handlare skrämde dem, hurrade och ställde krav som ”Bättre pris på rågen!” och ”Sluta att köpa upp maten!”. När borgmästaren krävde att folkmassan skulle gå hem möttes han av stöj och hurrarop.

Som förväntat pekade polisen ut ledare och syndabockar, vilka fick stränga domar. I massans protester fanns drag av planering och organisering – särskilt av faktoriarbetarna vid ett par maskinverkstäder, men det organiserade draget försvagades snart. Folkmassan bestod företrädesvis av manliga arbetare, kvinnor och barn. Det är också påfallande att det förekom flera olika sorts känslouttryck samtidigt. Folkmassan var arg och frustrerad, men det förekom glädjetrytningar och stolta kommentarer som trotsigt visade att folkmassan för ett kort tag tog över makten. Även nu spelade gycklet roll i det kollektiva handlandet.²⁴

Tolv år senare drabbades Sverige av missväxt. Hösten 1867 steg spannmålspriserna dag för dag. Jordbrukets problem skapade en lågkonjunktur med arbetslöshet och sänkta löner. Det fanns alltså flera skäl till att föreställningar om den moraliska ekonomin skulle få arbetarbefolkningen att reagera. Följden av detta var en rad brödupplopp i en rad större och mindre städer och dessa följde det scenario jag skisserar ovan.²⁵

I Norrköping började det med anonyma brev, ryktesspridning på krogar och arbetsplatser. Sedan samlades en stor folkmassa kl 9 en kväll på Nya torget för att gå till borgmästaren, klaga över de höga spannmålspriserna och begära hans hjälp. För att undvika upptäckt släckte deltagare gaslyktorna. Även nu tog arbetarna vid Motala verkstad kommandot. Folkmassan skanderade, buade och hurrade. Stadsfiskalen försökte förhindra upploppet, men blev misshandlad. När folkmassan mötte borgmästaren blev stämningen alltmer uppskruvad och borgmästaren blev allt värre åsatt. Folkmassan gick vidare till flera handlare, hotade dem och

24 Horgby 1989, s 76-82

25 Upploppen behandlas särskilt av Rolf Karlbom, *Hungerupplopp och strejker 1793-1867*. Lund 1967

krossade fönsterrutor. Slutligen gick stadssoldater med bajonettförsedda gevär till attack och skingrade massan. Upploppet fortsatte nästa kväll med mer stenkastning, hot mot spannmålshandlare och försök av polis och stadsmilitär att stoppa folkmassan.

Även den här gången följde hårda bestraffningar. Liksom 1855 bestod folkmassan av en blandning av manliga faktori- och fabriksarbetare, kvinnor och barn. 1855 använde man först övertalning och sedan hot. 1867 var folkmassan mer desperat och använde utöver muntliga hot genast de traditionella våldsinslagen i form av fönsterutslagning och lyktkrossning samt en mindre mängd fysiskt våld, för att förstärka kraven.²⁶

Scenariot innebar att man först gick till borgmästaren för att denne i god patriarkalisk ordning skulle återställa den goda ordningen. När han inte kunde utföra vad som förväntades av honom var det legitimt att vända sig mot syndabockarna. Den råa musiken var även nu en viktig akustisk signal för deltagarna, men var också en del av massans hotfulla agerande och sätt att för tillfället ta över makten över gatan.²⁷

Potatiskravallerna 1917

Vid de tidigare kollektiva protesterna var arbetarklassen inte organiserad. Den fackliga och politiska organiseringen från och med 1880-talet förändrade förutsättningarna för liknande typer av kollektivt handlande. Detta påverkade potatiskravallerna år 1917. Runt om i landet uppstod potatiskravaller den kalla våren 1917. Då tog potatisen slut i många arbetarhem, vilket ledde till ransonering och svält. Samtidigt hade så kallade gulaschbaroner berikat sig genom att exportera livsmedel till de krigförande länderna.²⁸

1917 års matupplopp i Norrköping följde tre scenarier. Det första var kvinnodominerade direkta och spontanistiska strejker och demonstrationer som följde ett likartat mönster. Antingen samlades deltagarna på fabriksgården eller utanför fabriken grindar, där de beslutade sig för att demonstrera, eller så stod de i samma paltbrödskö och fattade demonstrationsbeslutet där. Sedan gick de till en gemensam samlingsplats där de valde en delegation som förde fram demonstranternas krav till borgmästaren. Fackföreningsrörelsens ledare försökte styra dessa aktioner

26 Horgby 1989, s 82-98

27 Jfr Karlbom 1967

28 Håkan Blomqvist, *Potatisrevolutionen och kvinnoupploppet på Södermalm 1917. Ett historiskt reportage om hunger och demokrati*. Stockholm 2017

som pågick under två veckor. Det bidrog förmodligen till att kvinnorna valde att förhandla och inte använde direkta hot. Med undantag av en kvinnodemonstration gick det lugnt till. Även den började lugnt, men sedan tog de upprörda känslorna över hos en del av demonstranterna. Dessa planerade under demonstrationen plundringarna. Det andra scenariot utfördes av män och hade de kvinnliga aktionerna som mall, men passerade utom vid ett tillfälle inte lagens gränser. Männen ställde mer typiskt ”manliga” krav på högre lön och liknande.

Det tredje scenariot som inbegrep plundringar av bagerier, ett slakteri och potatisinventeringar tog vid där den kvinnligt dominerade demonstrationen slutade. Plundrarna var betydligt färre än demonstranterna. Flertalet deltagare var antingen unga textilarbeterskor eller utfattiga, medelålders hemmafruar.

Det första och det andra scenariot inbegrep i viss mån hot som ledde till att bönder och butikspersonal delade ut matvaror till demonstranterna, men i övrigt präglades handlandet av arbetarrörelsens organiserade och formaliserade handlande. I likhet med de tidiga matprotesterna gick demonstrationstågen först till samhällets makthavande, innan demonstranterna tog saken i egna händer och gick vidare till matbutikerna. Vid den demonstration som övergick i plundring utsågs underhandlingsdelegationer vid ett par av aktionerna. Vid ett tillfälle talade en delegation först med en bondhustru innan deltagarna med våld trängde in och ”inventerade” förråden. Ett intressant inslag är också vad som uppfattades vara legitimt. När ett par kvinnor, som kallades ”tattare”, stal fläsk pekades de ut av andra deltagare för polisen. Det var i viss mån acceptabelt att ta ett par liter potatis, men inte att stjäla fläsk. Flera av potatisinventerarna krävde dessutom att få betala för potatisen, men det fick de inte. Här förekom i viss utsträckning ”rå” musik i form av skrik, skrån och högljudda krav på mat. Däremot utfördes inga symboliska protester, som fönsterkrossning eller liknande.²⁹

Sammanfattningsvis avsatte arbetarrörelsens organisering spår i det kollektiva handlandet. Det ledde till strukturerade demonstrationer, förhandlingsdelegationer och bestämda krav. När dessa metoder inte räckte till övergick en mindre del av demonstranterna till att plundra. Sett ur ett längre historiskt perspektiv går det att se en förändring från oorganiserad massa som agerade utan plan, till en tidig organisering där fabriksarbetare handlade kollektivt genom att först uppvakta borgmästaren, innan massan använde andra metoder, till att slutligen arbe-

29 Björn Horgby, *Egensinne och skötsamhet. Arbetarkulturen i Norrköping 1850-1940*. Stockholm 1993, kapitel 10

tarrörelsen satte sin prägel på demonstrationsformer, men att denna till sist inte kunde kontrollera de mest desperata deltagarna.³⁰

Arbetarprotester

Den patriarkaliska maktordningen präglade även arbetarnas tidiga spontana, kollektiva aktioner. 1890 gick kvinnliga väverskor vid Norrköpings Bomullsväveri AB i strejk när de fick sänkta ackord. Då gick de ut på fabriksgården för att markera sitt missnöje och komma till tals med arbetsledningen. När företagsledningen nekade till att återställa den tidigare ordningen gick de ut i strejk – en strejk som så småningom organiserades av Norrköpings Arbetarklubb. Tidigare strejker hade följt samma mönster – först gå till chefen och sedan lägga ned arbetet. Den fackliga organisationen medförde att de spontana strejkerna så småningom upphörde och ersattes av fackföreningsledda aktioner.³¹

1890 inleddes också en annan tradition – Första maj-demonstrationerna. Dessa stora massaktioner gick oftast fredligt till. 1908 uppstod bråk i Norrköping mellan ungsocialister och polis om ett standar. Då reagerade folkmassan mot polisens brutalitet, vilket ledde till slagsmål.³² Demonstrationerna karaktäriserades i allmänhet av en långt gången organisering med bestämda krav och ett ordnat disciplinerat tåg.

Massornas teater uppstod däremot vid en del protestaktioner när strejkbrytare användes. Åkarpslagen från 1899 innebar att man inte fick hindra ”arbetsvilliga”, det vill säga strejkbrytare, från att arbeta vid arbetsplatser där arbetarna strejkade eller var lockoutade. Det hindrade inte att folkmassor återkommande skymfades och protesterade mot strejkbrytarna. 1904 gick spårvagnsförarna vid den nyanlagda spårvägen i Norrköping ut i strejk. Tre förare arbetade kvar och förstärktes av en grupp strejkbrytare. Längs rälsen samlades demonstrerande folkmassor som hurrade, häcklade och skymfades strejkbrytarna. Pojkar kastade sten på spårvagnarna och rå musik förekom. Dessutom misshandlades strejkbrytare utanför arbetet. Under en månad förekom denna sorts myllrande protester, där demonstranter vägrade att rätta sig efter polisens order.³³

30 Horgby 1989, s 62-98 och 1993, kapitel 10

31 Ingemar Johansson, *Strejken som vapen. Fackföreningar och strejker i Norrköping 1870-1910*. Stockholm 1982, s 44

32 Horgby 1989, s 195-98; jfr Magnus Olofsson, *Kravallen som kom bort. Berättelsen om 1902 års rösträttskravaller i socialdemokratisk historieskrivning*, Mats Greiff & Roger Johansson red, *I ständig rörelse – mellan arbete, kultur och didaktik. En vänbok till Lars Berggren*. Malmö 2016, s 80-88

33 Horgby 1989, s 181-83, 197-98

Nästa stora konflikt som upprörde arbetarbefolkningen pågick under ett drygt år från och april 1907. Då gick hamnarbetarna i strejk. Åter in kallades strejkbrytare – denna gång först från England. Särskilt de engelska strejkbrytarna utmärkte sig genom oregerligt beteende, men fick stöd av polisen och samhällets maktapparat. Arbetarbefolkningen reagerade med avsky, vilket resulterade i demonstrationer, gräl och otaliga slagsmål. En arbetare fick stryk för att han köpte den konservativa tidningen Norrköpings Tidningar, som stödde strejkbrytarna. Strejkande och strejkbrytare slogs återkommande – särskilt i närheten av krogar och ölstugor vid hamnen. Och domstolen använde Åkarpslagen.³⁴

Med protesterna mot strejkbrytare utvecklades en ny typ av scenario som främst bestod av mer eller mindre oorganiserade demonstrationer mot strejkbrytarna, när de var på väg till eller från arbetet. Massornas teater inkluderade även återkommande slagsmål och verbala attacker. Den här sortens scenario ledde i Malmö vidare till attentatet mot strejkbrytarfartyget Amalthea 1908 och så småningom indirekt även till de dödande skotten i Ådalen 1931. Den senare händelsen visade att det inte bara var den myllrande folkmassan som använde våld utan också samhällets maktapparat.³⁵

De antifascistiska aktionerna

De upprörda reaktionerna mot strejkbrytare blandade oorganiserat och organiserat handlande. Så var det även när rasister och antirasister runt om i landet brakade samman. Denna typ av iscensättning utformades under 1930-talet, när framför allt kommunistiska grupper bekämpade fascister och nazister. Då var det inte ovanligt att möten och demonstrationer utvecklades till våldsamma konfrontationer – där organiserat och oorganiserat handlande tvinnades samman. Scenariot löd: den rasistiska eller antirasistiska organisationen höll ett möte eller demonstration och utsattes för motdemonstration, som utvecklades till en våldsam konfrontation, vilken slutligen stävjades av polisen. Under andra världskriget uppstod på så sätt flera konfrontationer eller skärmytslingar mellan nazister och antinazister, som skapade massornas teater. Skillnaden jämfört

34 Horgby 1989, s 184-95

35 Lars Olsson & Lars Ekdahl, "Klass i rörelse. Arbetarrörelsen i svensk samhälls-
vandling.", *Arbetarhistoria* nr 1-2 2002, s 39; Roger Johansson, *Kampen om historien. Åda-
len 1931. Sociala konflikter, historiemedvetande och historiebruk 1931-2000*. Stockholm
2001, s 63-86; även Nyzell 2010; Horgby 1989, s 181-95.

med tidigare var att de våldsamma konfrontationerna inte behövde vara oplanerade, utan kunde vara välplanerade.³⁶

De våldsamma konflikterna försvann i stort sett efter andra världskriget, men återuppstod under 1980-talet, då rasistiska organisationer åter började synas i offentligheten – inte bara vid möten och demonstrationer, utan också som terroristiskt våld och hatpropaganda mot invandrade. Detta mobiliserade antirasistisk organisering. Scenariot såg ungefär likadant ut som under den första fasens konfrontationer. I samband med rasistiska gruppers möten organiserades motdemonstrationer, vilket ledde till våldsamma konfrontationer på första maj och den trettonde november där båda parter beväpnade sig och slogs. Precis som när det gäller strejkbrytare och strejkande uppstod även slagsmål när företrädare för respektive gruppering stötte på varandra. Parterna kunde via visuella signaler (främst frisyr och klädsel) lätt känna igen varandra.³⁷

Rasisterna var under 1980- och 1990-talen ofta skinnskallar med rötter inom punkmusikens miljöer. Delar av punken utvecklades samtidigt i mer antirasistisk riktning och det uppstod då konfrontationer i samband med konserter eller på offentliga platser. De nazistinfluerade skinnskallarna attackerade vänsterinriktade festivaler och vänsterns infrastruktur i form av caféer och boklådor. Motsättningarna radikaliserade antirasisterna som slog tillbaka. Så från och med slutet av 1980-talet fanns det två militanta och tämligen välorganiserade grupperingar som slogs med varandra och som var lätt att urskilja på grund av sina visuella signaler.³⁸

I samband med att främlingsfientligheten fick allt tydligare uttryck under 1990-talet blev konfrontationerna allt mer intensiva. Och våldet mot invandrare blev allt grövre och vanligare. Den anarkistiska rörelsen Anti-Fascistisk Aktion (AFA) stod hädanefter i centrum för konfrontationerna med de rasistiska grupperna. Det scenario som nu utvecklades handlade till stor del om att rasistiska grupper samlades till möte eller demonstration och att antirasister därför ordnade en motdemonstration som sedan utvecklades till större eller mindre slagsmål där de betydligt färre rasisterna ofta drevs bort – om de inte fick ett omfattande polis-skydd. Vid flera tillfällen uppstod våldsamma kravaller mellan rasister och antirasister samt även med polisen.³⁹

36 Jan Jämte, *Antirasismens många ansikten*. Umeå 2013, s 167-68

37 Jämte 2013, s 203-07, 226-33

38 Jämte 2013, s 246-55

39 Jämte 2013, s 268-79

De visuella signalerna skiljde inte bara mellan ”vän” från ”fiende”, utan fungerade också som signaler internt och externt för att markera egen styrka. När aktivisterna i AFA klädde sig i svart och använde svarta masker var det inte bara ett sätt att förhindra identifiering, utan också en hotfull signal. 2001 samlades globaliseringskritiska rörelser i Göteborg. Ur några av demonstrationerna utvecklades gatukravaller mellan anarkistiska grupper och polisen. Då spelade visuella signaler stor roll för att åtskilja olika grupperingar. Göteborgskravallerna var inte bara ett uttryck för massornas teater. Här deltog även organiserade, väl förberedda grupper som använde sofistikerad taktik, för att nå största möjliga effekt i attackerna mot poliskedjorna.⁴⁰

Fotbollshuliganerna

I viss utsträckning var den tidiga fotbollshuliganismen besläktad med det rasistiska våldet. Den moderna huliganismen i landet växte fram under 1970-talet. Fansens och idrottspublikens handlande hade rötter i en folklig kultur präglad av känsloutlevelser som karnevaler, gladiatorspel, offentliga avrättningar och allehanda folkliga kulturaktiviteter som marknader, teatrar och cirkusföreställningar. Då det var möjligt att ohämmat leva med i skådespelet. På fotbollsläktarna försökte myndigheter och fotbollsföreningar anpassa och disciplinera massornas teater.

Televisionens genombrott medförde dock att fotbollspubliken minskade betydligt samtidigt som en del av den kvarvarande publiken uppfattades som huliganer, som gärna slogs med polis och motståndarlagets huliganer. Snart utvecklades den högljudda och stämningsskapande läktarkulturen till att också bestå av hejramsor, sång och musik när publiken uttryckte sin känslopaljett av ilska, glädje, frustration och beundran. På så sätt ersatte den manliga elitfotbollen tidigare former av massornas teater.

I slutet av 1980-talet blev fanskulturen alltmer våldsam och rasistisk. Rasismen minskade därefter. Huliganerna började organisera sig under andra hälften av 1970-talet. Organiseringen i firmor kanaliserade våldet och bidrog även till att en del av våldet utfördes utanför arenorna när firmorna mötte varandra i regelrätta bataljer. Under de senaste åren har huliganvåldet minskat betydligt – medan massornas teater på fotbollsläktarna lever vidare.⁴¹

40 Jämte 2013, s 305-06, 357-58; även till exempel Erik Wijk, *Göteborgskravallerna och processerna*. Stockholm 2002

41 Se Christer Ericsson, Björn Horgby & Bill Sund, *Fotboll, kommersialisering, demo-*

Populärmusikens teater

En annan form av iscensättning av massornas teater, vilken inte präglas av hot och våld utspelar sig vid populärmusikens stora publikevenemang, då publiken kan leva ut sina känslor i musiken. Även denna sorts iscensättning har förändrat karaktär. Jag kan inte säga när publiken började skrika och svara artisterna, när dessa gjorde sexuellt utmanande gester eller på något särskilt sätt vände sig till publiken. Möjligen var det i samband med Elvis Presleys offentliga framträdanden 1955-58. Men, det var framför allt i samband med Beatles invasion av USA år 1964 som den unga – företrädesvis kvinnliga – publiken helt tog över. En del rockforskare menar att rockens publik genom att skrika så högt tog över makten över framträdandet och vände upp-och-ned på föreställningens maktordning när artisterna inte längre kunde höra vad de sjöng.⁴²

Publikens känslouttryck varierade beroende på musikgenre och på var och hur musiken framfördes. Så kunde punkkonserter resultera i våldsamheter när unga aggressiva män mätte sig med varandra, medan arenornas och festivalernas stora dansande publik i stället uttryckte glädje, beundran, inlevelse och utlevelse. Och det var en mäktig upplevelse att i samband med Hultsfredsfestivalerna känna hur marken gungade och böljade när den unga publiken hoppade till musiken.⁴³

Massornas teater

Massornas teater kunde iscensättas på olika sätt och gestaltas i olika scenarier. Det gemensamma var att folkmassan (re)agerade känslomässigt. Ofta förenades våld och glädje. Med sitt kollektiva och myllrande handlande kunde folkmassan för tillfället utmana samhällets hegemoniska makt, för att under den för- eller tidigindustriella tiden återetablera den förlorade balansen i samhället. Detta gällde både förindustriella matprotester och den tidiga industrialiseringsperiodens kamp mot strejkbrytare. I samband med industrikapitalismens framväxt institutionaliserades och organiserades arbetarklassen, vilket påverkade massornas teater och

krati. Malmö 2019, kapitel 7 och där anförd litteratur.

42 Ian Inglis, "The Beatles Are Coming! Conjecture and Conviction in the Myth of Kennedy, America and the Beatles", *Popular Music & Society* nr 2 2000

43 I samband med Hultsfredsfestivalen arrangerade Mats Greiff, Lars Berggren, Jonas Bjälesjö och jag under en följd av år konferensen Rock och samhälle. Se även Lars Berggren, Mats Greiff och Björn Horgby, red, *Populärmusik, uppror och samhälle*. Malmö 2009

innebar att sättet att lösa konflikter förändrades. 1917 års potatiskravaller visar hur förhandlingsmomentet fick allt större roll, men också att arbetarrörelsen till stor del kunde kontrollera massan.

Detta bidrog till att massornas teater fick en annan karaktär än tidigare. För det första fick den utlopp i samband med bataljer mellan identitetsgrupper som rasister och antirasister, där motsättningarna rörde starkt känslomässigt förankrade övertygelser om att den egna gruppen agerade rättfärdigt och legitimt. För det andra gestaltades den ibland när folkmassor utifrån sin kollektiva identitet samlades för att leva sig in i en underhållningsaktivitet – som elitfotboll och stora musikevenemang. Då uttrycktes en lång rad av palettens känslor. Fotbollshuliganerna förenade identifikationen med laget – och firman – med ett machoaktigt handlande på och utanför fotbollsläktarna, där man samtidigt kunde uppleva glädje och stolthet och få utlopp för aggressiva och våldsamma känslor styrda av rollförväntningar och oskrivna regler om hur man själva, laget och motståndarna borde handla. Samtidigt anknöt både huliganerna och publiken vid musikevenemangen till tidigare former av massunderhållning. I massornas teater förenades nästan alla känslor.

Massornas myllrande teater uppkom lättast när iscensättningen var relativt oorganiserad och när det saknades en styrande organisation. Arbetarrörelsens framväxt skapade därmed ett trendbrott. Det är talande att massornas teater då utvecklades av grupper som inte var så välorganiserade och/eller i sammanhang utanför den organiserade rörelsens kontroll. När konfrontationerna mellan identitetsgrupper ledde till våldsamheter var dessa troligen en del av organisationernas våldskapital.

Referenser

- Åke Abrahamsson, *Ljus och frihet till näringsfång. Om tidningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi – exemplet Stockholm 1838-1869*. Stockholm 1990
- Michail Bachtin, *Rabelais och skrattets historia. Francois Rabelais' verk och den folkliga kulturen under medeltiden och renässansen*. Uddevalla 1986
- Lars Berggren, Mats Greiff och Björn Horgby, red, *Populärmusik, uppror och samhälle*. Malmö 2009
- Håkan Blomqvist, *Potatisrevolutionen och kvinnoupploppet på Södermalm 1917. Ett historiskt reportage om hunger och demokrati*. Stockholm 2017
- Andrés Brink Pinto, Martin Ericsson & Stefan Nyzell, "Contentious Politics

- Studies. Forskningsfältet social och politisk konfrontation på frammarsch i Skandinavien”, *Scandia* nr 1 2015
- Peter Burke, *Folklig kultur i Europa 1500-1800*. Malmö 1983
- Peter Burke, *En kung blir till. Myter och propaganda kring Ludvig XIV*. Stockholm 1996
- Louis Chevalier, *Laboring Classes and Dangerous Classes in Paris During the First Half of the Nineteenth Century*. New York 1973
- Richard Cobb, *The Police and the People. French Popular Protest 1789-1820*. Oxford 1972
- Hugh Davis Graham & Ted Robert Gurr samt Richard Maxwell Brown, *Violence in America. Historical and Comparative Perspectives*. New York 1969
- Christer Ericsson, Björn Horgby & Bill Sund, *Fotboll, kommersialisering, demokrati*. Malmö 2019
- Arlette Farge, *Livets sköra tråd. Våld, makt och solidaritet i 1700-talets Paris*. Stockholm 1989
- Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures*. New York 1973
- Herbert S Gutman, *Work, Culture, and Society in Industrializing America. Essays in American Working-Class and Social History*. New York 1976
- Björn Horgby, *Den disciplinerade arbetaren. Brottslighet och social förändring i Norrköping 1850-1910*. Stockholm 1986
- Björn Horgby, *Surbullestan*. Stockholm 1989
- Björn Horgby, *Egensinne och skötsamhet. Arbetarkulturen i Norrköping 1850-1940*. Stockholm 1993
- Ian Inglis, ”’The Beatles Are Coming!’ Conjecture and Conviction in the Myth of Kennedys, America and the Beatles”, *Popular Music & Society* nr 2 2000
- Ingemar Johansson, *Strejken som vapen. Fackföreningar och strejker i Norrköping 1870-1910*. Stockholm 1982
- Roger Johansson, *Kampen om historien. Ådalen 1931. Sociala konflikter, historiemedvetande och historiebruk 1931-2000*. Stockholm 2001
- Jan Jämte, *Antirasismens många ansikten*. Umeå 2013
- Rolf Karlbom, *Hungerupplopp och strejker 1793-1867*. Lund 1967
- Gustave Le Bon, *Massornas psykologi*. Stockholm 1912
- Emmanuel Le Roy Ladurie, *Karnevalen i Romans. Från Kyndelsmäss till Askonsdag 1579-1580*. Stockholm 1982
- Hans Medick “Plebeian Culture in the Transition to Capitalism”, Raphael Samuel & Gareth Stedman Jones eds, *Culture, Ideology and Politics. Essays for Eric Hobsbawm*. London 1982
- Stefan Nyzell, *’Striden ägde rum i Malmö’. Møllevångskravallerna 1926. En stud-*

- ie av politiskt våld i mellankrigstidens Sverige.* Malmö 2010
- Magnus Olofsson, Kravallen som kom bort. Berättelsen om 1902 års rösträttskravaller i socialdemokratisk historieskrivning”, Mats Greiff & Roger Johansson red, *I ständig rörelse – mellan arbete, kultur och didaktik. En vänbok till Lars Berggren.* Malmö 2016
- Lars Olsson & Lars Ekdahl, ”Klass i rörelse. Arbetarrörelsen i svensk samhällsomvandling.”, *Arbetshistoria* nr 1-2 2002
- Bryan D Palmer, *A Culture in Conflict. Skilled Workers and Industrial Capitalism in Hamilton, Ontario, 1860-1914.* Montreal 1979
- Birgit Petersson, *Den 'farliga' underklassen. Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige.* Umeå 1983
- Paul A Pickering, ”Class Without Words: Symbolic Communication in the Chartist Movement”, *Past & Present* nr 112 1984
- James F Richardson, *Urban Police in the United States.* Port Washington, NY 1974
- George Rudé, *The Crowd in History. A Study of Popular Disturbances in France and England, 1730-1848.* London 1995
- William H Sewell, *Work and Revolution in France. The Language of Labor from the Old Regime to 1848.* Cambridge 1980
- Gareth Stedman Jones, *Language of Class. Studies in English Working Class History 1832-1982.* London 1983
- John Stevenson, “Social Control and the Prevention of Riots in England, 1789-1829”, A P Donajgrodzki ed, *Social Control in Nineteenth Century Britain.* London 1977
- E P Thompson, *The Making of the English Working Class.* New York 1964
- E P Thompson, *Herremakt och folklig kultur.* Stockholm 1983
- Charles Tilly, Louise Tilly & Richard Tilly, *The Rebellious Century 1830-1930.* Cambridge, Mass 1975
- Charles Tilly, *The Politics of Collective Violence.* Cambridge 2003
- Erik Wijk, *Göteborgskravallerna och processerna.* Stockholm 2002
- Natalie Zemon Davis, *Society and Culture in Early Modern France.* Cambridge 1987

Med ridpiskan på upploppet. Ridande polisen i Malmö i det tidiga 1900-talet

Stefan Nyzell

Inledning

Syftet med denna artikel är att undersöka den ridande polisen i Malmö under det tidiga 1900-talet. Den ridande avdelningen utgjorde en specialenhet inom den så kallade Centralpolisen, en sorts elitenhet inom det moderna polisväsende som byggts upp i Sverige med start i de stora industrialiserande städerna vid denna tid. Den ridande polisen kan ses som en del av den specialisering som utgör ett av de kriterier som brukas lyftas fram för att definiera vad som menas med en modern polis. I artikeln diskuteras sådant som polisorganisationen i Malmö i det sena 1800- och tidiga 1900-talet med särskilt fokus på den ridande polisen som del av denna organisation, men även sådant som våldsmaktsutövning, arbetsvillkor samt hästar och utrustning.

Ett modernt polisväsende

För svenskt vidkommande kom oroligheterna under revolutionsåret 1848 att visa för statsmakten att den då befintliga ordningsmakten inte var tillräcklig för ordningens upprätthållande. Särskilt i Stockholm blev det oroligt med stora demonstrationer med krav på republik utanför slottet som övergick till konfrontativa våldsamheter. Oroligheterna i sig var ett uttryck för de stora samhällsförändringar som präglade det europeiska 1800-talet med en social omvandling i spåren av industrialisering. En agrar omvandling, urbanisering och industrialisering förändrade samhället i grund. Nya samhällsklasser och då inte minst arbetarklassen kom att karaktärisera tiden.¹

För Malmö innebar det en stundtals smärtsam omvandling från en mindre handels- och sjöfartsstad med ungefär 5000 invånare under tidigt 1800-tal till en större industristad med över 100 000 invånare i det tidiga 1900-talet. Stadens sociala prägel förändrades i grunden och med svens-

¹ Nyzell, 2013, s 159.

ka mått mätt relativt tidigt kom den socialdemokratiska arbetarrörelsen att inneha betydande politisk makt genom den stora arbetarbefolkningen. Samtidigt medförde samhällsomvandlingen sociala problem som måste hanteras, det kunde röra sig om alltifrån undermåliga bostadsförhållanden, bristande renhållning, och härjande sjukdomsepidemier, till arbetskonflikter, ökad brottslighet och allmän social oro. I denna omvandlingsfas kom den moderna polisen att spela en avgörande roll för att upprätthålla ordning och säkerhet i en socialt och politiskt turbulent tid.²

Eftersom polisen var lokalt organiserad var det upp till lokalsamhällena att såväl bekosta som organisera polisväsendet. I de två största städerna, Stockholm och Göteborg, ledde 1848 års oroligheter till att det äldre polisväsendet ersattes med ett nyare. Inspirationen kom från England och det sätt polisen organiserats i London.³ I Malmö skedde en omorganisering av poliskåren rum först 1874. Det var farhågan om en ökning av kostnaderna för staden vid bildandet av en modern poliskår som gjorde att det styrande politiska etablissemanget länge motsatte sig förändringen.⁴

Idag förknippas polisväsendets uppgifter med upprätthållandet av lag och ordning. Så har det inte alltid varit och polis hade länge en betydligt vidare definition. Det äldre polisväsendets arbetsuppgifter förknippades, förutom allmän ordning och säkerhet, med sådant som renlighet, sjukvård, skatteindrivning och kommunikation. I det moderna polisväsende som växte fram i Sverige från 1850-talet och framåt kom dess arbetsuppgifter med tiden att begränsas betydligt även om exempelvis de lokala polisvaktstrikternas kontor även fortsatt kom att fungera som en sorts akut-sjukhus.⁵ Det moderna polisväsende som växte fram under 1800-talets andra hälft i Sverige, med liknande utvecklingar i en stor del av det övriga Europa, kom att präglas av flera distinkta karaktärsdrag. För det första kom den myriad av lokala lösningar som präglade det äldre polisväsendet, däribland att den äldre polisen kunde vara organiserad av privata aktörer såsom på bruksorter dominerande företag, till att vara fortsatt lokal men utpräglat offentligt finansierad av medborgarnas skattemedel.⁶

Vidare präglades denna av en allt mer ökande professionalisering och specialisering. Professionaliseringen innebar att poliskonstaplarna till skillnad från tidigare kunde försörja sig på sitt polisarbete. Tidigare hade det varit vanligt att polisarbetet utgjort ett extraarbete vid sidan av en

2 Nyzell, 2013, s 159f.

3 Furuhausen 2004, s 9-22.

4 Hårleman, 1914, s 197f, 202, 205–209.

5 Furuhausen 2004, s 151-154.

6 Bayley, 1985, s 23-37; Nyzell, 2016, s 42f.

eller flera andra arbeten. Vidare innebar det att de nu heltidsanställda poliserna i allt högre grad utbildades, såväl innan som under sitt arbete.⁷ Specialiseringen innebar att polisarbetet delades upp i flera olika organisatoriska delar där olika avdelningar fick alltmer avgränsade uppgifter. Ett exempel på specialisering är den ridande polisen som denna artikel handlar om.⁸

Specialiserad och professionell

Poliskåren i Malmö under det tidiga 1900-talet bestod av två huvudsakliga delar; den detektiva avdelningen samt ordningspolisen. Det detektiva polisen, även kallad kriminalpolisen, hanterade utredning av grövre brottslighet. Dessa poliser var civilklädda. Ordningspolisen var organiserad i en centralpolis samt ett antal polisvaktsdistrikt. Antalet polisvaktsdistrikt, utspridda över stadens yta med varsitt poliskontor, ökade från ett 1874 till fyra i det tidiga 1900-talet, för att sedan bli fem när det tidigare municipalsamhället Limhamn blev en del av staden Malmö.⁹ Ordningspolisen övervakade den allmänna ordningen genom fotpatrullering längs bevakningslinjer.¹⁰

Centralpolisen bildades av en sedan 1888 särskilt inrättad avdelning av ordningspolisen.¹¹ Här fanns ett antal specialiserade polistjänster, bland annat inspektionskonstaplarna vars uppgift var att inspektera att de patrullerande konstaplarna i polisvaktsdistrikten verkligen fullgjorde sina arbetsuppgifter på ett för polisarbetet tillfredsställande sätt. Därutöver hade avdelningen ett tjugotal poliskonstaplar och nästan lika många extra konstaplar, de senare poliser under utbildning som kunde ta en tjänst som konstapel när en vakans uppstod i de ordinarie poliskonstaplarnas led. Bland arbetsuppgifterna för centralpolisens konstaplar var olika slags tillsynsärenden, som att ha uppsikt över stadens droskor och stadsbud, samt lager av explosiva varor. De hade även i uppgift att övervaka kommissionskontor och emigrantverksamhet, samt utreda arbetsplatsolyckor och bedriva indrivningsverksamhet av utdömda böter. I centralpolisen återfanns även som en specialenhet den ridande polisavdelningen.¹²

7 Bayley, 1985, s 47-52; Nyzell, 2016, s 45-49; Furuhausen 2004, s 78-82, 91-93.

8 Bayley, 1985, s 37-47; Nyzell, 2016, s 43-45; Furuhausen 2004, s 60-63.

9 Nyzell, 2013, s 160; Håkansson & Nyström, 1994, s 21; Hårleman, 1914, s 216.

10 Nyzell, 2013, s 160f; Hårleman, 1914, s 208-209, 215-216.

11 Samma organisatoriska struktur med en centralpolis fanns även i Stockholm från 1876 och Göteborg 1887. Bergman, 1990, s 210; Furuhausen, 2004, s 145f.

12 Nyzell, 2013, s 161; Håkansson & Nyström, 1994, s 17f; Hårleman, 1914, s 221-222.

Bild 1. Interiörbild från polisstation 1913. Foto: R. Küller/Malmö museer.

En ridande polis

Tolv av centralpolisens konstablar hade tjänstgöring till häst och utgjorde således den ridande polisen i Malmö. Den ridande avdelningen inrättades 1908. Visserligen hade det redan dessförinnan genomförts beriden patrullering av Malmöpolisen, men då endast med inhyrda hästar under sommarhalvåret eller vid särskilda insatser där beridna poliser bedömdes vara en nödvändighet.¹³ I poliskammarens handlingar återfinns bland annat ett antal kontrakt för sådan inhyrning mellan åren 1904 och 1908. Uthyrare var Aktiebolaget Idrottsplatsens Ridinstitut som enligt de upprättade kontrakten skulle tillhandahålla ett antal hästar för polistjänstgöring mellan april och oktober. Hästarna skulle uthämtas mot skriftlig rekvisition från polisbefäl förutsatt att detta skedde minst en timme före utryckningen. Vidare skulle hästarna ifråga:

vara fullt tjänstbara, särdeles lugna och i öfrigt för ändamålet lämpliga samt av stallpersonalen överlämnas snyggt och fullständigt sadlade och betslade till vederbörande polismän och emottagas från dem vid ridturens slut.¹⁴

Enligt Gustaf Hårleman, som var polismästare i Malmö från 1904 till 1918, var inhyrning av hästar vid behov en för det praktiska polisarbetet

¹³ Hårleman, 1914, s 222–223.

¹⁴ Poliskammaren i Malmö, Dossierer, Ridande polisens hästar 1904–1921, F2:2, Malmö stadsarkiv.

inte särskild tillfredsställande lösning.¹⁵ Angående den således 1908 under centrapolisen nyinrättade ridande polisavdelningens arbetsuppgifter skriver Hårleman:

Ryttarepatrulleringen har under vanliga förhållanden sin förnämsta betydelse för bevakningen av stadens stora ytterområden. Sedan denna bevakning tillkommit, hava de förr så vanliga klagomålen över osäkerheten i stadens utkanter så gott som alldeles upphört.¹⁶

Den beridna tjänstgöringen utfördes av två konstaplar i varje patrull och reglerades genom en särskild av polismästaren utfärdad instruktion. Patrulleringen var uppdelad i tre bevakningsområden, en i väster, en i öster och en söder om Malmös centrala delar. I dessa yttre områden patrullerade de beridna poliserna, liksom sina fotburna kollegor i polisvaktsdistriktet, längs förutbestämda patrulleringslinjer. Dessa kallades för första, andra och tredje linjen. Enligt den instruktion som återfinns i poliskammarens arkiv gick, för att ta ett exempel, den andra linjen året 1908 längs:

Sofielundsvägen, Parkgatan, Spånhusvägen, Mariagatan, Sorgenfrivägen, S:ct Knutsväg, Kyrkogårdsvägen förbi Renhållningsverket, Spånhusvägen Parkgatan, Kristianstadsgatan, Falsterbogatan, Ystadsgatan, Parkgatan, Sofielundsvägen, Södra förstads-gatan, Landsvägen mot Ystad till stadens gräns och åter till landsvägen mot Trelleborg, denna till stadens gräns och åter till Pildamsvägen, denna till Johannes kyrka, norr om denna till Friisgatan, Parkgatan och vidare till Spånhusgatan österut.¹⁷

Den ridande polisens tjänstgöring bestod i normalfallen av högst tre timmar beriden patrullering om dagen, samt därutöver utförande av diverse andra arbetsuppgifter.¹⁸

I centralpolisens tjänstgöringsjournaler går att utläsa såväl de ridande polisernas arbetsuppgifter som deras tjänstgöringstider. I ett exempel från onsdagen den 24 mars 1920 framgår således vilka poliskonstaplar som utgjorde de ridande avdelningen, samt huruvida konstaplarna ifråga hade ledigt eller arbetade, samt, i det senare fallet, vilka deras arbetsuppgifter var denna bestämda dag:

15 Hårleman, 1914, s 223.

16 Hårleman, 1914, s 223.

17 Patrulleringslinjer för ridande polisen, Poliskammaren i Malmö, Dossierer, Ridande polisens hästar 1904–1921, F2:2, Malmö stadsarkiv.

18 Centralpolisen i Malmö, Tjänstgöringsjournal I, 1920, DIAA:45, Malmö stadsarkiv.

Med ridpiskan på upploppet

Ridande avd.

No.	Namn	
90	O. Engholm	Böter
80	M. Ekstrand	Ridning 9–12 fm, linje III. Stämningar 4–9 em.
92	E. Rosén	Stämningar 8–1 fm, 5–9 em.
154	A. Aagsberg	Fridag
133	E. Persson	Stämningar 8–1 fm. 6–9 em. Gymnastik.
161	O. Svensson	Kontoret o utredn. 1–9 em.
163	Th. Huttberg	Statens banst.n. 7–11 fm o 3–7 em.
140	A. Björk	Fridag
134	N. Ekstrand	Fridag
172	R. Kroona	Ridning 4–7 em. linje II, Drottningtorg. 7.30–12.30 fm.
194	J. Ahlstedt	Ridning 4–7 em. linje II, Drottningtorg. 8–1 fm.
117	G. Lagergren	Ridning 4–7 em. linje III, Stämningar 5–9 em. Gymn.

Tabell 1. Centralpolisen i Malmö, Tjänstgöringsjournal I, 1920, DIAA:45, Malmö stadsarkiv.

Av patrulljournalen framgår att den ridande avdelningen, förutom patrulleringen i bevakningsområdena i stadens ytterområden, även utförde patrullering vid torg och tågstationer, samt vid fängelset och idrottsplatsen. Platserna för bevakning skiljde sig åt från dag till dag. Av patrulljournalen framgår exempelvis att den beridna polisen regelbundet utövade patrullering i Folkets park om söndagarna. Andra arbetsuppgifter som framgår av tjänstgöringsjournalerna är eftersökning av värnpliktiga, brandtillsyn, samt bevakning av olika slags evenemang.¹⁹ Till den ridande polisens arbetsuppgifter ingick slutligen att utgöra en viktig del av stadens polismakt för att stävja sådant som demonstrationer, kravaller eller upplopp.²⁰

Polisen och våldsmakten

I dess moderna form utgör polisväsendet ett medel för statsmakten att utöva social kontroll gentemot den egna befolkningen. Genom polisen agerar statsmakten gentemot de medborgare som på något sätt ses utgöra

¹⁹ Centralpolisen i Malmö, Tjänstgöringsjournal I, 1920, DIAA:45, Malmö stadsarkiv; Centralpolisen i Malmö, Tjänstgöringsjournal II 1920, DIAA:46, Malmö stadsarkiv.

²⁰ Hårleman, 1914, s 223; Furuhausen, 2004, s 145-148.

Bild 2. Ridande polisen i Malmö 1913. Foto: R. Küller/Malmö museer.

ett potentiellt samhällshot. Det handlar om avvikande, oroande, hotfulla, besvärliga eller oönskade beteenden. Det som utmärker polisen som utövare av social kontroll är dess våldsmonopol. Idag är våldsmonopolet tämligen strikt uppdelat mellan polisen och militären, där de förra har lagligt rätt att bruka våld för att säkra den inre säkerheten medan militärens huvudsakliga uppgift är att skydda samhället från yttre hot. Att denna uppdelning idag kan ses som tämligen strikt har sina rötter i den höga samhälleliga konfliktnivån under mellankrigstiden då militära insatser för att stävja inre oroligheter flera gånger lede fram till tillfällena, då dödligt våld inträffade eller var hotande nära att göra det.²¹ Som ett resultat av mellankrigstidens våldsamma arbetsmarknadskonflikter, och då ytterst Ådalshändelserna, avskildes militären från arbetet med den inre säkerheten.²²

Samtidigt hade polisen i sig i hög grad militariserats under det tidiga 1900-talet. Denna utveckling hade sin grund i två avgörande förändringsprocesser. Dels ökade vid tiden kring sekelskiftet det tyska inflytandet över hur polisväsendet organiserades. Om den avgörande inspirationen för polisensorganisering hade varit den engelska modellen i mitten av 1800-talet kom detta att förskjutas mot den tyska modellen kring sekelskiftet. Den tyska polisen hade, liksom flertalet andra länder i det kontinentala Europa, en betydligt mer militär präglad polis, såväl i organisation

21 Ericsson & Nyzell, 2018, s 346-357.

22 Ericsson & Nyzell, 2018, s 352.

som i utrustning.²³ I Sverige kom den uniformerade polisen en bit in på 1900-talet att beväpnas med sablar och tysk hjälm. De civilklädda i den detektiva polisen utrustades med batong och stundtals med revolver. De ridande poliserna hade sablar men även ridpiska som utgjorde en del av beväpningen. Detta kunde visserligen skilja sig något från en poliskår till en annan, eftersom polisen fortsatt var en lokal angelägenhet och det därmed fanns utrymme till olika lösningar.²⁴ I Malmö var det till en början den engelska modellen för uniformering och beväpning som gällde, med uniform i blått kläde samt batong och visselpipa för poliskonstaplarna.²⁵ Med tiden ökade det tyska inflytandet för uniformering och beväpning. Den tyska hjälmen infördes 1889 och ersatte då den mössa av militär modell som föregått den. Från och med 1908 bar alla poliskonstaplar även sabel istället för batong.²⁶ Även om polissabeln inte var skarpslipad utgjorde den en betydligt kraftfullare beväpning. Det var inte ovanligt med framför allt stickskador från polisens sablar under polisinsatser i samband med kravaller och upplopp.²⁷

En annan orsak till den ökade militariseringen av polisen under åren kring sekelskiftet 1900 var att en större andel av polisrekryterna hade en bakgrund inom militären. Det senare var delvis ett resultat av att statsmakten eftersträvade en poliskår med denna bakgrund på samma sätt som rekryter från landsbygden var särskilt eftertraktade. Själva grundtanken var att poliserna inte skulle ha någon självklar lojalitet med den arbetarbefolkning som de var satta att övervaka och disciplinera i tjänstutövningen. Under andra hälften av 1800-talet var det inte ovanligt med poliser från arbetarleden, helt enligt den engelska modellen som eftersträvade god kontakt med lokalsamhället. I ett tidigt 1900-tal där en socialistisk arbetarrörelse med ett revolutionärt tankegodis fick ett ökat inflytande inom arbetarbefolkningen ökade även rädslan från statsmakten. Ett polisväsende av före detta militärer, där flertalet hade bakgrund från landsbygden, var ett sätt för statsmakten att försäkra sig om en lojal polismakt vid revolutionsshot. Kring 1920 hade det stora flertalet av Malmöpolisens konstaplar en militär bakgrund. Det senare var inte minst fallet för den beridna avdelningen vars manskap till stor del hämtades från kavalleriet, och särskilt husarregementet som var förlagt i staden.²⁸

23 Nyzell, 2016, s 40-42.

24 Bergman, 1990, s 82f.

25 Härleman, 1914, s 209f.

26 Härleman, 1914, s

27 Nyzell, 2009, s 232-235, 267; Ericsson & Brink Pinto, 2019, s 113f, 121, 156, 201; Alkarp, 2013, s 114-118.

28 Poliskammaren i Malmö, Rulla öfver ordinarie polispersonalen, D2A:6, Malmö

Den ridande polisen hade en särskild roll i denna våldsmaktsutövning eftersom de utgjorde en viktig del av den polisiära insatsstyrkan i händelse av sociala oroligheter.²⁹ Ett exempel på den ridande polisens våldsmaktsutövning kan hämtas från de så kallade Möllevångskravallerna i slutet av november 1926. Stora demonstrationer hade uppstått i samband med en arbetskonflikt och när polisen beordrades att skingra de tusentals demonstranterna blev det konfrontativt och våldsamt. I en insändare till tidningen *Arbetet* beskriver exempelvis ett vittne att:

Några ynglingar hade fattat posto på trottoaren [...]. Plötsligt kom en polisman ridande i trav och ropade till ynglingarna att försvinna. Dessa skingrades som agnar i vinden utom en, som icke på några villkor kunde komma undan, emedan polismannen styrde sin häst upp på trottoaren och stängde av vägen för honom. Han fick då av polismannen ett slag med ridpiskan i hjässan, så att han avsvimmad sjönk till marken.³⁰

En av den ridande polisens huvuduppgifter i samband med sociala oroligheter liknande den i Möllevången senhösten 1926 var just att skingra stora folkmassor. Den våldsmakt som de ridande poliserna därmed förknippades med gav dem ett rykte av hårdhänthet som kan likställas med den som polisens piketstyrka har idag.

För att kunna hantera större händelser där den lokala nivån inte ensamt kunde hantera situationen fanns vidare ett reservpolissystem. Det innebar att en polismyndighet på lokal nivå vid sådant behov kunde begära förstärkning från andra håll i riket. Sådana situationer kunde handla om större oroligheter, men även om stora idrottsevenemang eller andra evenemang som förväntades locka stora skaror. I den reservpolisstyrka som Malmö hade att tillhandahålla ingick ett antal beridna poliser.³¹ Reservpolissystemet kom i det tidiga 1930-talet att ersättas av statspolisen, en statligt organiserad polis utspridd i de lokala polisorganisationerna som kunde användas på samma sätt som det tidigare reservpolissystemet. Både reservpolisen och statspolisen var impopulära när de inkallades för att övervaka potentiellt oroliga situationer. Eftersom de kallades in från andra delar av landet hade de ingen koppling alls till lokalsamhället och kunde bruka våldsmakt med vetskapen om att de inte behövde möta sina motståndare i andra sammanhang.³²

stadsarkiv. Se även: Nyzell, 2013, s 163f; Sörensen, 1997, Hårleman, 1914, s 223, 226.

29 Hårleman, 1914, s 223.

30 *Arbetet*, 24/11 1926. Se även: Nyzell, 2009, s 233.

31 Håkansson & Nyström, 1994, s 21.

32 Nyzell, 2016, s 46–48.

Arbetsvillkoren

Det fanns gott om ridkunniga konstaplar inom Malmö poliskår i det tidiga 1900-talet. Av den orsaken var det inte nödvändigt för Malmöpolisen att ha en egen ridskola. En hel del av de ridande poliserna rekryterade enligt polismästare Hårlemans utsago från stadens kavalleriregemente, Kronprinsens Husarer.³³ Det senare bekräftas i den av poliskammaren förda rullan över stadens polispersonal.³⁴ Organisatoriskt var de ridande konstaplarna i Malmö en del av centralavdelningen. Praktiskt var dock stallarna belägna in samma byggnad som polisstationen vid Södervärn där fjärde polisvaktsdistriktet annars hade sina lokaler. De beridna poliserna stod således under daglig tillsyn av den poliskommissarie som ansvarade för fjärde polisvaktsdistriktet, men var samtidigt tjänstelagda av centralpolisens befäl.³⁵

I många avseenden liknade den ridande polisens arbete den övriga ordningspolisens. En avgörande skillnad var dock antalet timmar på patrull. Medan konstaplarna i polisvaktsdistrikten patrullerade till fots i två fyratimmarspass varje fullgjord arbetsdag, med övrig tid i beredskap inne på polisstationen, var de ridande konstaplarnas patrullpass i normalfallen ett tretimmarspass varje fullgjord dag.³⁶ Utöver detta fullgjorde den ridande avdelningens konstaplar någon av de andra arbetsuppgifter som föll på centralpolisens manskap att utföra. Det innebar således mindre tid på patrull året runt i all sorts väder och vind. Å andra sidan hade de ridande konstaplarna mindre praktiska möjligheter att lämna bevakningslinjen för att ta skydd i någon inbjudande portgång, eller, vilket tydligt framgår av de många disciplinärendena, inne på någon av stadens krogar för en värmande sup.³⁷

Angående arbetsvillkoren för den ridande polisen finns flera spår i arkiven. Vid särskilda tillfällen kunde långvariga kommenderingar innebära påfrestningar. I en promemoria från mars 1909 angående ”ridande polis framställning om fler fridagar” diskuterades den beridna polisens arbetsuppgifter i en sådan särskild situation. Bakgrunden var den långa hamnarbetarkonflikten 1908, med bland annat sprängningen av logementsfartyget Amalthea som huserade strejkbrytare, som följdes av både

33 Hårleman, 1914, s 223.

34 Poliskammaren i Malmö, Rulla öfver ordinarie polispersonalen, D2A:6, Malmö stadsarkiv. Se även: Nyzell, 2013, s163f.

35 Hårleman, 1914, s 223.

36 Hårleman, 1914, s 223.

37 Nyzell, 2013, s 166–168.

kommunalarbetarstrejken samma år och Storstrejken 1909. En sådan långvarig situation av arbetskonflikter med återkommande och stundtals våldsamma konfrontationer, mellan framför allt strejkbrytare och strejkande arbetare, innebar att den lokala poliskårens manskap och resurser utsattes för ökande påfrestningar.³⁸

Från den ridande avdelningen framfördes att situationen i staden krävt förstärkt bevakning vid hamnen, på grund av hamnarbetarstrejken, samt ett ökat behov att patrulleringar nattetid. I promemorian hävdades att de ridande konstaplarna:

Utom patrullering till häst hafva de i regel tjänstgjort 4 a 5 timmar dagligen på torgen, vid ångbåtarna och vid extra kommenderingar i övrigt samt dessutom delgifvit kallelser och utfört dylika uppdrag.³⁹

De föregående sommarmånadernas ljusa nätter hade vidare inneburit patrullering fram till tolv eller ett på natten. I sin hemställen äskade den ridande polisens personal om fridag vart nionde dygn, istället för som det i nuläget var, vart tolfte dygn. Dessutom äskade de om så kallat kyrkfritt ett visst antal söndagar.⁴⁰

Vad den i arkivet befintliga promemorian visar på är att den nyligen inrättade ridande avdelningens poliskonstaplar agerade samfällt för att förbättra arbetsvillkoren. Det var en ständigt pågående dragkamp mellan poliserna och polisedningen, där de förras möjligheter att agera kollektivt kringsskars av de senares länge avoga inställning till att poliser agerade för att organisera sig fackligt. Tidiga försök till facklig organisering bemöttes hårdhänt med avsked för alla inblandade. Poliserna löste detta genom att istället organisera sig i kamratföreningar. I Malmö bildades polisföreningen Kamraten 1903 och kom att driva frågor om arbetsvillkor.⁴¹

Även från polisedningen togs stundtals initiativ för att förbättra arbetsvillkoren. I en rapport från IV polisvaktområdet från 1911 uppmärksammades till exempel att en genomförd förändring i det befintliga stallet medfört att de ridande poliserna inte längre hade något fungerande rum där de kunde förvara sina ridpersedlar.

Då det ofta inträffat att konstaplarna under regnig väderlek, efter slutförd patrulltjänst, inkommit i stallet genomvåta, torde det

38 Greiff & Lundin, 2018, s 329–333, Berggren & Johansson, 2008.

39 Promemoria, ang. ridande polis framställning om fler fridagar, Poliskammaren i Malmö, Dossierer, Ridande polisens hästar 1904-1921, F2:2.

40 Promemoria, ang. ridande polis framställning om fler fridagar, Poliskammaren i Malmö, Dossierer, Ridande polisens hästar 1904-1921, F2:2.

41 Nyzell, 2013, s 165f.

vara af behovet påkallat, att de fingo åt sig inrättat ett rum med eldstad, hvarvid de kunde upphänga sina persedlar för torkning och förvaring.⁴²

Inte bara poliskonstaplarna utan även den anställda civila personalen i stallet beklagade sig över sin arbetssituation. I en skrivelse från början av 1909 beklagade sig även hästskötarna i den ridande polisens stall över alltför långa arbetspass och alltför få fridagar. De uppgav i skrivelsen att deras tjänsteförhållanden i bästa fall innebar tretton timmars arbetsdagar, såväl söndagar som helgdagar. De begärde därför en fridag i veckan samt kyrkofritt var tredje söndag. För att detta skulle fungera behövdes det dock anställas en hästskötare till, eller åtminstone en stallpojke.⁴³

Hästar och utrustning

De ridande poliserna på sin upphöjda position uppe på hästryggen utgjorde med sin hjälm, sabel och ridspö en formidabel symbol för polisens myndighetsutövning. Införandet av en ridande avdelning inom Malmöpolisen 1908 medförde med nödvändighet en ansevärd ökning av anslagen till stadens poliskår. I och med detta behövdes, förutom lön och utrustning till de tolv ridande poliskonstaplarna, tolv hästar med all nödvändig utrustning och foder, samt stallar och stallpersonal.⁴⁴

En inventarielista återfinns för Malmös den från den första januari 1909. I stallet fanns då tolv hästar med utrustning, samt därutöver fanns alla de nödvändiga redskap och verktyg som behövdes för att ta hand om djuren, alla nogsamt nedtecknade. Bland de förtecknade inventarierna fanns tre ryktborstar, ett gödselbås, två järngrepar samt en zinkbalja för att bara ta en handfull exempel. Fodermässigt fanns vid samma tidpunkt bland annat ca 720 kilo havre, 2000 kilo hö och 400 kilo halm.⁴⁵ Den betydande anslagsökning som införandet av den ridande avdelningen

42 Rapport, ang. inredning af ett rum i stallet åt ridande konstaplarna, Poliskammaren i Malmö, Dossierer, Ridande polisens hästar 1904–1921, F2:2, Malmö stadsarkiv.

43 Poliskammaren i Malmö, Dossierer, Ridande polisens hästar 1904–1921, F2:2, Malmö stadsarkiv.

44 I Göteborg hade införandet av en beriden styrka året 1890 medfört en högst betydande utgiftsökning, med inköp av 15 hästar till en kostnad av 13 230 kronor, samt en årlig kostnad för skötsel, foder och stallar omfattande 11 000, av en total årskostnad på 191 000. Bergman, 1990, s 210.

45 Ridande afd. Inventarieförteckning den 1 januari 1909, Poliskammaren i Malmö, Dossierer, Ridande polisens hästar 1904–1921, F2:2, Malmö stadsarkiv.

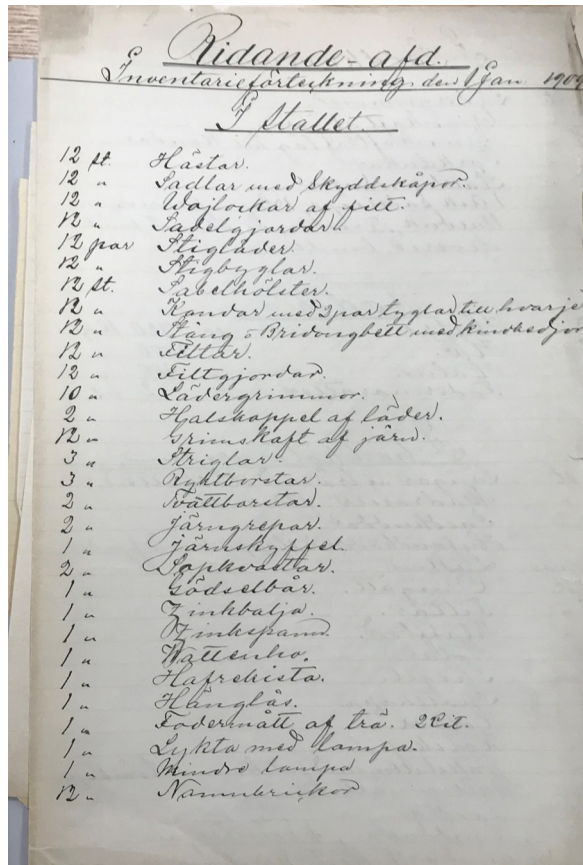
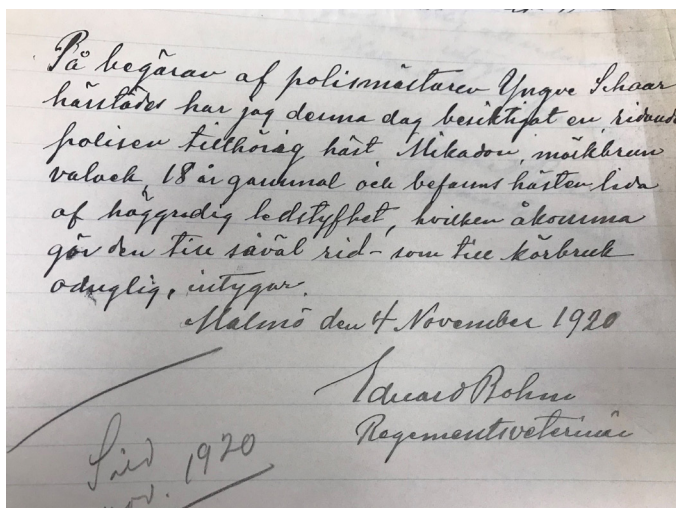

Bild 3. Ridande afd. Inventarieförteckning den 1 januari 1909, Polis-kammaren i Malmö, Dossierer, Ridande polisens hästar 1904–1921, F2:2, Malmö stadsarkiv.

medförde ger ett vittnesbörd om den betydelse som polismästare Hårleman satte på polisrytteriet.

Angående hästarna ger Malmöpolisens arkiv inte särskilt mycket ledtrådar. Medan de ridande poliskonstaplarna går att komma relativt nära genom tjänsterullorna som ger information om bakgrund och tjänsteutövning, är hästarna i det närmaste helt frånvarande annat än som del av inventarierna. Ett undantag härvidlag utför dock en handfull veterinärintyg angående hästar som inte längre bedömdes vara tjänstdugliga. I ett sådant intygades i slutet av mars 1921 att:

På begäran af polismästaren Yngve Schaar härtades här jag denna dag beiktat en ridande polisen tillhörig häst, Mikadon, mörkbrun valack 18 år gammal och befunns hästen lider af kuggadig ledituffhet, hvilken åkomma gör den till såväl rid- som till körbruk oduglig. iitygur.
Malmö den 4 November 1920
Isaac Bohm
Regiment veterinar
Frid 1920

Bild 4. Poliskammaren i Malmö, Dossierer, Ridande polisens hästar 1904–1921, F2:2, Malmö stadsarkiv.

hästen Oden, tillhörig ridande polisen härtades, lider av kvickdrag (kronisk bronkit och lungemfysem) i så hög grad, att den ej kan till tjänst användas, samt att, då någon förbättring i lidandet ej är att förvänta, hästen allt framgent blir till hvarje arbete oduglig.⁴⁶

Andra hästar som runt samma tid bedöms odugliga av veterinär är den 15 åriga svarta valacken Max och den 18-åriga mörkbruna valacken Mikadon.⁴⁷

I många avseenden var de ridandes utrustning likartad övriga polis-konstaplars. Såväl hjälmen som sabeln var något som flitigt diskuterades av poliserna själva i olika sammanhang, bland annat i inlägg i deras egen facktidning, *Svensk polistidning*.⁴⁸ Även i minnesskrifter diskuteras uniform och beväpning regelbundet.

Under patrulltjänstgöringen var beväpningen sabel, och som huvudbonad användes läderhjälm med mässingstorn, beslag och fjällrem. Hjälmen var prydlig, men otymplig som huvudbonad. Vid fuktig väderlek vidgade den sig och blev för stor för huvudet. Följden blev, att den sjönk ned så mycket, att fästeskruvarna för

46 Poliskammaren i Malmö, Dossierer, Ridande polisens hästar 1904–1921, F2:2, Malmö stadsarkiv.

47 Poliskammaren i Malmö, Dossierer, Ridande polisens hästar 1904–1921, F2:2, Malmö stadsarkiv.

48 Se exempelvis: *Svensk polistidning*, 1904, s 88f, 94. *Svensk polistidning*, 1920, s 194.

tornet tryckte mot huvudskålen. Vid värme krympte den ihop, så att den blev för liten. Av tyngden uppkommo djupa märken längs hela pannan. Under varma dagar blev hettan svår under hjälmen, det blev därför nödvändigt, att någon gång då och då lyfta på den.⁴⁹

Det senare exempel är hämtat från Nordiska museets samling polisminnen, en god källa avseende polisernas yrkesvillkor och yrkesutövning i det tidiga 1900-talet.

Avslutning

I många avseendet liknade de ridande poliskonstaplarnas arbetsuppgifter dem hos den övriga ordningspolisen ute i stadens olika polisdistrikt. Samtidigt fanns det även betydande skillnader i sådant som arbetsuppgifter och arbetsvillkor att det helt klart går att se den ridande avdelningen som ett tydligt exempel på den specialisering som påbörjats inom den moderna polisen i det tidiga 1900-talets Sverige. Även om jag i denna artikel bara kunnat skrapa på ytan avseende såväl polisväsendet som specifikt den ridande polisens historia i det tidiga 1900-talet, visar den förhoppningsvis att det är ansatser som är väl värd att utveckla i framtida forskning med historiska perspektiv. Av särskilt intresse hade det varit att studera hur de ridande poliserna utförde sitt arbete och vilka sorts ingripanden de gjorde ute på patrull i stadens ytterområden. Det hade varit av intresse att se vilka likheter och skillnader dessa ingripanden har i jämförelse med det de fotpatrullerande poliserna gör inne i stadens bevakningslinjer. Det hade även varit av intresse att närmare studera hur den ridande polisen används vid ingripanden mot större folksamlingar i samband med konfrontativa episoder. Således hur de ridande poliserna faktiskt agerade med ridpiskan på upploppet.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Nordiska museet

Polisundersökningen 1, 1956, 44600–44617

Malmö stadsarkiv

Centralpolisen i Malmö, Tjänstgöringsjournal I, DiAA:45

⁴⁹ Polisundersökningen 1, 1956, 44600–44617, Nordiska museet.

Centralpolisen i Malmö, Tjänstgöringsjournal II, DiAA:46
Poliskammaren i Malmö, Dossierer, Ridande polisens hästar 1904-1921, F2:2
Poliskammaren i Malmö, Rulla öfver ordinarie polispersonalen, D2A:6

Tryckta källor

Härleman, G. (red.), *Malmö: en skildring i ord och bild av stadens utveckling och nuvarande tillstånd*, Malmö, 1914

Periodika

Arbetet, 1926

Svensk polistidning, 1904, 1920

Litteratur

Alkarp, Magnus, *Fyra dagar i april: Påskkravallerna i Uppsala 1943*, Historiska media, Lund, 2013

Bayley, David H., *Patterns of policing: a comparative international analysis*, Rutgers University Press, New Brunswick, N.J., 1985

Berggren, Lars & Johansson, Roger, ”Bomben som skakade Sverige”, Larsson, Petter (red.), *Ekot från Amalthea: en bok om gränslös konkurrens, våld och 2000-talets nya strider*, Malmö, 2008

Bergman, Kjell, *Poliser: mellan klassförtryck och brottsbekämpning*, Etnologiska institutionen, Univ., Diss. Göteborg: Univ., Göteborg, 1990

Ericsson, Martin & Brink Pinto, Andrés, *Den bråkiga staden: ungdomsupplopp och ungdomspolitik i efterkrigstidens Stockholm*, Stockholmia förlag, Stockholm, 2019

Greiff, Mats & Lundin, Johan, ”Sweden 1880-1910: The Age of the Labour Movement”, Flemming Mikkelsen, Knut Kjeldstadli & Stefan Nyzell (eds), *Popular Struggle and Democracy in Scandinavia, 1700 to the Present*, Palgrave Macmillan, 2018

Ericsson, Martin & Nyzell, Stefan, ”The Contentious Swedes: Popular Struggle and Democracy in Sweden, 1910-1950”, Flemming Mikkelsen, Knut Kjeldstadli & Stefan Nyzell (eds), *Popular Struggle and Democracy in Scandinavia, 1700 to the Present*, Palgrave Macmillan, 2018

Furuhagen, Björn, *Ordning på stan: polisen i Stockholm 1848-1917*, B. Östlings bokförlag Symposion, Eslöv, 2004

Håkansson, Lars & Nyström, Nils, *Malmöpolisen 1874-1994*, Polismyndigheten, Malmö, 1994

- Nyzell, Stefan, "Striden ägde rum i Malmö": Møllevångskravallerna 1926. *En studie av politiskt våld i mellankrigstidens Sverige*, Malmö, 2009
- Nyzell, Stefan, "Staden och ordningsmakten", i Roger Johansson & Göran Larsson (red), *Malmö 1914: en stad inför språnget till det moderna*, Mezzo Media, Malmö, 2013
- Nyzell, Stefan & Larsson, Paul, "Skandinavisk polishistoria", Larsson, Paul, Granér, Rolf & Gundhus, Helene I. (red.), *Polisvetenskap: en introduktion*, 1. uppl., Studentlitteratur, Lund, 2016
- Sörensen, Thomas, *Det blänkande eländet: en bok om Kronprinsens husarer i sekelskiftets Malmö*, T. Sörensen, Diss. Lund: Univ., 1998, Malmö, 1997

Kant och historiematerialismen. Några randanmärkningar till Max Adlers läsning av Kant och Marx

Lennart Olausson

Introduktion

I denna artikel skall jag försöka förmedla det perspektiv som den österrikiske socialdemokraten och filosofen/samhällsvetaren Max Adler anlade på Kant och Marx i ett försök att förena dem. Det är, enligt Adler, historieuppfattningen hos Kant respektive Marx som förbinder dem. Kant har utvecklat den kunskapskritiska grunden medan Marx har utformat en vetenskap om samhällsutvecklingen, den materialistiska historieuppfattningen.

Det hela började som en läsning av Max Adlers skrifter, men under resans gång blev jag mer och mer intresserad av den tolkning han gjorde av några texter av Kant och som gjorde att jag tyckte mig förstå vissa passager hos Kant som jag uppfattat som egendomliga förut.

Max Adler

År 1925 gav Max Adler ut en samling artiklar, skrivna de senaste tjugo åren, under titeln *Kant och marxismen*. Han anger i förordet att han i dessa artiklar ägnat sig åt att reda ut hur, märk väl inte om, den kantska kriticismen går att förena med en marxistiskt färgad samhällsvetenskap. Adler (1873-1937) hade börjat sin studiebana med att studera Kant för att senare i sitt liv ägna sig mer åt Marx arbeten. Han var under decennierna efter sekelskiftet 1900 en av de mest framträdande marxisterna i den habsburgska kejsarliga och konungliga monarkin Österrike-Ungern. Tillsammans med Otto Bauer och Karl Renner grundade han den så kallade austromarxismen. Adler var medlem i det österrikiska socialdemokratiska partiet och hörde till dem som försökte forma det röda Wien under 1920-talet, ett försök att bygga socialismen i en stad. Under trettio-

talet blev högern i Österrike allt starkare och socialdemokraterna förlorade sin starka ställning och tvingades att gå under jord under 1930-talet.¹

Max Adler² hade en rättsvetenskaplig utbildning från universitetet i Wien, där han också blev professor i början av 1920-talet. Han kan sägas ingå i den filosofiska strömning som brukar benämnas nykantianism och som växte fram under senare delen av 1800-talet inom de tyskspråkiga områdena i Europa. Det fanns många socialister som tog till sig nykantianska tankegångar och använde sig av dessa för att visa dels att Marx arbeten var vetenskapliga och dels att man i Kants moralfilosofi kan finna en grund för en socialistisk ideologi.

I förordet till ovannämnda skrift säger Adler att han ställer sig uppgiften att utifrån en kantiansk anda studera Marx och med en marxistisk skolning gripa sig an Kant. Detta var en viktig del i hans försök att grunda en sociologisk samhällsvetenskap.

Här skall jag, utöver att diskutera hur Adler löste sin uppgift, visa hur man genom Adlers tolkningar av såväl Kant som Marx kan förstå några passager i Kants texter som jag tidigare ställt mig undrande inför och som framför allt rör den positiva roll Kant tilldelade naturen för att mänskligheten skulle nå det goda samhället.

Kant och marxismen

Max Adler publicerade många artiklar och böcker om marxismen och oftast var han då upptagen av relationen mellan Kant och Marx, för att uttrycka det förenklat. Han menade att det föreligger en parallell i tankegångarna mellan Kant och Marx, och denna parallell står att finna i deras kritiska metod. Det som är kärnan i denna är att de båda menar att i själva kunskapsakten finns inget böra, skillnaden mellan falskt och sant är inte densamma som mellan ont och gott.³ Detta visar, enligt Adler, att det inte går att grunda socialvetenskapen i Kants praktiska filosofi, dvs i den del där Kant diskuterar moralfrågor. Såväl Kant som Marx är överens om att börat inte hör hemma i en kunskapsteoretisk undersökning. Han

1 För en bakgrundsteckning se, Olausson, Lennart, *Demokrati och socialism. Austromarxismen under mellankrigstiden*. Lund 1987

2 En bild av Max Adlers gärning ges av Pfabigan, Alfred., *Max Adler: eine politische Biographie*. Frankfurt 1982

3 Det var många teoretiker som vid sekelskiftet 1900 brottades med likartade frågor när det gäller samhällsvetenskapen, exempel på sådana personer är Max Weber och Axel Hägerström.

slår vidare fast att det böra som framträder i det teoretiska har ingen egen lagbundenhet, utan består i inget annat än det allmänna etiska omdömet. Om det skall finnas en vetenskap om människan och hennes aktiviteter och om det skall finnas en koppling till ett entydigt vetenskapsbegrepp, så måste den vara lik naturvetenskapen.

Allt tänkande som faller utanför vetenskapen om människan är antingen etik eller estetik, men det kan också vara filosofi. Det som särskiljer naturvetenskapen från humanvetenskapen är att den ena studerar det naturliga varat och den andra det sociala varat. För att uttrycka det kort, det är den församhälleligade människan som är medelpunkten för humanvetenskapen.⁴

Detta är ett tema som Adler diskuterar i sitt tyngsta teoretiska verk, *Kausalitet och teleologi i striden om vetenskapen*, vilket publicerades 1904. Adler försöker fördjupa innebörden i tesen om den församhälleligade människan. Han är tydlig med att man inom samhällsvetenskapen måste utgå från den enskilda människan, samtidigt som man måste förstå att hon är församhälleligad. Människan är social, inte för att hon bor och lever i samhällen, utan hon kan leva i samhällen på grund av att hon redan i sitt medvetande är social.

Den grundläggande lagbundenheten i mänsklighetens liv är normmässigheten. Normen är att betrakta som det kunskapskritiska uttrycket för den sociala beskaffenheten. För att förklara sig här hänvisar Adler till Kants skrift från 1784, *Idé till en allmän historia ur världsmedborgerlig mening*. Jag skall strax vända mig till Kants skrift för att utröna vad det är som Adler syftar på.

Det är inte så konstigt att Adler hänvisar till ett historiefilosofiskt arbete av Kant, snarare än att gå in på dennes tre kritiska arbeten, därför att för Adler var den materialistiska historieuppfattningen grunden i marxismen. I sin bok *Marxistiska problem* från 1913 diskuterar han bland annat den tyske socialdemokraten Karl Kautskys uppfattning. Denne hade menat att etiken skall ha en naturvetenskaplig grundval, något som Adler inte kan instämma i. Han menar i stället att vi beträder ett helt annat område när vi går över till etiken än det där vi betraktar varat och skeendena i världen. Då befinner vi oss inom kunskapens område, den teoretiska erfarenhetens. Går vi däremot över till etikens område och betraktar börtat, då tar vi ställning till saker och ting. Detta innebär att vi i detta sammanhang är ställningstagande varelser, ställningstaganden som leder

4 Jag kommer i denna text omväxlande tala om samhällsvetenskap, socialvetenskap och humanvetenskap och låta för enkelhets skull dessa tre termer stå för samma sak.

till handlingar. Då rör det sig helt enkelt om praktisk erfarenhet och om viljan, som är central inom etiken; den är god eller ond. Det finns två etiska grundproblem, det ena rör förpliktelsens fenomen och det andra det sedliga idealet. Dessa grundproblem inom etiken kan vi inte lösa genom att hänvisa till en kausal förklaring över hur de har vuxit fram. Det som rör förpliktelsen syftar på Kants tes om att vi skall handla av plikt i enlighet med det kategoriska imperativet. Det andra grundproblemet skulle vi kunna säga rör innehållet i det sedliga idealet.

Kant har tagit avgörande steg för att lösa dessa båda etiska grundproblem genom sin etik. Kautsky har försökt förklara dessa båda grundproblem på sitt sätt; det första grundproblemet genom den sociala driften och det andra genom den sociala kampen eller klasskampen. Adler ställde sig kritisk till Kautskys uppfattning om att darwinismen skulle kunna utgöra en förklaringsgrund för såväl historiens gång som etiken. Varför skall man vända sig till djurriket för att förstå människan, frågar sig Adler? Detta är och förblir obegripligt. I stället förhåller det sig som så att de materiella villkoren skapar inte ett etiskt ideal, utan de ger etiken ett historiskt innehåll. Det etiska idealet utgör en riktningsgivande faktor för den samhälleliga utvecklingen.

Om vi vill förstå hur de etiska kraven får sin mångfald och hur de har utvecklats, liksom hur de har stått i konflikt med varandra och vilka som har varit tvungna att ändra sig, då måste man vända sig till Marx och dennes materialistiska historieuppfattning. Men om vi vill förstå den etiska utgångspunkten, då rör det sig inte längre om vetenskap. Den materialistiska historieuppfattningen förmår ingenting när det gäller etikens problem. Detta är inte en brist hos densamma utan det visar bara att vi har nått en gräns för den vetenskapliga kunskapens möjlighet.

Socialismen är en i marxismens mening historisk social rörelse och som sådan ett socialt fenomen. Marxismen är en vetenskap och det hör till dennas uppgift att förklara socialismen som en historisk rörelse. Om man försöker ge denna utveckling en etisk grund, då bryter det mot marxismens vetenskapliga metod liksom att man inte respekterar Kants åtskillnad mellan den teoretiska och den praktiska erfarenheten.

När Herrman Cohen, den främste företrädaren för den nykantianska Marburgskolan, hävdar att socialismen som politisk idé är fast förankrad i det kategoriska imperativet, dvs att man aldrig får behandla andra människor enbart som medel utan att de alltid måste behandlas som ändamål i sig, så instämmer Adler i detta. Men enbart i den meningen att man kan värdera socialismen utifrån detta. Adler fortsätter:

... i så motto som man uppfattar socialismen som en historisk rörelse – och det är bara detta som är marxismens problem – så tycks oss den sociala idé som uttrycks i det kategoriska imperativet inte mer som en värdering, utan som en immanent verkande kraft som strävar efter att genom årtusendena genomtränga de skilda formerna av klasskamp.⁵

Skall man förstå den etiska lagbundenheten och hur den fulländas, då måste man utgå från Kants etik. Adler är övertygad om att när det krävs så måste socialismen grundas etiskt och han är därtill övertygad om att detta endast kan göras utifrån Kants etik. Detta låter en aning motsägelsefullt men jag skall längre fram försöka göra det mer begripligt.

Kants tänkande innehåller en begränsning av den marxistiska läran, säger Adler, i den mån man förstår den som en kausal lagbundenhet. Kants etik har gett oss begreppen för den etiska riktningensbestämningen och är viktigt för den fortsatta utvecklingen av marxismen.

Adler och den materialistiska historieuppfattningen

Några ord behöver sägas om Adlers sätt att förstå Marx. När Adler diskuterar vad han kallar för den sociala determinismen hos Marx betonar Adler att begrepp som produktivkrafter, produktionsätt, ekonomiska förhållanden och ekonomisk utveckling hos Marx har en omedelbar samhällelig betydelse. De är uttryck för tanken om den omedelbart för-samhälleligade och aktiva människan. Det som är viktigt för Adler är att hävda att Marx inte var någon materialist. Skälet till detta är, såvitt jag förstår Adler, att materialismen som världsåskådning ställer den metafysiska frågan om tingens väsen. Vetenskapen ställer inga sådana frågor utan utforskar lagar och sammanhang i de fenomen som framträder för vår erfarenhet. Adler slår fast att Marx inte var anhängare av någon ontologisk metafysisk materialism.

Adler fortsätter sin genomgång av Marx vetenskapliga uppfattning med att hävda att Marx' tänkande har haft samma metodologiska betydelse för humanvetenskaperna (Geisteswissenschaften) som Newton har haft för naturvetenskapen. Vidare var Marx' analyser av de ekonomiska fenomenen inriktade på att utveckla de tankemedel, som Adler uttrycker det, för att förstå de komplexa skeendena i deras formella lagbundenhet. Det var därför som värdeformen var kärnan i hans kritiska arbete.

⁵ Adler, *Marxismus und Ethik*, s. 145 i Adler, Max., *Marxistische Probleme*, Wien 1913

Det som Marx var ute efter att förstå var utvecklingen av den ekonomiska samhällsformationen som en naturhistorisk process, dvs den kapitalistiska produktionens naturlag. Utan att här ha möjlighet att gå närmare in på Adlers tolkning av Marx så kan det vara på sin plats att slå fast att för Adler fanns det ett nära samband mellan Marx' och Kants tänkande i det att båda menade att vetenskaplig erfarenhet krävde en handling från medvetandet, därför att det är först därigenom som den vetenskapliga erfarenheten kan komma till stånd.⁶

Samhällsvetenskapens kunskapskritik

Den grundläggande frågan för samhällsvetenskapens kunskapskritik är om och i så fall på vilket sätt som det sociala särskiljer sig som ett eget område för vetenskaplig kunskap. Adler konstaterar att människan är ett medvetet väsen och att detta innebär att hon är ett ändamålsättande väsen. Samtidigt är hon ett naturväsen som är underkastad naturens kausala sammanhang. Står man för nära en bomb som sprängs, flyger man i luften, oavsett vilket mål man sätter upp för sig eller samhället. Det är enbart människan av alla varelser som existerar inte bara som natur utan också som medvetande. Detta betyder att hon är underkastad en annan form av kausalitet. De kausalsammanhang, som Adler benämner dem, som går genom medvetandet, uppfattas som aktivitet och, lägger han till, aktiviteter är inriktade på ändamål.

Ändamålsättande är inget annat än kausalitet med den skillnaden att den är upplevd kausalitet. I likhet med det som i naturen uttrycks som ingen förändring utan orsak, måste vi i relation till människan formulera det som ingen handling utan ändamålsättande (*Zwecksetzung*). I och genom ändamålsättandet är människan ett handlande väsen.

Kärnan i den marxistiska historieuppfattningen är människans församhälleligande och detta församhälleligande består i en ständig spänning mellan förening och tvist. Motsvarande tes kan man finna hos Kant då denne hävdade att församhälleligandet av människan präglas av hennes osällskapliga sällskaplighet. Detta kan också uttryckas som så att människan, enligt Kant, har en böjelse till att göra motstånd mot samhället vilket hotar det samma, samtidigt som människan är social till sin natur. Detta är ett tema som framträder tydligt i Kants historiefilosofi, säger Adler.

⁶ Jag har här använt mig av följande text av Max Adler, *Marx als Denker*, publicerad första gången 1908 och i en omarbetad upplaga 1921. Den text jag använt publicerades 1972, Frankfurt am Main

Kant – samhällsvetare?

Det hör väl inte direkt till vanligheterna att göra Kant till samhällsvetare, även om det under efterkrigstiden har funnits många samhällsvetare och filosofer som har hämtat inspiration från Kants texter, jag nöjer mig med att nämna Rawls och Habermas.

Först några ord om Kants filosofi. Som bekant delade han upp sin filosofi i en teoretisk del och en praktisk, han gjorde det bland annat utifrån sin kritik av det rena förnuftet och av det praktiska förnuftet. Förutom denna grundläggande indelning skrev Kant också en tredje kritik, *Kritik av omdömeskraften*, där han diskuterade den estetiska omdömeskraften och den teleologiska. I det sistnämnda området innefattades en diskussion av ändamålsförklaringar. Vanligtvis räknas inte samhällsvetenskapen in i det område som den teoretiska filosofin täcker, inom dess fält ryms i första hand naturvetenskapen. Ja, inte ens hela den, då biologin inte hör hemma inom ramen för den typ av kausala förklaringar som vi i första hand förknippar med Newtons mekanik. Inom Kants praktiska filosofi ryms också två delar, dels etiken som uttalar sig om det onda och goda och dels den pragmatiska delen. I den sistnämnda delen ingår Kants antropologi liksom hans historiefilosofi och mer politiska traktater. Etiken ses som det kategoriska imperativets domän.

Vad är det då som Adler uppmärksammar hos Kant? Han hänvisar till Kants artikel *Idéer om en allmän historia utifrån världsmedborgerligt syfte*. Kant inleder denna skrift på följande sätt:

Det som man utifrån ett metafysiskt syfte kan göra sig ett begrepp om är *viljans frihet*: fenomenen är de samma, de mänskliga handlingarna, liksom varje annan naturbegivenhet, är bestämda genom allmänna naturlagar.⁷

Låt mig sortera upp denna mening. Den första delen utgör kärnan i Kants etik, nämligen att viljan är fri. Detta är inget som kan begripas utifrån någon empiri utan det är genom förnuftet som Kant menar sig ha nått fram till detta. Men, och det är bland annat detta som Adler tar fasta på, människans handlingar som fenomen är underkastade allmänna naturlagar.

Kant hoppas att om man studerar den mänskliga viljans frihet så kan man upptäcka någon form av regelbundenhet hos människans handling-

⁷ Kant, I., *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in Weltbürgerlich Absicht*, (1784) s 33 i Kant, I., *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik*, 1977 Suhrkamp tachenbuch, Wissenschaft (De texter som inte finns översatta till svenska har jag gjort egna översättningar av.)

ar som fenomen. Även om det gäller för den enskilde att hennes handlingar ses som regellösa utifrån sett, framträder ett mönster när man ser till hela mänsklighetens handlingar, nämligen en ständigt fortgående utveckling. Kant vill med sin skrift ge vissa ledtrådar till en historia som följer en bestämd plan hos naturen.

Det är här, bland annat, som Adler finner paralleller till den materialistiska historieuppfattningen.

Ett likartat resonemang från Kants sida möter vi i skriften *Om den eviga freden*. Där finner vi följande:

Det som borgar för att den eviga freden en gång kommer att bli verklighet är ytterst den stora konstnärinnan *naturen* själv (*natura daedala rerum*). Ty i dennas rent mekaniska utveckling framträder en målmedveten inriktning på att människorna skall nå ett tillstånd av samförstånd.⁸

Kant byggde i båda de här nämnda skrifterna upp sitt resonemang utifrån ett antal satser, som han sedan explicerade i sin text. En grundläggande tes i hans historiefilosofi är att varje varelse på denna jord utvecklar sina naturanlag fullständigt och ändamålsenligt. Detta gäller även människan, men hon skiljer sig från djuren däri att det då inte rör sig om den enskilde individen, som det gäller för djuren, utan om hela mänskligheten. Den avgörande skillnaden mellan människa och djur är att människan har ett förnuft, vilket gör det möjligt för henne att överskrida sina instinkter. Men förnuftet måste utvecklas och för att detta skall ske krävs ständiga försök att göra saker och ting -- trial and error skulle vi väl säga idag -- liksom att man som individ måste bli undervisad av andra människor. Detta tar tid vilket är förklaringen till att varje individ inte kan eller hinner utveckla sitt förnuft fullt ut, det tar helt enkelt för lång tid i relation till den tid som är utmätt för varje enskild människa.

Kant fortsätter sitt historiefilosofiska arbete med att hävda att naturen velat att människan skall utveckla sitt förnuft, fritt från instinkter. Utvecklingen kan, menar Kant, förefalla gåtfull men det är tack vare sitt förnuft som människan kan utvecklas. Varje individ är dödlig medan människosläktet är odödligt. Därför kan utvecklingen av mänsklighetens anlag ske fullständigt, men det tar som sagt sin lilla tid.

Det är dock den fjärde tesen hos Kant som Adler gärna uppehåller sig vid. Låt mig återigen citera Kant:

Det medel, som naturen betjänar sig av, för att bringa till stånd utvecklingen av alla hennes anlag, är själva antagonismen i sam-

8 Kant, I., *Om den eviga freden*, s. 73

hället, såvitt att denna dock till slut blir orsaken till en lagbunden ordning. Jag förstår här med antagonism människornas osällskapliga sällskaplighet; dvs själva böjelsen till att träda in i samhället, vilket dock är förbundet med ett genomgående motstånd, som ständigt hotar att dra isär detta samhälle. Anlaget till detta ligger uppenbarligen i den mänskliga naturen. Människan har en böjelse till att församhälleliga sig; eftersom hon i ett sådant tillstånd känner sig mer som människa, dvs utvecklar sina naturanlag.⁹

Men inte nog med detta, människan har en tendens att isolera sig, eftersom hon i sig påträffar den osällskapliga tendensen, vilket i sin tur betyder att hon vill se till att allt inriktas efter hennes vilja. När man försöker göra detta träffar man på motstånd, ett motstånd som man samtidigt själv också bjuder andra om man påtvingas något. Människan försöker genom *habegär, ärobegär* och *maktbegär* skaffa sig en ställning bland sina medmänniskor. Detta innebär samtidigt att de första stegen ut ur den råa kulturen tas och vidare att alla talanger utvecklas hos människan. Här innefattas också utvecklingen av hennes smak och hon lär sig under resans gång ett tänkesätt som gör det möjligt för henne att kunna göra moraliska skillnader. På så sätt kan man omvandla samhället till en moralisk helhet.

Kant sammanfattar sin tes som att människan vill endräkt medan naturen vill tvedräkt, dvs se till att konflikterna odlas.

Hur ska man kunna uppnå det goda samhället om historien ser ut på detta sätt? Det största problemet för människosläktet är att uppnå ett (med)borgerligt samhälle, som förvaltas genom en allmän rätt. Det är nödvändigt att utveckla ett samhälle där friheten står under yttre lagar. Den främsta uppgiften för mänskligheten blir då att inrätta en rättvis borgerlig författning.

Det känns lite konstigt att översätta *bürgerlich* med *borgerlig*. Ordet *bürgerlich* har mer konnotationer som vetter mot *medborgerlig* än mot det som vi idag lägger i ordet *borgerlig*. Utvecklingen under 18- och 1900-talen har förändrat samhällsstrukturen i grunden, vilket också avspeglas i hur vi talar om samhället, antingen som det var då eller som det framträder nu. Varför Kant lägger så stor vikt vid författningen blir klarare om man undersöker hans stora arbete om rätten. I ett arbete som publicerades 1793, *Sedernas metafysik*, använde Kant halva sitt omfattande arbete åt att diskutera rätten. Den andra halvan ägnades moraliska problem och en utredning om en dygdeetik.

Men även om Kant talar väl om den rättvisa författningen fortsätter han sjunga osällskaplighetens lov. Det är den som formar all konst och

9 Kant, I., *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in Weltbürgerlicher Absicht*, s. 392 i a.a.

kultur. Det är en svår uppgift som mänskligheten står inför, menar Kant. Han hävdar att människan måste ha en herre, en som kan bryta den egna viljan och tvinga henne att lyda en allmängiltig vilja. Den herre som Kant efterlyser är mänskligheten själv. Det förhåller sig så att var och en alltid missbrukar sin frihet om hon inte har någon över sig och som i enlighet med lagarna kan bruka våld. Detta betyder att det högsta överhuvudet måste vara en människa.

Människan har genom historiens gång blivit civiliserad och kultiverad. Men, säger Kant, hon har ännu inte lyckats bli moraliserad. Detta är nästa stora steg för mänskligheten.

Max Adler lyfter därtill fram en annan text av Kant, *Den eviga freden*,¹⁰ vilken han menar på ett tydligt sätt hör hemma i Kants praktiska filosofi. Det finns flera skäl för detta. För det första bygger budskapet i skriften på Kants tanke att man aldrig får behandla andra människor enbart som medel utan man måste alltid också behandla dem som mål i sig. För det andra utgår Kant från idén om ändamålets rike. Båda idéerna kräver för sitt genomförande att alla människor ingår i ett folkförbund, ett förbund som utesluter krig. Men inte nog med detta, skriften utgör samtidigt, enligt Adler, en del av Kants teoretiska filosofi, nämligen genom den historieuppfattning som han visar upp i denna skrift.

Påståendet kan förefalla förbryllande till en början. Adler argumenterar för sin ståndpunkt på så vis att kärnan i Kants historieuppfattning är att denne betraktar historien som en utvecklingsprocess, en utveckling som leder till en allt större samhällelig ordning och därtill till större frihet. Detta är en utveckling som inte har sin grund i förnuftet eller i moralen.

Adler skriver:

Det är grälens och stridens krafter, egoismen, kortfattat den osällskaplighet, som Kant benämner det, som är det som mest är det som rör människorna framåt.¹¹

Kant har visat hur varje form av osällskaplighet är förbunden med former av sällskaplighet, säger Adler, men föredrar själv att benämna sällskapligheten för ett församhälleligande. Den osällskapliga sällskapligheten är en antagonism som verkar under alla historiska skeenden. Och det är en antagonism som Marx sedan grundlagt sociologiskt. Människan är en varelse, enligt Kant, som inte tål sina medmänniskor men samtidigt inte kan vara utan dem.

10 För den som är intresserad av detta arbete av Kant finns en utmärkt studie av densamma som sätter i denna text i ett idéhistoriskt sammanhang och också undersöker dess verkningshistoria, se Lettevall, Rebecka, *En europeisk kosmopolit*. Stockholm 2001

11 Adler, M., *Kant und der ewige Friede*, s. 224 i Adler, M., *Kant und der Marxismus*

Den eviga freden, säger Adler, kan ses som ett nyktert övervägande över den samhälleliga kausala utvecklingen. För Kant rörde det sig i första hand inte om att en moralisk förbättring av människan skulle leda till den eviga freden, utan snarare om att visa hur man kan nyttja människans natur så att hon sätter sig själv under tvångslagar, för att på så vis uppnå den eviga freden.

Det kan kanske tyckas märkligt att hävda att den osällskapliga sällskapligheten hör hemma inom den teoretiska filosofins domäner, vilket Adler gör. Men jag tror att det finns en god tanke bakom, som åtminstone för mig har gjort Kants hänvisningar till naturen som verkande kraft i historien begripligare.

Kant hävdar i *Den eviga freden* att naturen kommer människan till hjälp för att nå den eviga freden, om den inte gjort det skulle den mänskliga viljan varit vanmäktig. Människan har till uppgift att ge staten en god organisation. Men hon behöver inte vara god för att vara en god medborgare. Kant är känd för att ha konstaterat att man även med ett folk av djävlar kan upprätta en god stat.

Det gäller att organisera en grupp av förnuftiga varelser, som för sin överlevnad kräver allmänna lagar, på ett sådant sätt, även om var och en i hemlighet strävar efter att undandra sig själv från dessa lagar, individernas *offentliga* uppförande blir sådant, att det inte spelar någon roll om de har dessa elakartade tankar, dvs baktankarna tar ut varandra. Detta problem måste vara möjligt att lösa eftersom det inte innefattar en moralisk förbättring av människorna.¹²

Därefter fortsätter Kant med att säga följande:

Vad som åsyftas är endast att skaffa sig kunskap om hur naturens mekanism skall appliceras på den motsättning, som ligger i människornas fientliga sinnelag, tvingar dem att underordna sig tvångslagar.¹³

Förnuftet kan, enligt Kant, ta denna naturmekanism i sin tjänst med syfte att rätten skall få det utrymme som krävs. Den goda författningen kommer inte till genom människornas moral utan tvärtom är det människornas moral som skapas genom författningen. Den borgerliga författningen, republikansk till sin karaktär, är garanten för en utveckling mot fredligare tider. Adler tolkar Kant som att det som Kant benämner republikansk författning är det samma som en demokratisk sådan. En tolkning som är tveklaktig, bland annat med tanke på Kants negativa uppfattning om de-

12 Kant, I., *Om den eviga freden*, s. 80

13 Kant, I., *Om den eviga freden*, s. 80

mokrati. Det som också är lite uppseendeväckande är att Kant inte lägger någon större vikt vid att människorna förbättras i moraliskt hänseende. Men för att reda ut innebörden i detta krävs större utrymme än vad som står till förfogande här.

Max Adler avviker från den vanliga läsningen av Kants historiesyn liksom genom sin tolkning av budskapet i *Den eviga freden*, därigenom att han ser den som en del av den teoretiska filosofins område och inte enbart som en del i den praktiska filosofin. Standardläsningen är att de båda här nämnda skrifterna ingår i Kants praktiska filosofi och kan sägas utgöra en del av hans antropologi.

Det är kanske begripligt utifrån ovanstående kortfattade genomgång av Kants historiesyn att Max Adler kunde finna vissa anknytningspunkter mellan Kant och Marx. En central utgångspunkt för Max Adlers förståelse av Kants filosofi var att dennes filosofi grundar allt vetande på erfarenheten. Kant visar hur det är möjligt genom att han påvisar att all erfarenhet förutsätter ett system av begrepp och åskådningsformer, dvs de tolv kategorierna och åskådningsformerna tid och rum. Den viktiga frågan för Kant för den teoretiska filosofins vidkommande var: Vad kan jag veta? Den motsvarande frågan inom den praktiska filosofins område var: Vad bör jag göra? Det är inom den praktiska filosofins område som görandet, viljandet och handlandet betraktas.

I en artikel, skriven 1904 till hundraårsdagen av Kants död, med titeln *Till minne av Immanuel Kant!* Påpekar Adler att för Kant var det inte individens medvetande som var utgångspunkten, i stället var det viljan, som betraktas som central för varje viljesubjekt. Viljans allmänna lagbundenhet kan bara framträda som ett bära i människors liv. Det finns ingen utomjordisk makt som styr, utan det rör sig enbart om mänskligt viljande. Kant hade en idé om en allmän lagstiftning för viljan, hävdar Adler, och menar att Kants idé innebar att man utifrån en inre och yttre fullkomlig statsförfattning, skulle kunna uppnå det enda tillståndet i vilken människan kan lyckats utveckla alla sina anlag.¹⁴ Den inre statsförfattningen i detta sammanhang syftar säkerligen på Kants etik.

14 Adler, M., *Immanuel Kant zum Gedächtnis*, (1904) s. 75 i Adler, Max., *Kant und der Marxismus*, Berlin 1925

Åter till Max Adler

Max Adler uppmärksammade inte bara hundraårsdagen sedan Kants död utan även 200-årsdagen av hans födelse. År 1924 skrev Adler en artikel som bar rubriken *Kant och sociologin*. I denna artikel hävdade Adler att den kantska kunskapskritiken inte bara innefattar naturvetenskapen utan den är giltig även för socialvetenskapen. Den kritik av förnuftet som Kant formulerade måste erkännas som ett påvisande av det mänskliga medvetandets samhällelighet.

Det finns, hävdar Adler med viss emfas, ett sociologiskt innehåll i Kants kunskapskritik. Detta formulerades inte explicit av Kant och det berodde helt enkelt på att det inte fanns någon utvecklad samhällsvetenskap under 1700-talet. Vetenskap var för Kant liktydigt med naturvetenskap och matematik. Det var först under 1800-talet, säger Adler, som grunden för samhällsvetenskapen lades genom Karl Marx' arbeten och dennes idéer om ett ekonomiskt församhälleligande.

Detta visar enligt Adler på storheten i Kants filosofi genom att den etablerar den kunskapskritiska grundvalen för vetenskapen inom dess två stora delar, naturvetenskap och samhällsvetenskap.

Det räcker dock inte bara med en läsning av Kant för att diskutera samspelet mellan Kant och Marx. Det har väl också framgått av det hittills sagda att det är den materialistiska historieuppfattningen som är kärnan för hur Max Adler uppfattar marxismen. Dessutom hävdar han att kärnpunkten i denna utgörs av samspelet mellan det materiella och det ideella.

Det var självklart för Max Adler att det som Marx och Engels benämnde det materiella är något annat än det materiella inom naturvetenskapen. För Marx och Engels syftar det materiella på människors ekonomiska relationer, dvs något materiellt som inte alls förekommer inom naturen, det materiella är, för att tala med Adler, något andligt. Såväl det materiella som det ideella ryms inom den materialistiska historieuppfattningen inom samma sfär, nämligen inom den psykiska sfären. Det ideellas avhängighet av det materiella inom den materialistiska historieuppfattningen betyder då att det rör sig om en form av psykisk relation till en annan. Detta leder till en annorlunda uppfattning om samspelet mellan basen och överbyggnaden inom den materialistiska historieuppfattningen.

Det som är centralt inom marxismen, hävdar Adler, är att den handlar om det sociala eller samhälleliga livet för människor. Samtidigt säger han lite överraskande att det sociala livet enbart kan finnas hos eller i den enskilda människan.

Det är inte samhället som är bärare av det sociala livet, utan det är bara den enskilda människan, visserligen bara den enskilda människa, som vi kan förstå henne idag: nämligen *som en enskild individ som samtidigt är församhälleligad* människa ...¹⁵

Människan är social, inte därför att hon lever i samhällen, utan därför att hon är omedelbart social i sitt självmedvetande. Det sociala finns i människan och detta uttrycks på ett talande sätt av Marx när han pratar om den församhälleligade människan. Människan har att verka inom de ramar som de mänskliga produktions- och levnadsförhållandena sätter. Adler frågar sig om det finns någon grundläggande lagbundenhet i människans psykiska natur. Hans svar är positivt, och han menar att kunskapskritiken redan har svarat jakande på denna fråga.

Den grundläggande lagbundenheten i det mänskliga livet är dess normmässighet, dvs dess inriktning mot ett översta enhetsmål. Adler slår fast att den formella allmängiltigheten hos normen är det kunskapskritiska uttrycket för dess sociala beskaffenhet.

Det sociala livet har en antagonistisk karaktär, vilket Kant har visat och att den medvetna riktningssivaren för vår andliga natur, dvs idéer om sanning, sedlighet, rätt och konst, är inget annat än formerna för den sociala självbevarelsen. De medel som går genom det som gäller för allt liv över huvud taget är de ändamålsenliga handlingarna, där arbetet är det som i första hand utgör denna ändamålsenlighet.

Denna inre lagbundenhet blir genom historiens lopp till en yttre kausalitet. Och, säger Adler, det är detta underbara band som förbinder världens värld med naturnödvändigheten, dvs det innebär att nödvändigheten i det sociala livet inte är en blind verkan utan är bestämd genom sina immanenta formella relationer att gå i en bestämd riktning.

Abstrakt så det förslår, kan man tycka. Adlers sätt att läsa Marx ger en möjlighet till tolkning av Kant som verkar ha gått många Kantläsare i vår egen samtid förbi.

Det jag har gjort i denna lilla text är att diskutera ett försök, Max Adlers försök, att visa på att det finns samband mellan Kant och Marx. Jag har i min tur använt mig av vissa av Adlers tolkningar av såväl Kant som Marx för att bättre förstå eller kanske snarare att öka min förståelse för vissa drag i Kants praktiska filosofi. Denna läsning har givit mig vissa insikter, som jag hoppats att jag åtminstone styckevis och delat har lyckats förmedla till eventuella läsare.

¹⁵ Adler, Max., *Das formalpsychische in historischen Materialismus*, s. 6 i Adler, Max., *Marxistische Probleme*, Wien 1913

Käll- och litteraturförteckning

- Adler, Max, *Immanuel Kant zum Gedächtnis!* (1904) i Kant und der Marxismus, Berlin 1925
- Adler, Max, *Marx als Denker*, (1908) i Adler, Max, *Marx und Engels als Denker*, Frankfurt am Main 1972
- Adler, Max, *Marxismus und Ethik*, i *Marxistische Probleme*. Wien 1913
- Adler, Max, *Das formalpsychische in historischen Materialismus*, i *Marxistische Probleme*, Wien 1913
- Adler, Max, *Kant und der ewige Friede*, (1924) i *Kant und der Marxismus*, Berlin 1925
- Kant, Immanuel, *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht (1784)* i Kant, Immanuel, *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik*, Frankfurt am Main 1972
- Kant, Immanuel, *Om den eviga freden (1795)*, Stockholm 1996
- Lettevall, Rebecka, *En europeisk kosmopolit*, Stockholm 2001
- Olausson, Lennart, *Demokrati och socialism. Austromarxismen under mellankrigstiden*, Lund 1987
- Pfabigan, Alfred, *Max Adler: eine politische Biographie*, Frankfurt 1982

Social Space and Life Patterns – A Sketch

Brian Roberts

Introduction

In the research and theorisation of individual lives through life history, narrative and other approaches, a necessary central focus has been on how conceptions of time (variations of past, present, future) are produced and applied in the telling of a life.¹ The study of lives has also usually focused on the employment of *metaphors* – by researchers using life history, life course, etc., or by drawing on individuals' own notions, such as street, voyage, etc. to describe their lives: both these uses tend towards linear notions of time and individual development. This article takes these central aspects of biographical research - individuals' and researchers' use of conceptions of metaphor and time - as a starting point to explore further connections between how individuals understand their changes in life and socio-spatial relations. Here are the complex daily spatial and directional patterns between contexts (home, work, leisure, shopping, etc.) as individuals choose or are restricted in taking this or that bearing, perhaps retracing and returning along their common 'routes'. It is argued that the use of metaphors relating to conceptions of space and time are devices that aid individuals make sense, attach and reaffirm symbols, meanings, etc. in their life undertakings and, thereby, importantly contribute to the ongoing formation of an idea of self. The article extends the attention to biographical researchers' own constructions to broader intellectual endeavour (using my own example) with reference to the formation of ideas around space and time in daily life.

While an increasing focus in life (and other) research has been paid to mobility (e.g. especially on migration), here the intention is to outline some preliminary notes on a micro spatialities of life in terms of *movement*: how we relate to the social world both in terms of its material actuality and understand or imagine it, by our everyday conceptual devices linked to spatial patterns (e.g. maze, corridor, etc.). In this article a micro spatial concentration and a notion of movement (in visual perception

1 See Brian Roberts, *Biographical Research*, Buckingham 2002; Brian Roberts, "Health Narratives, Time and Self-Images", *Social Theory & Health*, 2, May 2004, pp. 170-83.

and as in locomotion) will be added to the discussion of time in biographical study by recognising how individuals live lives and re-form the self in daily complex space-time configurations. In doing so, it coincides with recent important developments in research, especially the idea of the walking interview, that seek to describe individuals as in motion - moving, sensing, interpreting their lives in their shifts in everyday contexts and relations.² The article will also refer to a wide literature, particularly artistic works, practices and analysis to understand how we view – *frame* - the social world.³ In addition it will include an examination of the nature of intellectual life to explore how the social researcher also *observes* by *framing of time and space*. Examples of how space and time are interpreted will be taken from, a. the construction of biographical metaphors of space to conceive life and, b. how painting and photographic images are formed and interpreted. The intention is not to prioritise the visual, or give it as independent from other senses, but to recognise that in visual framing other senses and emotions are involved.

Social Space and Defining Life

In the social sciences how the social researcher, and more particularly, fieldworker or ethnographer, actually *observes* (and otherwise senses) the social world, and applies the ideational lenses we personally hold and adopt, has perhaps been relatively neglected in discussion of data collection and concept formation.⁴ In biographical research, in particular, while the necessary focus has been on the conceptions of those interviewed, there is an issue regarding how the researcher also perceives the social world. The approach taken here in questioning the origin of conceptualisation in biographical research is in part inspired by the portrayal or use of such devices as the *grid* in art (e.g. Nash, Mondrian, Cubism)

2 For the walking interview biographical method and discussion of mobility, sensing, interpreting, see, Maggie O'Neill and Brian Roberts, *Walking Methods: Research on the Move*, Abingdon 2019.

3 The idea of 'frame' has been very widely developed in social science to show the ways in which we understand the world in terms of political, religious or other beliefs, knowledge, etc. (c.f. Goffman, Bernstein) and particularly in communication theory: here, the emphasis is on visual spatial framing.

4 I am of course aware of the multiple forms of auto/ethnography, auto/biography, etc. and the researcher's personal life in research, see, Brian Roberts 2002; Brian Roberts, *Getting the Most Out of the Research Experience*, London 2007, and researchers' pre-allegiances to particular theorisation.

to observe and portray the social world.⁵ In fact, a number of geometric or topographical forms in everyday life, such as grid, and also labyrinth, maze, corridor, tunnel, etc. (all discussed later) are part of all our daily mental maps or *frames* that are used to give shape to our scenic vision and guide our biographical rehearsals for action as we plan our 'next steps'. They are embedded in how we understand our everyday existence – as biographical metaphors used to summarise and understand parts of our life, its changes in direction, or our life as a whole.

The chapter has an underlying theme, the daily practice of the intellectual life, including observation and the formation of ideas.⁶ Here there is the intention to show further the workings of intellectual life by giving some of the ideas or questions that have arisen for me in recent years which I have tried to pursue and connect. The discussion is quite *experimental* – attempting to start a particular analysis of the micro spatial construction of life: how we can understand our relationship to immediate space - a scene or specific location surrounding us - from a biographical sociological point of view, while necessarily making use of perspectives from other disciplines and fields, especially in artistic interpretation. Here we are concerned with the *routines* of everyday life – how individuals interpret and act in social space – from a micro sociology of everyday action.⁷

Intellectual Life and Social Space

The intellectual life of a social scientist is one of questioning and inquiring – a pursuit that has to do with *being*, self-knowledge and social understanding: it attempts to find something new, to see things differently. To be a social scientist as an intellectual is to have a vocation – not

5 Painters have used the grid to aid composition to replicate a scene or portrait; photographers can use a grid as a camera setting, overlaying a scene to conceive an image.

6 Brian Roberts, "Imaginative Inquiry and the Lives of Ideas", in Carl Fogel, Elizabeth Quinlan and Andrea Quinlan (eds.) *Imaginative Inquiry*, Palo Alto 2013, pp. 29-41; Brian Roberts, "Reflections on a Life in Social Science", i Mats Greiff och Roger Johansson (red.) *I Ständig Rörelse – mellan, arbete, kultur och didaktik. En vänbok till Lars Berggren*, Malmö 2016, pp. 154-69; Brian Roberts, "The (Re)formation of Auto/biography in Everyday Life", i Katarina Blennow, Pål Brunnström och David Örbring (red.) *En historiker korsar sitt spår: En vänbok till Roger Johansson om att lära sig av historien och lära ut historia*, Malmö 2019, pp. 145-58.

7 See the work of Goffman, Brian Roberts, *Micro Social Theory*, Basingstoke 2006, pp. 62-79.

simply an academic formal role: it is to be both *observer* and *thinker*, in an imaginative reflexive search. It is an awareness of personal boundaries met and overcome, and the wider social contours they represent. As Mills famously expressed, the ‘intellectual craftsman’ places his/her own biography within a relation between history and cultural/structural contexts.⁸ The social scientist is a student both of the everyday and wider and deeper structuring of society: with this ‘sociological imagination’ a more sophisticated appreciation of biographical positioning can be achieved of the researcher and researched. Sociological work is not simply a career but a quest within daily life itself.⁹ To assist in this activity, the intellectual social observer may carry a number of tools of this full-time trade – a bag for notebooks for ideas, observations, key quotes, pictures; pencils and pens; current reading (books, articles) and notes; a sketchbook; perhaps a camera; and, today, a small laptop and mobile phone: in all, a portable office to study on the move.¹⁰

My notebooks are commonly filled in with notions, themes and questions that arise or return to me repeatedly, at times such as frequenting restaurants, cafés, bars or other places, apart from of course, home on the sofa or at the kitchen table. In the last couple of years, for instance, these have included: How do we read a photograph – clockwise or more randomly?; What are the differences in the modes seeing – by looking, the gaze, the stare, the glance, etc.?; What did Shakespeare mean by ‘Life is like a walking shadow’ (Macbeth)?; Is research and life (as for Dickens) like a dream?; How can a photograph be both a reflection of reality and a preserved memory?; What if we have not only multiple selves according to context or relationships but also multiple timed selves – arising according to different forms of our consciousness and routine timings? I have also mused on why it is that certain images, concepts, research studies *attract* and keep my attention sometimes over an extended period. Is it because I often find it difficult to summarise such items, due to the to multiple ideas, meanings or perspectives that that they trigger in my mind?¹¹ Ideas it seems can invoke a feeling and a mystery that sometimes

8 C. Wright Mills, *The Sociological Imagination*, Harmondsworth 1970. His ideas have been very influential in biographical research.

9 See Roberts 2007, pp. 150-1.

10 Roberts 2016, pp. 158-9.

11 See, Roberts 2013; Roberts 2016 for the formation of (my) ideas. The café has been subject to much recent academic interest, e.g. Emma Felton, *Filtered*, Abingdon 2019; Hanna Jones, Sarah Neal, Giles Moran, Kieran Connell, Alan Cochrane and Katy Bennett, “Urban Multiculture and Everyday Encounters in Semi-Public, Franchised Café Spaces”,

defies simple definition which makes communicating them to an audience problematic: ideas can be elusive, nagging, bothering.¹²

Certain ideas, relevant to biographical research in particular, that keep returning to my notebook, include: the common notion of time as a series of moments in consciousness; and how descriptions and metaphors of space in life are constructed in time, memory, feeling.¹³ Here, in this article, something of these ideas around differing senses of *time, space and movement* are explored in relation to how they are embedded in our everyday experiences, and so connect to emotion, action, and social relations. It is argued that together conceptions of time, space and movement contribute to how we construct our daily life, our everyday activities and interaction, and importantly, how we form our biography. The idea of the *spatiality of life* has been the focus of these concerns – as in my recent writing on walking interview research in terms of the senses and space/time: here is a call for sociology of space on a micro-level that does not neglect its interrelations with other dimensions of action (e.g. the senses) and social relations.¹⁴

Intellectual endeavour in social science by thinking of the spatiality of life, and taking cues from artistic vision, has possible implications for how as social scientists we conceptualise the world and form our research approach. For instance, if we view our practice and writing by taking a lead from Cubism (Braque, Picasso, Gris) we see the world as multi-sided, requiring diverse perspectives to study it and shifting time parameters, as if moving round an object e.g. a sculpture, to view it, while also bringing the picture of the social world forward, as more immediate. For biographical research, the implication of this approach is that we *move* between different senses and dimensions of ourselves in time, even from moment

The Sociological Review, 63, 2015, pp. 644-61; Aksel Tjora and Graham Scambler (eds.), *Café Society* NY 2013. There is a notable tradition of intellectuals, artists, literary figures, etc. meeting in cafés, bars, restaurants, etc. (c.f. from frequenters of 18c and 19c coffee houses, to Picasso and his artist, poet, writer friends in cafés in early 20c Montmartre, and later, famously Left Bank Existentialists and others writing and debating their work, e.g. Sartre and de Beauvoir), see, Sarah Bakewell, *At the Existentialist Café*, London 2017; Agnès Poirier, *Left Bank: Art, Passion and the Rebirth of Paris, 1940-1950*, London 2018; John Richardson, *Picasso*, vol. 1, London 1991; Sue Roe, *In Montmartre*, London 2015; Sue Roe, *In Montparnasse*, London 2018. Over the years I have occasionally noticed academic co-authors citing in book prefaces the cafés, restaurants, etc. where they met to discuss work in hand.

12 c.f. Roberts 2016, pp. 159-60.

13 See, Roberts 2019, pp. 152-3.

14 O'Neill and Roberts 2019.

to moment. It is as if we configure life from an organising moving present but one which runs in conjunction with the formation of emerging pasts and futures¹⁵ As researchers, rather than a reliance on assumptions of linear time in research, study, and practice, in both the life accounts of respondents and in our own lives, instead here there is a realisation of observation and lived time as being multiple and in movement between *time directions*, as we move in immediate space and within change in the wider social world.

Biography and Spatial Patterns of Life – Labyrinth, Maze, Grid and other metaphorical devices.

As we move through our daily lives, in the home and garden, street, workplace or other institutional contexts, we are guided or constrained by the physical layout of our surroundings and even by public or other instructions that can determine, where, how often, and how far etc. we can venture.¹⁶ We rehearse our movement in the environment, we map and give meaning to our lives. As these mental maps are used in shaping our daily activities as we move, we travel according to our senses, memory, and mood, alongside our thoughts on present daily concerns. We can be said to have personal geographies, such as favourite routes, oft-taken journeys, etc. which may become part of long term memories. We also carry individual and cultural constructs of personal space or social distance – the degree to which in differing social circumstances we should remain physically separate and are able to observe and respond (verbally and non-verbally) accordingly. In our movement in the spatial arenas we usually encounter, we normally act relatively uncritically, routinely, but we still do consider surrounding space to some extent: we monitor others and the near objects as we manoeuvre around, while being aware of social rituals and prescriptions. These differing environmental scenes (in material, shape, décor, etc.) which we inhabit and that host social interaction with others can affect our outlook and mood. We daily move through certain shapes as ‘social containers’ for interaction – the room, the passage, etc. that restrict our outer vision: it is within these social arenas that much of social life, and self-formation and presentation, takes place.¹⁷

15 For a discussion of the present, see George H. Mead, *The Philosophy of the Present*, Chicago 2002, pp. 57-9.

16 As in the current international health and associated socio-economic crisis.

17 For ritual and self-presentation in social life, see Goffman in Roberts, 2006, pp. 62-79.

When individuals give accounts of their lives or part of it, they usually refer to particular contexts that were important, have special meaning, a place (city, town, neighbourhood), or space, (a home, building, workplace, park) within which activities bring back significant memories. For instance, in walking interview research a person may walk a current familiar route visiting locations (encompassing a city block, a certain street, bar or restaurant, public garden, canal path, etc.) that give meaning to their routines and life. It may be that a particular location (e.g. a garden) reminds them of a former time in a space or place – through a visual image, or a pattern, that also brings the recovery of other sensual memories, a time which to some extent is thereby relived.¹⁸ When individuals summarise these ‘moving’ (in space and emotion) experiences, often the life account produced is conceived through metaphors relevant to these spaces (and places) and ‘life travel’ between them.

The urban environment can sometimes seem complicated and confusing, even similar to a *labyrinth or maze*, features commonly found in large ornamental gardens. These are two closely related physical forms whose characteristics are often used interchangeably. They may be distinguished, by the labyrinth referring to a puzzle of hedges with dead-ends and double-backs and so on, with an internal final destination, whereas the maze has a more regular pattern with the way to the centre and back often being quite clear.¹⁹ The labyrinth or maze can produce a disorientation, just as in the anxieties of life generally, that a way out may not be found. In an unfamiliar maze-like or labyrinthine neighbourhood or area, a similar feeling of estrangement and closure can be experienced. On the other hand, these environments, again as in life more broadly, may add a sense of exploration to the frisson of uncertainty.

The maze and labyrinth have a close cousin – the *grid*, which can also be observed within garden design, and in planting, trellising, brickwork, paths, etc. The grid is historically longstanding in street layout (e.g. in ancient Roman towns).²⁰ In city walking, paradoxically, the grid, gives both

18 See O’Neill and Roberts 2019, pp. 184-209.

19 O’Neill and Roberts 2019, pp. 193-4. The recent increasing popularity of the labyrinth and maze as garden features has coincided with a rising interest in their history, including in myth and religious examples, and their use as a metaphor of life, see, Charlotte Higgins, *Red Thread: On Mazes and Labyrinths*, London 2018. The labyrinth, maze, and associated (double) spiral, wheel or ring, are ancient mythical symbols that represented life, death and rebirth, see Robert Graves, *The White Goddess*, London 1961.

20 The grid can be seen in rows and ranks of seating in workplaces, refectories, bars and restaurants, buses, etc. and has a history in terms of layout for examinations and military assembly – and surveillance, see Michel Foucault, *Discipline and Punish: The*

the certainty of form with the potential confusion of repetition with each corner appearing similar (a feeling reduced when streets are numbered – 1st, 2nd, 3rd Avenue etc.). A grid is also a mapping device to give or find a location, and an aid, a plan or record of a walk (and with locative media other information about passing features, as well as distance, speed, etc. of a journey can be added). It can also be associated with the biographical research plotting of an autobiography or biography, perhaps as a graph of life – the evaluative ups and downs of experiences, passing of events, relative importance of increasing age, career, family phases, etc. Interestingly, the grid has also been a supporting element of much drawing and painting, as a device to scale and trace a seen subject (individual or landscape) onto paper or canvass (or to compose a scene in photography). Importantly, as in for example Nash, Mondrian and Cubism, grids can be applied to express depth, volume and multiple perspectives - giving perceptions of three dimensions and time, just as a life and experience is multifaced in direction and composition.

While we often understand our lives in a seemingly linear fashion by summarising metaphors such as path, journey, etc, in detailed description our told life accounts are more like mappings of multiple shifts, blockages, and choices, etc. as within the intricacies of maze, labyrinth or grid. In fact, this greater complexity may be indicated by respondents - in life as 'Going back to base' as a return to a starting point, or 'Going around the block' as a repetition – or the whole of a life's changes as in 'Turning of corners', 'Taking new directions at signposts', etc. So, finer interpretive detail, for routes through spaces and relationships, such as career, health, places lived in, may emerge in the fuller life telling. A more complex, less linear metaphor, possibly such as labyrinth, maze, grid, may also arise and be used to summarise part of or the whole life. We often simplify our life accounts in metaphors to attempt coherence and consistency, and possibly, attempt control in the face of contingency. Whether simply linear or more complex, spatial metaphors of life are engaged with time in outlining the movement of an individual during life.

We may sometimes resist the constraints on life's choices and non-conform, do the unexpected, etc., diverge from an expected linear path, just as in art and literature there is a tradition through Surrealism, Situationism to later associated movements an intention to disrupt the regularities and conformity of everyday society. This tradition led some artists and writers, as in taking walking as an artistic practice, not to follow the urban pattern that is laid out but to contemplate different directions, a

Birth of the Prison, Harmondsworth 1991.

more haphazard, contingent, and unexpected route – to drift. In fact, there is a long history of social reformers, literary observers, urban sociologists (e.g. Chicago School), social documentarists, street photographers, urban explorers, and walking artists, perambulating through the urban streets and commenting and analysing their experiences. Often, they drew attention to the layout and topography of the city streets frequently pointing to its non-grid structure (e.g. as in London), using terms such as labyrinth or maze in trying to make sense of the developing city, and perhaps their own lives and life itself.²¹ Again, in life accounts we may simplify by using linear metaphors such as river or journey but when more fully examined told accounts may give more sophisticated spatial metaphors, to represent the multiple zig-zags, double backings, taking the unknown courses across boundaries, turning unexpectedly, as if meandering across city blocks.

Other spatial patterns can be added here, that may also originate in such experienced realities due to garden design, urban street layout, etc. and aid our interpretation of routine lived spatial life and biographical construction. Certain spatial forms provide metaphors of life that either enable *transitions* or announce *boundaries*: for instance, tunnel, bridge, fence, door, etc. While these are initially single and linear, when multiple they provide intricate spatial devices in biographical construction. The labyrinth and maze have features of the *tunnel*, their sides may be high and their sides narrowly apart, having the partial effect of a roof due to some restriction on light. The idea of the tunnel has a wide popular everyday resonance, as in attribution of ‘tunnel vision’, as set on one outcome, one way of doing things, or ‘Light at the end of the tunnel’, some signs of hope after a period of trauma or uncertainty – perhaps referring to a course of an illness being endured, with again hope of emergence into a brighter, open world of new opportunity and wider horizon. Life itself may be viewed as a tunnel, a single track without much respite, or being set on an ultimate goal. A tunnel can be part of a spatial network with other tunnels, it also has various older cousins as in the cave system, the overgrown paths through a forest of trees - complexities of routes which have similarities with the grid-tunnel effect of high rise buildings. Life may also appear to be one or more *corridors* – passing various features along its length - which can invoke drama, trepidation, and a particular kind of coercion;

21 See, O’Neill and Roberts 2019, pp. 49-51, 57, see also Geoff Dyer, *The Ongoing Moment*, London 2005; Lauren Elkin, *Flâneuse: Women Walk the City in Paris*, New York, Tokyo, London 2017; William Stott, *Documentary Expression and Thirties America*, Oxford 1973.

unsurprisingly, therefore, corridors, feature strongly in literature, film and art.²² Individuals may use these spatial patterns of transition and boundary as devices in their biographical construction to account for closing or opening opportunities and choices, secrets and mysteries. *Doors*, for instance, are very symbolic of life as one or more entrances (to something new, unknown) and exits (as forced, or new starts); as presenting various challenges and obstacles: 'Doors opened for me' or 'Doors closed in front of me'. A *fence* may also be applied to mental as well as physical restraint and exclusion ('Feeling fenced in'; 'Like jumping a fence'). Life can seem to be a series of fences (or hoops) around a course. Topographical features such as *valley*, *mountain*, *river* also commonly offer similar spatial metaphors for life reflecting trials or impediments faced and overcome.²³

These various metaphors are not merely *spatial* they also imply *time*: in accounting for our past, our current situation, our life in general. They are functional in picturing oneself as in the future, in some role, etc. as extending or beyond the current grid, door or fence, beyond present physical and mental boundaries that surround us into another position, other moments, and new possible self-definition. While life summaries using spatial patterns have to do with direction, choice, confusion or foreboding, challenge, uplift and resolution, etc. and so we recognise time, we do not know our life's actual ending. A life metaphor is always provisional, we usually do not know for sure the answer to the question, 'What is to come soon, or later'.

New computer technologies add another dimension to our use of spatial patterning in life. In the computer worlds of gaming, enhanced and virtual realities, the devices of maze, labyrinth, grid, corridors, tunnel, doors, fence, etc. are to be found and add new interactive features to our everyday activity and reality. However, it is important to recognise that the screen does not simply take over our sense of reality and who we are – we are not simply immersed in the screen, but it becomes part of our daily experiences within our broader conception of our life and as involved in the formation self-identity(ies), and social relations.²⁴

The increasing challenge to biographical research is to describe how we order and give meaning to our twists and turns in life through our na-

22 Roger Luckhurst, *Corridors: Passages to Modernity*, London 2019; Kate Marshall, *Corridor: Media Architectures in American Fiction*, Minneapolis 2013. Kinds of theatre have moved audiences through a building, its corridors, rooms, etc. to witness drama.

23 Other common topographical metaphors in biography are, sea, stream.

24 See Amelia Jones, *Self/Image: Technology, Representation and the Contemporary Subject*, Abingdon 2006.

vigation of spatial contexts and *directions of time*. Here space (as a scene around the individual) is to be regarded as not only material but sensual and imaginative, and set in time. Our experience of space is formed biographically and culturally within the impact and interaction of the senses. In short, we have a repertoire of templates for space, metaphorical devices – with expectations of objects, shapes, sound, colour, mood, etc. based on experience and memory as we negotiate through the routines of daily life. Again, while we have summary notions to describe our general life or aspects of it such as our family, educational, career or experience as expressed simply as line, (e.g. ‘Towing the line’); there are more fully spatial ones such as a square (e.g. ‘Back to square one’), ring (e.g. ‘Going round in a ring’). The ‘turns’ in life may be even more elaborately expressed by respondents in such terms as a maze, labyrinth, grid, or network of tunnels or corridors where life is conceived as a series of manoeuvres, divergences, and intricacies. Spatial metaphors give ways of seeing, or mental maps – incised into our biographies, in the course of *daily experience* and in the formation of the auto/biographical self. These are not simply stand-alone visual *frames* through which we use to understand scenes and life but connect to emotional, moral and strategic action and are informed by mutual interaction with others.²⁵

Spatial Patterns and Reading Images

For over ten years, I have been interested in the practice of intellectual or artistic life - as in the formation of ideas and tools of work e.g. writing thoughts in notebooks at home and elsewhere (as earlier); the idea of the artist’s studio; and more latterly walking as an art practice and medium for biographical interviews.²⁶ These concerns have coincided with my thoughts on spatial and time dynamics in painting and photography and the possible linkage with biographical research. I have wondered (like many others) if pictures can ‘talk’, and how they invoke feelings, affect us emotionally. These questions were enhanced by my taking photographs as a hobby, visiting exhibitions, and attending photographic societies where each week members’ images are judged or visiting photograph-

25 These spatial entities have a long history: the precursors of the corridor, tunnel, labyrinth or maze, grid, etc. may even reside in early human lives in forests or caves, leaving perhaps a deep cultural psychic legacy in individual and collective consciousness, see Luckhurst 2019; Marshall 2013; David Lewis-Williams, *Mind in the Cave: Consciousness and the Origins of Art*, London 2002.

26 See, O’Neill and Roberts, 2019; Roberts 2016; Brian Roberts, “Photographic Portraits: Narrative and Memory”, *FQS: Forum – Qualitative Social Research/Sozialforschung*, 12:2, Art. 6, 2011a.

ers (often professionals) show and talk about their work. A rising interest with meaning of images has been fostered by my reading on art and photography, including the study of the field of iconography and the wider use of signs, messages and symbols (the symbolic meaning of colour, clothes, animals, birds, flowers, etc.) in pictures.²⁷ More specifically I have studied and attended series of talks on classical portraits and their interpretation, stimulated not merely by them as historical and contemporary representations of hierarchy and status, but of the import of expression of pose or gaze taken. After observing that political leaders and religious figures are often depicted looking up to the top left (to the viewer) of a painting or photograph, I began to query the various (other) directions of the head and eyes in portraits.²⁸ This led me to consider more systematically what inclinations by a subject's head/eyes to the corners of a picture, and full face or to the left and right side, may indicate, in terms of time, space and movement, and disposition.

In 'reading' a photograph or painting we are drawn to its prominent features and try to make sense of its related elements, to form a pattern of interpretation. The movement of the viewer's eye around a picture is part of an attempt to establish a summary or story of what it is showing. Of course, the more complex a picture, the more we may appreciate it less; we may find it increasingly confusing, unless we are used to viewing such pictures and obtained some pre-experience or expertise that provides a framework for understanding. Pictures not only resonate, 'speak' to the viewer, by inducing feeling, sounds, even smell but also relay a structure of spatial relationships or patterns between subject matter - people, objects, landscape - so enhancing the appreciative power of the image. Pictures can be read in numerous ways, including as narrative, conflict, opposition, domesticity, tradition, record, etc. or representing genres, such as gothic, romantic, modernist (e.g. surrealist) conceptions of the social world.²⁹ The images we view, construct and hold - including in our social media and from those de-

27 Jean Chevalier and Alain Gheerbrant, *Dictionary of Symbols*, London 1966; Robin Cormack, *Icons*, 2nd edit London 2014; Robin Cormack, *Byzantine Art*, 2nd edit., Oxford 2018; James Hall, *Dictionary of Subjects and Symbols in Art*, London 1996; Dyer 2005.

28 Here 'portrait' is being used not only for a single head and shoulders picture, but also where some or all of the body is given - the 'portrait figure', and for individuals in a picture scene with others. However, the prime analysis here, is not on body position or gesture. I am not trained in the analysis of pictures, but I am aware that a wide range of areas can possibly be involved in analysing portraits, groups of figures, scenes: history of art and art criticism, study of iconography (Russian, Byzantine, Greek) and art signs and symbols; communication theory (analysis of face and bodily behaviour), photography history and analysis; psychology of art and perception; neuroscience; structuralism and semiotics; gender, sexuality and other cultural theories; class and marginality.

29 Alberto Manguel, *Reading Pictures: A History of Love and Hate*, London 2001.

rived from wider culture - are frames on the world and give ways we interpret, understand and respond to it, and so, influencing how we live, 'view' the actions, moods and intentions of others, and how society functions.

How do artists and photographers see the world – and learn to picture it within the mind as well as with the brush and camera? There are pre-sight assumptions of what will be found, and anticipation of what may be revealed. Photographers and painters make their preparations to be equipped for the picture to be undertaken, anticipating conditions of the day, and the paints, settings and techniques needed.³⁰ It is sometimes said that because they already have a painting or photograph in mind, artists only await the real example (or perhaps seek to redo something similar again where the previous effort did not quite succeed). In a similar way, as social scientists, we make preparations and draw on a variety of (our) existing perspectives on social life (including from the humanities and elsewhere, even outside academia); some we feel more attuned to than others.³¹ So, artists and social scientists (and as 'ordinary' individuals) carry social and practical perspectives, and assumptions of the social world, including meanings attached to their spatial mappings. As biographical researchers we may draw upon our reserves of intellectual knowledge and practice even when during life we take part in something as mundane as walking a familiar route or sitting in a restaurant. Even the experience of such ordinary circumstances can raise deeper questions relevant to the formation of the auto/biographical self, social realities and consciousness. In our everyday working we can all become aware of moving between differing pasts, presents, and futures, senses, and associated images of locations. Indeed, there are moments in walking, a meal out, or writing or reading at home when memories of space and place come to mind. On occasion in having such thoughts I have felt as if in an artistic studio, but one for the creation and re-view of life's spatial patterns in time, including within my own auto/biography.³²

30 This preparation can now be very elaborate with landscape photographers consulting localised weather, tide and other data to assess likely conditions to obtain the pictures they hope for.

31 See, Severyn T. Bruyn, *The Human Perspective in Sociology*, Englewood-Cliffs 1966, pp. 89-124.

32 On a much broader scale Chicago School sociologists Small and Park thought of the city as a social laboratory in advocating the observation of its cultural diversity. While Chicago sociologists put forward the spatial idea of concentric rings of city development, they also advocated studying the various immigrant and other neighbourhood social worlds, see James F. Short (ed.) *The Social Fabric of the Metropolis*, Chicago 1971. A particular Chicagoan interest was on migration, marginality and the individual life history, perhaps reflecting changes in their own lives, see Paul J. Baker, "The Life Histories of W. I.

A recurring topic in my recent notebooks is meanings given in portraits – how is meaning attached to such images. Below is an attempt to show how space and time can be represented in portraits in painting and photographs.

Time and Portraiture in a painting or photograph

A particular subject(s) as single person portrait, or as part of a group of individuals in a wider scene, may have combined eye and head direction broadly within one of the following Time Directions (as seen from the viewer's position looking at the picture).³³

To TOP LEFT of picture	CENTRE UP	To TOP RIGHT of picture
1 <i>Future</i> Eyes/Head Up Left	2 <i>Future within present</i> Eyes/Head Up	3 <i>Future towards past</i> Eyes/Head Up Right
4 <i>Present towards future</i> Eyes/Head to Left side	5 <i>Present – the now</i> Eyes/Head Forward	6 <i>Present towards past</i> Eyes/Head to Right side
7 <i>Past towards future</i> Eyes/Head Down Left	8 <i>Past within present</i> Eyes/Head Down	9 <i>Past</i> Eyes/Head Down Right
To BOTTOM LEFT of picture	CENTRE DOWN	To BOTTOM RIGHT of picture

Coda:

Time Directions, e.g. Past within the present etc. above are related to the same orientation of eyes and head together. Each time direction can be associated with expression of character and feeling, i.e. regret, hope, etc.

1 *Future*: the eyes and head are angled to top left (from viewer); Character as unknown, towards a new personal or social state, transcendence, anticipation i.e. of a political/religious goal. 2 *Future within the present*: the

Thomas and Robert E. Park, *American Journal of Sociology*, 79:2, 1973, pp. 243-60.

33 I have developed notions of Past-Present-Future in various ways elsewhere, e.g. Roberts 2004; Brian Roberts, "Interpreting Photographic Portraits: Autobiography, Time Perspectives and Two School Photographs", *FQS: Forum – Qualitative Social Research/Sozialforschung*, 12:2, Art 25, 2011b. For wider views of narrative and oral history visual analysis of autobiography, biography and portraiture, see Jens Brockmeier, "From the End to the Beginning: Retrospective Teleology in Autobiography", in Jens Brockmeier and Donal Carbaugh (eds.) *Narrative and Identity*, Philadelphia 2001; Alexandra Freund and Alistair Thomson (eds.), *Oral History and Photography*, NY 2011; Catherine K. Riessman, *Narrative Analysis for the Human Sciences*, London 2008, pp. 142-82; Roberts 2011a. For a discussion of the genesis of the self as from the vantage of the present, see Mead 2002, pp. 57-9.

eyes and head are directly upwards (from viewer); Character as emergent, contemplative. 3 *Future towards the past*: the eyes and head are angled to top right (from viewer); Character is biased to former personal or social state; reflective, abstract thought.

4 *Present towards the future*: the eyes and head are turned left (from viewer); Character – as unchanged, accepting, continuity. 5 *Present*: the eyes and head are direct (to viewer); Character is focused on the now, immediacy. 6 *Present towards the past*: the eyes and head are turned right (from viewer); Character – attempting to preserve previous life.

7 *Past towards the future*: the eyes and head are angled down left (from viewer); Character as to come again, renew, foretelling; hope or fear. 8 *Past within the present*: the eyes and head are directly downwards (from viewer); Character as backward looking, reverie or regret of the past. 9 *Past*: the eyes and head are angled down right (from viewer); Character as being not renewed, fatalism, finality, stasis.³⁴

We seem to be particularly adept at recognising faces and reading emotions (although there may be specific differences here, across individuals and according to age or other factors). The positions of a head and eyes carry various meanings. The eyes can express a range of moods: anger, boredom, surprise, shame – according to eye focus, openness and movement. Widening eyes may show fear, or eyes down denote submission, passivity. Blinking or wide eyes may be due to surprise.³⁵ When eyes are narrowed as if to be peering, an intensity is given to the particular time direction. However, personalities may differ on the use and meaning of their eye movement.³⁶ There can also be cultural differences in use of

34 These head/eyes directions of a portrait are commonly to some extent angled (or full face) towards the viewer's position (or present) or turning away back from the viewer to a previous present of the subject and scene. It is often argued that the photograph is a relic of a past moment in the form of (perhaps now dead) person (or a scene), a record of a moment once in a present. But a photograph may also foretell facially the future of the person (or scene), show something of what they will become, a future – as well as taking on new meanings in the current present - just as a painted portrait can give an insight into person's later visage (and maybe fate).

35 See, Ruth Finnegan, *Communicating: The Multiple Modes of Human Interaction*, London 2002, pp. 100-1.

36 Here, there are issues (historically and culturally changing) of pose conventions in photography and painting, including the instructions by photographer and painter, and the subject's own requests. In the study of portraits there has been much discussion on why a subject's pose is facing to viewers' left or right – is it due to painters' left or right handedness or direction of the working light, contemporary cultural preferences (e.g. a bias for showing more the right side of face), the subject's wish to display their more attractive 'better side', the operation of different sides of the brain, etc. in the act of painting

eyes/head and other features: it may not be acceptable, for instance, to appear to look directly or stare at another (especially to someone in authority). The *tilt* of the head to one side may also be used to communicate feeling (i.e. coyness or questioning). A tilt of the head by an imaged subject (or by the viewer of a photograph or picture) can also be to see something better – as if to look around an object, bring focus to establish pattern or meaning or, even, to attempt a different perspective.³⁷ The angle and incline of head and eyes, of course, are used in conjunction with movement in other elements of the face - eyebrows, mouth, cheeks, and nose, e.g. as in an inquiring frown.

Although often containing seemingly static spatial relations of figures, paintings and photographs as capturing a moment can represent *movement* and time in space in a number of ways. In photography, movement can be inferred by blurring, produced by a shift by the camera or by a subject, or in overlaying, repeated images. In portraits where the head and the eyes are mis-aligned i.e. not in the same plane/direction, it can be argued, that movement and space is suggested. For instance, where the head is pointed down to the left and eyes up in some direction a movement may be implied from the former to the latter (i.e. assuming that usually where the eyes look the head will move next). Whole figures, of course, can also be portrayed in movement, in gesture, walking or running, while expressing various emotions or purposes – as we, the viewer, anticipate their movement into space within (or out of) the frame.³⁸ *Perspectives* in pictures can also imply movement in space and, thereby, time: a single linear perspective (as to an horizon) gives linear-time movement (to the past or future); whereas, if (say) the figures are only at the front of the

or photography, etc. Cross-cultural differences on meanings of right and left would require the diagram above to be modified. Symbolic meanings of the colour and presence of an item in paintings may also vary culturally and over time, see, Chevalier and Gheerbrant 1966; Hall 1996.

37 Eye movements can be indicative of emotion but also of an eye conditions or type of illness.

38 Judges of photographic competitions I have attended for over ten years often have a rule that a moving figure should have space 'to move into' and not be going out of edge of the frame. It seems (at least from my observation) more common for figures in movement in printed and exhibited photographs to do so from (viewer's) right – and as if from standing? A figure's body may also be fully towards us or to various degrees turning their back away left or right, as if in movement or about to move, towards the rear of the scene (or partially turned away while maybe facially looking over a shoulder towards us or in some other direction).

picture (more like in drama) then a more present orientation is suggested. If there are multiple viewing perspectives given (as in early classical painting and in Cubism), differing time perspectives are involved, the viewer being able to follow various viewpoint lines, or as if the gaze 'moves' around the object(s).³⁹ Interestingly, the direct full face portrait can not only bring the subject strongly towards our (the viewer's) present space, but a possible disorientation in the viewer – the feeling of looking into a mirror and not recognising oneself.⁴⁰

Colours also appear to induce movement when viewing an image, in that some colours are perceived as recessionary, while others come forward (in covering a space, figure, building, etc.). Blocks of different colours can, thereby, create a three dimensional (volume) effect by procession and recession (c.f. Mondrian): colours can also have an effect on each other when in conjunction – appearing to merge. As some colours appear to make subjects closer to the viewer, while others to further away, a time dimension is added by enhancing space and depth in the image. In addition, there are longstanding discussions within art, science, etc. on how we may associate colours according to geometrical form (c.f. Goethe, Kandinsky), say yellow associated with a square, triangle, etc. and also with differing moods (e.g. optimism).⁴¹

Time directions in portraiture of an individual (or in several in a picture) and associated movement, space, perspective, colour – change a flat surface into three dimensions. As we look, we attempt to understand the picture's elements within these parameters, the routes of our interpretative gaze perhaps making three dimensional patterns (c.f. as if 3D grid, maze, etc.). The viewer attempts to understand this viewing patterning drawing on personal and cultural framings and give an account (a nar-

39 On perspective in pictures, see Margaret Livingstone, *Vision in Art: The Biology of Seeing*, NY 2014; David Hockney and Martin Gayford, *A History of Pictures: From Cave to Computer Screen*, London 2016. Differing artistic and literary genres in relation to imagery can also involve time: for instance, gothic images can include a number of devices to suggest the past such as an overall darkened surface and shadows, old staircases, white clothed figures, and statues, etc.

40 It may also seem to the viewer that both she/he and the subject see each other's previous presents reflecting back behind each other as if in a succession of mirrors. Is this effect now being achieved by seemingly present moment to moment selfie making and sharing by mobile devices?

41 For the history and science of colour see Alexandra Loske, *Colours: A Visual History*, London 2019; Livingstone 2014. The links between colour and mood is of interest to psychology and interior design. Here, there is also the question of synaesthesia – links between the senses.

rative, etc.), perhaps paralleling what we attempt in routine observation in daily life.⁴² The above schema is very provisional, it not expected that every portrait painting or photograph, or one with various individuals in a setting, match the analysis, which I have pushed perhaps to the explanatory limit. But I believe discussion of spatial relations, time and perspective in portraits is an important part of the power of imagery we see in daily scenes, including on screens on mobile devices, TV and computer.

The Frame and Everyday Observation

The narratives of life we hold include image memories, which emerge in recall or in seeing photographs (e.g. selfies) and paintings and are part of a record we review of our past. Today, the taking of photographs by smart phone is a ubiquitous practice, merging into ongoing perceptions of our surroundings and social life. In the small stories we make in daily living and about main areas of life generally, we often use spatial (including topographical) references and metaphors (street, square/block, hill, river, etc.) to describe what we are doing and how we come to be who we are. As images are more and more embedded in our daily interactions, how we *frame* or interpret them and act accordingly becomes an increasingly important question.⁴³

The framing of our observation of the world by our assumptions, meanings, devices can be like a seeing as if via a mirror (reflecting), a window (seeing through), a gauze or frosted glass (restricted view). The frame responds to an image (a daily scene, a photograph, a painting), leading to our attention, our interpretation and our 'resolution' by attaching meaning, informing how we interpret and act (c.f. Mead on the social act).⁴⁴ The frames we hold as spatial patterns or metaphors like grid, a tunnel, etc. attempt to make sense and account for life. They form part of our

42 I agree with Susan Lindholm's comment here regarding "the significance of historical framings. The way one could or was/is 'supposed' to look in a photograph depends on when (historical and locational context) and by whom a picture was/is taken. In this way, we can also use source criticism when working with paintings/photographs". (Personal communication).

43 A key question of the schema above is the degree to which we are consciously *aware* of the differing elements, biological, personal, cultural, in the framing of vision in viewing and making paintings, drawings and photographs, in seeing screens, and in daily scenes, in terms of time, space, movement, perspective, colour and its relation with other senses, and mood.

44 For Mead on the social act, the self and time, see, Mead 2002, pp. 183-98

personal geographies or attachment to place and space and contribute to our recipes for everyday living.⁴⁵

In summary, we form our biographies to some extent through spatial observations and expectations which provide descriptions and metaphors for understanding experience and our life. Thus, we review, monitor and rehearse the direction of our lives *in space* sometimes as a single line, sometimes in more detail as a more complicated series of turns, sometimes from many perspectives. The daily use of socio-spatial patterns in biography and space-time in appreciation of pictures may seem two rather different activities but they both involve spatial awareness and observation and connection to the senses, feeling and formation of being; they contribute to how we interpret scenes and social situations. We move in biographical formation in multiple time directions between the past, present and future and in space: a complex of shifts in consciousness, including memory, feeling, and associated personal geographies in the construction of lived life and being.

Concluding Remarks – the Socio-spatial Patterning of Life

As a sketch of the spatial construction of life I am aware that what has been presented can only be tentative – it reflects not merely the limitations of my knowledge of the diverse practices and disciplines (e.g. in art) that are potentially relevant but contains lines of argument that are not fully developed or connected, or need inclusion.⁴⁶ Nevertheless, it tries to contribute to an area of relative neglect in biographical sociology – how we relate to the immediate socio-physical environment by attention to processes of interpretation in our socio-spatial framing of social life. In outlining some of the spatial dimensions in life formation, describing both how we use, understand, and depict spaces, including in paintings and photographs, I have also brought the discussion within the everyday practice of intellectual inquiry. Biographical researchers have tended to echo the often li-

45 Stanley Cohen and Laurie Taylor, *Escape Attempts*, Harmondsworth 1971.

46 A fuller discussion of portraiture in painting and photography requires attention to social differences in representation and viewing in terms of gender, sexuality, ethnicity, class, disability and cross-cultural and historical perspectives – and the portrayal of the body. For a recent study of gender, sexuality and the body, and including portraiture, see Elizabeth Otto and Patrick Rössler (eds.), *Bauhaus Bodies*, NY 2019. Interest in imagery in the social sciences re-emerged with the rise of visual anthropology in the 1980s. However, the use of images in conjunction with text in research must be clear – are they supportive, illustrative or have some degree of independence of text in terms of meaning.

near time metaphors (e.g. journey, river) by respondents in summarising their life, with essentially linear theoretical models of life course, life history, life line, etc. However, social observers have often used more complex ideas (e.g. maze, labyrinth) to comprehend their experiences of (urban) space. Perhaps these notions, encompassing differing conceptions of direction and time in spatial patterning (multiple routes and turns in corridors, tunnels, or through doors, etc.) would serve biographical research by giving more sophisticated theoretical spatial and time constructs for considering of the individual subject's (and researcher's) life. While much of the discussion here has been towards visual understanding, some connection with other sensual dimensions has been noted: the intertwining of the senses in how we act should not be ignored. I realise I have provided perhaps an initial sketch, an unfinished picture of the spatialities of life but it may contribute to further work on how we see act our small scenes and form our spatial-biographical appreciation of life.

References

- Baker, Paul J. "The Life Histories of W. I. Thomas and Robert E. Park", *American Journal of Sociology*, (79)2 1973, pp. 243-60.
- Bakewell, Sarah, *At the Existentialist Café*, London 2017.
- Brockmeier, Jens, "From the End to the Beginning: Retrospective Teleology in Autobiography", in Jens Brockmeier and Donal Carbaugh (eds) *Narrative and Identity: Studies in Autobiography, Self and Culture*, Philadelphia 2001, pp. 247-80.
- Bruyn, Severyn T., *The Human Perspective in Sociology*, Englewood-Cliffs., NJ 1966.
- Chevalier, Jean and Gheerbrant, Alain, *Dictionary of Symbols* (translated by John Buchanan-Brown), London 1996.
- Cohen, Stanley and Taylor, Laurie, *Escape Attempts: The Theory and Practice of Resistance in Everyday Life*, Harmondsworth 1971
- Cormack, Robin, *Icons*, 2nd edition, London 2014.
- Cormack, Robin, *Byzantine Art*, 2nd edition, Oxford 2018.
- Dyer, Geoff, *The Ongoing Moment*, London 2005.
- Elkin, Lauren, *Flâneuse: Women Walk the City in Paris, New York, Tokyo, Venice and London*, London 2017.
- Felton, Emma, *Filtered: The Café and the 21st Century City*, Abingdon 2019.
- Finnegan, Ruth, *Communicating: The Multiple Modes of Human Interconnection*, London 2002.

- Foucault, Michel, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Harmondsworth 1991.
- Freund, Alexandra and Thomson, Alistair (eds.), *Oral History and Photography*. NY 2011.
- Graves, Robert, *The White Goddess: A Historical Grammar of Poetic Myth*, London 1961.
- Hall, James, *Dictionary of Subjects and Symbols in Art*, (revised edition), London 1996.
- Higgins, Charlotte, *Red Thread: On Mazes and Labyrinths*, London 2018.
- Hockney, David and Gayford, Martin, *A History of Pictures: From the Cave to the Computer Screen*, London 2016.
- Jones, Amelia, *Self/Image: Technology, Representation and the Contemporary Subject*, Abingdon 2006.
- Jones, Hannah, Neal, Sarah, Moran, Giles, Connell, Kieran, Cochrane, Allan, and Bennett, Katy, "Urban Multiculture and Everyday Encounters in Semi-Public, Franchised Café Spaces", *The Sociological Review*, 63(3), 2015, pp. 644-61.
- Lewis-Williams, David, *Mind in the Cave: Consciousness and the Origins of Art*, London 2002.
- Livingstone, Margaret, *Vision and Art: The Biology of Seeing*, NY 2014.
- Loske, Alexandra, *Colours: A Visual History*, London 2019.
- Luckhurst, Roger, *Corridors: Passages of Modernity*, London 2019.
- Manguel, Alberto, *Reading Pictures: A History of Love and Hate*, London 2001.
- Marshall, Kate, *Corridor: Media Architectures in American Fiction*, Minneapolis 2013.
- Mead, George H., *The Philosophy of the Present*, Chicago 2002.
- Mills, C. Wright, *The Sociological Imagination*, Harmondsworth 1970.
- O'Neill, Maggie and Roberts, Brian, *Walking Methods: Research on the Move*, Abingdon 2019.
- Otto, Elizabeth and Rössler, Patrick (eds.), *Bauhaus Bodies: Gender, Sexuality and Body Culture in Modernism's Legendary Art School*, NY 2019.
- Poirier, Agnès, *Left Bank: Art, Passion and the Rebirth of Paris, 1940-1950*, London 2018.
- Richardson, John, *A Life of Picasso: Volume 1: 1881-1906*, London 1991.
- Riessman, Catherine K., *Narrative Analysis for the Human Sciences*, London 2008.
- Roberts, Brian, *Biographical Research*, Buckingham 2002.
- Roberts, Brian, "Health Narratives, Time and Self-Images", *Social Theory*

- and Health*, 2: May, 2004, pp. 170-83.
- Roberts, Brian, *Micro Social Theory*, Basingstoke 2006.
- Roberts, Brian, *Getting the Most Out of the Research Experience: What Every Researcher Needs to Know*, London 2007.
- Roberts, Brian, "Photographic Portraits: Narrative and Memory", *FQS: Forum – Qualitative Social Research/ Sozialforschung*, 12(2), Art. 6, 2011a.
- Roberts, Brian, "Interpreting Photographic Portraits: Autobiography, Time Perspectives and Two School Photographs", *FQS: Forum – Qualitative Social Research/ Sozialforschung* 12(2), Art. 25, 2011b.
- Roberts, Brian, "Imaginative Inquiry and the Lives of Ideas", in Carl Fogel, Elizabeth Quinlan and Andrea Quinlan (eds.), *Imaginative Inquiry*, Palo Alto 2013, pp. 29-41.
- Roberts, Brian, "Reflections on a Life in Social Science", i Mats Greiff och Roger Johansson (red.), *I Ständig Rörelse – mellan, arbete, kultur och didaktik, En vänbok till Lars Berggren*, Malmö 2016, pp. 154-69.
- Roberts, Brian, "The (Re)formation of Auto/biography in Everyday Life", i Katarina Blennow, Pål Brunnström och David Örbring (red.), *En historiker korsar sitt spår: En vänbok till Roger Johansson om att lära sig av historien och lära ut historia*, Malmö 2019, pp. 145-58.
- Roe, Sue, *In Montmartre: Picasso, Matisse and Modernism in Paris 1900-1910*, London 2015.
- Roe, Sue, *In Montparnasse: The Emergence of Surrealism in Paris, from Duchamp to Dalí*, London 2018.
- Short, James, F. (ed.), *The Social Fabric of the Metropolis*, Chicago 1971
- Stott, William, *Documentary Expression in Thirties America*, Oxford 1973.
- Tjora, Aksel and Scambler, Graham (eds.), *Café Society*, NY 2013.

Resa i mayalandskap. Om motstånd, varaktighet och förändring utifrån nedslag i Chilam Balam-böckerna och Prins Wilhelms expedition 1920

Bodil Liljefors Persson

”The prophecy of Chilam Balam, the singer, [jaguarprofeten, min anmärkning] of Cabal-chen, Mani.

On <the day> 13 Ahau the katun will end in the time of the Itzá, in the time of Tanchah

<Mayapan>, lord. There is the sign of Hunab-ku on high. The raised wooden standard

shall come. It shall be displayed to the world, that the world may be enlightened, lord.

/.../ A new day shall dawn in the north, in the west. /.../ Our elder brother comes, <oh> men of Tantun. Receive your guests, the bearded men, the men of the east, the bearers of the sign of God, lord.

/.../ The First Tree of the World is restored; it is displayed to the world. This is the sign of Hunab-ku on high. Worship it, Itzá. You shall worship today his sign on high.

/.../ Believe in my word itself, I am Chilam Balam, and I have interpreted the entire message of the true God <of> the world; it is heard in every part of the world, lord, the word of God, the Lord of heaven and earth.”¹

”Cortez’ kyrka är av allt att döma det enda minnet på ön [Cozumel, min anmärkning] efter den spanska erövringens dagar. Däremot finns flera spår av den äldre Mayakulturen. Under ett av våra många strövtåg i det inre av ön kommo vi helt oförmodat på lämningarna av det, som tydligen en gång varit en liten stad eller ett samhälle.

¹ Ralph L. Roys, *The Book of Chilam Balam of Chumayel*, 1933, s.96-97.

I en nyligen utförd röjning lågo en del ruiner av typiska mayabyggnader och toppiga gravkullar. De voro alla mycket illa medfarna. Den största, som indianerna kallade 'kyrkan', låg av-sides på en upphöjning med tydliga spår av ringmur omkring. På två tredjedelar av väggens höjd löpte en enkel dekorativ fris. Byggnaden var så pass väl bibehållen att man kunde taga sig in genom en smal öppning. Där fanns dock intet annat än nakna väggar och hundratals flädermöss, vika flögo fridstöraren i ansiktet. /.../ I ett av de mindre templen fanns ännu offeraltaret kvar: en låg upphöjning av hård stampad lera eller möjligen lös murbruksblandning invid ena långväggen, omgiven av släta kantställda stenar och belägen mitt emot ingången. På golvet låg en större nyckelhålsformad sten, antagligen ett ornament, som suttit över dörren. Vi grävde igenom och undersökte rummet, varvid en del ben- och krukskärvor kommo i dagen.”²

Inledning

Denna ”resa i mayalandskap” är en berättelse med fokus på motstånd, varaktighet och religiös förändring och bygger på läsning, tolkning och analys av texter, ikonografi och ritualer från olika perioder i mayas historia. Ovanstående citat är nedslag i två olika källor från olika tidsperioder för att exemplifiera hur motstånd, varaktighet och förändring beskrivs i källmaterialet. Vad kan vi som utomstående läsare/resenärer/forskare förstå om mayas historia och religion utifrån de olika källor som finns från den klassiska perioden, i texter från kolonialtiden och från mer nutida antropologiska studier? Varför reste den svenske prins Wilhelm till mayaområdet och vad tillför den etnografiska samling som finns från den resa expeditionen gjorde till Karibien år 1920? I detta kapitel berörs såväl religiös förändring och rebelliska profeters motstånd som muntlig historia och historieskrivning underifrån.³

Syftet med denna text är att skriva fram en berättelse om mayas historia och religion med särskilt fokus på motstånd, varaktighet och religiös förändring över tid utifrån ett underlag bestående av några texter skrivna och traderade av mayafolket samt delar av innehållet i Prins Wilhelms samling från expeditionen 1920 tillsammans med resultat från fältarbeten från 2015-2019.

2 Wilhelm, *Mellan två kontinenter: Anteckningar från en resa i Centralamerika 1920*, Stockholm 1920, s.113-114.

3 Stuart Hall, “The West and the Rest—Discourse and Power”. In: *Formations of Modernity*, I Stuart Hall & Bram Gieben (red.) Cambridge 1992, s. 275-332.

Jaguarprofetens arv – texter, trosföreställningar och religiös praktik

En central del av källmaterialet här utgörs av de så kallade Chilam Balam-böckerna, jaguarprofetens böcker, som är nedtecknade på yukatekiskt mayaspråk men med latinska bokstäver från den tidigkoloniala perioden på Yukatanhalvön i Mexiko. De har fått sitt namn efter en profet, Chilam Balam, jaguarprofeten eller profeten Balam vilket betyder jaguar, som levde i staden Mani på Yukatan vid 1500-talets början, och vars namn har fått ge upphov till en samling så kallade Chilam Balam-böcker. Det finns också likheter mellan delar av dessa texter och inskriptioner om historiska händelser från klassiska perioden, 250 –100-talet e.v.t.⁴

Det finns idag ett tiotal olika manuskript till dessa så kallade Chilam Balamböcker kvar, men man känner till namnet på 18 olika sådana böcker, och de har fått namn efter den by eller stad där de förvarades, till exempel Chilam Balamboken från byn Chumayel eller Chilam Balamboken från byn Kaua. Innehållet i dessa manuskript är mångfacetterat och ibland svår-förståeligt, och bland annat återfinns texter som återger myter, ritualer, geopolitiskt innehåll, historiska avsnitt, profetior, medicinska ritualer, astronomiska iakttagelser, kalendrar, bibliskt material samt texter influerade av europeiskt tankegods på olika sätt.⁵ Tillsammans med andra tidigkoloniala texter som till exempel *Rituals of the Bacabs* och biskop de Landas *Relación de las cosas de Yucatan*, som bland annat innehåller recept för etnomedicinska botandekurer, ritualer samt skildringar av vardagslivet under den tidigkoloniala tiden, samt andra historiska och geopolitiska krönikor utgör Chilam Balamböckerna de viktigaste källorna till vår kunskap om mayas historia och religion från den tidigkoloniala perioden.⁶

Det finns också fyra hieroglyfmanuskript kvar, nämligen *Codex Dresden*, *Codex Paris*, *Codex Madrid* och *Grolier Codex*.⁷ Dessa manuskript härrör från den efterklassiska perioden från 1200-talet och framåt och tillsammans med arkeologiskt material från den klassiska perioden 250-950-talet och framåt lämnar de mycket information om framför allt elitens liv. Detta förspanska material berörs ytterst lite i detta kapitel dock.

4 Bodil Liljefors Persson, *The Legacy of the Jaguar Prophet – An Exploration of Yucatec Maya Religion and Historiography*, Lund 2000.

5 Liljefors Persson, (Lund 2000).

6 Ramón Arzápalo, *El Ritual de los Bacabes*. [Bacab-ritualerna], Mexico 1987; Tozzer, Alfred M. (red.) *Landa's Relacion de las Cosas de Yucatan: A Translation*. Harvard University, Cambridge 1941.

7 Gabrielle Vail, "The Maya Codices", 2006:35:497-519; Stephen D. Houston & Takeshi Inomata, *The Classic Maya*, Cambridge University Press, New York 2009.

Under de tre senaste decennierna har tvärvetenskapliga forskningsframgångar lett till att forskare idag kan tyda cirka 90% av alla kända hieroglyfinskriptioner och ikonografiska motiv, och därmed finns mycket information om hur människorna i de övre samhällsskikten levde i förkolumbisk/förspansk tid. Kunskapen om hur elitfamiljerna levde i den klassiska perioden har ökat markant och därmed också kunskapen om den religiösa praktiken. Likaså har närläsningar och nyöversättningar av såväl de ovan nämnda texterna skrivna på mayaspråk från tidigkolonial tid som texter författade av den spanska koloniala administrationen under kolonialperioden lett till mer nyanserad kunskap om hur olika mayatalande grupper levde under mötet med kolonialism och kristendom från 1500-talets början och framåt.⁸ Framgångar i forskningen kring epigrafi och ikonografi har lett till ny förståelse för den klassiska mayareligionen och för hur den förändrades under kolonialtiden och framåt.⁹ Nytolkningar av såväl äldre texter som nyfunna texter i arkiv har ökat förståelsen för hur den kristna missionen fortlöpte och hur den traditionella mayareligionen och den katolska kristendomen har mötts och blandats allt sedan 1500-talets början.¹⁰ Därmed kan vi också studera hur religionen har förändrats och formats till de religiösa uttryck vi finner i nutida mayareligiositet. Katolicism i mayaområdet idag skiljer sig från katolicism i andra delar av världen, bland annat så att helgonkulten har förändrats och helgonen ges en annorlunda ställning i den religiösa praktiken, där de kan identifieras med gudomligheter från den klassiska religionen.¹¹

8 Grant D. Jones *Anthropology and History in Yucatan*, University of Texas Press, Austin 1992; Ruth Gubler and David Bolles, *The Book of Chilam Balam of Na: Facsimile, Translation, and Edited Text*, Lancaster 2000; Lorraine Williams-Beck, Bodil Liljefors Persson & Armando Anaya Hernandez, *Back to the Future for Predicting the Past: Cuchcabal–Batabil–Cuchteel and May ritual. Political Structures across Archaeological Landscapes in Ethnohistoric Texts, and through Cosmological Time. Contributions in New World Archaeology, Special Issue Maya Political Relations and Strategies, 2012 4: 251–278*; Robert Redfield & Alfonso Villa Rojas *Chan Kom- A Maya Village*, The University of Chicago Press, Chicago (1934) 1962; William Hanks, “Authenticity and Ambivalence in the Text: A Colonial Maya Case”, 1986, 3(4): 721–744.

9 Stephen D. Houston & Inomata Takeshi, *The Classic Maya*, Cambridge University Press, New York 2009; Karl Taube, “Flower Mountain: Concepts of Life, Beauty, and Paradise Among the Classic Maya” 2004, *Res 45*: 69–98; Linda Scheele, Peter Mathews, Justin Kerr & Macduff Everton, *The Code of Kings: The Language of seven sacred Maya Temples and Tombs*, New York 1998.

10 María de Guadalupe Suárez Castro, *El Chilam Balam de Tekax. Análisis etnohistórico, [Chilam Balamboken från Tekax. Etnohistorisk analys]* México: Instituto Nacional de Antropología e Historia, Dirección de Etnohistoria, Colección Etnohistoria: Serie Logos, (Mexico City 2017).

11 Redfield & Villa Rojas, 1962.

Trosföreställningar och religiös praktik – varaktighet och förändring

Det som kan kallas mayas andliga landskap omfattade i den klassiska perioden såväl naturen i sin helhet med berg, dalar, sjöar och floder som städer med alla tempelbyggnader, bollplaner och andra byggnader och hus. Fortfarande finns denna trosföreställning om ett andligt landskap där världen anses helig och allt i den fyllt med andlig kraft och energi. Vid vissa särskilda punkter i världen är den heliga kraften särskilt koncentrerad, till exempel i grottor och berg, *witz*, och i vatten, vilket gör just sådana platser särskilt lämpliga för utövandet av ritualer. Enligt mayas kosmologi anses detta andliga landskap ha planlagts av gudarna i den mytiska urtid då kosmos skapades.¹²

Centralt i den klassiska mayakosmologin är uppfattningen att världen orienterades efter de fyra kardinalpunkter, som symboliskt i skapelseberättelser avbildas med ett träd och en fågel sittandes i dess krona i fyra olika färger som representerar de olika väderstrecken; rött för öster, gult för söder, svart för väster och vitt för norr. I mitten tänkte man sig att ett evigt grönt träd stod som en *axis mundi*, världsaxel, som förbinder himmel och underjord. Detta världsträd kallas *Wacah Chan*, himmelsträdet, eller *Imix Yax Che*, det första eller det grönbå trädet. I ikonografiska motiv är världsträdet en vanlig symbol, och det har föreslagits att en anledning till att kristna trosföreställningar relativt snabbt accepterades i vissa grupperingar kan bero på att korset som symbol hade stora likheter med världsträdets avbildningar i ikonografin och dess centrala roll i den förspanska kosmologin.

Dessa träd symboliserade världen genom de fyra kardinalpunkterna och i ritualer som beskrivs i *Chilam Balamböckerna* restes symboler för gudarna i de fyra riktningarna liksom vid vägarna in till en by som också motsvarade kardinalpunkterna. Detta illustreras också i citatet i inledningen till detta kapitel där korset som symbol för den ende guden, *Hunab-ku*, liknas vid det första världsträdet som beskrivs i skapelseberättelsen ovan.¹³ Korset

12 Houston & Inomata, 2009; Vail, 2006; Taube, 2004; Scheele, Mathews, Kerr & Everton, 1998; Williams Beck, Lorraine et al (2012); Liljefors Persson, Bodil, "Ualhi Imix Che tu Chumuc' Cosmology, Ritual and the Power of Place in Yucatec Maya (Con-)Texts." I *Ecology, Power, and Religion in Maya Landscapes*, I Christian Isendahl & Bodil Liljefors Persson, Markt Schwaben 2011a, s. 145–158; Bodil Liljefors Persson, "Zu uinal, zihci kin u kaba, zihci can y luum'. Memory, Place and Ritual in Yucatec Maya (Con-)Texts. *Acta Americana—Journal of the Swedish American Society* (2011b) 18(1–2) s. 199–213.

13 Reginald Eugene Craine & Carl Reindorp, *The Codex Pérez and the Book of Chilam*

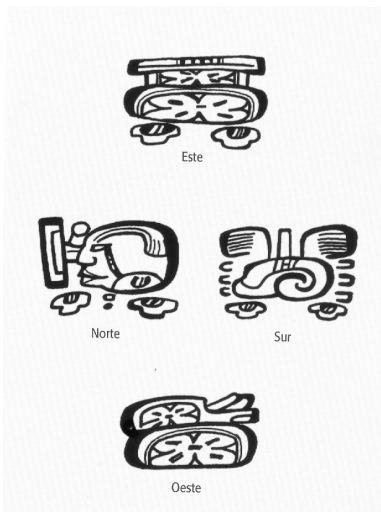

Bild 1. De fyra kardinalpunkterna. (Skiss av Nikolai Grube använd här med tillstånd, publicerat i Grube, Nikolai, *Maya Gottkönige im Regenwald*, s, 289 Tandem Verlag, GmbH: Hf Ullmann 2006/2007).

har en stark symbolisk ställning än idag och vid infarterna till vissa mindre städer och byar på Yukatanhalvön står kors iklädda vackert svept tyg eller iklädda den traditionella klädedräkten för kvinnor, *huipil*. I de traditionella kyrkorna syns också ofta kors iklädda denna klädedräkt.¹⁴ I Chilam Balam-böckerna från Chumayel och Tizimin finns detaljerade skildringar av hur världen skapades och ringades in av dessa världsträd i kardinalpunkterna.¹⁵ Här berättas också om olika maträtter, växter och örter som behandlas på olika sätt i samband med att världen skapas. Dessa beskrivningar liknar de förberedelser som görs vid dukning av de altare som är centrala i flera av de ritualer som genomförs än idag i stora delar av Yukatanhalvön.¹⁶

Denna symbolik med de fyra kardinalpunkterna som ringar in världen, kosmos, och de olika maträtterna, växterna och örterna, finner vi

Balam of Mani. University of Oklahoma Press, Norman 1979; Mundro S. Edmonson, *The Ancient Future of the Itzá: The Book of Chilam Balam of Tizimin*, University of Texas Press, Austin 1981; Ralph L. Roys, *The Book of Chilam Balam of Chumayel*. University of Oklahoma Press, Norman 1967[1933]; Liljefors Persson, 2000.

14 Bodil Liljefors Persson, opublicerade fältanteckningar från november-december 2018 och juni-juli 2019.

15 Se t.ex. Roys, 1933; Edmonson, 1981; Liljefors Persson, 2000; 2009; 2012.

16 Redfield & Villa Rojas, 1962; Liljefors Persson, 2018, 2019; Gubler & Bolles, 2000.

således i de agrara ritualer som fortfarande praktiseras. Vanligtvis genomför man dessa på en särskild plats i naturen eller vid majsfälten där man bygger upp ett altare och placerar lövklädda grenar i varje hörn på bordet/altaret och sedan dukar man upp dryckes- och matoffer i form av atole, majsöl, och tamales eller tortillas som offras och intas i en gemensam måltid. En tolkning av detta är att skapelsemyterna i Chilam Balamböckerna kan sägas utgöra en modellbeskrivning av hur de agrara ritualerna kan framföras, och vi kan fortfarande idag se denna struktur upprepas som ett grundmönster i alla de agrara ritualer som fortfarande praktiseras på Yukatan.¹⁷

Schamanism och religiös praktik för kropp och själ

I mer än 1500 år har shamaner varit de mest centrala religiösa specialisterna på Yukatan och spelar fortfarande en viktig roll i mayafolkens vardagliga liv. De utför olika ritualer som är nödvändiga för att kunna leva ett bra och balanserat liv och bedriva ett gott jordbruk i samspel med gudarna. De anlitas också ofta för att bota vissa sjukdomar till exempel de sjukdomar som orsakats av ”onda vindar” eller av ”onda ögat”.¹⁸ Andra fysiska sjukdomar kan orsakas av att det råder obalans mellan kategorierna ”varm” och ”kall” och det är schamanen som har kunskap om hur detta kan botas, till exempel genom åderlätning eller genom en offerritual där man offrar någon maträtt eller dryck. Den traditionella medicinska kunskapen bygger på mayas kosmologi och kontakten med den andliga världen. Man har en holistisk syn på kroppen och hälsa är beroende av balans mellan kropp och själ. På Yukatan finns både manliga och kvinnliga schamaner, *hmenoob* respektive *xmenoob*, men majoriteten av schamaner är män. *Hmenoob* översätts med ”görare”, eller ”en som gör något”.

Den vanligaste typen av ritualer som utförs av en *hmen* är en välsignelse, *santiguar*, som genomförs antingen i förebyggande syfte eller för att bota sjukdomar orsakade av ”onda vindar”. En *hmen* har som sina vanli-

17 Bruce Love, *Yucatec Maya Ritual: A Diachronic Perspective*, PhD dissertation. (Los Angeles 1986); Liljefors Persson (2000; 2009; 2014 och 2015)

18 Javier, Hirose Lopez, *Suhuy Máak. Las Concepciones sobre el Cuerpo y la Persona entre los Mayas de la Region de los Chenes*, San Fransisco de Campeche 2015; Ruth Gubler & David Bolles, *The Book of Chilam Balam of Na: Facsimile, Translation, and Edited Text*. Lancaster 2000; Ruth Gubler, ”Continuity vs. Change in Traditional Yucatec Curing Practices: A Tradition in Crisis”. *Acta Americana, Revista de la Sociedad Sueca de Americanistas*, Uppsala 2005, 13 (1-2) s. 34-54.; Hanks, 1986; 1990; Redfield & Villa Rojas, 1962.

gaste uppgifter att utföra de olika agrara ritualerna i samband med sådd och skörd, och att bota sjukdomar eller att utföra divinationer av olika slag. Vidare måste en *hmen* ha fått rätt utbildning i konsten att använda sina *zaztunoob*, heliga kristaller, för att kunna utföra divinationer och ställa diagnos eller sia om framtiden för den klient som söker hjälp hos schamanen. Det finns många exempel på medicinska ritualer återgivna i de olika *Chilam Balam*-böckerna och i den samling ritualtexter som kallas *Rituales de los Bacabes* som anses ha sitt ursprung från 1700-talet.¹⁹

Prins Wilhelm och den svenska expedition till Karibien 1920 – några nedslag

Prins Wilhelm av Sverige (1884–1965) var hertig av Södermanland och bland mycket annat intresserad av arkeologi. I januari 1920 lämnade prins Wilhelm och hans resesällskap Sverige för en resa med Johnsonlinjens fartyg *Kronprinsessan Margareta* till Centralamerika.

Resan till Centralamerika 1920.

11 januari (Söndag)

Kl 7 f.m. kastade M/S Kronprinsessan Margareta loss från kajen i Göteborg & styrde till sjöss. Färden hade begynn!

I två dagar hade expeditionen legat i Gbg & väntat på fartyget som blivit försenat av den häftiga stormen den 8-9. Medlemmarna, som embarkerade, voro utom undertecknad, följande: lektor Hemmendorff, direktör R Olsson från Skandinavisk filmcentral samt löjtnant Birger af Sandeberg. Färden går direkt till Belize i Brittiska Honduras. På vägen plockas ingenjör Åke Sjögren upp i Torquay.²⁰

Under resans gång blev både löjtnant af Sandeberg och prins Wilhelm svårt sjuka i malaria och behandlades inlagda på ett sjukhus i närheten av staden Quirigua i Honduras. Lektor Hemmendorff insjuknade tidigt under resan och fick lämna expeditionen och resa hem till Sverige. Professor Hartman som skulle ha anslutit till sällskapet i Belize och leda de arkeologiska utgrävningarna fick förhinder "...genom en serie oförutsedda

19 Arzapalo 1987; Gubler & Bolles, 2000; Gubler, 2005; Ruth Gubler, *Ritos agrícolas y ceremonias curativas en Yucatan*, Universidad Nacional Autónoma de México, Gobierno del Estado de Yucatan, Izamal 2017; Hanks, 1990, Liljefors Persson, 2000; 2005; 2011 a; 2011 b.

20 Prins Wilhelms dagbok från 1920, dagboksanteckningar från Prins Wilhelms samling, Bernadottebiblioteket, Kungliga slottet, Stockholm.

motigheter...” och kunde således inte delta varför expeditionen fick ”... huvudsakligen inriktas på förarbeten samt erhålla sådana upplysningar och knyta sådana förbindelser, vilka kunde lända efterkommande landsmän och forskare till gagn.”²¹ Hela resan är beskriven i reseskildringen *Mellan två kontinenter* som publicerades 1921. Målet för expeditionen var att undersöka mayakulturens lämningar. Förutom bokens detaljerade skildringar av vardagslivet för människor de mötte och av de arkeologiska orter de besökte längs Yukatanhalvöns östkust får läsaren också ta del av fotografier från resan. Dessutom skildras några intensiva dagar i april då revolutionen i Guatemala bröt ut och dåvarande presidenten Cabrera störtades från makten och efterträddes av president Hurera.²²

Resans första anhalt var S:t Barthélemy, en av öarna i Antillerna, och som från år 1784 var en svensk koloni innan den återlämnades till Frankrike år 1877. Därefter gick resan vidare till Brittiska Honduras, nuvarande Belize, längs Yukatanhalvöns östkust och därifrån till en vistelse på ön Cozumel samt tillbaks igen med några olika anhalter längs halvöns karibiska östkust vidare ner till Honduras och till Guatemala.

Som förberedelse inför resan hade prins Wilhelm fått information från Riksmuseum i Stockholm och rådgjort med Alfred Maudslay från London som var ”...en av experterna i gammal centralamerikansk kultur”.²³ Det bestämdes att expeditionen främst skulle inrikta sig på att komma till ruin-staden Tuloom som ännu inte var så känd och inte heller särskilt arkeologiskt väldokumenterad. Detta berodde ”...dels på dess ödsliga läge, dels på de i omnejden boende indianernas föga pålitliga sinnelag. Endast ett fåtal forskare ha varit där.”²⁴

Andra minnesmärken och städer från den förspanska tiden var mer kända och noggrant kartlagda av engelsmän och amerikanare. Man skulle försöka fotografera och utföra mätningar samt skissa av freskmålningar som riskerade att förstöras och därmed inte kunna dokumenteras. Ett av de stora målen för den svenska expeditionen blev således att undersöka staden Tulum.

21 Wilhelm, 1920, s. 3.

22 Wilhelm, 1920, s. 51.

23 Wilhelm, 1920, s. 52.

24 Ibid. s. 52.

Prins Wilhelms observationer – om trosföreställningar och religiös praktik

Det visade sig emellertid att det inte var så lätt att ta sig till Tuloom från den första anhalten i Belize på Yukatanhalvön. Frisk vind, allt mer mulnande himmel, lömska undervattensströmmar och missvisande kompass gjorde att båtresan tog flera dagar i anspråk och att fartyget *Sam D. Spellman* fick söka nödhamn och ankra i den lilla staden S:t Miguel på ön Cozumel i stället för på Yukatans östkust vid ruinstaden Tulum.

Det lilla samhället såg helt pittoreskt ut där det låg utmed stranden, inramat av yppig grönska och bugande kokospalmer. Husen lyste kritvita i skymningen; uret i en gänglig klockstapel slog sex spröda slag. Just då tändes som genom ett trollslag en rad blixtrande ljus.
- Är det möjligt? Inte har dom väl elektricitet i den här lilla avkroken? Men något annat kunde det ej gärna vara. Och vi stirrade häpna på ljuseffekten.²⁵

Sällskapet anlände till Cozumel den tredje dagen under fastan och redan första kvällen bjöds till fest med mat, dryck och dans. Sedan installerades de i ett hus intill en flickskola och fick mat och förnödenheter därifrån. Varje dag försökte sällskapet få hjälp att hyra en farkost för att segla över till Tuloom men det drog ut på tiden. I väntan på att det skulle kunna ordnas utforskades omgivningarna på ön och prins Wilhelm beskriver sina observationer av människorna, deras boende och hur de levde ingående och målade. Läsaren får en god bild av hur vardagslivet levdes på Cozumel år 1920. Särskilt intressant för denna berättelse är iakttagelserna av det andliga livet och av hur religionen praktiserades. Läsaren får till exempel veta att det finns husaltare i hemmen:

I det mörkaste hörnet står ett grovt tillyxat bord, på vilket runda kalebasskoppar placerats i en lång rad. De innehålla offer av allehanda frukter och blommor. Ovanför på väggen hänger ett enkelt träkors, oftast smyckat av brokiga klutar, som se ut som om de kommit från närmaste lumpbod. Här fästas också familjeklodderna, bestående av konservburkslock, utbrunna elektriska glober och tombuteljer samt om lyckan är god en braskande annons för damhattar eller hundkäx klippt ur någon gammal amerikansk illustrerad tidskrift. Religionen är en blandning av hedendom och modern katolicism, där särskilt luftens, skogens och regnets andar intaga en framskjuten plats.²⁶

25 Wilhelm, 1920, s. 90-91.

26 Ibid. s. 110-111.

Det svenska resesällskapet företog sig också en vandring utanför den lilla staden och stötte då också på lämningar av en förspansk ruinstad vars namn inte avslöjas, och som också beskrivs i det andra citatet i inledningen av denna berättelse. De olika byggnaderna mättes upp, skisserades och fotograferades men prins Wilhelm betonar att platsen fortfarande väntar på en systematisk undersökning och att han gärna skulle se att en svensk vetenskapsman skulle genomföra ett sådant arbete och inte amerikanarna som "...äro ytterligt begivna på dylika ställen."²⁷ Efter ytterligare några dagars väntan fick sällskapet äntligen plats på en skonare som hette *Iberica* med samma skeppare som tagit dem till ön Cozumel. De avseglade i lugn bris men ännu en gång gick det inte riktigt som förväntat att ta sig över sundet till fastlandet:

Det föreföll nästan som om Tulooms andar slutit förbund med mananasystemet och ända in i det sista velat fördröja vår ankomst. Ännu i sikte av ruinen måste vi vänta en natt i ösregn och kastbyar. /.../ några timmar senare låg hon äntligen till ankars strax söder om kastellet, endast ofullständigt skyddad mot dyningen bakom en smal korallbank. I land syntes några låga hyddor jämte ett par tält. Vem hade kommit före oss?²⁸

Sällskapet möttes på stranden av en överste och sju mexikanska soldater vilka utgjorde resterna av en styrka om 50 soldater förlagda hit av mexikanska regeringen för att bevaka de mayagrupper som levde här. Det var också denna grupp som bodde i tälten medan "indianerna" bodde i hyddorna.

Prins Wilhelms möte med Cruzoob – och om motstånd och varaktighet

Här på stranden vid Tulum ägde nu ett möte rum som har benämnts som det första mötet i modern tid mellan det västerländska samhället och *Cruzoob* maya efter det så kallade kastkrigets slut 1901.²⁹ Prins Wilhelm med sällskap fick frågan om de var engelsmän vilket de inte nekade till, eftersom de visste att en engelsk deputation i Belize erbjudit mayagrupperna engelskt beskydd mot den mexikanska armén och därmed kunde det vara bra att bli betraktade som engelsmän i detta läge.³⁰

27 Ibid. s. 115.

28 Ibid. s.121-122.

29 Sullivan, 1989; Liljefors Persson, 2018.

30 Wilhelm, 1920 s.123-124.

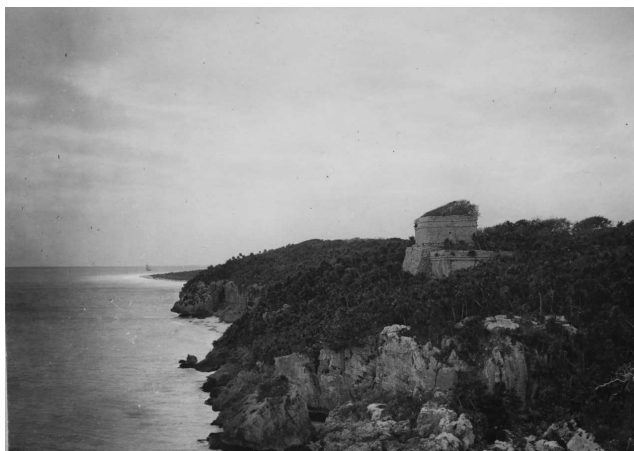

Bild 2. Vy över Tulum, från Prins Wilhelms expedition till Karibien 1920. (Fotografi använt med tillstånd från Folkens museum Etnografiska, Stockholm).

Med tecken och åtbörder läto vi förstå, att avsikten med besöket ingalunda var att slåss, utan endast att titta på deras gamla helgedomar. Snart växlades handslag och cigaretterna kom fram. När hövdingen därjämte blivit begåvad med en svensk tändsticksask, på vilken ståta en Orsakulla i skrikande färgtryck, var sämjan fullständig; däremot behandlades mexikanarna som luft. Men ej ett ögonblick släppte indianerna oss ur sikte, utan följde med två och två på våra strövtåg genom ruinerna, ty de tåla ej att man för bort någonting därifrån eller gräver i marken; då oroas andarna och stora olyckor förväntas drabba stammen.³¹

Det svenska sällskapet vandrade runt Tulum med dess ringmur och flera större tempel och kastell samt ett antal mindre adoratorier. De företog inga mätningar men fotograferade och beskrev vad de observerade under sitt besök.

Vid foten av den södra trappan ligger ett litet väl bibehållet adoratorio, en enkel stenbyggnad, innehållande en enda fyrkantig kammarare med altare. Här hittades kol och aska på de brända stenarna, vilka sågo ut att nyligen ha varit tagna i bruk. Detta tyder på att indianerna ännu i denna dag använder platsen till mystiska offer för förfädernas andar, något som dock ännu ingen vit man varit i tillfälle att konstatera.³²

31 Wilhelm, 1920c, s. 124-125.

32 Wilhelm, 1920c, s. 132.

Bild 3. Prins Wilhelm och representanter från Cruzoob maya vid Tulum, 1920. (Fotografi använt med tillstånd från Folkens Museum Etnografiska, Stockholm).

Här beskrivs att man praktiserade eld- och rökelseoffer till förfädersandarna vilket varit en av de olika ritualer man praktiserat sedan förspansk tid enligt ikonografiska motiv från den klassiska perioden. Det finns också likheter med ritualer som praktiseras än idag då man tänder rökelse och utför eldoffer vid särskilda ceremonier till exempel vid nyårsritualer och vid vissa healingritualer.³³

Kastkriget som bröt ut 1847 har sin bakgrund i händelser som följde då Mexiko blev självständigt från den spanska kronan 1821. Då förlorade Yukatan också sina goda handelsrelationer med Kuba. Jordbruk och boskapsskötsel var den viktigaste försörjningen och den främsta exportvaran var boskap som såldes till Kuba som i sin tur sålde rom och socker till Yukatan. Efter misslyckade försök med sockerrörsodlingar i norra delarna av halvön köpte rika investerare upp mark längre söderut där sockerrörsodlingarna bättre lämpade sig. Samtidigt följde en rad år med missväxt och en stor del av bönderna flydde längre söderut där de odlade upp ny mark eller började arbeta på sockerplantagerna som växte upp efter hand. Missnöjet mot det mexikanska styret växte liksom hatet mot de rika vita spanskkättade plantageägarna, och dessa ekonomiska och socio-politiska orsaker ledde så småningom fram till det så kallade kastkriget, *guerra de las castas*, som startade 1847. Då delades mayabe-

33 Liljefors Persson, 2018.

folkningen i två grupper; yucatecos eller mestizos som gav efter för de mexikanska myndigheterna och *maseualilooob*, bönderna, eller *otziloon*, de fattiga, som utgjorde den grupp som fortsatte sin kamp och drev motståndet vidare.

Det är i denna senare grupp vi finner dem som kallas *Cruzoob* maya, kors-anhängarna, som 1849 samlade sig kring det talande korset och som senare har kallats *Cruzoob*-religionen. Denna religiösa gruppering följde den religiösa specialisten Juan de la Cruz Puc från byn Xocen som 1847 fick en uppenbarelse där korset talade till honom med budskapet att mayarebellerna skulle fortsätta sin kamp för *maseualilooob*, bönderna eller *otziloon*, de fattiga, och deras rättigheter mot *dzuloob*, de vita eller de andra. Inte minst gällde detta kampen att få fortsätta utöva sina religiösa traditioner. Snart uppstod en kult kring det talande korset och platsen Chan Santa Cruz är idag en av de fem särskilt betydelsefulla orter där heliga kors förvaras och som allt sedan 1850 har talat till *Cruzoob* maya och stöttat dem i kampen mot *dzuloob*, de andra.³⁴ Den mexikanska generalen Ignacio Bravo intog Chan Santa Cruz den 4 maj 1901 och då hamnade mayarebellernas viktigaste stad under mexikansk kontroll. Trots det fortsatte mayarebellerna sin aktiva kamp för att få behålla sin kultur och sitt självstyre, en kamp som många skulle hävda fortfarande pågår även om det idag mer handlar om att visa sin identitet och religiositet i en allt mer sekulariserad och globaliserad omgivning. Det går inte att enkelt urskilja de komplexa processer som formar identitet, men de faktorer som nämns här, kan delvis liknas vid dem som Mats Greiff lyfter fram gäller för cajunkultur i den amerikanska södern där bland annat cajunmusik, klass och katolicism var och är betydelsefulla identitetsskapande faktorer för de människor som här lever i staden Acadia i Louisiana.³⁵

Trosföreställningar kopplade till gudar som talar och profeter som siar om framtiden är relativt väldokumenterade och återfinns bland annat i texter i de olika Chilam Balamböckerna liksom i dokumenten som återger uppenbarelserna av det talande korset inom *Cruzoob*-rörelsen. Biskop Diego de Landa, som skrev ned iakttagelser och muntligt traderat material under den tidiga kolonialtiden, berättar att det redan i förkolumbisk/förspansk tid fanns en särskild plats på ön Cozumel där mångudinnan

34 Se Liljefors Persson, 1998; 2015 för betydligt mer ingående skildringar av kastkriget och *maseualilooob*s kamp.

35 Mats Greiff, ”Från språk till dragspelsmusik. Om identitetsskapande i cajunkultur”, I Nils, Andersson, & Mats Greiff (red.) *Från Göteborg till Malmö via Königsberg. En resa i idéhistoria, idrott, kultur och utbildning*. Festskrift till Lennart Olausson, Skrifter med historiska perspektiv 15, Malmö 2015, s. 66-84.

ansågs tala till de församlade.³⁶ Denna plats ansågs vara den som numera heter San Gervasio som prins Wilhelm med sällskap besökte och dokumenterade 1920, och denna plats omnämns också i Chilam Balam-boken från Chumayel.

Mayas andliga landskap idag – om motstånd, varaktighet och förändring

En av de mer kända profeterna var just Chilam Balam, jaguarprofeten, som levde i Mani i början på 1500-talet. Han mottog en uppenbarelse inför en församling av andra präster och profeter där han uppmanade de församlade profeterna att ta emot den nya religionen som skulle komma med ”de vita skäggiga männen från öst”, och om de inte gjorde det skulle de komma att gå en farofylld tid till mötes.³⁷ Det ligger nära till hands att tänka att Chilam Balam, jaguarprofeten, också kan ses som en föregångare till det talande korset i Chan Santa Cruz och att denna tradition med talande gudar och rebelliska profeter har haft lång varaktighet. Det finns också flera exempel på att *chilanoob*, profeterna, var rebelliska och att de ledde upprorsförsök mot spanjorerna från tidigkolonial tid och framåt. I Tayasal berättas också att itza-maya-grupper dyrkade en talande gudabild fram till 1697 då de erövrades av spanjorerna och härskaren lät döpa sig.³⁸ På 1500–1600-talen var staden Tah Itza ett andligt centrum i det inre av regionen Petén dit de frihetskämpande mayaindianerna flydde och man kan dra en parallell till Chan Santa Cruz som blev ett liknande andligt centrum under kastkriget under senare delen av 1800-talet. En grupp mayarebeller flydde från fastlandet under kastkrigets inledningskede ut till ön Cozumel och grundade där en stad. Därefter omnämns inte denna grupp direkt i den forskningslitteratur som fokuserat på *Cruzoob*-rörelsen, men då jag genomförde fältarbete på Cozumel sommaren

36 Alfred M. Tozzer, *de Landas Relacion de las cosas de Yucatan*, 1941 (1566); Grant D. Jones, ”Rebellious Prophets” i William F. Hanks & Don s. Rice, (red.) *Word and Image in Maya Culture*, University of Utah Press, Salt Lake City 1989; Robert S. Chamberlain, *The Conquest and Colonization of Yucatan 1517–1550*, Carnegie institution of Washington, Washington D. C. 1948.

37 Bodil Liljefors Persson, ”Vita, rödskäggiga män från öst”-Perspektiv på ’erövringen’ av mayaindianer under den tidigkoloniala perioden på Yucatán”. I Andersson, Nils, Berggren Lars & Mats Greiff (red.) *Sociala konflikter och kulturella processer. Historia med människor i centrum*, Skrifter med historiska perspektiv volym 2, Malmö högskola, Malmö 2004., s. 15-46.

38 Jones, 1992; Sullivan, 1989; Gabbert, 2004.

Bild 4 och 5. Kors iklätt huipil/sudario, den kvinnliga traditionella klädedräkten, på taket och tre klädda kors som väggmålning på en bostad, samt närbild av altaret med tre kors likaså iklädda huipiloob/sudarios i kyrkan i El Cedral. Foto från fältarbete på Cozumel juni 2019. Foto: Rikard Persson.

2019 stod det klart att denna grupp hade bosatt sig i den lilla staden El Cedral i södra delen av Cozumel. Här är än idag Cruzoob-religiositeten både väl synlig och livaktig och man har till exempel byggt en nyare kyrka på samma plats där en gång ett tempel från förspansk tid låg.³⁹

Under historiens gång kan vi se att upproren är såväl många som djupt rotade och de kan ses som en fortgående separatistisk process för mayas kamp för jämlika rättigheter och oberoende.⁴⁰

Efter hand växte det fram en stark hierarkisk organisation inom *Cruzoob*-rörelsen med militära kompanier som vaktade de platser där de heliga korsen förvarades och denna organisation finns kvar än idag. Sedan 2007 har jag regelbundet genomfört fältarbete i delstaterna Yucatan, Quintana Roo och Campeche på Yucatanhalvön och besökt bland annat de fem orter som anses mest heliga och genomfört intervjuer med dem som vaktar korsen och kyrkorna idag. I byn X-Cacal Guardia ligger vaktkompaniets bostad intill kyrkhuset där ett av de talande korsen förvaras. De åtta olika vaktkompanierna som turas om att vakta ska hålla *dzuloob*, de andra, borta från kyrkan men de är inte längre så fientligt inställda till utomstående som tidigare. Till exempel fick jag gå in i kyrkan och inbjöds dessutom till en religiös ceremoni då jag var där. I orter som Tulum och Chan Vera Cruz är församlingarna större och man har betydligt fler vaktkompanier, men organisationen är densamma och det är män som ingår i

39 Liljefors Persson, Fältanteckningar från Cozumel juni -juli 2019.

40 Liljefors Persson 2015; Reed, Nelson, *The Caste War of Yucatan*, Stanford University Press, Stanford 1964; Terry Rugeley, *Yucatan's Maya Peasantry & the Origins of the Caste War*, University of Texas Press, Austin 1996.

denna organisation av vaktkompanier. Kvinnor kan vara aktiva i kyrkans olika aktiviteter men det är män som innehar de viktiga funktionerna inom Cruzoob-religionen.⁴¹

Juan de la Cruz uppenbarelser är samlade i ett dokument där den språkliga retoriken och grammatiska strukturen med upprepningar och parallellismer uppvisar stora likheter med de så kallade Chilam Balam-böckerna. Det finns några olika versioner av detta dokument men innehållet i dem lär sammanfalla i stort, vilket också är fallet med de olika Chilam Balam-böckerna som fått namn efter de byar där de förvarades, till exempel Chilam Balam-boken från Chumayel och Chilam Balam-boken från Kaua.⁴² Likheterna mellan dessa olika texter som beskriver de religiösa specialisterna, profeterna, som förvarar heliga texter som innehåller beskrivningar av såväl andlighet och religiositet som religiös praktik, ger starkt stöd för att detta är en tradition med lång varaktighet, även om den också indikerar religiös förändring. Denna tradition visar också på att profeterna, de religiösa specialisterna, och de talande gudarna har en central position inom den religiösa gruppen och att de i dessa byar har kopplats samman med motstånd mot ”de andra” och deras sätt att leva genom historien. Numera är det kanske inte så mycket motstånd mot ”de andra” som är det centrala, utan mer ett sätt att förespråka och driva den egna identiteten, religiositeten och sättet att leva som står för varaktigheten.⁴³

Andlighet och religiös praktik – (s-)om motstånd, varaktighet och förändring

I dag märks en ökad synlighet av Cruzoob-religiositeten i vissa områden på Yukatanhalvön. Invånare på flera orter markerar numera sin identitet som tillhörande den Cruzoob-religiösa gemenskapen, till exempel genom de klädda träkors som man fortfarande kan finna vid in- och utfarterna till byarna som indikerar att de också är en del av Cruzoob-gemenskapen.⁴⁴ Det är inte längre meningsfullt att dekonstruera den komplexa

41 Liljefors Persson fältanteckningar från 2007, 2015, 2016, 2018, 2019.

42 Liljefors Persson, 2000; 2009; 2015; Roys, 1933; Victoria Bricker & Helga Maria Miram, *An Encounter of Two Worlds: The Book of Chilam Balam of Kaua*. Middle American Research Institute Publication 68. Tulane University Press, New Orleans 2002; Suárez Castro, 2017.

43 Liljefors Persson, 2014; 2015.

44 Liljefors Persson, fältanteckningar, 2018; 2019.

Cruzoob-religiositeten som antingen katolsk kristendom eller traditionell mayareligion utan det är en religiositet som har (om-)skapats i relation till omgivande samhället ända sedan kolonialtiden. Det märks bland annat vid praktiserandet av well-being/healing-ritualer där det numera råder oenighet om autenticitet, äkthet och ursprung mellan traditionella shamaner och de som mer kommersiellt vill praktisera ritualer inom ramen för olika hotellkedjors verksamheter i turistorterna längs kusten. Detta visar på att mayas religion och religiositet fortfarande är livaktig och varaktig samt en del i de förändringsprocesser som ständigt påverkar den värld vi lever i.

Under de senaste tjugo åren har det skett stora förändringar bland de yukatekiska schamanerna och idag minskar antalet traditionella *hmenooob* drastiskt. Det hör bland annat ihop med den samhällsutveckling som skett och det är numera svårt att få de unga att välja att gå i lära och föra *hmenooob*-traditionen vidare. Däremot har en annan inriktning av både *hmenooob* och *xmenooob* uppstått i relation till de stora turistorterna. Dessa erbjuder ritualer och olika wellness-terapier och behandlingar med namn efter gudar eller härskare, till exempel Kukulcan- eller Pacal-behandlingar, vid de olika spa-inrättningar som numera ofta finns i anslutning till de stora hotellen i turistorterna, eller ute på landsbygden där luxuösa haciendor ligger mer i avskildhet.⁴⁵ Det blossar då och då upp diskussioner om autenticitet, äkthet och ursprung i media där dessa båda grupper anklagar varandra för att inte praktisera den traditionella uråldriga lokala kunskapen på rätt sätt. Den respekt för naturen och balans mellan kropp och själ, som människan strävar efter ur hälsosynpunkt och som förespråkas i den allt mer framträdande eko-turismen som drivs starkt med tal om hållbart samhälle, rymmer också en självklar plats för de eko-medicinska healing- och wellbeing-ritualer som praktiseras. Trots debatter om autenticiteten gällande dessa ritualers ursprung samt det faktum att ritualerna har kommersialiserats starkt, kan detta samtidigt något motsägelsefullt bli ett sätt för den traditionella schamaninstitutionen att fortleva. Kanske kan traditionen fortsätta så att både traditionella schamaner/*h-menooob* och mer kommersiellt drivna shamaner även framgent kan erbjuda sina kunskaper och ritualer till dem som efterfrågar dessa.

45 Bodil Liljefors Persson, Anteckningar från Fältarbeten på Yucatanhalvön, november-december 2018 och juni-juli 2019; Liljefors Persson, 2014; 2018.

Avslutande kommentar

I denna berättelse har ett försök gjorts till att lyfta fram hur mayas religiositet och andlighet kan följas över tid och där såväl varaktighet som förändring går att följa i de källor jag valt att göra nedslag i - nämligen de så kallade Chilam Balamböckerna och i det etnografiska material som samlades in under den svenska expeditionen till Karibien som leddes av prins Wilhelm under första halvåret 1920. Likaså har vi här kunnat följa ett spår av motstånd mot utomstående andra där rebelliska profeter upprepade gånger har lett uppror och kamp så att det mer traditionella sättet att leva har kunnat fortleva allt sedan kolonialtiden.

Idag är det vanligt att se mayafolkens religion som en blandning mellan den förspanska religionen och både katolsk och karismatisk protestantisk kristendom.⁴⁶ Både begrepp som synkretism och hybriditet används för att förklara dessa sammansmältningsprocesser över tid. I vår samtid har också starka revitaliseringsrörelser vuxit fram i såväl Mexiko och Guatemala som i Belize och det finns grupper som strävar efter en slags ”ny-mayansk religion” i likhet med till exempel nyhedendom och andra revitaliseringsrörelser runt om i världen. Men för den som praktiserar sin religion är det kanske inte så väsentligt att prata om den som en blandning mellan olika andra religioner, utan man lever sin tro och religiositeten är innerlig och äkta och behöver kanske inte ha någon särskild etikett. Man har sin identitet och tillhörighet till exempel i *Cruzoob*-religiositeten som - som vi sett i tidigare forskning - har beskrivits som en omtolkning av katolsk kristendom och de mer traditionellt religiösa traditionerna. I denna berättelse betonas i stället att i *Cruzoob*-religiositeten framträder en ny helhet och för *maseualiloob*, *Cruzoob* maya, är det denna helhet som är betydelsefull och ger mening idag. På många sätt kan det sägas att *Cruzoob*-religiositeten snarare är en mayanisering av den kristendom som formats här sedan den tidiga kolonialtiden, och där såväl motstånd som varaktighet och förändring har skapat den religiositet som är både påtaglig och tydligt observerbar för den som idag gör en resa i några av de olika mayalandskapen på Yukatanhalvön i Mexiko, Belize och Guatemala.

Referenser

- Arzápalo, Ramón, *El Ritual de los Bacabes*. Mexico City: Universidad Nacional Autónoma de México, Mexico City 1987.
- Bricker, Victoria and Helga Maria Miram, *An Encounter of Two Worlds: The Book of Chilam Balam of Kaua*. Middle American Research Institute Publication 68. Tulane University Press, New Orleans 2002.
- Bricker, Victoria R. *The Indian Christ, the Indian King. The Historical Substrate of Maya Myth and Ritual*, University of Texas Press, Austin 1981.
- Chamberlain, Robert S. *The Conquest and Colonization of Yucatan 1517–1550*, Carnegie institution of Washington, Washington D. C. 1948.
- Craine, Eugene R. and Reginald Carl Reindorp 1979 *The Codex Pérez and the Book of Chilam Balam of Mani*. University of Oklahoma Press, Norman 1979.
- Edmonson, Munro. S. *The Ancient Future of the Itzá: The Book of Chilam Balam of Tizimin*, University of Texas Press, Austin 1981.
- Gabbert, Wolfgang, *Becoming Maya. Ethnicity and Social Inequality in Yucatan since 1500*, University of Arizona Press, Tuscon, 2004.
- Gubler, Ruth and David Bolles, *The Book of Chilam Balam of Na: Facsimile, Translation, and Edited Text*. Labyrinthos, Lancaster 2000.
- Gubler, Ruth, "Continuity vs. Change in Traditional Yucatec Curing Practices: A Tradition in Crisis". *Acta Americana, Revista de la Sociedad Sueca de Americanistas*, Uppsala 2005, 13 (1-2) s. 34-54.
- Gubler, Ruth, *Ritos agrícolas y ceremonias curativas en Yucatan*, Universidad Nacional Autónoma de Mexico, Gobierno del Estado de Yucatan, Izamal 2017.
- Greiff, Mats, "Från språk till dragspelsmusik. Om identitetsskapande i cajunkultur", I Andersson, Nils & Mats Greiff (red.) *Från Go:teborg till Malmö via Königsberg. En resa i idéhistoria, idrott, kultur och utbildning*. Festskrift till Lennart Olausson, Skrifter med historiska perspektiv 15, Malmö högskola, Malmö 2015, s. 66-84.
- Hall, Stuart, "The West and the Rest—Discourse and Power". In: *Formations of Modernity*, I Stuart Hall and Bram Gieben (red.) Polity Press, Cambridge 1992, s. 275-332.
- Hanks, William, "Authenticity and Ambivalence in the Text: A Colonial Maya Case". *American Ethnologist* (1986) 3(4): 721–744.
- Hirose Lopez, Javier, *Suhuy Máak. Las Concepciones sobre el Cuerpo y la Persona entre los Mayas de la Region de los Chenes*, Campeche, Secretario de Cultura de Gobierno del Estado de Campeche, San Fransisco de Campeche 2015.

- Houston, Stephen D. & Inomata, Takeshi, *The Classic Maya*, Cambridge World Archaeology, Cambridge University Press, New York 2009.
- Jones, Grant D. *Anthropology and History in Yucatan*, University of Texas Press, Austin 1977.
- Jones, Grant D. "Rebellious Prophets" i William F. Hanks & Don s. Rice, (eds) *Word and Image in Maya Culture*, University of Utah Press, Salt Lake City 1989.
- Liljefors Persson, Bodil, Opublicerade anteckningar från fältarbete, december-januari 2015-2016 samt november-december 2018 och juni-juli 2019.
- Liljefors Persson, Bodil, "Fire Symbolism in Ritual Practices and in Ritual Speech: Continuity and Change in Yucatec Maya (Con-)Texts", In: Kettunen, Harri, Amellali Vazquez Lopez, Veronica, Kupprat, Felix, Vidal Lorenzo, Cristina, Munos Cosme, Gaspar y Maria Josefa Iglesias Ponce de Leon (editors) *Tiempo detenido, tiempo suficiente*. Ensayos y narraciones meso-americanistas en homenaje a Alfonso Lacadena Garcia-Gallo, European Association of Mayanists, (WAYEB, 2018) s. 975-990. www.wayeb.org/Wayeb-publication-series/
- Liljefors Persson, Bodil, "Cruzoob Maya – en berättelse om profeter, motstånd, traditionalism och religiös förändring", I Andersson, Nils och Greiff, Mats (red.) *Från Go:teborg till Malmö via Königsberg. En resa i idéhistoria, idrott, kultur och utbildning*. Festskrift till Lennart Olausson, Skrifter med historiska perspektiv 15, Malmö högskola., Malmö 2015, s. 242-255.
- Liljefors Persson, Bodil. "U Profesia Chilam Balam T ix kayom Cabal Chen Mani: Maya Prophecies and Cycles of Ritual. I *Maya Spirituality, Special Issue of Axis Mundi*, Milan Kovac & Jukub Spotak (red.) Journal of the Slovak Association for the Study of Religions, (2014) No 1, Volume 9, s. 78-90.
- Liljefors Persson, Bodil, "Ualihi Imix Che tu Chumuc' Cosmology, Ritual and the Power of Place in Yucatec Maya (Con-)Texts." I *Ecology, Power, and Religion in Maya Landscapes*, I Isendahl, Christian & Bodil Liljefors Persson, Acta Mesoamericana, Verlag Anton Saurwein, Markt Schwaben 2011a, s. 145–158.
- Liljefors Persson, Bodil, "Zu uinal, zihci kin u kaba, zihci can y luum'. Memory, Place and Ritual in Yucatec Maya (Con-)Texts. *Acta Americana—Journal of the Swedish American Society* (2011b) 18(1–2) s. 199–213.
- Liljefors Persson, Bodil, "The Legacy of the Jaguar Prophet: The Emic Historiography of the Yucatec Maya." I Gunsenheimer, Antje, Okoshi Harada, Tsubasa & John Chuchiak (red.) *Text and Context: Yucatec Maya Literature in a Diachronic Perspective*, Aachen 2009, s. 222–255.

- Liljefors Persson, Bodil, "Blowing in the Wind: Divination and Curing Rituals among the Yucatec Maya based on the Books of Chilam Balam". *Acta Americana—Journal of the Swedish Americanist Society* (2005) 13(1–2): 20–33.
- Liljefors Persson, Bodil, "Vita, rödskäggiga män från öst"-Perspektiv på 'erövringen' av mayaindianer under den tidigkoloniala perioden på Yucatan". I Andersson, Nils, Berggren Lars & Mats Greiff (red.) *Sociala konflikter och kulturella processer. Historia med människor i centrum*, Skrifter med historiska perspektiv volym 2, Malmö högskola, Malmö 2004., s. 15–46
- Liljefors Persson, Bodil, *The Legacy of the Jaguar Prophet. An Exploration of Yucatec Maya Religion and Historiography*, PhD Dissertation, Lund Studies in History of Religions, Lund University, Studentlitteratur, Lund 2000.
- Liljefors Persson, Bodil, "Det talande korset – kolonialism och mayarevolt", i Catharina Raudvere, & Leif Stenberg (red.) *Röster. Religionsantropologiska perspektiv*, Brutus Östlings bokförlag Symposion, Stockholm/Stehag 1998, s. 168–183.
- Love, Bruce *Yucatec Maya Ritual: A Diachronic Perspective*, PhD dissertation, Los Angeles 1986.
- Redclift, Michael, *Chewing Gum. The Fortunes of Taste*, Routledge, New York & London 2004, s. 50–51.
- Reed, Nelson, *The Caste War of Yucatan*, Stanford University Press, Stanford 1964.
- Redfield, Robert & Alfonso Villa Rojas, (1962) *Chan Kom – A Maya Village*, The University of Chicago Press, Chicago (1934, first edition) 1962.
- Roys, Ralph L, *The Indian Background of Colonial Yucatan*, Carnegie Institution of Washington, Washington D. C. 1943.
- Roys, Ralph L. *Ritual of the Bacabs*. University of Oklahoma Press, Norman 1965.
- Roys, Ralph L. *The Book of Chilam Balam of Chumayel*. University of Oklahoma Press. Norman 1967[1933].
- Rugeley, Terry, *Yucatan's Maya Peasantry & the Origins of the Caste War*, University of Texas Press, Austin 1996.
- Scheele, Linda, Mathews, Peter, Kerr, Justin & Macduff Everton, *The Code of Kings: The Language of seven sacred Maya Temples and Tombs*, Touchstone, New York 1998.
- Shaw, Justine M, (red.) *The Maya of the Cochua Region. Archaeological and Ethnographical Perspectives on the Northern Lowlands*, University of New Mexico, Albuquerque 2015.
- Suárez Castro, Maria de Guadalupe, *El Chilam Balam de Tekax. Análisis etnohistórico, [Chilam Balamboken från Tekax. Etnohistorisk analys]* México:

- Instituto Nacional de Antropología e Historia, Colección Etnohistoria: Serie Logos, Mexico City 2017.
- Sullivan, Paul, *Unfinished Conversations. Mayas and Foreigners between two wars*. Alfred A. Knopf, New York 1989.
- Taube, Karl. "Flower Mountain: Concepts of Life, Beauty, and Paradise Among the Classic Maya". (2004) *Res* 45: 69-98.
- Tozzer, Alfred M. (red.) *Landa's Relacion de las Cosas de Yucatan: A Translation*. Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology 18. Harvard University. Cambridge 1941.
- Vail, Gabrielle, "The Maya Codices", *Annual Review of Anthropology*, (2006) 35:497-519.
- Wilhelm, (prins) *Dagbok från Resan till Centralamerika 1920*. Opublicerad, Prins Wilhelms arkiv, Bernadottebiblioteket, Kungliga slottet. Stockholm 1920a.
- Wilhelm, (prins) *The Ethnographic Collection from Prince Wilhelm*. Stockholm: Museum of Ethnography. Stockholm 1920b.
- Wilhelm, (prins) *Mellan två kontinenter. Anteckningar från en resa i Centralamerika 1920*. P.A. Nordstedt & Söner Förlag Stockholm 1920c.
- Williams-Beck, Lorraine, Liljefors Persson, Bodil & Armando Anaya Hernández, Back to the Future for Predicting the Past: *Cuchcabal–Batabil–Cuchteel* and *May* ritual. Political Structures across Archaeological Landscapes in Ethnohistoric Texts, and through Cosmological Time. *Contributions in New World Archaeology. Special Issue Maya Political Relations and Strategies*, (2012) 4 s. 251–278.

Labor Migration and the transfer of a mode of production. The London Company of Virginia and the Expansion of the English Political Economy in the early 1600s.

Lars Olsson¹

Introduction

In discussing the expansion of capitalism from England to other parts of the world, Eric J Hobsbawm highlighted the differences between a shepherd in medieval England and in colonized New Zealand by stating that “the latter would not have been in New Zealand at all but for the existence of a capitalist world economy.”² Hobsbawm does not develop his ideas of the connection between, on one hand, the appearance of agrarian capitalism in England and, on the other hand, emigration from England and establishment of English settlements overseas. So does, however, Allan Kulikoff.

In his book *From British Peasants to Colonial American Farmers*, Kulikoff underlines that the process took place “on two continents over more than two centuries.” It included “English landlords, peasants, and merchants; American Indians and settlers,” and it started when “landlords and improving farmers (agrarian capitalists) threw peasants off the land, leaving them and their descendants with a great yearning for land.” Kulikoff concludes that “colonists swam in a capitalist sea, selling goods to English capitalists, buying goods made by wage workers, and seeking the aid of capitalists in financing colonies.” His main focus on North Ameri-

1 Lars Olsson, professor emeritus i historia vid Linnéuniversitet, hann avlida innan denna text var färdigställd. Texten har slutredigerats av Ulla Rosén och antologins redaktörer. Lars Olsson inhämtade material till denna text vid Marshall University, Huntington, West Virginia i samband med att han besökte Mats Greiff som då befann sig där. Texten presenterades första gången vid ESSHC i Glasgow 2012.

2 Eric Hobsbawm, “Scottish Reformers of the Eighteenth Century and Capitalist Agriculture” s. 4. Ed. E. Hobsbawm, *Peasants in History. Essays in honour of Daniel Thorner*, Oxford 1980.

ca, though, is on peasants and farmers and their struggle over land with the Native Americans. "Once farmers got land they worked to improve it," he claims. Kulikoff makes a convincing analysis of feudalism, the development of agrarian capitalism, "vagrancy", the rise of wage labor, and the changing class relations in England, and he stresses that internal and external migration were parts of the same process of dispossessing peasants of land. He claims convincingly that migration of peasants from England to Ireland and to North America were parts of the same process that "started in the smallest English village", and that both "became the economic periphery of England".³ Kulikoff does mention *en passant* that indentured servants made a majority of the emigrants in the seventeenth century and that "poor boys" were kidnapped for transportation to Virginia to be "apprentices". He maintains that "Laborers signed indentures in the hope that once they completed their terms, they could leave the ranks of debased laborers and become landholders." Certainly, dispossessed peasants did, but most poor boys of urban London probably did not, especially since they knew nothing of farming and since emigrants who wanted to set up households "had to carry everything with them", including animals, tools and equipment for surviving and for transforming unsettled nature into farms.⁴ Moreover, Kulikoff does not say much about their roles as workers involved in clearing the land in North America and the transformation of common land into private property and into a commodity on an expanding land market.

In this article, I will connect global migration and the early geographical extension of capitalist exploitation of land and labor. I will challenge a claim by the young Dirk Hoerder saying that "Immigration of settlers and migration of workers are two distinct economic and social processes".⁵ Instead, I will claim that farmworkers, and other kinds of rural workers, were part of the English expansion and early settlement in North America, making possible accumulation of capital out of exploitation of nature and labor. Indeed, I will identify the labor regime(s) that a capitalist company practiced on the very early colonial frontier of expanding capitalism, i.e. what kind of methods it used to recruit labor,

3 Alan Kulikoff, *From British Peasants to Colonial American Farmers*, s. 40f. Chapel Hill & London 2000.

4 Kulikoff, 2000, s. 56f.

5 Dirk Hoerder, "An Introduction to Labor Migration in the Atlantic Economies", s. 8. Dirk Hoerder, (ed.), *Labor Migration in the Atlantic Economies: the European and North American Working Classes during the period of industrialization*. Greenwood Press, Westport, 1985.

the connections of these methods with the ways that labor was organized in the labor processes, and how they secure their subsistence.⁶ Thus, I will highlight how land was transformed from pre-capitalist subsistence economy to an agrarian capitalism to be. I will hint to those processes by discussing the *London Company of Virginia* in the early 1600s as the origin of a process of capitalist expansion and exploitation of land and labor that is still going on in for instance eastern Africa. The paper is based on the abstracts of the *Proceedings of the Virginia Company of London, 1619–1624*, published in two volumes by the Virginia Historical Society in 1888–1889.

British imperialism

Altogether, three circumstances favored the expansion of agrarian capitalism from England to overseas areas: the accumulation of capital within English agriculture, the enclosure which cleared fertile land from peasants and replaced them with many sheep and a few shepherds, and the labor legislation. Kulikoff claims that “the same men who evicted peasants financed colonial ventures that promised land to former peasants”. He also states that evicted peasants “were eager to move to that land” to become farmers.⁷ Moreover, as I see it, emigration was a way for evicted peasants of keeping the class position instead of being proletarianized, even of improving it by turning into free-holding farmers after a limited period of tenancy to the Company or to private landlords. English authorities tried to make sure that evicted peasants offered their labor to any employer who wanted to buy it. The *Vagrancy Act* of 1547 forced every dispossessed person in England to engage him/herself as an indentured servant of a master and by that being bound to him for one year. The institution of indentured servants was reinforced when the enclosure movement peaked around 1600.⁸ Peasants, though, revolted. The *Kett’s Rebellion* of 1549 – two years after the establishment of the Vagrancy Act – started a series of peasant revolts that peaked in 1607 with the *Midland and the Newton revolts*. Only in the Newton revolt, some fifty rebellions were killed, and a few of the leaders of the revolt were hanged, implying

6 Harry Bernstein, *Class Dynamics of Agrarian Change*, s 53. Winnipeg and Sterling 2010.

7 Kulikoff, 2000, s. 2.

8 Alan George Lewer Shaw, *Convicts & Colonies*. Irish historical press, Dublin. 1998.

that the state confirmed the new order of things.⁹ It looks like a coincidence that James I at the same time granted a large, but undefined area of land in Wingandacola, re-named by the intruders to Virginia, in *the Charter of the Virginia Company of London*.¹⁰

The London Company of Virginia and the Settlers

The London Company of Virginia was initiated in 1606, and James I granted it “control over mineral, forest, and soil resources” for fifty miles of the coast, one hundred miles into the country, and one hundred miles “out to the sea.”¹¹ The main owners of the Company were Earls, Lords, Sirs, rich merchants, sea captains, and influential politicians in London, including the Archbishop of Canterbury and the Lord Mayor of London. The settlement work in North America should be done by employees of the company, who also were granted private land by the Company, and so were several captains who brought people and cattle to Wingandacola. The first settlers arrived in December 1606 “having on board one hundred and five emigrants, destined to begin a settlement in South Virginia”.¹² Another source says they were “consisting of forty-three ‘gentlemen’, twelve laborers, half a dozen mechanics, and some forty soldiers”.¹³ They established a military foothold, that they called Jamestown at the James River. Two years later, the king of England gave the Company a new charter, implying that the council of the company made the jurisdiction of the settlement, including appointing of the governor and making “laws for the government of the colony, not contrary to the laws in England.” Lord Delaware was appointed the first governor. Following the new charter, nine vessels were sent to the settlement having five hundred emigrants onboard.¹⁴

By 1609, the settlers had cleared thirty acres of land for cultivation of crops, they possessed “a little livestock”, and they had raised sixty dwell-

9 Andy, Wood, *The 1549 Rebellions and the making of Early Modern England*. S. 21 ff. Cambridge: Cambridge University Press. 2007; Wikipedia: [Enclosure].

10 Charter of the Virginia Company of London established by James I April 10 1606. Wikipedia [London Company]

11 James O’Mara, “Town founding in seventeenth-century North America: Jamestown in Virginia”, s. 3. *Journal of Historical Geography*, vol. 8, nr 1, 1982.

12 Salma Hale, *History of the United States from their first settlement as colonists to the close of the administration of Mr. Madison in 1817*. Vol. 1, New York 1843, s.18.

13 www.sonofthesouth.net

14 Hale, 1843 s. 24.

lings, a fort, stores and a church.”¹⁵ Stuart Bruchey estimates that “a family” needed “a month to clear an acre of trees and underbrush.”¹⁶

In the beginning the Englishmen survived on food from England, including cattle, swine, goats, sheep, and poultry, but they also traded food by the Native Americans, caught fish and hunted animals in the woods. Gradually they learned by the Native Americans what kind of crops could be grown there, most of all corn and tobacco. The first production of crops by the settlers themselves was organized cooperatively, implying that “all the land should be owned in common, and that the produce of the labor should be deposited in the public stores,” i.e. the Company magazine. It didn’t work, so a new ordinance was implemented in 1616 implying that “Old planters” got three acres of land that was “assigned in full property”, and the new landholders were “permitted to employ, in the cultivation of it, a certain portion of time.” A small quitrent should be paid annually to the company.¹⁷ Moreover, poor Englishmen were offered to be transferred over the Atlantic at the cost of the Company to become share-cropping tenants of the Company for seven years. Half of the earnings of all tenants should be turned over to the Company, but after termination of the tenancy period of seven years they should get fifty acres for themselves. Every officer of the government of the colony was given land and tenants by the Company. Some were largely rewarded like the Governor who got 3,000 acres of land and one hundred tenants, and the treasurer, who got 1,500 acres of land and fifty tenants.¹⁸

Gradually, the number of European settlers increased; in 1619 there were about one thousand settlers in Wingandacola and in late 1621 close to four thousand.¹⁹ The number, though, was significantly reduced by the “Indian massacre” of March 1622, and the muster of the population in 1624/25 shows a registered population of just 1,218 named persons out of which 934 were males and 131 children younger than 15.²⁰ Still, the Company council concluded in 1623 that the colony had expanded dramatically during the last four years. No less than forty-four patents

15 www.sonofthesouth.net

16 Stuart Bruchey, *The Roots of American Economic Growth 1607-1861*. New York and Evanston 1968, s. 29.

17 Hale, 1843, s. 27f; Edmund S. Morgan, *American Slavery, American Freedom*. New York and London 1975, s. 82.

18 Morgan, 1975, s. 94ff.

19 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 65 och 144.

20 Irene W.D. Hecht, “The Virginia Muster of 1624/25 as a source for Demographic History,” in *The William and Mary Quarterly*. Vol. 30. No. 1. 1973, s. 72.

for land had been granted between 1619 and 1623 “to persons, who have undertaken to transport each of them at least one hundred men, whereas in the former twelve years there was not above six.”²¹ That means that the Company gradually granted more and more land of its own grant to private adventurers, including shareholders of the Company, who could finance the transportation of tenants and workers to work on their granted land. The Company, instead, was mismanaged, and the king dissolved the Company in 1624. The Crown took over the political and military responsibility, while all land by then was transferred into the hands of private landowners, several of whom had obviously exploited the Company for their own interests.

Most shareholders of the Company did not settle on the granted land. Instead, the Company rented land to deputies, captains and others, who wanted to settle in the colony and manage the transformation of Indian land to private property. Powerful and/or rich men got a lot of land, while others got less or nothing. The *Company's Garden* was run by the Deputy Governor from 1617, and it gave him “in one year about £300 profit”. He had fifty-four servants employed to work on the garden, in the “salt works set up for the service of the colony”, and in his household. Once cleared from trees and bushes, most land of the Garden was cultivated by eighty-one tenants, who “yielded a yearly rent of corn and services, which rent-corn, together with the tribute corn from the barbarians [the Native Americans, my add.], amounted to about twelve h[un]dred of bushels by the year”. Eighty cows and eighty-eight goats gave milk and meat to the proprietor and the servants and tenants who worked for him and produced his profits.²² Since there were just a few women in the colony by then, we might suppose that several men did the milking of the cows and the goats.

In spring 1620, the Company council decided to send “two very sufficient and able men” as “deputies for the company [...] for ordering and managing two parts of the public land and tenants”. Soon thereafter, the secretary noted that Mr. Georg Thorpe, “well known for the Company”, already had left for Virginia in order to “govern the college land”. He was granted 300 acres himself and “ten tenants to be placed upon land”. Mr. Thomas Neuce “should take charge of the Colony’s land and tenants in Virginia whatsoever”, and 1,200 acres of land, composing of four settlements, should be the “belonging to that office”. Mr. Neuce should have “forty tenants to be placed thereupon” as compensation for “managing

21 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol II, s. 150.

22 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 65.

of this land". Further, the secretary of the council, Mr. John Porey and his successors "should have 500 acres of land belonging to that office and twenty tenants to be placed thereupon."²³ Medical doctor Bohune, member of the Company council, was granted 500 acres of land and 20 tenants to be transferred to farms for his service as "physician-general" of the Company. Moreover, a number of cattle should be sent over to him; both tenants and cattle on behalf of the company.²⁴ Captain William Newce was given the position of Marshall in the colony and, for that, granted 1,500 acres of land and "fifty men to be his tenants". The Captain himself planned to bring one thousand tenants at his own costs between 1621 and 1625. The main reason for his grant was his "experience and skill in militia discipline, including fortification and other wartime employments". Especially, he was experienced out of "a long time upon many services in Ireland". The tenants should pay half of the transportation cost themselves, which indicates that they were free emigrants, possibly dispossessed peasants. The Company should pay the other moiety "upon certificate of the Governor of his arrival in Virginia."²⁵

The settlers getting younger

The terms of tenure was normally not evidenced in the records of the company. Once, though, it was said that youngsters who had terminated their apprenticeship of seven years should be given tenure on land "according to the statute *de terriis mesurandis* in England".²⁶ The meaning of this was explained in this way:

every of the said children shall have freely given unto them and provided for them at the said Company's charge provision of corn for victuals for one year, and shall also have a house ready built to dwell in, and be placed as a tenant in some convenient place upon so much land as they can manage; and shall have one cow and as much corn as he or she will plant, and forty shillings to apparel them, or apparel to that value; and shall also have convenient weapons, munition and armour for defense, and necessary implements and utensils for household, and sufficient working tools and

23 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, ss. 58, 60, and 64.

24 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 98f.

25 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, ss. 110f; 120.

26 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 40.

instruments for their trades, labour and husbandry in such sort as other tenants are provided for.²⁷

The young men should be “tied to be tenants or farmers in manner and form aforesaid for the space of seven years after their apprenticeship ended”, and

during that time of their labor and pains therein they shall have half of all the increase, profit and benefit that shall arise, grow, and increase by the management thereof, as well the fruits of the earth, the increased of the cattle as otherwise, and the other moiety thereof, to go and remain to the owners of the land, in lieu and satisfaction of a rent to be paid for the same land so by them to be occupied, and that at the expiration of the same last seven years every of the said children to be at liberty either to continue tenants or farmers of the Company upon the same lands, if they will, or else provide for themselves elsewhere.²⁸

The Company further resolved that after the seven years of tenancy every one of these former apprentices-tenants should have twenty-five acres of land “to be given and allotted to them in some convenient place or places within the English plantations in Virginia”. This land should be “hold in fee simple by socage tenure to every of them and their heirs forever freely, for the rent of 6d. for every five-and-twenty acres by way of quit rent in lieu of all services in regard of the tenure”.²⁹

Obviously, *child labor* was a substantial part of the making of Virginia as a part of the periphery of the expanding English political economy of capitalism. Until 1618, the Company gave priority to adult workers in the colony, but there were many complaints of them as lazy workers.³⁰ By then, the Company approached the Lord Mayor of London for a plan for transportation of “vagrant children” in London to Virginia. The Lord Mayor issued a precept to the aldermen in the city to instruct the constables to “walk the streets within their several precincts, and forthwith apprehend all such vagrant children, both boys and girls, as they shall find in the streets and in the markets or wandering in the night to be apprehended by the watch.” Moreover, parents who were “overcharged and burdened with poor children” should be inquired to send any of their children to Virginia. Parents should be told that they “would not receive any fur-

27 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, ss. 41f.

28 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 42.

29 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 42.

30 Morgan, 1971, s. 607f.

ther poor relief from the parish”, if they did not approve to the transportation.³¹ The plan came true after the Privy Council had granted the City of London authority to send the children away also against their will.

In spring 1619, another one hundred children were sent to Virginia. This time the transport and the apparel costs was financed by “a collection of the sum of five hundred pounds” from “divers well and goodly dispersed persons, charitably minded towards the plantation in Virginia, dwelling within the city of London and suburbs thereof”.³² Thus, wealthy persons of the London area paid the other half of the transportation cost to get one hundred children out of town to be “apprentices” in the colony. In November of 1619, the Company expressed its gratitude to “this honourable city” for its support “in advancing the plantation of Virginia and particular in furnishing out one hundred children this last year, which by the goodness of God there safely arrived (save such as died in the way)”.

The Company council assured the Lord Mayor that “the sending of those children to be apprentices hath been very grateful to the people”, so, consequently, it asked the Lord Mayor “to renew your like favour and furnish us again with one hundred more for the next spring”. The Company was very specific in the demands, telling the Lord Mayor that “our desire is that we may have them of twelve years old and upwards with allowance of three pounds apiece for their transportation and forty shillings apiece for their apparel, as was formally granted”.³³ The Lord Mayor approved the request “to provide one hundred children for Virginia” on January 12, 1620, and “to allow the company five pounds apiece, three pounds towards their passage, and forty shillings for apparel”.³⁴ Thus, this capitalist company did not only get labor of the city for free but also had “that honorable city” to pay for the transportation of the workers to the periphery of the English political economy.

The fare fee for the children was, though, debated. A Mr. Smith conceived that:

the sum of £5 demanded with every child that should be sent out of the country to be transported to Virginia was a greater charge than would willingly be disbursed by the common sort, seeing

31 Robert C Johnson, “The Transportation of Vagrant Children from London to Virginia,” in *Early Stuart Studies: essays in honor of David Harris Willson*, edited by H.S.R. 1970, ss. 137-151. Quotations s. 139 och 142.

32 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 40.

33 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 24f.

34 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 36.

they might with a less charge as ordinary for five marks bind their children apprentices at home to good trades, and therefore it was unlikely they would be drawn to give a greater sum to send them to a foreign country.³⁵

The poor children of London were intended to be apprentices for tenants and skilled workers, “the boys until they come to 21 years of age, the girls til the like age or til they be married”.³⁶ At another meeting it was stated that the children should “be educated and brought up in some good trade and profession, whereby they may be enabled to get their living, and maintain themselves when they shall attain their several ages of four-and-twenty years, or be out of their apprenticeships, which shall endure at the least seven years if they so long live”.³⁷ A third transportation of another one hundred children at the expense of the City of London was carried out in the fall of 1622 after the news of “the last massacre of the English by the treacherous Indians”, as it was expressed in the minutes of the company, reached England in July.³⁸ Within the term of apprenticeship, though, boys and girls could be sold to another master, and this “buying and selling [of] men and boies” was debated as a scandal already in 1619.³⁹ The system of apprenticeship anticipated slavery.

At the end of their apprenticeship, which certainly was a very hard and tough time, the children of London should be placed “as tenants upon the publick (sic) land with best conditions, where they shall have houses with stock of corn and cattle to begin with, and afterward the moiety of all increase and profit whatsoever”.⁴⁰ The Lord Mayor agreed but argued that “in regard the city beareth the half charge of their transportations”, every child should have twenty-five acres each after the termination of their apprenticeship. The Company council, though, carried that the children should make the tenancy of seven years before getting land of their own.⁴¹

35 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 96.

36 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 24 och 41.

37 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 40.

38 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol II, s. 7f.; Johnson, 1970, s. 145.

39 Morgan, 1975, s. 128.

40 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 25.

41 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 36.

Making Virginia profitable – tree, iron, silk and tobacco

Beyond trading, the primary expectations by the Company were about exploiting nature of wood for *building of houses and ships*. And there were trees in abundance; 97 % of the Wingandacola was forested. Certainly, Native Americans cut trees for wigwams and canoes, and they cleared land from bushes and high grass under individual trees before planting corn, but systematical cutting of trees for export of timber was another thing. That exploitation of nature was of greatest economic importance for both the colony and for England that was about to being de-forested. In a petition to the council in 1620, Mr. John Wood evidences that there was a great interest in the timber industry. Since he was “resolved to inhabit in Virginia”, he wanted to get by exchange “eight shares in Elisabeth River, for eight shares of land formerly granted unto him, because thereon is timber fitting for his turn, and water sufficient to launch such ships as shall be there built for the use and service of the Company”. His request was approved by the Company council.⁴² Several saw mills were erected, and Mr. Deputy John Ferrar, “had procured Dutch carpenters from Ham-borough, men skilful for erecting sawing-mills, who were shortly to come for England and go to Virginia for that use and the benefit of the Company to set up sawing-mills there”.⁴³ Certainly, tenants and their un-free laborers cut trees and transported logs to sawmill.

Other commodities that the Company council found profitable was the making of *pitch, tar and soap ashes*. Originally, the company recruited workers from *Polonia* for that skilled work, but also Swedish workers were recruited. In November 1620, the Company council confirmed an agreement with a Mr. Wisher, who was granted £100, “to procure out of Swedeland and Poland men skilful in making pitch and tar, soap ashes and pot ashes, dresses of hemp and flax, clapboard and pipe staves, and for making of saltpeter and powder”.⁴⁴ The company council, though, wanted to make sure a long term production of those commodities, and worried for the coming of age of these imported workers. So, in order that “their skill [...] shall not dye with them, it is agreed that some young men shall be put onto them to learn their skill and knowledge therein for the benefit of the country hereafter”.⁴⁵ So, free labor from Poland and Sweden was supplemented by un-free labor in form of apprentices from England,

42 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 88.

43 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 74

44 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 95f.

45 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 17.

who should be taught by the skilled, free workers to make pitch, tar and soap ashes for export to England.

Iron ore was another commodity that was extracted from the North American nature. Just a year after the first intruders had settled in Wingandacola Captain Newport brought two cargos of iron ore to England. The ore was melted in England, and “seventeen tons of metal [was] sold to the East India Company at £4 per ton”.⁴⁶ Transporting iron-ore to England was, however, inefficient, so works for melting the ore were erected on Falling Creek, a tributary of James River, in 1619. One hundred and fifty workmen, probably free laborers, and some supervisors were sent over from England to operate the works, which, however, were destroyed by “the Indian massacre” in 1622. Everyone at work was killed, but the supervisors happened not to be around at the attack.⁴⁷ The Native Americans denounced capitalist extraction of nature that threatened their way of life that was characterized by “seasonal residence patterns” and by taking out of nature just as much as they needed for survival.⁴⁸

Another local commodity was soon found to be exploitable. The company council noticed that “that country is exceeding proper” for the making of silk, because there were “innumerable store of mulberry-trees of the best, and some silk worms naturally found upon them producing excellent silk”.⁴⁹ In December 1620, the Deputy informed the Company council that he “had received good store of silk worms’ seed both out of France; Italy and Spain. Now, his “greatest want was of men skilful in the ordering of them [...] out of France”. He had engaged as foreman a young man who for five years of time had been “brought up in tending of the king’s silk-worms under his said master, whereby he became very skilful in breeding of the worms and in winding their silk, and was also a good gardener”. His master agreed to let him go to “be employed by the Company for three years”, although he had that many years left of his apprenticeship. The master was paid £20 for him, while he himself was supposed to train new men in the skill.⁵⁰

Tobacco was found to be even more exploitable. John Rolfe, one of the adventurers of the company, “introduced tobacco as a commercial crop

46 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 50.

47 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 50.

48 Kathleen M. Brown, *Good Wives, Nasty Wenches & Anxious Patriarchs. Gender, Race, and Power in Colonial Virginia*, s. 56. Chapel Hill 1996.

49 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 67.

50 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 99.

to Virginia”, and he started his “experiments with planting tobacco” in 1612 on the Varina Plantation of 820 acres of land.⁵¹ By 1617 the settlers “produced enough tobacco to send their first shipment to England”.⁵² Tobacco, as well as corn, did not need plowed fields but could be planted in burned woodland for commercial purposes like the Native Americans did for non-commercial purposes. Rolfe himself estimated that a man “could tend four acres of corn and 1,000 plants of tobacco”. Edmund Morgan concludes that “the financial returns from labor invested in growing tobacco were high”.⁵³ The Company, and especially its shareholders who wanted to make profits in Virginia, needed both knowledge and labor to make profits out of the tobacco plants. The Native American had the knowledge, and John Rolfe’s marriage to Chief Powhatan’s daughter Pocahontas was certainly a door opener to that knowledge, but the Native Americans did not want to be subordinated as workers for the English exploiters. I have not found much information about the labor in commercial tobacco growing in Virginia before the landowners bought African slaves. Morgan, though, gives one example with a supervisor and a team of “six or seven men” whose labor resulted in 3,000 to 4,000 pounds of tobacco in 1620.⁵⁴ I presume that Mr. Rolfe and others established a feudal mode of production and exploited tenant farmers and their indentured servants and forced laborers in form of “apprentices”. The Rolfe Plantation, though, was destroyed by the Native American attack on the settlement in 1622,⁵⁵ but tobacco became, as we all know, the main crop of Virginia and English capitalists profited greatly out of it by exploiting indentured servants, convicts, and African slaves.

The split on tobacco

The concentration on tobacco was basically an outcome of decisions by the king, who opened up for import of tobacco from Virginia, and he even established a prohibition to grow tobacco in England and Ireland and revoked the monopoly of import of Spanish tobacco. The issue, though, was debated in the Company council and in spring and summer of 1623 it turned out to be the most severe split in the council and the immediate

51 Wikipedia: [John Rolfe]

52 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 49.

53 Morgan, 1975, s. 109f.

54 Morgan, 1975, s. 109.

55 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 49.

reason for the failure and dissolution of the London Company of Virginia. Some of the adventurers of the Company wanted to keep an economy of a broad specter of staple goods from the colony, and they accused others, especially Alderman Johnson who was the Director of the Company magazine, for giving priority to tobacco.⁵⁶ In a petition to the king some adventurers accused the government of the Virginia for neglecting the colony, especially after 1618, and they accused other adventurers, among them Alderman Johnson and Captain, later Sir, Argoll for favoring the production of tobacco. In the first twelve years of the colony, they argued, “staple commodities began to be raised and imported into this kingdom; as iron, sturgeon, caveare, soap and potashes, mats (sic) for ships, clapboards, pipe staves, wainscot, wine, pitch and tarr (sic!), and that most desired work of silk-worms, whereas, in the latter years, these commodities do not appear”. Obviously, the export of those commodities was stopped. Now, they said in 1623, “there was nothing but smoke and tobacco”.⁵⁷ The adventurers accused Alderman Johnson for being responsible for giving priority to tobacco and sassafras, “being commodities of his own trade”.⁵⁸ Small landholders faced the risk of loosening their income and instead being bound to the large tobacco planters. Moreover, bad harvests and attacks by Native Americans, especially after the massacre of 1622, made several surviving farmers leave their farm and bound themselves to a large landholder as laborers.⁵⁹

I have found no evidence saying how the large scale tobacco plantations were organized before slavery, but there is no reason to believe that the landlords did not use the tenancy system. On the contrary. Growing tobacco was labor intensive just seasonally, so tenancy would be perfect for the landlords, since the tenants and their families, servants and “apprentices” always were around, when their labor was demanded by the planters for planting, curing, and harvesting of the tobacco, but they had to make their own living all other times of the year. I presume that day’s works and share-cropping dominated until the landlords bought African slaves and introduced slavery as the dominant mode of production for trading with the center of the English capitalist economy.

56 The magazine had a monopoly of selling English goods to the settlers in exchange of their products. Morgan, 1975, s. 95.

57 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol II, s. 147.

58 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol II, s. 190.

59 Morgan, 1975, s. 116.

Women as means for stability – and profit

No society can remain without *reproduction* of the population in other ways than just immigration. Within the first transportations women were transferred from Europe to Virginia only by way of exception. The Company council was more than disturbed by that, because it realized that no permanent settlement would be established in the periphery of the capitalist expansion that they wanted to exploit. So, in order to establish a “desirable attachment” to the new found land of exploitation, “ninety girls of spotless character were sent over, at the expense of the company, in 1620, and sixty more in the subsequent year”. In reality, the company sent “one hundred young maids to make wives as the former ninety already sent out”.⁶⁰ In the next year, the council discussed “sending of maids to Virginia to be made wives, which the planters there did very much desire”. The council, though, did not most of all care about the welfare of tenants and workers but about the development of the settlement into a society in the periphery of the English political economy of capitalism. The non-existence of women made “the greatest hindrances of the increase of the plantation” because most of the male settlers did not esteem Virginia “as a place of habitation, but only of a short sojourning”. Consequently, the planters and “their labors” were mostly concerned with “the raising of present profit, and utterly neglected, not only staple commodities, but even the very necessities of man’s life”. So, in order to tie the planters’ minds to Virginia “by the bonds of wives and children”, the council took care of providing them “young, handsome, and honestly educated maids.” The cost of transportation of wives in be to planters, though, should be paid by the planter who wanted a wife.⁶¹

Conclusion

The council of the London Company of Virginia knew that it would not be sufficient for the economic exploitation of Wingandacola just to add labor and tools to the forces of production that already existed there. They also had to introduce an adequate mode of production. And they did establish a mode of production that they were very well acquainted with but about to exchange for another one in England – feudalism – but they added forced labor. The Company and the private landlords that

60 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 83.

61 *Abstract of the Proceedings of the Virginia Company of London*. Vol I, s. 158f.

were granted land by the Company recruited tenants to organize the clearing of land and transformation of cleared land into farms. Several of the landlords transported peasants from England, who were evicted from the farms that they had run for many years due to the enclosures as part of the introduction of agrarian capitalism in England. Feudal labor relations were adequate for evicted peasants in Virginia, because they could keep their class position as tenants by moving to the periphery of the English political economy. Certainly, they did not mind getting free and un-free labor in form of indentured servants, who voluntarily or by force of the Vagrancy Act, bound themselves for a “master” for seven years as compared to one year in England. Nor did they mind getting poor children from London as forced child labor. Both groups of laborers worked in a double subordination to the tenants and, beyond them, the landlords.

Gradually, more and more land was conquered or bought from the Native Americans, mostly for growing tobacco instead of the original plan to establish a wide range of extractive exploitation of nature, and the “frontier” was moved westwards. In addition to more peasants and free and un-free labor that the landlords and other investors transported from England to Virginia, the frontier land was transformed to farms by indentured servants who had terminated their time of servitude, and were given land on tenancy to transfer into farming land. Thus, tenants and free and un-free laborers were the ones to do the hard and dirty work to clear new land of both trees, bushes, and Native Americans and make it into private property that could be sold on the land market and into a part of the English political economy. The lack of women was also a hindrance that was eased by sending “maids” to Virginia. Women that were supposed to marry planters and secure the reproduction, and profit, of the society.

However, tenants, free and un-free servants and forced child laborers were the cornerstones in the landlords’ exploitation of land and labor in the periphery of the English political economy of capitalism in the early 1600s. Referring to Hobsbawm, none of them would not have left England for Virginia unless the English seizure of Native American land and the rise of a feudal mode of production and of forced labor had not been parts of the rise of agrarian capitalism in England and the expansion of the English political economy overseas.⁶²

Certainly, child laborers, convicts and indentured laborers had no property but worked for others for their living in Virginia, but they were

62 Hobsbawm, 1980, s. 4, not 1 med hänvisning till Marx, *Kapitalet del III*. Produktionsätt måste analyseras, det kan inte avgöras enbart av hur det framstår.

involved in capitalism just indirectly by working for tenant farmers, who were subordinated to the London Company of Virginia. The laborers contributed to the accumulation of capital for capitalists by working for tenant farmers in the periphery of capitalism, who paid their feudal rents to a capitalist company in the core of the English political economy. The mode of production that initially was established by the London Company of Virginia was not the classical feudalism that was “based in the class relation between landed property and peasant labour (sic), in which the ‘surplus’ produced by peasants is appropriated by landlords through different forms of rent.”⁶³ It was also based on the surplus that directly was produced by forced child labor, convicts and indentured labor for tenant farmers, who might come out as farmers and, even, planters in the slave economy, who were more or less involved in making money by selling the products of slave labor to merchant with contacts in the core of capitalism.

Scholars like Hobsbawm, Kulikoff and Bernstein underline that dispossession of peasant farmers was one main precondition for making of an agrarian working class and for making land into a commodity. These processes included, according to Bernstein, “the enclosure of commons: land used by peasant communities for grazing their livestock, collecting firewood, fishing and hunting, and other activities that provided a necessary complement to the subsistence they gained from cultivation.”⁶⁴

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor

Abstract of the proceedings of the Virginia Company of London, 1619 – 1624.

Vol. I. Virginia Historical Society, Richmond 1888.

Abstract of the proceedings of the Virginia Company of London, 1619 – 1624.

Vol. II. Virginia Historical Society, Richmond 1889.

Internet

<http://www.sonofthesouth.net/revolutionary-war/colonies/colonization-of-america.htm#difficult-times-colonies>

Wikipedia: [Enclosure], [John Rolfe], [London Company]

63 Bernstein, 2010, p. 27.

64 Bernstein, 2010, p. 29.

Litteratur

- Bernstein, Harry, 2010. *Class Dynamics of Agrarian Change*, Winnipeg and Sterling.
- Brown, Kathleen M., 1996. *Good Wives, Nasty Wenches & Anxious Patriarchs. Gender, Race, and Power in Colonial Virginia*. Chapel Hill.
- Bruchey, Stuart, 1968. *The Roots of American Economic Growth 1607-1861*. New York and Evanston.
- Hale, Salma, 1843. *History of the United States from their first settlement as colonists to the close of the administration of Mr. Madison in 1817*. Vol. 1, New York.
- Hecht, Irene W.D. 1973. "The Virginia Muster of 1624/25 as a source for Demographic History". *The William and Mary Quarterly*. Vol. 30. No. 1.
- Hobsbawm, Eric, 1980. "Scottish Reformers of the Eighteenth Century and Capitalist Agriculture". Ed. E. Hobsbawm, *Peasants in History. Essays in honour of Daniel Thorner*, Oxford.
- Hoerder, Dirk, 1985. "An Introduction to Labor Migration in the Atlantic Economies. Ed. Dirk Hoerder, *Labor Migration in the Atlantic Economies: the European and North American Working Classes during the period of industrialization*. Greenwood Press, Westport.
- Johnson, Robert C., 1970 "The Transportation of Vagrant Children from London to Virginia". Ed. H. S. Renmuth Jr. *Early Stuart Studies: essays in honor of David Harris Willson*. Minneapolis.
- Kulikoff, Alan, 2000. *From British Peasants to Colonial American Farmers*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London.
- Morgan, Edmund S. 1975. *American Slavery, American Freedom. The ordeal of colonial Virginia*. Norton, New York and London.
- O'Mara, James, 1982. "Town founding in seventeenth-century North America: Jamestown in Virginia". *Journal of Historical Geography*, vol. 8, nr 1.
- Shaw, Alan George Lewers, 1998. *Convicts & Colonies. A study of penal transportation from Great Britain and Ireland to Australia and other parts of the British Empire*. Irish historical press, Dublin.
- Wood, Andy, 2007. *The 1549 Rebellions and the making of Early Modern England*. Cambridge University Press. Cambridge.

Migranternas sociala rättigheter i Sverige. Jämförande perspektiv på välfärdsregimer och inkorporeringsregimer ca 1960–2010-talet

Jesper Johansson

Inledning

Socialpolitik har länge varit betydelsefullt för social inkludering av olika grupper. Välfärdsstatens policyåtgärder har varit viktiga i flera olika länder för att knyta samman klasser, regionala, språkliga och religiösa grupper i syfte att försöka skapa en känsla av solidaritet mellan dem och i relation till staten.¹ Trots den ökade omfattningen av internationell migration och den ökade fokuseringen i politik och samhällsdebatt på migration och migranternas etablering under de senaste decennierna har forskare inom den komparativa välfärdsstatsforskningen traditionellt inte fokuserat särskilt mycket på migranternas villkor och rättigheter, enligt statsvetaren Diane Sainsbury.² Hon menar vidare att välfärdsstatsforskare som har intresserat sig för migration och migranter snarare har fokuserat på migrationens och den etniska mångfaldens effekter på välfärdsstaten, exempelvis som utmaningar eller hot mot generösa välfärdsarrangemang eller mot den specifika typen av välfärdsstat inom ett land eller på en försvagning av det folkliga stödet för offentligt finansierad välfärd.³ I likhet med Sainsbury

1 Anthony Kevins & Kees van Kersbergen, "The effect of welfare state universalism on migrant integration", *Policy & Politics* 47:1 2019, s. 115; Mikael Nygård, *Socialpolitik i Norden: En introduction*, Lund 2013, s. 41.

2 Diane Sainsbury, *Welfare States and Immigrant Rights: The Politics of Inclusion and Exclusion*, Oxford 2012, s. 1. Två exempel på välciterade välfärdsstatsöversikter där diskussioner om migranternas villkor saknas är Gøsta Esping-Andersen, Duncan Gallie, Anton Hemerijck & John Myles, *Why We Need a Welfare State*, Oxford 2002; Peter Goodby-Taylor (red.), *New Risks, New Welfare*, Oxford 2004. Listan på liknande komparativ välfärdsstatslitteratur som förbiser migranternas rättigheter och villkor hade kunnat göras betydligt längre.

3 Sainsbury (2012) s. 1–2. Se t.ex. Alberto Alesina & Edward L. Glaeser, *Fighting Poverty in the US and Europe: A World of Difference*, Oxford 2004; Keith Banting, "Looking in Three Directions: Migration and the European Welfare State in Comparative Perspective", i Michael Brommes & Andrew Geddes (red.), *Immigration and welfare: Challenging the*

väljer jag en närmast motsatt utgångspunkt, och intresserar mig snarare för hur relationen mellan ett lands välfärdsregim, inkorporeringsregim för migranter och olika former av invandring påverkar migranternas sociala rättigheter (lagstadgad rätt till sociala förmåner) och inkludering.⁴

Inom forskningslitteraturen om internationell migration och etnicitet har en hel del studier däremot studerat migranternas rättigheter och villkor i mottagande samhällen samt etableringspolicier från det mottagande samhällets aktörer och institutioner. Dessa studier har påvisat den viktiga distinktionen mellan *invandrings-* eller *migrationspolitik* (som gäller villkor och regler för migrationsrörelser samt för tillstånd knutna till rätten att resa in och bosätta sig i ett land) och *invandrar-* eller *integrationspolitik* (som åsyftar inkorporeringsåtgärder från det mottagande samhällets sida för att underlätta nyanlända migranternas etablering och delaktighet).⁵ När flertalet migrationsforskare har fokuserat på migranternas rättigheter har fokus ofta varit på formella snarare än substantiella rättigheter i olika länder eller på politiska snarare än på sociala rättigheter. Flertalet av de studier som har undersökt migranternas sociala rättigheter har oftast varit inriktade på synkrona perspektiv, närmare bestämt situationen vid en specifik tidpunkt i olika länder.⁶ Få studier har tillämpat ett historiskt perspektiv och studerat villkor och förutsättningar för migranternas sociala rättigheter under en längre tidsperiod. En annan tendens i den tidigare forskningen som studerat migranternas rättigheter, och som påvisas av Sainsbury, är att forskningen länge studerade en förment enhetlig migrantkategori, och inte differentierade rättigheter

Boundaries of the Welfare State, London 2000, s. 13–33; Gary P. Freeman, "Migration and the Political Economy of the Welfare State", *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 485 1986, s. 51–63 för exempel på litteratur som representerar en sådan inriktning.

4 Jfr Diane Sainsbury, "Immigrants' Social Rights in Comparative Perspective: Welfare Regimes, Forms of Immigration and Immigration Policy Regimes", *Journal of European Social Policy* 16:3 2006, s. 229–244; Sainsbury, 2012.

5 Se t.ex. Stephen Castles, Hein De Haas & Mark J. Miller, *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, 5. uppl., New York 2014; Tomas Hammar (red.), *European Immigration Policy*, Cambridge 1985; Ruud Koopmans & Paul Statham (red.), *Challenging Immigration and Ethnic Relations Politics*, Oxford 2000.

6 Se t.ex. Alexander T. Aleinikoff & Douglas Klusmeyer, *Citizenship Policies for an Age of Migration*, Washington DC 2002; Thomas Faist, *Social Citizenship for Whom? Young Turks in Germany and Mexican Americans in the United States* Aldershot 1995; Virginie Guiraudon, "The Marshallian Triptych Reordered: The Role of Courts and Bureaucracy in Furthering Migrants' Social Rights", i Michael Bommers & Andrew Geddes (red.), *Immigration and Welfare: Challenging the Borders of the Welfare State*, London 2000, s. 72–89; Hammar, 1985.

kopplade till olika inträdeskategorier, som anhöriga, asylsökande, flyktingar eller arbetskraftsmigranter.⁷

Den här studien bidrar till välfärdsstatsforskningen och forskningen om internationell migration genom att balansera vissa skevheter i den tidigare forskningen. Genom att använda ett jämförande perspektiv syftar artikeln till att undersöka olika migrantkategoriers sociala rättigheter i Sverige och betydelsen av kopplingen mellan välfärds- och inkorporeningsregimer för att förstå utvecklingen av dessa sociala rättigheter under två perioder: 1960-1980-talet respektive under 1990-2010-talet. Frågor som specifikt undersöks är: Vilka samspel kan urskiljas mellan typen av välfärdsregim och inkorporeringsregim för migranter i Sverige? Hur har dessa samspel påverkat olika migrantkategoriers sociala rättigheter under respektive period? Vilka likheter och skillnader kan identifieras över tid beträffande olika migrantkategoriers sociala rättigheter?

Artikels disposition

Den här artikeln fortsätter enligt följande disposition. Jag börjar med att redogöra för det analytiska ramverket som innehåller teoretiska bidrag från komparativ välfärdsstatsforskning och migrationsforskning samt diskuterar tidigare forskning med relevans för den här studiens utgångspunkter och vad som specifikt särskiljer studien från andra studier som undersökt migranternas sociala rättigheter i Sverige. Vidare presenterar jag också den komparativa ansatsens målsättning, fokus och avgränsningar i studien samt redogör för det material som den empiriska analysen bygger på. I artikels efterföljande empiriska avsnitt redogör jag för utmärkande karaktärsdrag för såväl den svenska socialdemokratiskt präglade välfärdsregimen som den framväxande mångkulturella inkorporeringsregimen gentemot olika kategorier av migranter mellan 1960- och 1980-talet. Jag diskuterar också samspelet av förstärkande logiker mellan de bägge regimerna och hur dessa påverkade utvecklingen av sociala rättigheter för migranter under perioden. Därefter fokuserar jag på hur förändrade migrationsrörelser och omstruktureringar av den politiska ekonomin präglade förändringarna på den svenska arbetsmarknaden och åtstramningar i välfärdsstaten under perioden 1990-talet till 2010-talet. Successivt förändrades karaktären på den svenska välfärdsregimen i en mer marknadsliberal och selektiv riktning jämfört med en tidigare universellt inriktad ideologi. Även inkorporeringsregimen gentemot

⁷ Sainsbury, 2012, s. 4.

migranter blev mer restriktiv och nyliberalt aktiveringsinriktad samt mer nyassimilatorisk jämfört med en tidigare mer mångkulturellt inspirerad modell. Samspelet av förstärkande logiker fanns även representerat i dessa regimförändringar som också innebar negativa förändringar för en del kategorier av migranter beträffande deras sociala rättigheter. I den avslutande diskussionen görs en jämförande analys av samspelet mellan välfärdsregimen och inkorporeringsregimen, av kontinuitet och förändringar i respektive regim och i dynamiken mellan dem och hur dessa omständigheter påverkat likheter och skillnader över tid för olika inträdeskategoriernas sociala rättigheter. I dialog med annan välfärdsstats- och migrationsforskning diskuterar jag slutligen också kort den svenska policyutvecklingen i en internationell utblick samt berör alternativ för vidare forskning om migranternas sociala rättigheter.

Välfärdsregimer, inträdeskategorier och inkorporeringsregimer – analytiskt ramverk

Artikelns analytiska ramverk bygger på teorier hämtade från komparativ välfärdsstatsforskning och migrationsforskning som behandlat migranternas rättigheter. Studien har inspirerats av Sainsburys tidigare studie vad det gäller betydelsefulla utgångspunkter och analytiska perspektiv från dessa forskningsfält. Skillnaderna mellan min och Sainsburys studie är deras olika omfattning, nivåer och avgränsningar för den jämförande analysen samt förekommande skillnader gällande de tidsperioder som studeras. Sainsbury gör en omfattande komparativ analys i bokform över utvecklingen av migranternas sociala rättigheter under efterkrigstiden fram till 2010 i sex olika länder som representerar tre olika välfärdsregimer: USA och Storbritannien (den liberala regimen), Tyskland och Frankrike (den konservativa regimen) och Sverige och Danmark (den socialdemokratiska regimen).⁸

Den här studien har en mer begränsad omfattning och studerar enbart det svenska fallet. Den komparativa analysen är inte heller inriktad på skillnader mellan länder och olika välfärdsregimer (som Sainsburys) utan är mer historiskt inriktad på förändring och kontinuitet av olika migrantkategoriers sociala rättigheter i relation till samspelet och förändringarna av den socialdemokratiska välfärdsregimen och inkorporeringsregimen för migranter i Sverige över tid mellan cirka 1960-talet och 2010-talet. Den här artikeln kompletterar således Sainsburys studie genom att den

⁸ Sainsbury, 2012.

undersöker en tidsperiod som följer efter den främre tidsgränsen, 2010, i hennes studie. Jag undersöker utvecklingen av migranternas sociala rättigheter även efter 2010, som bland annat innefattar den samtida situationen – i kontexten av Europas så kallade ”flyktingkris” post-2015 – då tidigare migrationspolitik kritiserats kraftigt och ersatts av mer restriktiva policyer gällande migration och migranternas inkorporering.⁹

I den komparativa välfärdsstatslitteraturen har olika typologier och modeller konstruerats för att förklara variationer mellan olika länders socialpolitik och välfärdsstater avseende exempelvis täckningsgrad, generositet eller olika institutioners skiftande betydelse och funktioner för att producera och omfördela välfärd.¹⁰ Ett antagande är att formen och karaktären på välfärdsstaten har betydelse för migranternas sociala rättigheter, vilket tidigare påtalats av bland annat Hammar och Sainsbury.¹¹ Sociologen Esping-Andersens (1990) välkända typologi om *välfärdsregimer* används som en analytisk utgångspunkt.¹² Begreppet *de-kommodifiering* är en första aspekt som är centralt för att förklara skillnader mellan välfärdsstater i hans typologi. För honom innebär det ett riktmärke på de sociala rättigheternas räckvidd och kvalitet, och refererar särskilt till möjligheten för individer och grupper att upprätthålla en acceptabel levnadsstandard oberoende av prestationer på arbetsmarknaden.¹³

En andra aspekt som är centralt för att förklara skillnader mellan välfärdsstater i hans typologi är begreppet *stratifiering*, vilket refererar till hur välfärdsstatens olika system i olika grad kan skapa och befästa olika gruppers förmåner och privilegier.¹⁴ En tredje aspekt är relationen mellan staten, marknaden och familjen för att generera välfärd och sociala förmåner.¹⁵ En fjärde aspekt är sambandet mellan välfärdsstaten och strukturen

9 Jfr Magnus Dahlstedt & Anders Neergaard, “Crisis of Solidarity? Changing Welfare and Migration Regimes in Sweden”, *Critical Sociology* 45:1 2019, s. 121–135; Aleksandra Ålund, Carl-Ulrik Schierup & Anders Neergaard (red.), *Reimagineering the Nation: Essays on Twenty-First-Century Sweden*, Frankfurt am Main 2017.

10 Se t.ex. Wil Arts & John Gelissen, “Three worlds of welfare capitalism or more? A state-of-the-art report”, *Journal of European Social Policy* 12:2 2002, s. 137–158; Christian Aspalter, “The development of ideal-typical welfare regime theory”, *International Social Work*, 54:6 2011, s. 735–750; Gösta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge 1990; Diane Sainsbury (red.), *Gender and Welfare State Regimes*, Oxford 1999; Rickard M. Titmuss, *Social Policy*, London 1974.

11 Hammar, 1985; Sainsbury, 2006, 2012.

12 Esping-Andersen, 1990.

13 Esping-Andersen, 1990, s. 37 och övriga kapitel 2.

14 Esping-Andersen, 1990, s. 3–4. Se även kapitel 3.

15 Esping-Andersen, 1990, kapitel 4.

för arbetsmarknaden och anställningar.¹⁶ Utifrån analyser runt dessa olika aspekter konstruerar Esping-Andersen de tre typerna av välfärdsregimer: den liberala, den konservativa och den socialdemokratiska. Likväl, för att kunna undersöka och förstå de bitvis specifika villkoren som gäller för migranter behöver den något generellt inriktade typologin kring välfärdsregimer kompletteras med andra analytiska redskap.¹⁷

Typologin om välfärdsregimer kompletteras med två analytiska redskap som hämtats från den internationella migrationsforskningen. Det första avser betydelsen av de olika ”inträdeskategorier” som hänger samman med olika former av invandring.¹⁸ Till dessa olika kategorier knyts olika rättigheter vilket påverkar migranternas tillgång till sociala förmåner. Exempel på skilda inträdeskategorier är arbetskraftsmigranter, flyktingar, asylsökanden, anhöriginvandrare och irreguljära migranter (som ibland även benämns som ”papperslösa”).¹⁹ Kategoriseringen av migranter i olika inträdeskategorier medför också en differentiering avseende sociala rättigheter, vilket bland annat Sainsbury påvisar. Hon visar det även med olika exempel. Flyktingar med konventionsstatus, i enlighet med FN:s flyktingkonvention (Genevskonventionen), beviljas samma rättigheter som nationella medborgare avseende offentligt stöd och socialförsäkringsförmåner. Migranter som klassas som så kallade etniska ”medborgare” eftersom de anses ha samma etniska tillhörighet som medborgarna i värdlandet har ofta också blivit privilegierade och fått status som medborgare. Irreguljära migranter eller asylsökanden har antingen inga eller kan göra minimala anspråk på rättigheter i flera länder. Sainsbury menar därför att olika inträdeskategorier skapar en ”hierarkisk differentiering av migranternas sociala rättigheter” och att stratifieringsmönstren framstår som relativt olika från de stratifierande effekter som identifieras inom typologin om välfärdsregimer.²⁰

Det andra analysverktyget avser så kallade inkorporeringsregimer. Inkorporeringsregimer²¹ reglerar migranternas inkludering i eller exklude-

16 Esping-Andersen, 1990, kapitel 5.

17 Detta har tidigare påpekats av Sainsbury, 2006, 2012 och Welat Songur, *Välfärdsstaten, sociala rättigheter och invandrarnas markresurser: En jämförande studie om äldre invandrare från Mellanöstern i Stockholm, London och Berlin*, Stockholm 2002.

18 Lynn Morris, *Managing Migration. Civic Stratification and Migrants' Rights*, London 2002, s. 19; Sainsbury, 2006, s. 230.

19 Sainsbury, 2006, s. 230.

20 Sainsbury, 2006, s. 230.

21 Yasemin Nuhoglu Soysal, *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe*, Chicago 1994, kapitel 3.

ring ifrån samhället. En inkorporeringsregim består av regler och normer som styr migranternas möjligheter att bli medborgare, att erhålla uppehålls- och arbetstillstånd och att delta i det ekonomiska, kulturella och politiska livet.²² Den här processen kallas vanligen för ”integration” men det begreppet kan antyda specifika konnotationer och idéer om vart processen ska leda enligt migrationsforskarna Castles et. al. Därför föredrar jag här i likhet med Castles et. al den mer neutrala termen inkorporering.²³ Migrationsforskare har också presenterat olika policymodeller för hur mottagande samhällen hanterar mångkulturalism och etnisk mångfald. Castles et. al identifierar tre modeller: den differentierade exkluderande modellen, assimilationsmodellen och den mångkulturella modellen.

Sveriges policyer kategoriseras av Castles et. al inom den mångkulturella modellen.²⁴ Dessa modeller är viktiga som analytiska verktyg för de synliggör olika regler och normer som reglerar migranternas inkludering och exkludering och betydelsen för sociala rättigheter²⁵ Men vi behöver också betrakta dem som renodlade idealtypiska modeller, och att i praktiken kan ett lands inkorporeringspolicyer kombinera drag från de olika modellerna. Inspirerad av Sainsbury intresserar jag mig särskilt för inkorporeringsregimens dimensioner av inkludering och exkludering av olika inträdeskategorier av migranter.²⁶ Men som framgick ovan skiljer sig min och Sainsburys studier åt en del avseende tidsperspektiven och därmed också fokus för jämförelsen. Jag jämför framför allt likheter och skillnader över tid beträffande olika inträdeskategoriers sociala rättigheter i Sverige, och inte mellan olika länder och olika välfärdsregimer.

Begreppet sociala rättigheter leder tillbaka till sociologen T.H. Marshalls idéer om att framväxten av välfärdsstaten under första hälften av 1900-talet etablerade ideal om ett socialt medborgarskap. Han definierade socialt medborgarskap som en räkna av olika rättigheter, ”from the right to a modicum of economic welfare and security to the right to share to the full in the social heritage and to live the life of a civilized being according to the standards prevailing in the society.”²⁷ Hans definition av socialt medborgarskap inbegriper alltså rättigheter till såväl grund-

22 Soysal, 1994, s. 3–4, 29–35; Sainsbury, 2006, s. 230.

23 Castles et. al, 2014, s. 265.

24 Castles et. al, 2014, s. 264–270.

25 Castles et. al, 2014, s. 264–270, Sainsbury, 2006, s. 230; Sainsbury 2012, s. 16–19.

26 Jfr Sainsbury, 2006, s. 230; Sainsbury 2012, s. 17.

27 T.H. Marshall, ”Citizenship and Social Class”, i Christopher Pierson, Francis G. Castles & Ingela K. Naumann (red.), *The Welfare State Reader*, 3. Uppl., Cambridge 2014/1950, s. 28.

läggande ekonomiskt stöd, trygghet och social inkludering i relation till gängse standarder i samhället.²⁸ Min analys av sociala rättigheter avgränsas främst till ett fokus på rätten till inkomtskydd och mindre om rätten till olika välfärdstjänster. Anledningen till den avgränsningen är att dels har några tidigare svenska studier fokuserat på migranternas rätt till bostad, utbildning, föreningsliv och äldreomsorg,²⁹ och dels är socialförsäkringar och ekonomiska bidrag, vilket Sainsbury påpekar, viktiga för att uppnå en central dimension av det sociala medborgarskapet: en socioekonomiskt skälig levnadsstandard.

Hon understryker vidare att den här typen av ekonomiska förmåner ofta är en förutsättning för människors förmåga att delta i utbildning, yrkesutbildning, sjukvården och så vidare. En skälig levnadsnivå i form av ekonomisk trygghet är också en förutsättning för självförverkligande och mänsklig värdighet. Dessa förmåner är särskilt viktiga för barnen till invandrade för att förebygga barnfattigdom som annars riskerar få långsiktigt negativa konsekvenser för barnens hälsa och välfärdsutveckling.³⁰ Sainsburys definition och användning av sociala rättigheter skiljer sig ifrån den Esping-Andersen använder då han inte inkluderar stödförmåner grundade på behovsprövning som en social rättighet.³¹ Jag ansluter mig till den bredare definitionen hos Sainsbury som även inkluderar stödförmåner grundade på behovsprövning i analysen av migranternas sociala rättigheter. Det är också en definition som ligger nära T.H. Marshall's definition om vilka grundläggande sociala rättigheter det sociala medborgarskapet medförde.

Den komparativa ansatsen i artikeln utgår ifrån ambitionen att göra jämförande analyser över tid mellan två tidsperioder och mellan olika inträdeskategorier avseende utvecklingen av migranternas sociala rättigheter i Sverige. Ansatsen bygger på det tidigare nämnda antagandet att formen och karaktären på välfärdsstaten har betydelse för migranternas tillgång till det sociala skydds nätet. Den jämförande analysen fokuserar därmed också på samspelet mellan välfärdsregim och inkorporeringsregim och hur kontinuitet och förändringar i respektive regim och i dynamiken mellan dem påverkat likheter och skillnader över tid för olika inträdeskategoriers sociala rättigheter. Materialet för analysen består av regeringspro-

28 Se även Håkan Johansson, *Socialpolitiska klassiker*, Malmö 2008, s. 53–54 för en diskussion om Marshall's definition om socialt medborgarskap och vilka rättigheter det inbegrep.

29 Se Borevi, 2002; Songur, 2002.

30 Sainsbury, 2012, s. 20–21.

31 Sainsbury, 2012, s. 21.

positioner, svensk författningssamling, statliga offentliga utredningar och sekundärlitteratur.

Välfärd och inkorporering 1960–1980-talet

Utmärkande karaktärsdrag för den socialdemokratiska välfärdsregimen som Sverige kategoriserats inom är att rätten till förmåner är baserade på medborgarskap och principer om universalism. Under efterkrigsperioden i Sverige kompletterades de medborgarskapsbaserade universella förmånerna alltmer även med arbets- eller inkomstbaserade förmåner till exempel inom flera av socialförsäkringarna. Fusionen av arbete och välfärd i den svenska välfärdsstaten byggde på å ena sidan en aktiv arbetsmarknadspolitik och politiska garantier om full sysselsättning och arbete som en rättighet för alla, samtidigt som välfärdsstatens universella, solidariska och de-kommodifierande principer också å andra sidan var beroende av höga sysselsätningstal och skatteinkomster.³² Under den här perioden var arbetstester mindre besvärliga och den enskilde försäkrades egna insatser var mindre avgörande för att bestämma rätten till ersättningar jämfört med flera andra europeiska länder i den konservativa välfärdsregimen (bland annat Tyskland och Österrike). Flera ersättningsförmåner var finansierade via beskattning eller via arbetsgivaravgifter snarare än av den enskilde individen. Ett annat utmärkande drag för den svenska välfärdsstaten var att sociala servicetjänster som vård, skola och omsorg finansierades och administrerades av staten, landsting och kommuner som en rättighet för alla i befolkningen.³³

Den svenska inkorporeringsregimen för migranter blev succesivt alltmer inkluderande under den här perioden – från en förgivet tagen assimilationspolicy mot en mer mångkulturell policy.³⁴ Den underliggande principen i Sverige blev rättigheter baserade på bosättning (*ius domicilii*) snarare än rättigheter baserade på födelseland (*ius soli*) som i USA. Principen om rättigheter baserade på bosättning kom alltså att komplettera principen om rättigheter baserade på medborgarskap.³⁵ Den här principen understryks också välfunnet i en statlig utredningsrapport från mitten av 1970-talet som förslår rösträtt för invandrade personer.

32 Esping-Andersen, 1990, s. 27–28.

33 Sainsbury, 2006, s. 237; H. Johansson, 2008, s. 152–153.

34 Jesper Johansson, "Så gör vi inte här i Sverige. Vi brukar gör så här": Retorik och praktik i LO:s invandrarpolitik 1945–1981, Växjö 2008.

35 Borevi, 2002; Sainsbury, 2012.

Med hänsyn till det stora antalet invandrare i vårt land och det erkännande vi efter hand gett åt bosättningen som grundläggande förutsättning för offentligrättsligt reglerade rättigheter och förmåner, ligger det emellertid enligt utredningens mening nära till hands att nu inrätta någon form av direkt offentligrättsligt politiskt inflytande för invandrare.³⁶

Inledningsvis under 1940-talet och första hälften av 1950-talet fick medborgare i de nordiska länderna bosatta i Sverige likartade rättigheter som svenska medborgare. Den typen av *denizen* (invånare) status och rättigheter baserade på bosättning utvidgades till andra migrantkategorier i samband med införandet av Utlänningslagen 1954.³⁷ Lagen skiljde mellan temporära uppehållstillstånd (besökare) och permanenta uppehållstillstånd (bosättare), vilket stärkte rätten till bosättning för den senare gruppen. Vid mitten av 1950-talet hade denizen (invånare) statusen utvidgats till tre grupper av icke-medborgare: medborgare från de nordiska länderna, politiska flyktingar och migranter med ett permanent uppehållstillstånd.³⁸

Den alltmer inkluderande karaktären på inkorporeringsregimen märktes också genom förenklingar i tillståndssystemet: till exempel en vidgad definition av vem/vilka som betraktades som flyktingar och jämlik behandling av konventionsflyktingar och personer som fick asyl på humanitära grunder, mer generösa regler för anhöriginvandring samt införandet av förstärkta kulturella och politiska rättigheter för migranter i samband med införandet av en statlig invandrapolitik.³⁹ Genom den statliga invandrapolitikens målsättning om kulturell valfrihet och rätten till bidrag för invandrarorganisationer samt en efterföljande lag som gav rätt till så kallad hemspråksundervisning för barn till migranter⁴⁰ uppmuntrade välfärdsstaten migranter att upprätthålla sina kulturella arv. År 1975 fick migranter som har varit bosatta och folkbokförda i Sverige i tre år rätt att rösta och ställa upp på valbar plats i kommunala och landstingsval.⁴¹ Alla dessa åtgärder är exempel som visar på en successivt mer inkluderande och mångkulturell inkorporeringsregim under den här perioden. Ett undantag i relation till en mer inkluderande inkorporeringsregim var att

36 SOU 1975:15, *Kommunal rösträtt för invandrare*, s. 100.

37 Proposition 1954:41, *med förslag till utlänningslag*.

38 Borevi, 2002, s. 80–81.

39 Proposition 1975/76: 26, *om riktlinjer för invandrar- och minoritetspolitiken m.m.*; Sainsbury, 2006, s. 237.

40 Proposition 1975/76:118, *om hemspråksundervisning för invandrarbarn*.

41 J. Johansson, 2008, s. 269–276; Sainsbury, 2006, s. 237.

härstamningsprincipen (*ius sanguinis*), som utgår från en etnisk nationsuppfattning, fortsatte att bestämma rätten till medborgarskap. Men villkoren för naturalisering har varit liberala och siffrorna för naturalisering har varit höga. Kraven på antalet bosättningsår för svenskt medborgarskap sänktes på 1970-talet från 7 år till 5 år, och då förekom inga krav på språk- eller andra medborgerliga tester och inte heller någon lojalitetsed för rätten till medborgarskap.⁴² En ny lag om svenskt medborgarskap från 2001 införde rätten till dubbelt medborgarskap och avskaffade det tidigare kravet att naturaliserade svenska medborgare skulle avsäga sig sitt gamla medborgarskap och förbättrade utsikterna för naturalisering ytterligare.⁴³

Migranternas sociala rättigheter 1960–1980-talet

Bosättning trängde alltså successivt undan medborgarskap som huvudkriteriet för berättigandet till förmåner i den svenska välfärdsstaten. Den ökade betydelsen av arbets- eller inkomstbaserade förmåner bidrog under den här perioden till att stärka migranternas anspråk på pensions- och invaliditetsersättningar som tidigare baserats på medborgarskap.⁴⁴ Redan tidigt under efterkrigsåren blev arbetskraftsmigranter inkorporerade som formellt jämlika med svenskfödda gällande löner, arbetsvillkor och de hade samma rätt till ersättning från arbetslöshetsförsäkringen och arbetsskadeförsäkringen.⁴⁵ Den här gruppen migranternas sociala rättigheter förstärktes när mer av arbets- och inkomstbaserade förmåner infördes under sent 1950-tal och framåt, till exempel allmän tilläggspension (ATP), förbättrad sjukpenning och föräldrapenning. Flera andra förmåner, nationell sjukförsäkring, barn- och bostadsbidrag och socialbidrag (de två sista exemplen på bidragsformer är behovsprövade) har varit tillgängliga för migranter efter en kort period av bosättning.⁴⁶ I Sverige gällde och gäller fortfarande huvudprincipen att rätten till sociala förmåner är individuella – inte familjegrundade – och barnbidrag ses som barnets rättighet och betalas ut till modern och inte till fadern som görs i bland annat Tyskland. I instanser när förmåner var baserade på bosättning fanns i huvudsak då inga större skillnader i sociala rättigheter mellan olika inträdeskategorier av migranter.

42 Sainsbury, 2006, s. 237.

43 SFS 2001:82, Lag om svenskt medborgarskap.

44 Sainsbury, 2012, s. 86.

45 J. Johansson, 2008, s. 125–128.

46 Sainsbury, 2012, s. 86.

Likväl när vissa förmåner fortsatt var baserade på medborgarskap kunde migranter bli ojämlikt behandlade jämfört med svenska medborgare. En svårhanterlig politisk fråga under 1970-talet var grundläggande ersättningar som var baserade på medborgarskap: ålderspension, invaliditetsersättning och efterlevandepension.⁴⁷ Frågan löstes slutgiltigt 1979 när rätten till grundläggande ålderspension knöts till det inkomstrelaterade ATP-pensionssystemet. Varje individ som hade rätt till ATP (minimum-kvalificeringen var 3 års arbetsinkomster) fick också rätt till ålderspension, invaliditetsersättning och efterlevandepension. Andra icke-medborgare utan rätt till ATP kvalificerade sig för en grundläggande ålderspension efter att ha varit bosatt i Sverige i 10 år och för en grundläggande sjukpension efter ett års bosättning såvida de inte var icke-arbetsföra och funktionshindrade när de anlände till landet. Dessa lösningar sänkte barriärerna för grundläggande ålderspension.⁴⁸

Sammanfattningsvis var migranter vid inledningen av 1980-talet formellt inkorporerade i välfärdssystemen på relativt jämbördiga villkor som svenska medborgare. Det förekom relativt liten stratifiering i sociala rättigheter mellan olika inträdeskategorier av migranter, och här hade principen om bosättning som en grund för välfärdsförmåner stor betydelse som förklaring till dessa mönster.⁴⁹ Dynamiken mellan en inkluderande välfärdsregim och inkorporeringsregim för migranter och med principer om universalism, jämlikhet och solidaritet som ledstjärnor för bägge regimerna under denna period bidrar också till att förklara den begränsade stratifieringen mellan olika inträdeskategorier av migranter under 1970-talet och 1980-talet.

Välfärdens nedskärningar och migranternas sociala rättigheter 1990-2010-talet

Perioden 1990–2010-talet var delvis decennier präglade av ekonomiska kriser och påtagliga välfärdsstatliga neddragningar i Sverige och de andra nordiska länderna, men också av växelvis ekonomisk återhämtning och expansion och tillika måttliga socialpolitiska återställaråtgärder i en del av socialförsäkringssystemen när det samhällsekonomiska läget återhämtat sig.⁵⁰ Migranter tillsammans med andra utsatta grupper med

47 Se t.ex. SOU 1974:69, *Invandrarutredningen 3. Invandrarna och minoriteterna: Huvudbetänkande från invandrarutredningen*; Sainsbury, 2012, s. 86–87.

48 Åke Elmér, *Svensk socialpolitik*, Stockholm 1994; Sainsbury, 2012, s. 86–87.

49 Jfr J. Johansson, 2008; Sainsbury, 2006, 2012.

50 Se även Nygård, 2013.

lägre inkomster, bland annat unga vuxna och ensamstående mödrar, betalade priset för nedskärningar i välfärdsstaten, till exempel genom ökad arbetslöshet och sänkta ersättningsnivåer, kortare ersättningsperioder och hårdare kvalificeringsregler i arbetslöshetsförsäkringen och sjukförsäkringen.⁵¹ Den ekonomiska krisen på 1990-talet drabbade migranter hårt. En ökad migration av flyktingar och asylsökande framför allt från det konfliktpräglade och sammanfallande dåvarande Jugoslavien sammanföll med krisen vilket försvårade arbetsmarknadsmöjligheterna för utrikes födda. Den negativa situationen gällande möjligheterna att etablera sig på den svenska arbetsmarknaden bestod för stora grupper av utrikes födda även under perioder av ekonomisk återhämtning. Minskade sysselsättningstal för grupper av migranter reducerade inkomsterna, och därmed möjligheterna att kvalificera sig för socialförsäkringsförmåner som baseras på arbetsmarknadsdeltagande.⁵²

Invandringens förändrade sammansättning med en dominans av anhörigmigranter och asylsökande under de här decennierna jämfört med dominansen av arbetskraftsmigranter särskilt under den första delen av den föregående perioden satte också avtryck i välfärdsutgifterna. Särskilt bland vissa grupper av inträdeskategorierna flyktingar och asylsökande från utomeuropeiska länder blev ersättning via det kommunala försörjningsstödet viktiga försörjningskanaler under lång tid efter de beviljats permanent uppehållstillstånd i Sverige. Under 1980-talet genomfördes dock reformer som skapade särskilda dag ersättningar för asylsökanden med finansiering från staten som ersatte möjligheten till det kommunala socialbidraget (nutidens försörjningsstöd) just för den gruppen. Den lagstiftning som innebar att den här formen av ersättning infördes föreskrev att asylsökande hade rätt till ett understöd som garanterade en skälig levnadsnivå, vilket innebar samma miniminivå som socialbidraget garanterade enligt Socialtjänstlagen.⁵³

Under inledningen av 1990-talet sänkte den dåvarande borgerliga regeringen ersättningsnivåerna för asylsökanden under miniminivån för försörjningsstödet utifrån argument om osthylveprincipen. Det vill säga

51 Åke Bergmark & Joakim Palme, "Welfare and the unemployment crisis: Sweden in the 1990s", *International Journal of Social Welfare*, 12:2 2003, s. 108–122; Jon Kvist, Johan Fritzell, Björn Hvinden & Ollie Kangas (red.). *Changing social equality: The Nordic Welfare Model in the 21st century*, Bristol 2012.

52 Mats Hammarstedt, "Utrikes föddas etablering på arbetsmarknaden: En viktig fråga för välfärdens finansiering", *Socialvetenskaplig tidskrift*, 26:3/4 2019, s. 241–256; Sainsbury 2006, 2012.

53 Proposition 1987/1988:80, om bistånd för asylsökande, m.m.

att flera olika system riktade till olika grupper beroende av stöd skulle begränsas för att solidariskt dela på nedskärningarna i välfärdsstaten. Asylsökandes ersättningar efter att de beviljats uppehållstillstånd påverkades också 1992 när kommunerna då gavs möjlighet att ersätta socialbidraget med en form av introduktionsersättning. Kommunerna hade större handlingsfrihet när det gällde att påverka introduktionsersättningen jämfört med socialbidraget.⁵⁴ Principen om att alla skulle dela på bördorna av nedskärningar följer logiken i en socialdemokratisk välfärdsregim, även om vissa utsatta grupper, bland annat olika migranter, blev särskilt hårt drabbade av neddragningarna i välfärdsstatens försörjningssystem. Dagersättningen för asylsökande har sedan inte justerats uppåt i procentuell takt med höjningar av levnadsomkostnaderna utan förblivit på en låg nivå i relation till andra offentliga ersättningssystem.⁵⁵

Under 1990-talet i samband med inbördeskriget i det dåvarande Jugoslavien och en stor migration av flyktingar och asylsökanden (mer än 100 000 personer mellan 1992 och 1994) infördes tillfälliga uppehållstillstånd som regel framför permanenta uppehållstillstånd för asylsökanden. De kunde inte registrera sig som permanenta bosättare och därmed kvalificerade de sig inte för universella förmåner i socialförsäkringarna.⁵⁶ Principen om bosättning blev nu exkluderande snarare än inkluderande för rätten till sociala förmåner för den inträdeskategorien. Den här förändringen parallellt med harmoniseringen av EU:s migrationspolitik från 1990-talet och framåt har gjort Sveriges asylpolicy mer restriktiv och lik andra medlemsländers policyer. Men trots en ökad likriktning fanns det fortsättningsvis också särskiljande element i den svenska policyn i mer humanitär riktning jämfört med andra EU-länder.

Den dåvarande socialdemokratiska regeringens proposition från 1996 argumenterade för att Sverige skulle medge rätten till särskilda skyddsbehov för asylsökanden som uppfyllde vissa kriterier som var bredare än FN:s flyktingkonvention. Asylsökanden med tillfälliga uppehållstillstånd fick även rätt att arbeta och barnens rätt till skolgång förstärktes. Regeringspropositionen innebar också att kraven på egenförsörjning och bostad som villkor för familjeåterförening med äldre föräldrar, som framförts av olika remissinstanser, då inte infördes av den svenska regeringen vid mitten av 1990-talet. Det var en policy som dock gällde i andra EU-länder med en konservativ välfärdsregim, bland annat i Tyskland och

54 Proposition 1993/1994:94, *Mottagande av asylsökande, m.m.*; Sainsbury, 2006, s. 239.

55 Sainsbury, 2012, s. 89.

56 Proposition 1993/1994: 94.

i Österrike.⁵⁷ Huvudargumentet mot kravet på egenförsörjning för rätten att återförenas med äldre föräldrar var att svenska medborgare inte hade något försörjningskrav gentemot sina äldre föräldrar. Ett sådant krav mot i landet bosatta migranter utan svenskt medborgarskap skulle motverka det politiska målet om jämlikhet mellan medborgare och migranter.⁵⁸

Det som kännetecknade den politiska utvecklingen under 2000- och 2010-talet i Sverige var att förändringen som påbörjades under 1990-talet med mer restriktiva inslag i migrations- och inkorporeringsregimerna fortsatte, vilket också kan kopplas till en fortsatt hög migration till Sverige av asylsökanden och anhörigmigranter. Även den svenska välfärdsregimen fortsatte att präglats av liberala välfärdsdrag som mer selektivitet, en förstärkt arbetslinje och krav på motpresentationer som grund för rätten till ersättningsförmåner. Tidigare policyer ifrågasattes och förändrades, och den här gradvisa förskjutningen i en mer åtstramande riktning reser frågor om vi längre kan tala om Sverige och de andra nordiska länderna som representanter för en socialdemokratisk välfärdsregim och mångkulturell regim för inkorporering.⁵⁹

Strukturumvandlingen från en industriell till en postindustriell och tjänstebaserad samhällsekonomi var en lång process som pågått under flera årtionden, men vars genomslag blev än mer markant. Den här strukturumvandlingen satte avtryck i arbetsmarknadens etniska segmentering och ojämlikheten avseende sysselsättningstalen mellan svenskfödda och utlandsfödda.⁶⁰ Genomgripande strukturella förändringar i nyliberal riktning av välfärdsstaten som började ske under 1980-talet, förstärktes i spåren av den ekonomiska krisen på 1990-talet och fortsatte under 2000- och 2010-talet. Sådana nyliberala reformer genomfördes både av socialdemokratiskt ledda (1982–1991, 1994–2006, 2014–2020) och av borgerliga regeringar (1991–1994, 2006–2014).

I likhet med flera andra länder i Norden, EU och i andra delar av världen förändrades den svenska välfärdsregimen successivt i riktning mot liberala värden som underströk vikten av marknadens konkurrenskraft, flexibilitet, individuell autonomi, initiativkraft och valfrihet framför stat-

57 Proposition 1996/1997: 25. *Svensk migrationspolitik i ett globalt perspektiv*; Sainsbury, 2006, s. 239.

58 SOU 1995:75. *Svensk flyktingpolitik i globalt perspektiv*. Se även Sainsbury, 2006, s. 239.

59 Jfr Dahlstedt & Neergaard, 2019, s. 121–133; Simone Scarpa & Carl-Ulrik Schierup, ”Who undermines the welfare state? Austerity-dogmatism and the U-turn in Swedish asylum policy”, *Social Inclusion*, 6:1 2018, s. 199–277.

60 Jfr Hammarstedt, 2019.

lig reglering, kontroll och policyer för att uppnå jämlikhet och omfördelning av samhälleliga resurser.⁶¹ Velfärdsstatens uppgift att de-kommodifiera invånarna (vara ett skyddsnät mot den oreglerade kapitalismens sociala risker särskilt på arbetsmarknaden) tonades ned och socialförsäkringarna blev mer kostnadseffektiva för att bära sina egna kostnader genom ökade självrisker för att stimulera ett entreprenörsvänligt samhällsklimat och stärka invånarnas aktivitet och individuella ansvarstagande.⁶² Det var inget komplett system- eller regimskifte, men den svenska velfärdsstaten blev alltmer präglad av kännetecknande inslag från den liberala velfärdsregimen. Marknadens värdering av lönearbete och nyliberala värden om individualism och valfrihet betonades alltmer framför tidigare socialdemokratiska värden om universalism och jämlikhet.⁶³ I den ”nya” svenska velfärdsregimen som tog form och som var och är fortsatt präglad av nyliberala tolkningar av det aktiva medborgarskapet betonades människors skyldigheter mer än deras rättigheter.⁶⁴

Restriktiva förändringar i inkorporeringsregimen

Flera av förändringarna i den svenska velfärdsregimen men även i inkorporeringsregimen för migranter hade en koppling till förändringarna på arbetsmarknaden. Under senare delen av 2008 införde den dåvarande borgerliga regeringen ett nyliberalt regelverk för arbetskraftsmigration. Som påpekats i en rapport från Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) innebar det en radikal förändring från en av de mest strikta till den mest liberala policyn inom OECD.⁶⁵ Det som utmärkte policyn var att den medförde ett påtagligt arbetsgivar drivet system. Om några av de grundläggande formella kraven är uppfyllda, då har varken de statliga arbetsmarknadsmyndigheterna eller de fackliga organisationerna något inflytande över tillståndsgivningen av arbetstillstånd. Arbetstillstånden är knutna till ett icke-bindande anställningserbjudande som den ansökande arbetskraftsmigranten har som grund för att få resa

61 Magnus Dahlstedt, ”The politics of making demands”, *International Journal of Politics, Culture and Society*, 28:2 2015, s. 101–117; Johannes Lindvall, *The Politics of Purpose*, Göteborg 2004; Carl-Ulrik Schierup, Peo Hansen & Stephen Castles, *Migration, Citizenship and the European Welfare State*, Oxford 2006.

62 Dahlstedt & Neergaard, 2019; Jonas Olofsson, *Socialpolitik: Varför, hur och till vilken nytta?*, Lund 2015.

63 Jfr Esping-Andersen, 1990; Dahlstedt, 2015; Dahlstedt & Neergaard, 2019.

64 H. Johansson, 2008; Schierup *et. al.*, 2006.

65 OECD, *Recruiting Immigrant Workers: Sweden*, Paris 2011.

in i landet. Detta innebär dock att lön och arbetsvillkor kan förändras av arbetsgivaren, och om de gör det har arbetskraftsmigranten antingen att acceptera sämre arbetsvillkor eller att lämna landet. Dessutom är arbetstillstånden bundna till enskilda arbetsgivare. Arbetskraftsmigranten har rätt att arbeta och stanna i landet upphör om anställningen avslutas av arbetsgivaren och om inte den arbetssökande migranten hittar ett annat arbete inom tre månader.⁶⁶ Det reformerade regelverket för arbetskraftsmigration från 2008 markerade en ny riktning i den svenska migrationspolitiken. Landet blev mer öppet för arbetskraftsinvandring och policyn var och är framför allt inriktad på att uppfylla arbetsgivarnas behov och konstruerad för att främja en kontrollerad, tillfällig och cirkulär migration av arbetskraft.⁶⁷

Det var dock inte bara policyn för arbetskraftsmigration som förändrades. De långvariga svårigheterna för nyanlända, framför allt ur inträdeskategorierna asylsökanden, flyktingar och anhörigmigranter, att etablera sig på arbetsmarknaden bidrog till förändringar i systemet för introduktionsersättningar. Med etableringsreformen som infördes 2010 blev introduktionsersättningarna för nyanlända ett statligt ansvar istället för ett kommunalt. Arbetsförmedlingen fick ansvaret för att koordinera etableringsåtgärder. Ersättningen standardiserades och blev likadan i hela landet. Olika arbetsincitament fanns inbyggd i reformen: viss inkomst från arbete sänkte inte nivån på etableringsersättningen och nivån på etableringsersättningen sattes också högre än försörjningsstödet (socialbidraget) men den maximala tiden för etableringsersättningen sänktes till två år.

Introduktionsprogrammen förblev likartade. Språkträning i svenska, en kurs i samhällsintroduktion och arbetsmarknadsutbildningsåtgärder ingick och ingår fortsatt idag (2020) i insatserna riktade till nyanlända under etableringstidens tvååriga ram.⁶⁸ Med tanke på att inkorporering av migranter var och är en långsiktig process och att det i genomsnitt under 2000-talet tog cirka sju år för en nyanländ att hinna etablera sig på den svenska arbetsmarknaden var tidshorisonten på två år för etableringsupp-

66 Catharina Calleman & Petra Herzfeld Olsson (red.), *Arbetskraft från hela världen: Hur blev det med 2008 års reform?*, Stockholm 2015; Jesper Johansson, ”Preferenser och intressen hos Svenskt Näringsliv och Landsorganisationen om arbetskraftsinvandring under 2000-talets inledning”, *Sociologisk forskning* 53:1 2016, s. 5–30; Proposition 2007/2008:147. *Nya regler för arbetskraftsinvandring*.

67 Calleman & Herzfeld Olsson, 2015; Dahlstedt & Neergaard, 2019; Johansson, 2016.

68 Proposition 2009/2010: 60. *Nyanländas arbetsmarknadsetablering: Egenansvar med professionellt stöd*.

draget knappast ett kunskapsbaserat och realistiskt policymål. Betydande kohorter av nyanlända som har lämnat etableringen i Arbetsförmedlingens regi efter två år eller längre tid har gjort det utan att ha funnit ett arbete eller vidare studier utan har gått vidare till efterföljande kommunala aktiveringsinsatser tillsammans med andra grupper av arbetslösa.⁶⁹

Den mångkulturella modellen i en svensk kontext som etablerades på 1970-talet och som institutionaliserades ytterligare under slutet av 1990-talet i samband med att invandrapolitiken ersattes med termen integrationspolitik blev under 2010-talet succesivt alltmer kritiserad och ersattes av nyassimilatoriska policyinsatser riktade mot rasifierade migranter. Sammanslagningar av nyassimilatoriska och nyliberala idéer implementerades genom olika insatser inom integrations- och arbetsmarknadspolitik. Retoriken om språkkrav i svenska och krav på tillägnandet av förment ”svenska värden” för att erkännas svenskt medborgarskap liksom starkt kontrollerande och kravfyllda aktiveringskrav mot arbetslösa bidragstagare med utländsk bakgrund anammades inte bara av de högerpopulistiska Sverigedemokraterna. Även flera borgerliga partier (Kristdemokraterna, Moderaterna och Liberalerna), liksom Socialdemokraterna har förespråkade liknande förslag under de senaste åren.⁷⁰ Den nuvarande socialdemokratiska- och miljöpartistiska regeringen kom i samband med den så kallade januariöverenskommelsen 2019 överens med samarbetspartierna Centern och Liberalerna om att införa språk- och samhällskunskapskrav som villkor för svenskt medborgarskap. En särskild utredare fick i oktober 2019 i uppdrag att lämna förslag som uppfyller de här kraven.⁷¹

Inte bara den mångkulturella modellen i inkorporeringsregimen kritiserades och omvandlades i en tämligen nyassimilatorisk riktning med konsekvenser att migranternas sociala rättigheter blev mer villkorade. Under hela 2000- och 2010-talet var asyl- och flyktingpolitiken omdebatterad

69 Jfr bl.a. Rickard Ulmestig & Alexandru Panican, *Lokal arbetsmarknadspolitik: Vem gör vad, hur och för vem?*, Växjö 2017.

70 Se t.ex. ”Busch Thors krav: Måste anstränga sig för att bli svenska”, *Aftonbladet* 2/3 2018, <https://www.aftonbladet.se/nyheter/samhalle/a/p6lGdV/busch-thors-krav-maste-anstranga-sig-for-att-bli-svenska> [hämtad 2020-05-02]; ”KD-ledaren: Våra värderingar är hotade”, *Sverige Television* 6/7 2016, <https://www.svt.se/nyheter/inrikes/kd-ledaren-vara-varderingar-ar-hotade> [hämtad 2020-05-02]; Dahlstedt & Neergaard, 2019, s. 130–131.

71 <https://www.regeringen.se/4ad5ae/contentassets/d3e450da71d54d04bf-88125bc8875ac8/sprak--och-samhallskunskapskrav-for-svenskt-medborgarskap-och-andra-fragor-om-medborgarskap-dir.-2019-70.pdf> [hämtat 2020-05-02].

rad. Sverigedemokraterna reste mest långgående krav på stängda gränser för asyl- och anhöriginvandring. Formellt var partiet uteslutet från inflytande över politiken, men det innebar däremot inte att andra partier inte tog intryck av deras idéer och retorik. I spåren av flyktingsituationen 2015 i Europa och ett mycket stort mottagande av asylsökande i Sverige samma år (liksom åren dessförinnan) anammade flera av de borgerliga partierna och Socialdemokraterna därefter en retorik liknande den som Sverigedemokraterna traditionellt hade fört gällande restriktivitet i asyl- och flyktingpolitiken kombinerat med välfärdsnationalism.⁷²

I juni 2016 beslutade riksdagen att införa en tillfällig migrationslagstiftning med stöd av alla partier utom Centern och Vänsterpartiet under tre år, och under 2019 förlängdes den tillfälliga lagen till juli 2021. Den tillfälliga lagen innehöll en del radikala förändringar jämfört med tidigare policyer: avskaffandet av ett grundläggande ekonomiskt understöd för asylsökanden som fått bindande avslagsbeslut; mobiliseringen av polisresurser för att genomföra utvisningar av asylsökanden med bindande avslagsbeslut på asylansökningar; införandet av tillfälliga uppehållstillstånd som regel istället för permanenta, vanligtvis 13 månader i taget; införandet av en starkare koppling mellan ekonomisk självförsörjning och möjligheten till permanent uppehållstillstånd och familjeåterförening.⁷³

Samtliga lagförändringar följde en logik som gick ut på att minska asyl- och anhörigmigrationen till Sverige. Inskränkningarna i de sociala rättigheterna för dessa inträdeskategorier av migranter hade också till syfte att minska benägenheten att komma till Sverige för människor på flykt från områden utanför EU. Möjligheterna för familjeåterförening för asylsökanden återinfördes emellertid i samband med förlängningen av den tillfälliga migrationslagstiftningen 2019.⁷⁴ Lagförändringen med återinförd rätt till familjeåterförening för asylsökanden var också en del av den så kallade januariöverenskommelsen som beskrevs ovan, och var framför allt ett krav från Centerpartiet.

Sammanfattningsvis blev den tidigare inkluderande svenska välfärdsregimen och inkorporeringsregimen alltmer exkluderande mot olika inträdeskategorier av migranter under de sista två decennierna. De här förändringarna av välfärdsregimen och inkorporeringsregimen i alltmer

⁷² Jfr Dahlstedt och Neergaard, 2019, s. 131.

⁷³ SFS 2016:752, Lag om tillfälliga begränsningar av möjligheten att få uppehållstillstånd i Sverige.

⁷⁴ SFS 2019:481, Lag om dels fortsatt giltighet av lagen (SFS 2016:752) om tillfälliga begränsningar av möjligheten att få uppehållstillstånd i Sverige, dels ändring i samma lag.

restriktiv och repressiv riktning hade som framgått olika bottnar. Men de restriktiva förändringarna skedde i huvudsak mot bakgrund av en nyliberal politisk-ekonomisk hegemoni och ett växande parlamentariskt och ideologiskt tryck från Sverigedemokraterna och andra högerpopulistiska rörelser i Europa när ett växande antal människor på flykt sökte en fristad i Europa undan militära konflikter och politiskt förtryck.

Avslutande diskussion

Till skillnad från merparten tidigare välfärdsstatsforskning och forskning om internationell migration har den här artikeln med utgångspunkt i ett historiskt och jämförande perspektiv undersökt olika migrantkategoriers sociala rättigheter i Sverige och betydelsen av kopplingen mellan välfärds- och inkorporeringsregimer för att förstå utvecklingen av dessa sociala rättigheter under två perioder: 1960–1980-talet respektive under 1990–2010-talet.

Samspelet mellan välfärdsregimen och inkorporeringsregimen formade speciella mönster för migranternas sociala rättigheter i Sverige under de bägge undersökta perioderna. Traditionellt var medborgarskap den dominerande principen för sociala rättigheter och medborgarskapet var grundat på härstammingsprincipen (*ius sanguinis*). Under 1960–1980-talet blev dessa principer som rättighetsgrunder, genom olika policyreformer, successivt ersatta av principen om bosättning (*ius domicili*), vilket också skapade en positiv dynamik mellan välfärdsregimen och inkorporeringsregimen. Principen om jämlikhet förstärkte också utvidgningen av migranternas sociala rättigheter och stod i bjärt kontrast till skillnader dels mellan nyanlända migranter och svenska medborgare och dels mellan olika inträdeskategorier av migranter, vilket minskade den sociala stratifieringen i samhället mellan dessa olika grupper.⁷⁵

Under perioden 1990-2010-talet skedde förskjutningar i den svenska välfärdsregimen utifrån restriktiva förändringar som innebar minskad universalism och ökad selektivitet i flera av välfärdssystemen. I en mer nyliberalt präglad politisk ekonomi och välfärdsstat skedde en liberal förskjutning jämfört med den tidigare perioden. Förskjutningen innebar starkare betoning på krav och på individens skyldigheter för att förtjäna samhällets stöd istället för att betrakta välfärd som en social rättighet för alla. Även migranternas sociala rättigheter påverkades negativt och utlandsfödda har oftare befunnit sig under fattigdomsgränsen än svenskfödda.

⁷⁵ Jfr Sainsbury, 2006, s. 239–240.

Beträffande inkorporeringsregimen fick också den under den senare perioden en tämligen nyassimilatorisk och differentierande karaktär jämfört med en mer jämlik och inkluderande karaktär under den första perioden som jag har undersökt.

Under den senare undersökta perioden medförde samspelet mellan välfärdsregimen och inkorporeringsregimen att den tidigare principen om bosättning som inkluderande grund snarare blev en mer exkluderande princip för vissa inträdeskategorier av migranter, bland annat asylsökanden, anhörigmigranter och arbetskraftsmigranter från icke-EU-länder.⁷⁶ Både under inledningen av 1990-talet och post-2015 hade införandet av tillfälliga uppehållstillstånd försvagat den tidigare principen och då kom kravet på bosättning att verka exkluderande för asylsökandens och anhörigmigranternas rättigheter till vissa socialförsäkringsförmåner och ekonomiskt bistånd.

Även anställning förstärktes som en tillståndsgrundande faktor för möjligheten till permanent uppehållstillstånd, inte enbart för arbetskraftsmigranter som tidigare, utan också för migranter som kommit till Sverige utifrån skydds- och humanitära skäl i första hand. Men en anställning påverkar också för rätten till och storleken på olika ersättningsformer såväl för migranter som för andra brukare i välfärdsstaten. Arbete och självförsörjning medförde under den andra undersökta perioden en förstärkt koppling mellan de bägge regimerna som skapade en komplementär logik som verkade antingen inkluderande eller exkluderande för olika migranternas livsvillkor. Arbete och inkomster eller avsaknad av dessa fick särskilt under de sista 10-15 åren en starkare påverkan på många migranternas sociala rättigheter i Sverige jämfört med under föregående årtiondens policyer.

Vilka likheter och skillnader kan då slutligen identifieras över tid beträffande migranternas sociala rättigheter? Utifrån olika former av invandring och skilda inträdeskategorier skedde en differentiering i migranternas sociala rättigheter under 1990–2010-talet jämfört med under 1960–1980-talet. Konventionsflyktingars och EU-migranternas rättigheter förblev mest lika med svenska medborgares. På grund av en stark rättslig status blev de mindre påverkade än andra inträdeskategorier vid åtstramningar i välfärdsstaten.⁷⁷ Konventionsflyktingar var den inträdeskategori som hade störst likheter över tid ifråga om de sociala rättigheterna. Asylsökandens och okvalificerade icke-europiska arbetskraftsmigranternas sociala rättigheter försämrades särskilt under 2010-talet och blev svagare jämfört med

⁷⁶ Jfr Sainsbury, 2006, 2012.

⁷⁷ Jfr Sainsbury, 2006, s. 239–240.

svenska medborgare, konventionsflyktingar och EU-migranter. Särskilt asylsökanden fick i kontexten av post-2015 mer inskränkta sociala rättigheter jämfört med tidigare villkor både avseende begräsningar i uppehållstillståndens längd och i villkoren för ekonomiskt understöd.

Slutligen hur kan vi då förstå det svenska fallet och regimförändringarna i Sverige under de senaste årtiondena i en internationell utblick? Vilka likheter och skillnader kan vi övergripande skönja? Sveriges och övriga nordiska länders välfärsregimer har blivit mindre universella och jämlikhetsdrivna och sticker därför ut mindre positivt i europeiska jämförelser. Den relativa fattigdomen och ekonomisk ojämlikheten har ökat i Sverige och övriga nordiska länder från 1990-talet och framåt jämfört med under åren 1960-1980-talet.⁷⁸ De aktiveringsinriktade policyerna i såväl den nationella som kommunala arbetsmarknadspolitiken har inspirerats av andra västländers nyliberala fokus på individen och starka normer om egenförsörjning. Policyförändringarna i Sverige har medfört åtstramningar i de offentliga socialförsäkringarna och skärpta villkor och krav på individen vilket inneburit att rätten till kommunalt försörjningsstöd blivit alltmer villkorad.⁷⁹ Internationell migrationsforskning har likaså påvisat en ökad konvergens bland länderna i Europa och andra OECD-länder gällande asyl- och migrationspolitiken samt inkorporingspolicier under åren före och efter flyktingsituationen 2015. Sammantaget har politiken på dessa områden i många länder utvecklats i en mer restriktiv riktning i syfte att begränsa asylsökandes och fattiga tredjelandsmigranternas mobilitet. Därtill har restriktiva policyer begränsat dessa inträdeskategoriers sociala rättigheter både avseende möjligheten att få uppehållstillstånd och villkoren för ekonomiskt stöd och social service.⁸⁰ Trots dessa övergripande tendenser till ökad konvergens visar samtidigt Sainsburys studier på att skillnaderna mellan olika länders välfärsregimer och inkorporeringsregimer medför olika nationella utfall och olika policylogiker av exkludering och inkludering ifråga om migranternas sociala rättigheter.⁸¹

Den här studien har ett relativt övergripande fokus på migranternas sociala rättigheter i en svenskt välfärdskontext ur ett historiskt perspektiv. I

78 Kvist *et. al.*, 2012, s. 201–205; Göran Therborn, *Kapitalet. Överheten och alla vi andra: Klassamhället i Sverige – det rådande och det kommande*, Lund 2018, s. 15 – 18, 131–141.

79 Jfr H. Johansson, 2008; Olofsson, 2015; Ulmestig & Panican, 2017.

80 Se t.ex. Gary P. Freeman & Nikola Mirilovic (red.), *Handbook on Migration and Social Policy*, Cheltenham 2016; Timothy J. Hatton, "Refugees, Asylum-Seekers, and Policy in OECD countries," *American Economic Review*, 106 2016, s. 441–445.

81 Sainsbury, 2006, s. 240–242; Sainsbury, 2012; s. 276–283.

kontrast till detta övergripande fokus vore det intressant att fördjupa sig mer detaljerat i någon enskild inträdeskategoris sociala rättigheter inom ett eller ett fåtal policyområden, t.ex. rätten till pension eller föräldrapenning över tid. Ett annat alternativ är också att göra en nordisk eller europeisk jämförelse över exempelvis asylsökandes rättigheter till inkomstersättning i spåren av den så kallade ”flyktingkrisen” post-2015 och framåt. De nämnda exemplen illustrerar att det finns flera områden och teman för vidare forskning om migranternas inkludering och exkludering i välfärdsstaten både ur längre och kortare tidsperspektiv och ur skilda rumsliga perspektiv.

Referenslista

- Aftonbladet, ”Busch Thors krav: Måste anstränga sig för att bli svenska”, 2/3 2018, <https://www.aftonbladet.se/nyheter/samhalle/a/p6lGdV/busch-thors-krav-maste-anstranga-sig-for-att-bli-svenska> [hämtad 2020-05-02];
- Aleinikoff, Alexander, T. & Klusmeyer, Douglas, *Citizenship Policies for an Age of Migration*, Washington DC 2002.
- Alesina, Alberto & Glaeser, Edward L. *Fighting Poverty in the US and Europe: A World of Difference*, Oxford 2004;
- Arts, Wil & Gelissen, John, ”Three worlds of welfare capitalism or more? A state-of-the-art report”, *Journal of European Social Policy* 12:2 2002, s. 137-158.
- Aspalter, Christian, ”The development of ideal-typical welfare regime theory”, *International Social Work*, 54:6 2011, s. 735-750.
- Banting, Keith, ”Looking in Three Directions: Migration and the European Welfare State in Comparative Perspective”, i Michael Brommes & Andrew Geddes (red.), *Immigration and Welfare: Challenging the Boundaries of the Welfare State*, London 2000, s. 13-33.
- Bergmark, Åke & Palme, Joakim, ”Welfare and the unemployment crisis: Sweden in the 1990s”, *International Journal of Social Welfare*, 12:2 2003, s. 108-122.
- Calleman, Catharina & Herzfeld Olsson, Petra (red.), *Arbetskraft från hela världen: Hur blev det med 2008 års reform?*, Stockholm 2015.
- Castles, Stephen, De Haas, Hein & Miller, Mark J., *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, 5. uppl., New York 2014.
- Dahlstedt, Magnus, ”The politics of making demands”, *International Journal of Politics, Culture and Society*, 28:2 2015, s. 101-117.
- Dahlstedt, Magnus & Neergaard, Anders, ”Crisis of Solidarity? Changing Wel-

- fare and Migration Regimes in Sweden”, *Critical Sociology* 45:1 2019, s. 121–135.
- Elmér, Åke, *Svensk socialpolitik*, Stockholm 1994.
- Esping-Andersen, Gøsta, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge 1990.
- Esping-Andersen, Gøsta, Gallie, Duncan, Hemerijck, Anton & Myles, John, *Why We Need a Welfare State*, Oxford 2002.
- Faist, Thomas, *Social Citizenship for Whom? Young Turks in Germany and Mexican Americans in the United States* Aldershot 1995.
- Freeman, Gary P. “Migration and the Political Economy of the Welfare State”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 485 1986, s. 51–63.
- Freeman, Gary, P. & Mirilovic Nikola (red.), *Handbook on Migration and Social Policy*, Cheltenham 2016.
- Goodby-Taylor, Peter (red.), *New Risks, New Welfare*, Oxford 2004.
- Guiraudon, Virginie, “The Marshallian Triptych Reordered: The Role of Courts and Bureaucracy in Furthering Migrants’ Social Rights”, i Michael Bommers & Andrew Geddes (red.), *Immigration and Welfare: Challenging the Borders of the Welfare State*, London 2000, s. 72–89.
- Hammar, Tomas (red.), *European Immigration Policy*, Cambridge 1985.
- Hammarstedt, Mats, “Utrikes föddas etablering på arbetsmarknaden: En viktig fråga för välfärdens finansiering”, *Socialvetenskaplig tidskrift*, 26:3/4 2019, s. 241–256.
- Hatton, Timothy J., “Refugees, Asylum-Seekers, and Policy in OECD countries”, *American Economic Review*, 106 2016, s. 441–445.
- Johansson, Håkan, *Socialpolitiska klassiker*, Malmö 2008.
- Johansson, Jesper, “Så gör vi inte här i Sverige. Vi brukar gör så här”: *Retorik och praktik i LO:s invandrarpolitik 1945–1981*, Växjö 2008.
- Johansson, Jesper, ”Preferenser och intressen hos Svenskt Näringsliv och Landsorganisationen om arbetskraftsinvandring under 2000-talets inledning”, *Sociologisk forskning* 53:1 2016, s. 5–30.
- Kevins, Anthony & van Kersbergen, Kees, ”The effect of welfare state universalism on migrant integration”, *Policy & Politics* 47:1 2019, s. 115–131.
- Koopmans, Ruud & Statham, Paul (red.), *Challenging Immigration and Ethnic Relations Politics*, Oxford 2000.
- Kvist, Jon, Fritzell, Johan, Hvinden, Björn & Kangas, Ollie (red.). *Changing social equality: The Nordic Welfare Model in the 21st century*, Bristol 2012.
- Lindvall, Johannes, *The Politics of Purpose*, Göteborg 2004.

- Marshall, T. H., "Citizenship and Social Class", i Christopher Pierson, Francis G. Castles & Ingela K. Naumann (red.), *The Welfare State Reader*, 3. Uppl., Cambridge 2014/1950.
- Morris, Lynn, *Managing Migration. Civic Stratification and Migrants' Rights*, London 2002.
- Nygård, Mikael, *Socialpolitik i Norden: En introduktion*, Lund 2013.
- OECD, *Recruiting Immigrant Workers: Sweden*, Paris 2011.
- Olofsson, Jonas, *Socialpolitik: Varför, hur och till vilken nytta?*, Lund 2015.
- Proposition 1954:41, *med förslag till utlänningslag*.
- Proposition 1975/76: 26, *om riktlinjer för invandrar- och minoritetspolitiken m.m.*
- Proposition 1975/76:118, *om hemspråksundervisning för invandrarbarn*.
- Proposition 1987/1988:80, *om bistånd för asylsökande, m.m.*
- Proposition 1993/1994:94, *Mottagande av asylsökande, m.m.*
- Proposition 1996/1997: 25, *Svensk migrationspolitik i ett globalt perspektiv*.
- Proposition 2007/2008:147, *Nya regler för arbetskraftsinvandring*.
- Proposition 2009/2010: 60, *Nyanländas arbetsmarknadsetablering: Egenansvar med professionellt stöd*.
- Regeringen, 24/10 2019. <https://www.regeringen.se/4ad5ae/contentassets/d3e450da71d54d04bf88125bc8875ac8/sprak--och-samhallskunskapskrav-for-svenskt-medborgarskap-och-andra-fragor-om-medborgarskap-dir.-2019-70.pdf> [hämtat 2020-05-02].
- Sainsbury, Diane, (red.), *Gender and Welfare State Regimes*, Oxford 1999.
- Sainsbury, Diane, *Welfare States and Immigrant Rights: The Politics of Inclusion and Exclusion*, Oxford 2012.
- Sainsbury, Diane, "Immigrants' Social Rights in Comparative Perspective: Welfare Regimes, Forms of Immigration and Immigration Policy Regimes", *Journal of European Social Policy* 16:3 2006, s. 229–244.
- Scarpa, Simone & Schierup, Carl-Ulrik, "Who undermines the welfare state? Austerity-dogmatism and the U-turn in Swedish asylum policy", *Social Inclusion*, 6:1 2018, s. 199–277.
- Schierup, Carl-Ulrik, Hansen, Peo & Castles, Stephen, *Migration, Citizenship and the European Welfare State*, Oxford 2006.
- SFS 2001:82, Lag om svenskt medborgarskap.
- SFS 2016:752, Lag om tillfälliga begränsningar av möjligheten att få uppehållstillstånd i Sverige.
- SFS 2019:481, Lag om dels fortsatt giltighet av lagen (SFS 2016:752) om tillfäll-

liga begränsningar av möjligheten att få uppehållstillstånd i Sverige, dels ändring i samma lag.

- Songur, Welat, *Välfärdsstaten, sociala rättigheter och invandrarnas markresurser: En jämförande studie om äldre invandrare från Mellanöstern i Stockholm, London och Berlin*, Stockholm 2002.
- SOU 1975:15, *Kommunal rösträtt för invandrare*.
- SOU 1974:69, *Invandrarutredningen 3. Invandrarna och minoriteterna: Huvudbetänkande från invandrarutredningen*.
- SOU 1995:75, *Svensk flyktingpolitik i globalt perspektiv*.
- Soysal, Yasemin Nuhoglu, *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe*, Chicago 1994.
- Sveriges Television, ”KD-ledaren: Våra värderingar är hotade”, 6/7 2016, <https://www.svt.se/nyheter/inrikes/kd-ledaren-vara-varderingar-ar-hotade> [hämtad 2020-05-02].
- Therborn, Göran, *Kapitalet. Överheten och alla vi andra: Klassamhället i Sverige – det rådande och det kommande*, Lund 2018.
- Titmuss, Rickard M., *Social Policy*, London 1974.
- Ulmestig, Rickard & Panican, Alexandru, *Lokal arbetsmarknadspolitik: Vem gör vad, hur och för vem?*, Växjö 2017.
- Ålund, Aleksandra, Schierup, Carl-Ulrik & Neergaard, Anders (red.), *Reimagining the Nation: Essays on Twenty-First-Century Sweden*, Frankfurt am Main 2017.

Tystnad och motstånd. Kollegialt utforskande av vuxnas makt och normer i utbildningsinstitutioner

Vanja Lozic, Maricken Larsson, Luljetë Duraku & Teresa Vasiljev¹

Min första observation var i korridoren vid lunchtid, kl. 11.30-11.50. På utbildningsinstitutionen finns inte någon matsal och barnen/eleverna äter därför i sina klassrum. /.../ Det blev tydligt för mig att barn/elever söker upp sin mentor och inte närmste vuxen när de behöver hjälp. Ögonblicket jag väljer att dela med er är situationen där barn/elever frågar kökspersonalen om de kan få mer bröd. En från kökspersonalen svarar då den första eleven/det första barnet som kommer in att det bara är *en* brödskiva per barn/elev. Eleven/barnet accepterar detta och går iväg. Nästa barn/elev som kommer frågar samma sak, "Kan jag få mer bröd?" Hen svarar på samma sätt, "En brödskiva per elev!" Denna elev/detta barn ifrågasätter också detta och säger "Det finns ju massor med bröd kvar, så varför kan vi inte få mer då?" /.../ En av kökspersonalen säger något besvärad, "Det är en brödskiva per elev!". Eleven/barnet går irriterad därifrån. Nu försöker kökspersonalen gömma brödet. Ytterligare en elev/ett barn kommer fram till matvagnen och frågar, "Finns det mer bröd kvar?" "Nej, det är slut", svarar en av kökspersonalen. "Men jag ser ju att det ligger typ tio brödskivor där!", säger barnet/eleven och pekar på det dåligt göm-

¹ Vanja Lozic, i rollen som forskare och forskningscirkeledare, har ansvarat för teoretiska utgångspunkter, textens helhet och har skrivit den övervägande delen av analysen samt hela inledningen, forskningslägesavsnitt, teori- och metoddelen och avslutande diskussion. Maricken Larsson har medverkat i insamling av empiri och skrivit delar av analysen. Luljetë Duraku och Teresa Vasiljev har inte medverkat i själva skrivprocessen men har samlat in delar av empirin och gjort en muntlig analys av den. Vid sidan om deras empiri används ytterligare empiri som insamlats av en deltagare under forskningscirkeln. Vi vill tacka Elizabeth Flórez från Pedagogiska inspirationen, Malmö stad, för hennes inspirerande, relationsbyggande och insiktsfullt ledarskap och strukturering av forskningscirkeln utifrån hennes tankar om ögonblicksforskning (för mer info om ögonblicksforskning se nedan).

da brödet. ”Nej det finns inget mer bröd”, säger hen. Eleven/barnet tittar på mig [forskningscirkeldeltagande pedagog som arbetar i denna utbildningsinstitution] och himlar med ögonen, men går därifrån. Nästa elev/barn kommer och frågar vad kökspersonalen tänker göra med brödet, ”Det är massor kvar och vi är fortfarande hungriga!”

Den observerade situationen, som utspelas i en utbildningsinstitution, är från en forskningscirkeldeltagande pedagogs fältanteckning i utbildningsinstitutionen hen arbetar i.² I fältobservationen, som gjordes inom ramen för en forskningscirkel i normkritiskt värdegrundsarbete, skildras många olika maktordningar. En betydelsebärande diskurs i denna fältobservation är vuxnas reglering av barnens/elevens matbehov och lunch samt barnens/elevernas motstånd mot gällande normer och vuxnas makt.³ När en av eleverna/ett av barnen ”himlar med ögonen” väddar hen sannolikt om hjälp och/eller (den vuxne) pedagogens erkännande av motståndet och ifrågasättande av kökspersonalens agerande. Det är rimligt att anta att den ’normutforskande’ och forskningscirkeldeltagande (vuxne) pedagogen,⁴ intar en passiv roll av två anledningar. För det första har vi kunnat notera i de kollegiala samtalen som ägt rum under forskningscirkelträffarna att samtliga forskningscirkeldeltagare haft en föreställning om att forskare, och således forskningscirkeldeltagare, behöver vara ’neutrala’ och inte får påverka studieobjektet (den observerade situationen). För det andra antyds det i fältobservationen att barnet/eleven och (den vuxne) normutforskande och forskningscirkeldeltagande pedagogen inte har några personliga relationer och närmar sig således inte varandra, utan deras blickar möts endast hastigt. Det är också möjligt att se denna hastiga och tysta ögonkontakt som en reproduktion av maktordningar, inte minst eftersom den vuxnes/pedagogens observatörsposition, ’tystnad’, och ’neutralitet’ och avsaknaden av ömsesidiga relatio-

2 Begreppet pedagog är ett samlingsnamn för grundskole- och förskollärare, elevkoordinatörer och andra individer som i olika utbildningssammanhang ansvarar för barns socialisering, fostran och lärande.

3 Begreppet diskurs används för de ord människor använder för att beskriva omvärlden, andra människor eller händelser och som avspeglar värderingar, normer, subjektivering och maktrelationer samt vad som anses vara relevant och legitimt att (åter)berätta om i samhället. Ordet diskurs betecknar ”ett bestämt sätt att tala om och förstå världen (eller ett utsnitt av världen)”. Framställningar av och kunskaper om verkligheten påverkar individens förståelse av världen. Marianne Winther Jørgensen & Louise Phillips, *Diskursanalys som teori och metod*, Lund 2000, s. 7.

4 Begreppet normutforskande används här för att markera att pedagogerna de facto utforskar normer som genomsyrar olika utbildningssammanhang.

ner leder till ett upprätthållande av vuxnas makthegemoni, samförstånd och gemenskap mellan vuxna (pedagogen och kökspersonalen). Dessa och liknande spörsmål har stått i fokus för forskningscirkelns arbete och kommer även att sätta sin prägel på följande kapitel.

I kapitlet skildras forskningscirkeldeltagande pedagogers eget utforskande av vuxnas normer och maktordningar som begränsar egna och andra vuxnas och barns/elevs handlingsutrymme i utbildningsinstitutioner de är verksamma i. Utifrån maktordningar såsom etnifiering, genus, profession, utbildning, sociala rum och tid problematiseras normerande sociala maktrelationer vuxna emellan samt mellan vuxna och barn/elever. I kapitlet synliggörs de sätt forskningscirkel fungerar som ett transformativt fält där de deltagande pedagogerna disciplineras till att vara självreflexiva och förändra sig har forskningscirkeln liksom denna studie ett uttalat emancipatoriskt forskningsetiskt mål. Istället för att utgå från det som Klara Dolk beskriver som reproduktion av vuxnas hegemoniska maktposition, dvs. synen att vuxna pedagoger i utbildningsinstitutioner är en outtalad norm vars maktposition tas för given och sällan ifrågasätts, vill vi dekonstruera vuxnas/pedagogers maktpositioner.⁵ Dessutom finns det ett legitimt behov av att inte reproducera forskares objektifierande blickar på och makt över utbildningsinstitutioner i allmänhet och i synnerhet dem som är verksamma vid dessa institutioner. Mats Greiff framhåller att i forskningscirkel "är det inte bara forskarens frågeställningar som styr arbetet"⁶, utan kanske framförallt forskningscirkeldeltagarnas perspektiv, erfarenheter och upplevelser. "På så sätt skapas en dialektik mellan den akademiska forskningen och cirkeldeltagarnas upplevda erfarenheter", konstaterar Greiff.⁷ Under vår forskningscirkel har pedagogerna/forskningscirkeldeltagarna på egen hand och tillsammans med andra, inte minst forskningscirkeldeltagarna, reflekterat över, analyserat och problematiserat sig själv och andra omkring sig.

Mot bakgrund av dessa emancipatoriska perspektiv är kapitlets övergripande syfte att problematisera åldersbaserade, etnifierande, professionsrelaterade och genusmässiga maktordningar, såsom forskningscirkeldeltagarna tolkar dem, samt beskriva hur normerna, som är

5 Se Klara, Dolk, *Bångstyriga barn : makt, normer och delaktighet i förskolan*, Stockholm 2013.

6 Mats Greiff, "Att studera lärarbetets förändring. Teoretiska och metodiska reflektioner", i Anders Persson, Mats Greiff, Haukur Viggósson, Eva Månsson, Helena Stavreski, Dan Collberg, Alli Klapp Lekholm, Berit Wigerfelt, Ingegerd Carlsson, Fredrik Melander (red), *Nära gränsen? Perspektiv på skolans arbetsliv*, Lund 2004, s. 67.

7 Greiff 2004, s. 67.

kopplade till dessa maktordningar, reproduceras, förhandlas och ifrågasätts i observerade utbildningssammanhang. Dessutom syftar kapitlet till att problematisera forskningscirkel som en kollegial arbetsform och forum för kollegialt utbildningsutvecklingsarbete. Med dessa syften i åtanke har två huvudfrågor utkristalliserats:

- Vilka begränsande och uteslutande normer och maktrelationer synliggör pedagogerna i analyser av förhållningssätt till barn respektive andra vuxna?
- Hur upprätthålls, utmanas och samverkar maktordningar i de av forskningscirkeldeltagarna observerade utbildningssituationerna och i forskningscirkelarbete?

Eftersom kapitlet behandlar värdegrundsarbete i allmänhet och normkritiska och intersektionella perspektiv i synnerhet ska vi i det följande kortfattat beskriva några analytiska perspektiv och begrepp.

Från toleranspedagogik mot normkritiska och intersektionella perspektiv

Allt sedan rapporten *Diskriminerad, trakasserad, kränkt?*, där Skolverket förordar normkritiska perspektiv på bekostad av så kallad toleranspedagogik, har forskning, konkret värdegrundsarbete och utbildning breddat och fördjupat teoretiska och praktisk-pedagogiska perspektiv på normkritik.⁸ Även om forskningsperspektiv på pedagogers egna analyser av normer och utveckling av normkritiska arbetsformer har växt fram, är forskningsfältet ännu i sin linda.⁹

Toleranspedagogik, som länge har haft en normerande position i värdegrundsarbetet, utgår från synen att normerande/makthavande grupper behöver utveckla förståelse, tolerans och empati för 'den andre' eller

8 Skolverket, *Diskriminerad, trakasserad, kränkt? Barns, elevers och studerandes uppfattningar om diskriminering och trakasserier*, Stockholm 2009. För diskussion om framväxten av och problematisering av normkritisk forskning se Elisabet Langmann & Niclas Månsson "Att vända blicken mot sig själv: En problematisering av den normkritiska pedagogiken", *Pedagogisk forskning i Sverige* 21: 1–2, 2016, s. 79–100.

9 Se exempelvis Dolk (2013); Karin Ehrnberger, *TILLBLIVELSE: En trasslig berättelse om design som normkritisk praktik*, Stockholm 2017; Lena Martinsson & Eva Reimers (red), *Skola i normer*, Malmö 2014; Ana Marega & Selma Gusic 2016 (red), *Det andra uppdraget: Till försvar för skolans likabehandlingsarbete*, Malmö 2016; Lotta Björkman & Janne Bromseth (red), *Normkritisk pedagogik: Perspektiv, utmaningar och möjligheter*, Lund 2019.

normavvikande individer och grupper. Kevin Kumashiro har i sin problematisering av olika sätt att arbeta med värdegrundsfrågor framhållit att arbetssätt som påminner om det som i Sverige kallas 'toleranspedagogik' och där man försöker göra skolan till en plats där andrafierade elevers och vuxnas röster ges publik, i själva verket befäster andrafiering, annorlundahet och marginalisering.¹⁰ På motsvarande sätt har Sara Ahmed, i sitt ifrågasättande av så kallade 'gästfrihetsdiskurser', påpekat att liknande tillvägagångssätt i själva verket interPELLERAR vissa individer och grupper som normer och 'värdar' som ska välkomna den 'andre'.¹¹ Därigenom upprätthålls dikotomin mellan de som är 'hemma' (värdarna) och som har en privilegierad maktposition och de 'andra', dvs. 'gästerna' som representerar annorlundahet och som ska välkomnas och släppas in i gemenskapen. Enligt Elisabet Langmann riskerar toleranspedagogik att leda till en paradoxal situation där man samtidigt som man arbetar med att förändra rådande sociala hierarkier och uteslutande maktordningar också bekräftar dem och "återskapar normen och det strukturella förtrycket".¹²

Förespråkare av perspektiv som genomsyras av normkritik hävdar alltså att toleranspedagogik och liknande perspektiv på värdegrundsarbete befäster rådande maktordningar. Enligt dem borde värdegrundsarbete baseras på analys och problematisering av de sätt privilegier blir till och synliggöra hur de privilegierade tjänar på upprätthållandet av rådande samhällsordningar. Det senaste decenniets skifte mot normkritik handlar således om att utforska, analysera, lära och agera mot de sätt uteslutande normer och maktordningar skapas, upprätthålls och bidrar till att vissa människor exkluderas, medan andra ses som 'normala' och får privilegierade positioner.¹³ En central utgångspunkt i allt normkritiskt arbete är att förståelse av maktordningar på sikt öppnar möjligheter till förändringar, på individnivå liksom organisatorisk och strukturell nivå. Det är samti-

10 Kevin Kumashiro, "Toward a Theory of Anti-Oppressive Education", *Review of Educational Research* 70:1, 2000, s. 25-53.

11 Sara Ahmed, *On Being Included: Racism and Diversity in Institutional Life*, Durham 2012, s. 43 (översättning Vanja Lozic).

12 Elisabet Langmann, "Välkomna (nästan) allihopa! – Mellan kategoriserande olikheter och radikal skillnad", *Utbildning & Demokrati* 19:3, 2010, s. 59.

13 Pia Larsson och Erika Alm, "Den normkritiska vändningen och förstahetens genealogier", i Anders Burman & Lena Lennerhed (red), *Samtider : Perspektiv på 2000-talets idéhistoria*, Göteborg 2017, s. 137-160; Maria Rosén, *Likabehandlingslagstiftning och normkritisk potential - möjligheter och begränsningar*, i Janne Bromseth & Frida Darj (red), *Normkritisk pedagogik : Makt, lärande och strategier för förändring*, Uppsala 2010, s. 55-84; Martinsson & Reimers 2014; Björkman & Bromseth 2019; Skolverket 2009.

digt viktigt att påpeka att analys- och problematiseringsförmågan kräver djupa kunskaper om maktteorier men också att normkritiska perspektiv inte handlar om att ta bort alla normer i samhället.

Normer är oskrivna regler och föreställningar om vad som är eftersträvarsvärt och normalt respektive avvikande och det är svårt att föreställa sig en värld utan normer och maktutövning eftersom de kan vara nödvändiga för orientering i och förståelse av samhället liksom vision om vilket samhälle man vill skapa. Genom sin reglerande funktion påverkar normer föreställningar om hur människor (inte) borde vara, bete sig eller se ut. Det går att hävda att människor blir till genom normer – de styrs mot och strävar efter normer för 'en bra lärare', 'en vit funktionsfullkomlig heterosexuell manlig kropp', 'en duktig elev', 'ett snällt barn', 'en ansvarsfull förälder', 'svenskhet', osv.¹⁴ Normer påverkar också vem som har möjlighet till inflytande och vems röster och tolkningar som hörs eller anses vara trovärdiga och vem som tystas ned. Eftersom normer påverkar de sätt vi talar om och definierar världen omkring oss är normer kopplade till makt. Samtidigt är en norm aldrig isolerad ifrån andra normer. Normernas ömsesidiga beroende och sammanflätning kallas intersektionalitet och intersektionella perspektiv på utbildning, profession, etnifiering, ålder, genus och rum används i denna artikel för att problematisera pedagogers maktordningar i observerade utbildningssammanhang och i själva forskningscirkeln.

Intersektionalitet är ett teoretiskt ramverk och analytiskt angreppssätt som används för att åskådliggöra "samverkan mellan olika samhälleliga maktasymmetrier, baserade på kategorier såsom genus, sexuell preferens, klass, profession, ålder, nationalitet etc."¹⁵ Vi vill härigenom undersöka skärningspunkter mellan olika maktmekanismer, observera hur de samverkar och interagerar med varandra samt visa att till synes skilda maktmekanismer kan vara oskiljaktiga från varandra – en utgångspunkt som vi hoppas redan har framgått ur den inledande fältobservationen om elevers ifrågasättande av matnormer under en lunchpaus.

14 Dolk 2013; Martinsson & Reimers 2014; Fanny Ambjörnsson, *I en klass för sig: Genus, klass och sexualitet bland gymnasietjejer*, Stockholm 2004. Begreppet "funktionsfullkomlig" härstammar från cripteori och betecknar de sätt "funktionsfullkomlighet" skapas genom att "människor iscensätter friskhet. Avvikelsen, funktionshindret, skapas genom att vi alla strävar efter funktionsfullkomlighet, iscensätter normalitet." Härigenom synliggörs "maktförhållanden och ojämlikhet som bygger på de funktionsfullkomliga kropparnas herravälde". Jens Rydström, "Cripteori om sex och funktionsnedsättning", *Framtider: Tema sexualitet* 4, 2009, s. 22, 24.

15 Nina Lykke, "Intersektionalitet: Ett användbart begrepp för genusforskningen", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1, 2003, s. 50.

Tillitsfulla relationer och empirinsamling en förutsättning för kollegial analys

Forskningscirkeln, som var ett forum där all empiri samlades in, all analys ägde rum och allt kollegialt lärande pågick, verkade under perioden augusti 2018 - november 2019 och deltagare var pedagoger som arbetar med förskole- och grundskolebarn samt forskningscirkelledare, bestående av två utbildningsutvecklare och en forskare. Målet för denna studie liksom de regelbundna forskningscirkelträffarna (en gång i månad) har varit att ”se kritiskt på sig själv, sina handlingar och relationer” samt att på sikt agera ifrågasättande och öppna utbildningsinstitutioner för nya sätt att se på världen.¹⁶ Därmed har empirinsamling skett på forskningscirkeldeltagarnas arbetsplatser. I början hade forskningscirkeldeltagarna andra personer snarare än sig själv i huvudfokus för sina normutforskande blickar och problemformuleringar, något som också genomsyrar den inledande fältobservationen. Ganska snabbt övergick dock samtliga deltagare till att observera sig själv i förhållande till andra barn/elever respektive vuxna.

Allt empiriskt material, bestående av fältobservationer och ljudinspelningar, samlades in systematiskt av forskningscirkeldeltagande pedagoger under våren 2019. Empirinsamlingen och efterföljande kollegiala samtal, reflektioner och lärandeprocesser under forskningscirkelträffarna skede enligt det systematiska arbetssättet som Elizabeth Flórez och Karin Harrysson benämner ögonblicksforskning.¹⁷ Vår utgångspunkt har varit att det är forskningscirkeldeltagarnas egna frågor som ska stå i centrum för det normkritiska arbetet inom ramen för forskningscirkeln. En kritisk tillbakablick på själva processen visar att för de deltagande pedagogerna var det i början svårt att ställa avgränsade och ur forskningsperspektiv relevanta frågeställningar. Under de första sex månaderna arbetade vi aktivt med utveckling av forskningscirkeldeltagarnas förmåga att formulera konkreta och välavgränsade problemformuleringar. Först när samtliga deltagare hade en specifik frågeställning var det dags att samla in

16 Janne Bromseth, ”Förändringsstrategier och problemförståelse: från utbildning om den Andre till queer pedagogik” i Janne Bromseth & Frida Darj (red), *Normkritisk pedagogik : makt, lärande och strategier för förändring*, Uppsala 2010, s. 49.

17 Elizabeth Flórez & Karin Harrysson, *Nyfiken på ögonblicken : Ögonblicksforskning och kollegialt lärande i förskolan*, Malmö 2019, s. 18. För diskussion om liknande kollegiala lärandeprocesser, aktionsforskning och kritiska vänner se Ann-Christine Wenbergren, ”På spaning efter en kritisk vän”, i Karin, Rönnerman (red), *Aktionsforskning i praktiken – förskola och skola på vetenskaplig grund*, Lund 2012, s. 71-79.

relevant empiri. Varje deltagare hade för uppgift att genomföra sex unika fältobservationer enligt ”ögonblicksforskningsmodell”. Från början hade de för avsikt att endast föra fältanteckningar, men i och med att de skiftade fokus från att observera andra mot sin roll i maktens och normernas reproduktion insåg de att det fanns metodologiska svårigheter att föra fältanteckningar om sig själv och det de gör och säger. Därför övergick majoriteten av forskningscirkeldeltagarna till att dokumentera med hjälp av diktafon. I forskningsprocessen har vi utgått från samtyckeskraven och samtliga platser och individer har anonymiserats.

Innan vi presenterar resultaten av analysen vill vi förtydliga att forskningscirkel här används både som forskningsmetod och som ett kollegialt sätt att stödja deltagarna i deras systematiska dokumentation, reflektion och analys samt utveckling av normkritiska perspektiv i den egna organisationen.¹⁸ Vi har strävat efter att bygga upp långsiktiga, tillitsfulla och jämlika relationer mellan alla inblandade, inte minst mellan forskningscirkelns ledare och deltagande pedagoger. Flórez och Harrysson menar att det utan tillitsfulla relationer är svårt att kritisk granska sin egen och andras praktik samt öppna sig för att ta emot kritik liksom dela med sig av sina fältobservationer, transkriberingar och innersta tankar.¹⁹ En av forskningscirkeldeltagarna beskriver de sätt forskningscirkelträffarna har utvidgat hens insikter om egna och andras normer och maktutövningar på följande sätt:

Genom att lyssna in någon annan [vid forskningscirkelträffarna] får jag också möjlighet att få känna en del av någon annan och skapa mig en ny erfarenhet i vem jag själv blir i mötet.

Det är tydligt att pedagogen framhåller vikten av relationer, kommunikation och dialektik, varigenom ens egna tankar, ställningstagande och perspektiv fogas samman med en annan persons för att skapa en ny helhet. Kollegialt lärande handlar således även om subjektivering:

“Subjectification” thus articulates that being and becoming a subject are thoroughly relational and also [...] thoroughly ethical and thoroughly political. This also explains why subjectification is not simply about expressing one’s identity — not even one’s unique identity, as uniqueness is not to be understood in terms of difference but in terms of irreplaceability in my ethical and political relationships with others who are not like me.²⁰

18 Jfr. Sven Persson, *Forskningscirklar : En Vägledning*, Malmö 2009; Jonas Aspelin & Sven Persson, *Om Relationell Pedagogik*, Malmö 2011.

19 Flórez & Harrysson 2019.

20 Gert Biesta, *Good Education in an Age of Measurement: Ethics, Politics, Democracy*,

Gert Biestas påpekande känns igen från Michael Fullan, som framhåller vikten av att lärarsubjekt ”acts upon the world (usually with others), thereby transforming her- or himself and the world itself”²¹.

Sammanfattningsvis vill vi framhäva att nedanstående analys har skett kollegialt genom att samtliga forskningscirkeldeltagare har fått ta del av avidentifierade transkriberade ljudinspelningar och beskrivningar av händelseförlopp och andra för analysen viktiga iakttagelser och funderingar. Dessutom har forskningscirkeldeltagarna och forskningscirkellidarna, genom att inta rollen som kritiska vänner, även utövat subjektformerande makt över varandra, en fråga som vi ska återkomma till i avslutande diskussion.²²

Tystnadens normupprätthållande makt

Pedagoger är ofta i frontlinjen när det gäller att hantera och förhålla sig till komplexiteten av olika sociala relationer och ojämlikheter liksom den egna rollen i maktutövningen.²³ Exempelvis visar Dolk att fostran av barn till jämställda framtidsmedborgare är en viktig uppgift för pedagoger, men att arbetsprocessen genomsyras av maktrelationer där åldern är en avgörande faktor för vem som får bestämma och styra.²⁴ I förskolan är normen att vuxna ska styra och omforma barn mot tydligt fastställda mål, konstaterar Dolk, och tillägget att när barn gör motstånd tolkas detta ofta som bångstyriighet och barnen görs till ett problem.

I en fältobservation konstaterar en av forskningscirkeldeltagarna att pedagoger ofta blir del av en homosocial gemenskap baserad på ålder och till följd därav bemöter de barn/elever som ett problem och objekt för åtgärder. Snarare än att ifrågasätta vuxna pedagogers normerande tolkningar leder vuxnas homosocialitet till att vuxna får tolkningsföreträde på bekostnad av barns egna tolkningar och problematiseringar. Exempelvis när en pedagogkollega i en observerad utbildningssituation identifierar barn/elever som ”störiga” och ”ute efter gränssättning”, något som anses ”[återkomma] varje år när [barnen] blir X [avidentifiering av

Boulder, Colorado 2010, s. 29.

21 Michael Fullan, Joanne Quinn & Joanne McEachen, *Deep Learning: Engage the World, Change the World*, Thousand Oaks 2018, s. xvii.

22 Jfr. Wennergren 2012.

23 Patricia Hill Collins & Sirma Bilge, *Intersectionality*, Cambridge 2016, s. 2.

24 Dolk 2013, s. 14-19, 104-115.

ålder] år”²⁵, bekräftar den ’normutforskande’ forskningscirkeldeltagaren kollegans tolkningsföreträdare och beskrivning av barnen genom att ställa frågan till kollegan, ”Vad är det [barnen/eleverna] gör som är störigt?” Efter närmare reflektion insåg forskningscirkeldeltagande pedagog att både hen och hens pedagogkollegas problematisering ”upprätthåller en tanke om att barnen/eleverna ’äger’ problemet”, såsom den ’normutforskande’ forskningscirkeldeltagaren konstaterar i sin självreflektion. I sin vidareanalys och självreflektion tillade forskningscirkeldeltagaren att hen borde utforska alternativa tolkningar av situationer samt ifrågasätta kollegans verklighetsbeskrivning genom att ställa frågan på ett annat sätt (t.ex. ”Vad är det som gör att din upplevelse av [barnet/eleven] är att ’det är störigt?’”). Dolk är inne på samma linje och förklarar att oförutsedda lärandesituationer och sociala interaktioner där pedagoger bryter mot normerande benämningar, förhållningssätt, organisationsstrukturer och tolkningar av verkligheten kan skapa förutsättningar för förändringar. När däremot pedagoger väljer det säkra före det osäkra, såsom att bekräfta varandras verklighetsbeskrivningar istället för att ifrågasätta uteslutande normer, reproduceras rådande normer och maktrelationer.²⁶

Mot bakgrund av detta går det att hävda att pedagoger kan använda sig av normkritiska perspektiv, inte enbart som ett redskap för förståelsen av samtida ojämlikheter, maktordningar och uteslutningsmekanismer utan även som ett sätt att konkret arbeta med och för social rättvisa och agera för inkludering. I nedanstående exempel ”upptäcker” ytterligare en forskningscirkeldeltagande pedagog med hjälp av normkritik toleranspedagogiska perspektiv i introduktionen av en ny medarbetare, och får syn på sig själv som upprätthållare av uteslutande maktordningar.

På ett av de återkommande arbetslagsmötena berättar en av utbildningsintuitionens ledare att på institutionen finns en ny medarbetare, som några redan har hunnit träffa. Den nya medarbetaren presenteras i sin frånvaro med förnamn. Även om få specifika arbetsuppgifter anges, framhålls det att personen ska ha en tillfällig arbetsmarknadsanställning med syfte att ”komma ut i arbetslivet”, skapa nya ”kontakter” och ”på något vis ändå vara i sysselsättning”. Personen beskrivs som uppskattad eftersom den är initiativtagande och man anger att icke-pedagogisk personal [avidentifiering av professionen i konfidentialitetssyfte] dessutom kommer att vara i behov av medarbetaren vid vissa särskilt arbetsintensiva tider på dagen. På arbetslagsmötet anges det att alla mötesdeltagare, till-

25 Barnens ålder har avidentifierats i konfidentialitetssyfte.

26 Dolk 2013, s. 230-243.

sammans, ska komma på ytterligare arbetsuppgifter som kan vara lämpliga för den nya medarbetaren. Vidare påpekas det att samtliga fastanställda bör anstränga sig extra för att samtala med den nya medarbetaren. En av de fastanställda pedagogerna avbryter presentationen genom att fråga varifrån den nye medarbetaren ”kommer från, alltså vilket land?”. Med tonen att detta är en irrelevant fråga, får den fastanställda veta att denna information inte har nämnts. Den nyfikne medarbetaren fortsätter med att fråga om den nyanställde kan svenska varpå ledaren, med en slags bekräftande ton, medger att samtalets objekt ”är bra på svenska”, kan ”väldigt många ord” [exempel på ord som den nye medarbetaren har använt presenteras för att exemplifiera ’avancerade begrepp’, avidentifiering av information i konfidentialitetssyfte]. Responserna bland flera mötesdeltagare är positiva tillrop ”wow,” och andra ”imponerande” tillrop, liksom ett bekräftande av individens ”duktighet” genom att framhäva att samtalsobjektet ”går ut varje dag och städar på gården”. I rummet tycks råda en konsensus och inget motstånd tycks framkomma i diskussionen om den nya medarbetaren och hur denne ska bemötas. Samtidigt ställer sig forskningscirkeldeltagande pedagog frågande varför hen inte visade på sitt motstånd gällande objektifierande och ”vardagsrasistiska” diskurser och istället intog en tyst observatörsroll under mötet. Pedagogerna frågar sig också vad konsekvensen av tystanden är och varför hen valde en sådan subjektposition.

Tre röster tycks vara framträdande i denna observation och reflektion, nämligen ledare och övriga pedagoger som diskuterar samtalets objekt och så forskningscirkeldeltagaren som genomför observationen. För de två förstnämnda rösterna är den nye medarbetaren i fokus medan observatören/forskningscirkeldeltagaren tycks vara intresserad av sin egen subjektposition (t.ex. tystnad) och arbetskollegornas diskurser om den nya medarbetaren. Anja Norell och Marit Nygård framhåller att:

När pedagogerna hamnar i situationer där de upplever att en kollega agerar problematiskt känner många en större osäkerhet kring ansvar och möjligheter att agera. I jämförelse med den tydliga maktrelationen elev-lärare är maktrelationen mellan kollegor anorlunda och ofta outtalad. Det uppstår ett oklart *mellanrum* i skolans vardag där många lärare känner sig ensamma och upplever svårigheter att orientera sig, en situation som läraren saknar rutiner och riktlinjer för och där det upplevs oklart vilket ansvar läraren har gentemot sin kollega.²⁷

27 Anja Norell & Marit Nygård, ”De normkritiska pedagogerna i mellanrummet”, i

Ytterligare en poäng som bör framhåvas är att makt handlar om människors liv, hur människor förhåller sig till varandra, vem som är samtalslets objekt respektive subjekt och vilka som är privilegierade respektive i underordnad position.²⁸ Att vi väljer att benämna den nya medarbetaren som 'samtalslets objekt' snarare än 'subjekt' grundar sig på analysen av flera maktordningar som enligt oss genomsyrar samtalet.

Den kanske mest framträdande diskursen i detta utdrag handlar om föreställningar om svenskhet respektive invandrarskap, liksom de tankeanknytningar som denna dikotomi bär med sig. Även om den nye medarbetaren inte explicit benämns som invandrad, leder hans namn samt eventuella föreställningar om vem som kan ha denna typ av tillfälliga anställningar till föreställningen att samtalslets objekt troligen inte är svensk utan har migrationsbakgrund. Invandraren blir härmed en motpol mot pedagoger/svensken som talar bra svenska, och vars språkkunskaper överhuvudtaget inte behöver diskuteras. Härigenom intar vissa personer privilegierade och normerande positioner på bekostnad av den nya medarbetaren.

I linje med Sara Ahmeds analys av vithetsnormer på brittiska universitet går det även att hävda att i samtalsrummet skapas en homosocial gemenskap baserad på ålder, profession och kön (vuxna pedagoger som av allt att döma oftast interPELLERAS som kvinnor). Mötesdeltagarna tycks sträva efter att erkänna samtalsobjektets 'duktighet', initiativförmåga, nytta och kompetenser i svenska. Men i detta erkännande finns en underförstådd låg förväntan på samtalsobjektets behärskning av det svenska språket och en implicit infantilisering av hans språkbruk. Det går också att tolka situationen som en form av härskarteknik, som inbegriper förminskning och skilda förväntningar på olika individer/grupper, liksom homosocialitet. Positiva och bekräftande tillrop, som representerar en form av toleranspedagogik, förstärker bilden av homosocialitet och "den andre" som någon som är en motpol till mötessubjekten.

Mötesrummet "acquires the 'skin' of the bodies that inhabit them" såsom Ahmed uttrycker det, såtillvida att kroppar som intar subjektpositionen på arbetslagsmötet ser sig själv som 'lika' utifrån olika kategoriseringar och maktaxlar, inte minst yrkesroller, sysselsättningsgrad och svenskhet.²⁹ Gruppgemenskapen liksom tolkningsföreträdet förstärks

Lotta Björkman & Janne Bromseth (red), *Normkritisk pedagogik : Perspektiv, utmaningar och möjligheter*, Lund 2019, s. 310.

28 Hill Collins & Bilge 2016, s. 7.

29 Sara Ahmed, "A phenomenology of Whiteness", *Feminist Theory* 8:2, 2007, s. 157.

dessutom eftersom närvarande pedagoger ges rätten att placera och förflytta den nya medarbetaren i utbildningsinstitutionens olika rum, dvs. ges makten att hitta lämpliga sysselsättningar för hen. Eftersom pedagogerna och den nya medarbetaren inte befinner sig i samma fysiska rum, har/ges inte heller den nye medarbetaren en egen röst, det vill säga makten att presentera sig själv, sina kompetenser eller vad hen kan göra. Samtidigt är den nye medarbetaren inte det enda objektet vid mötet. Den icke-pedagogiska personalen, som har en essentiell roll för barns/elevs välmående, medborgarfostran och socialisering och som den nye medarbetaren ska stödja under särskilda tider på dagen, är på grund av yrkeshierarkier inte heller närvarande vid mötet. Det går att hävda att det institutionella rummet organiseras utifrån föreställning om familjaritet – alltså mellan de som utifrån sin professionella roll i utbildningsinstitutionen benämns 'pedagoger' och som infinns i det beslutsfattande mötesrummet å ena sidan och de andra (t.ex. köks- och städpersonal osv) å andra sidan.

Forskningscirkeldeltagande pedagog som genomförde observationen drog slutsatsen att "vardagsrasismen", som enligt hen genomsyrar antaganden om den nye medarbetarens språk, kompetenser och förväntningar, är förklädd i positiva tillrop och att detta leder till att den blir svår att bemöta och ifrågasätta. Just det 'banala' i den dikotomiserande maktutövningen, tillsammans med ståndpunkten att om "jag bemöter dem i situationen [dvs. ifrågasätter det de säger], så skulle det kunna leda till att jag missar hur utbredd vardagsrasismen verkligen är"³⁰ har lett till att den forskningscirkeldeltagande pedagogen känt att hen inte kan ifrågasätta i observationen beskrivna maktordningar. Men att inte utmana makten innebär inte att pedagogen intar en neutral position, konstaterades det i de kollegiala samtalen under forskningscirkeln. Istället leder den tysta och nedtonade positionen som forskare respektive pedagog till maktproduktion. Lena Martinsson påpekar att det inte går att stå som ett neutralt objekt utanför det normativa. Istället förespråkar hon att man "utmana[r] eller bråka[r] med de normer man själv och/eller andra förstår världen, de andra och sig själv igenom".³¹ Martinssons slutsatser har direkta konsekvenser för både forskares och pedagogers arbete. För forsk-

30 Den normutforskande pedagogen känner att hen inte vill påverka "verkligheten" och således missa viktig information om maktordningarna eftersom hennes motstånd kan leda till rösterna som kanske finns där inte kommer ut på ytan. Därför blir hen tyst i denna situation, förklarar hen vid en av forskningscirkelträffarna.

31 Lena Martinsson, "Värdegrunder – Normeras till frigörelse", i Lena Martinsson & Eva Reimers (red), *Skola i normer*, Malmö 2014, s. 111.

ningscirkeldeltagaren har analys av den dubbla rollen som 'normutforskande' pedagog respektive medarbetare/en del av homosocialiteten lett till förskjutning av hens subjektsposition. Framförallt ansåg pedagogen efter diskussionen i forskningscirkeln att hen i fortsättningen inte kan inta en passiv och tyst subjektsposition utan behöver agera och få sin röst hörd, även om denna maktutövning kan påverka situationen hen vill utforska liksom relationen till de vars maktposition och privilegier blir ifrågasatta.

Rummet har också makt

En viktig tanke i inledningen till detta kapitel var att synliggöra komplexiteten och den ömsesidiga påverkan av maktordningar i utbildnings-sammanhang. Ur ett intersektionellt perspektiv är det viktigt att påpeka att det inte endast är mellanmänskliga relationer som påverkar individer och deras handlingsutrymme och makt. Det är även fördelning av individer (både vuxna/pedagoger och barn/elever) i fysiska rum (klassrummet, matsalen, lekrummet osv.) och tidsramar (tidsschema) som de behöver förhålla sig till, som konstituerar människor och sätter ramar för vad som är möjligt att göra i en given subjektsposition. Genom att skildra den tjuugo minuter långa, så kallad 'pedagogisk lunch' ska vi i det följande beskriva hur tid och plats som maktordningar påverkar en forskningscirkeldeltagares och barns/elevens handlingsutrymme och de sätt de förhåller sig till varandra. Vi är således tillbaka till temat som vi inledde denna artikel med, nämligen lunchrast där barn/elever och pedagoger interagerar med varandra.

Matsalen saknar ljuddämpande plattor och är inte anpassad till mängden barn/elever, något som leder till trängsel. Lunchschemat startar 10.30 då sextio av de yngsta (förskole-)barnen/eleverna kommer in för att äta. De sitter inte i det öppna landskapet utan är avskärmade från de äldre barnen/eleverna. Det är också de som är lugna medan de äldre barnen/eleverna är livliga. När skolbarnen/eleverna kommer in blir ljudnivån mycket hög och man kan se flera springande barn/elever, bl.a. i sökandet efter en "hygglig" plats.

De två pedagogerna och lågstadiebarnen/eleverna går i led till matsalen men när det regnar så springer de dit. Eleverna går i tjej- respektive killed, en tradition/norm som inte är sanktionerad av ledningen utan är något som pedagogerna på skolan har praktiserat ett tag och som barnen/eleverna fostras till från förskoleklass. Denna norm/tradition upphör att upprätthållas av pedagogerna

när barnen börjar mellanstadiet då de släpps mer fria och kö- och ledregler och könsuppdelning upphör att kontrolleras. Barnen/eleverna ska ha tvättat händerna i klassrummet och när de sedan kommer till matsalen kan de hänga upp ytterkläderna på en av de tjugo krokarna som finns där. Eftersom antalet barn/elever är större än antalet krokar räcker dessa inte till för alla barn/elever. Barnen/eleverna ställer sig i kö och hämtar maten. De måste ta minst två grönsaker. När de tagit maten går de till bords. De två pedagogerna [som står i fokus för denna observation] ska se till att alla fyrtio barn/elever som de är ansvariga för har hämtat maten och kan därefter själv sätta sig. Vid varje bord sitter 6-7 barn/elever. Eftersom varje pedagog ansvarar för flera bord springer de mellan borden för att se till att stämningen mellan barnen/eleverna är tillfredställande, samtidigt som de ska själv hinna äta. Stämningen vid borden kännetecknas av konflikter och tillsägningar.

Det är ett strikt schema som styr de två pedagoger som ansvarar för att fyrtio barn/elever ska ta maten, äta upp den, duka av och slutligen lämna matsalen på de tjugo minuter som de har schemalagt för den ”pedagogiska lunchen”, som själva aktiviteten officiellt kallas. Klockan 10.45 är det dags för ettorna att komma in i matsalen. I tiominutersintervaller kommer de andra lågstadiet barnen – 10.55 kommer tvåorna och 11.05 treorna. Barnen/eleverna från den ena årskursen dukar av och är på utgång när den nya gruppen är på väg att överta borden. Efter lunchen går pedagogerna och eleverna ut och det är dags för rasten.

Vi vill hävda att vid sidan om könsdikotomisering så visar utdraget att det finns något industriellt och mekaniskt i de beskrivna skolmatsnormerna. Normerna för lunchens tidsreglering står i stark kontrast till franska skolmatsnormer som innefattar två timmar långa fyrrätters luncher (förrätt, huvudrätt, ost och efterrätt).³² Där är normen att barnen/eleverna ska sitta vid runda bord med dukar, porslin och bestick i syfte att fostra barnen/eleverna till matvanor, fransk matkultur samt stärka integrationsprocessen.

32 Marije Oostindjer, Jessica Aschemann-Witzel, Qing Wang Silje, Elisabeth Skuland, Bjørg Egelandsdal, Gro Amdam, Alexander Schjøll, Mark Pachucki, Paul Rozin, Jarrett Stein, Valerie Lengard Almlı & Ellen van Kleef, “Are school meals a viable and sustainable tool to improve the healthiness and sustainability of children’s diet and food consumption? A cross-national comparative perspective”, *Critical Reviews in Food Science and Nutrition* 57:18, 2017, s. 3942-3958; Sveriges radio, P1, “Fyrrätters skollunch i Frankrike - att fostras in i matkultur”, *sändes* 13/2/2018, kl. 10.03.

En insikt som vi fick relativt omgående när vi under forskningscirkelträffarna började diskussioner om de observerade situationerna i matsalar och normer för skolluncher var att pedagogers och barns/elevs inramning i institutionens fysiska, sociala, existentiella (matförtäring) och tidsmässiga normer inte endast är en positiv upplevelse utan att de även innefattar tvång och kan leda till stress och press. När pedagogerna måste se till att utbildningsinstitutionens flödesschema upprätthålls, vilket innebär att alla barn/elever ur en grupp/årskurs måste bli klara med samtliga delar av processen inom den snävt angivna tidsramen, blir pedagogernas handlingsutrymme mycket begränsat. Om de liksom barnen/eleverna misslyckas riskerar de nämligen att störa den institutionella ordningen, som innebär att en ny barn-/elevgrupp behöver ta över dessa matbord inom det angivna tidsintervallet. Enligt forskningscirkeldeltagaren försöker barnen/eleverna samtidigt göra det bästa av den pressade situationen genom att söka en ”hygglig” plats i matsalen, men eftersom utrymmet är underdimensionerat, finner flera av dem varken ”hyggliga” platser vid borden eller krokarna för att hänga av sina ytterkläder.

En uppenbar fråga som dyker upp när vi tar del av denna observation är vad syftar ”pedagogisk lunch” till, det vill säga: vad ska vara ’pedagogisk’ i hela denna lunchsituation? Hur har en sådan könsdikotomiserande, åldersmässig, rumslig och schemamässig norm växt fram och vilka möjligheter har pedagoger och barn/elever för att påverka den fysiska miljön, deras egen placering i rummen och tidsramarna. Vi hävdar att individers placering och organiseringen av rummet och den tidsinramande makten gör något med de inblandade individerna. De båda pedagogerna i observationen accepterar dock situationen eftersom de gör denna ritual varje dag men känner sig pressade och stressade, något som snart ska visa sig, spillar över på den forskningscirkeldeltagande pedagogens relation med barnen/eleverna. Barnen/eleverna å sin sida anpassar sig men utmanar även denna inramning av deras liv genom att bryta mot normer av bordsskick. Maktordningarnas komplexitet blir i denna observation framträdande då vi ser att de två pedagogerna i observationen (både forskningscirkeldeltagaren och hans kollega) inte är de enda som utövar makt. Snarare blir pedagogerna själva ett föremål för maktutövning såtillvida att de placeras/fördelas i tid och rum som begränsar deras handlingsutrymme och skapar stress och press.

Med utgångspunkt från Paulo Freires pedagogik för förtryckta påpekar Patricia Hill Collins och Sigma Bilge, att händelser och sociala relationer sällan är beroende av endast en maktfaktor och att insikten om

maktens komplexitet och den egna och andras roll i (re)produktion av maktordningar har emancipatorisk potential.³³ Normkritiskt perspektiv, empiriinsamling liksom kollegiala samtal och analyser har för den normutforskande pedagogen/forskningscirkeldeltagaren lett till nya insikter, nämligen om samspelet mellan de maktordningar som inramar hans professionella roll och handlingsutrymme å ena sidan och de sätt pedagogen utövar makt över barnen/eleverna å andra sidan.

Elev Sandro: Ett, två, tre – kom igen!!

Forsningscirkeldeltagande pedagog: Nej, ingen tävling med maten, om vem som äter snabbast. Nehe, men varför sa ni ett, två, tre då? Nej! Snälla, ät i lugn och ro, tugga! Sandro!!

Elev Sandro: Jag kommer att vinna! [Äter fort.]

Forsningscirkeldeltagande pedagog: Nej, Sandro! Sluta! Varför tävlar ni?! Berätta?!

Elev Sandro: Den som äter snabbast är starkast.

Forsningscirkeldeltagande pedagog: Jo, men man blir inte stark av att äta snabbt och tävla. Men varför tävlar ni?

Elev Klara: För att vi kanske vill!

Elev Sandro: Kom igen, kom igen! [till eleven Sandro tävlar med]

Forsningscirkeldeltagande pedagog: Jo men, det är.. nej! Om inte du slutar... [pedagogen lämnar bordet för att hantera en annan situation vid ett annat bord och sedan kort därefter kommer tillbaka till bordet och fortsätter att hantera 'tävlingen'] Sandro, Sandro [lugn ton], sakta ner.

Elev Klara: Du har jättemycket kvar!

Elev Sandro: Klar!

Forsningscirkeldeltagande pedagog: Jag sa till er att ni inte fick tävla, och ändå fortsätter ni. Det betyder att ni inte har lyssnat vad er fröken har sagt till er. Ni får inte tävla. Lyssna nu! Lyssnar du? När du tävlar så jäktar du, du stressar med att äta, det är inte bra. Så vad gör vi nu Klara? Vad tycker du att vi gör nu?

Elev Sandro: Prata inte bara med mig om detta.

Forsningscirkeldeltagande pedagog: Jag pratar med båda. Jag tycker att du (Klara) är den smarta här, så vad tycker du att vi gör nu? När er fröken säger till dig och du inte lyssnar?

33 Hill Collins & Bilge 2016, s. 162. Jfr. Paulo Freire, *Pedagogy of the Oppressed*, London, New York 1993.

Forsningscirkeldeltagande pedagog: Nej du ska ingenstans, för jag pratar också med dig.

Elev Sandro: Jag ska hämta mer mat.

Forsningscirkeldeltagande pedagog: Men du... [Tillrättavisar eleven att sätta sig]. Så, inga mer tävlingar. Sätt dig ordentligt är du snäll [Till en annan elev. Går tillbaka till ämnet om tävlingen. Pratar med Klara] Varför tävlar du när jag sa åt dig att inte tävla?

Elev svarar inte men gör grimas och signalerar missnöje.

För det första är den forskningscirkeldeltagande pedagogen stressad och hen bemöter barnen/eleverna med tillsägelser och ställer dem ”mot vägen” för det de gör. Deras ”fria” rörelse i matsalen ifrågasätts när de försöker lämna bordet för att, såsom de säger, hämta mer mat. För det andra anser den normutforskande pedagogen (forskningscirkeldeltagaren) att tävlingen, såsom hen benämner den sociala interaktionen mellan barnen/eleverna, stör matregler och bordsskick. Det är rimligt att dra slutsten att det är den vuxna ”fröken” som sätter reglerna såtillvida att ”tävlingar” mellan barnen/eleverna enligt pedagogen inte ska ske i detta sociala rum utan är ett föremål för aktiviteter efter lunchen, då barnen/eleverna ska gå ut på gården och leka. När barnen/eleverna går utanför normerande aktiviteter som gäller i ett specifikt rum utmanar de pedagogens maktposition och av utbildningsinstitutionen/vuxna sanktionerade normer för det tillåtna i ett givet rum. Vidare påpekar pedagogen vid forskningscirkelträffarna att barnen/eleverna ska äta maten i ”lugn och ro” trots att pedagogen i själva verket menar att normerna för den ”pedagogiska lunchen” omöjliggör en lugn lunch. Dessutom, när pedagogen benämner ett av barnen/eleverna som ”den smarta här” och en flicka interPELLERAR hen implicit det andra barnet/eleven som en pojke som inte är smart. Smarthet kopplas här med lyssnande och att foga sig under normerna och pedagogens maktutövning. Att Sandro i de kollegiala samtalen som äger rum vid forskningscirkelträffar beskrivs som en pojke med funktionsnedsättning förstärker särskiljande kategorisering och rangordning mellan barnen/eleverna (den smarta flickan respektive funktionsnedsatta pojken). Härigenom framträder en bild av barn/elever som utmanar dominerande maktordningar (vuxnas regleringar) men även hur barnen/eleverna behandlas olika, trots att de i princip gör exakt samma saker.

Tillbaka till rummets och tidens makt! Det finns fog att anta att både barnen/eleverna och pedagogerna som beskrivs i observationen hade reagerat annorlunda om barn-/elevgruppen var mindre, om årskurserna/elevgrupperna inte avlöste varandra på löpande band, om det fysis-

ka rummet (matsalen) såg annorlunda ut och om barnen var äldre och således inte behövde stå i könsdikotoma led. Att verkligheten kan te sig annorlunda visar den normutforskande/forskningscirkeldeltagande pedagogens slutsats att lugnet hade infunnit sig under en period när en årskurs/elevgrupp hade en annan aktivitet än lunch. Som följd av att denna elevgrupp inte infann sig i matrummet under flera veckor, var varken trängsel och kamp över platserna lika påtaglig eller tidsramen lika hårt reglerad. Pedagogen beskriver denna period som mycket mer harmonisk för både barnen/eleverna och hen själv.

Kollegial utbildningsutveckling, aktivering och pastoral maktutövning

I ovanstående analys har vi visat hur exempelvis uttryck som ”störiga barn” och ”lunch”, sociala rum som matsal och arbetslagsmöte liksom sociala relationer som inbegriper homosocialitet baserad på ålder, kön, svenskhet eller yrke, tystnad, beröm, tidsschema, kostnormer eller positiva tillrop, är varken statiska eller innehållslösa och neutrala diskurser, fysiska rum eller handlingar. Analysen visar att ord, handlingar, relationer och rum genomsyras av korsande maktordningar som på ett komplext och ibland motsägelsefullt sätt situerar individer som placeras i de olika sociala och fysiska rum, organiseras i könsdikotoma led, inte bjuds/släpps in, behandlas som objekt, ska regleras osv. Det har bland annat framgått att även om vuxna ofta har en normerande position i utbildningssammanhang är de likaledes föremål för maktutövning, vare sig det handlar om deras yrkesposition, föreställningar om migrationsbakgrund och svenskhet, deras placering i tid och rum, barns/elevs motstånd eller de professionellas/pedagogers reglering, disciplinering och förändring inom ramen för själva forskningscirkelns verksamhet.

Utgångspunkten i kapitlet har varit att kollegialt utforskande arbetsätt och normkritiskt intersektionell analys som äger rum inom ramen av forskningscirkelträffar kan öppna för nya perspektiv på det givettagna och det rutinmässiga. Att utveckla en kritisk medvetenhet om hur maktordningar korsar varandra och påverkar eget och andras handlingsutrymme och sätt att agera kan enligt Hill Collins och Bilge leda till nya och kraftfulla perspektiv på social ojämlikhet.³⁴ På motsvarande sätt uppstår enligt Paulo Freire kunskap, lärande och förändringspotential genom

34 Hill Collins & Bilge 2016, s. 159ff.

kontinuerligt ifrågasättande och utforskande av maktordningar, normer och subjekspositioner. Genom att ifrågasätta hierarkier och dikotomier såsom vuxen/pedagog kontra barn/elev (den som lär ut/besitter kunskap kontra den som ska lära sig/okunnige) och förtryckare/förtryckt skapas enligt Freire möjligheter för förändring. Kärnan i hans pedagogik för förtryckta är att snarare än att acceptera *status quo* behöver människor (t.ex. lärare och elever) vara lyhörda för, agera på och omvandla världen de infinder sig i.

The truth is, however, that the oppressed are not “marginals,” are not people living “outside” society. They have always been “inside” — inside the structure which made them “beings for others.” The solution is not to “integrate” them into the structure of oppression, but to transform that structure so that they can become “beings for themselves.”³⁵

Genom att lärare intar en utforskande, ifrågasättande, kritiskgranskande och föränderlig subjeksposition och således suddar ut dikotomin mellan den som lär ut och den som ska lära sig kan man transformera vekligheten och maktordningar, påpekar Freire. Härigenom har ”problem-posing education”, såsom Freire benämner pedagogiska och utbildningsmässiga betraktelse- och tillvägagångssätt, som liknar normkritiska perspektiv, en emancipatorisk potential.

I en forskningscirkel sker detta transformativa lärande och subjektifiering genom samarbete/kunskapsallianser mellan pedagoger och forskare/forskningscirkelledare. Medan forskare förflyttas, fysiskt och professionellt, från akademien till utbildningsinstitutioner, uppmuntras pedagoger att formulera egna forskningsfrågor och själv bedriva forskning som syftar till att ”create professional knowledge through interaction with information in a way that challenges previous assumptions and create new meaning”.³⁶ Kunskapsalliansen mellan forskare och lärare, tillsammans med decentrering av forskare, innebär en förskjutning av forskares privilegierade positioner som ensamansvariga för kunskapsproduktion och rätten att ställa relevanta forskningsfrågor.³⁷ Genom att pedagoger intar rollen som forskare, och får ett delat ansvar för sitt eget lärande och om-

35 Freire 1993, s. 74.

36 Helen Timperley, *Realizing the Power of Professional Learning*, Maidenhead 2011, s. 5.

37 Jfr. Karin Rönnerman, ”Vad är aktionsforskning?”, i Karin Rönnerman (red), *Aktionsforskning i praktiken – Förskola och skola på vetenskaplig grund*, Lund 2012, s. 22-29.

strukturerings av utbildningsinstitutioner öppnas möjligheter att rådande maktförhållande får en ny skepnad.

Det är samtidigt viktigt att understryka att när normkritik leder till konkreta åtgärdsinsatser som utmanar rådande maktordningar finns det uppenbara risker för att privilegierande individer/grupper och normerande positioner och tolkningsramar försöker upprätthålla *status quo*, eller som Ahmed uttrycker det:

When you don't quite inhabit the norms, or you aim to transform them, you notice them as you come up against them. The wall is what we come up against: the sedimentation of history into a barrier that is solid and tangible in the present, a barrier to change as well as to mobility of some, a barrier that remains invisible to those who can flow into the spaces created by institutions.”³⁸

I likhet med Ahmed har vi i vår studie kunnat se att när maktpositioner, privilegier, hierarkier och normer ifrågasätts uppstår det en vägg eller ett motstånd som kan leda till mer eller mindre öppna konflikter och polariseringar. En av de som deltagit i forskningscirkeln och som själv intog en normutforskande position genom att explicit ifrågasätta uteslutande normer i den egna utbildningsinstitution, har också ifrågasatts, betraktats som ett problem i sig och den normutforskande pedagogens tolkningar av uteslutande maktutövning har utbildningsinstitutionens representanter försökt tysta ned. Detta exempel på härskartekniker/uteslutande maktutövningar synliggör att förändringsprocessen ofta är trögrörlig, smärtsam (för de som ifrågasatts, de som ifrågasätter och de som anses vara normavvikande) och tidskrävande process som kräver att individen själv har inneboende maktposition för att våga och de facto kunna ställa obehagliga frågor och synliggöra makt och privilegier.

Erfarenheter av forskningscirkelarbetet har även visat att trots förskjutningen av maktpositioner mellan pedagoger/forskningscirkeldeltagare och forskare/forskningscirkelledare upprätthålls vissa hierarkier och gränser genom att det endast är pedagogerna/forskningscirkeldeltagarna som förväntas utforska sin egen roll och maktposition. Forskningscirkelledarnas/forskarnas position som ledare och de som ska utmana deltagarna och få dem att reflektera och utmana sig själv tycks förbli ohotad. Forskaren förväntas inte heller samla in empiri om sin egen normskapande och reproducerande roll i praktiker och analysera den egna empirin i det kollegiala lärandet. Därigenom är det explicita målet med forskningscirkel med fokus på normkritiskt arbete pedagogernas/forsk-

38 Ahmed 2012, s. 175.

ningscirkeldeltagarnas snarare än forskarens/forskningscirkeldelarens subjektifiering. Icke desto mindre öppnar detta möte upp för förskjutning av forskarens egna roller och perspektiv.

Avslutningsvis vill vi även sätta fingret på de maktordningar som skapas i de kollegiala lärandeprocesserna som vi själv initierar och upprätthåller. För det första representerar normkritiska perspektiv samtida skolutvecklingsnormer såtillvida att forskningscirkeln har följt rådande skolutvecklingsforskarens rekommendationer att bedriva kollegialt lärande, aktivera och ansvariggöra pedagoger för rådande problem i utbildningsinstitutioner och få pedagogerna att utforska sin egen roll och sitt ansvar samt utgå från vardagliga/lokala problem istället för att söka färdiga lösningar. Arbetsformerna som har genomsyrat forskningscirkeln ställer även krav på självreflexivitet och förändringsbenägenhet hos pedagogerna. För det andra baseras denna regleringslogik (grundläggande premisser för alla aktiviteter som ägde rum inom ramen för forskningscirkeln) på antagandet att det går att lösa utbildningsinstitutioners problem genom individers utforskande, lärande och förändringsbenägenhet. Det livslånga lärandesubjekt, som rådande utbildningsutvecklare och vi själva skapar inom ramen för forskningscirkeln, förväntas aldrig vila utan ständigt förhålla sig reflexivt till sin omgivning. Denna problematisering av pedagogers arbete bör ses i ljuset av den förändrade synen på utbildningsutveckling och pedagogers roll och ansvar under de senaste två decennierna. Utbildningsforskning och utveckling har fram till början av 2000-talet dominerats av strukturella orsaksförklaringar och åtgärder på strukturell nivå – t.ex. socioekonomiska förhållandens och livsvillkors påverkan på elevers skolprestation. Utbildningsforskare och tillika utbildningsutvecklare såsom Alma Harris, Daniel Mujijs, Helen Timperley, Michael Fullan med flera har istället hävdats att svaret på skolförbättring snarare ligger i förändringar av lärares kultur och deras arbets- och förhållningssätt och i utvidgning av deras entreprenörskap, anpassningsbarhet, kreativitet och nyfikenhet.³⁹ Inom ramen för dessa förändringskrav har vi sett en förskjutning av ansvaret från strukturella problem till enskilda pedagoger och skolledare liksom reglering av deras sätt att agera och förhålla sig till skolan.⁴⁰ Sett genom Mitchell Deans, Pe-

39 Alma Harris & Daniel Mujijs, *Improving Schools through Teacher Leadership: Professional Learning*, Maidenhead 2005; Anthony Bryk, Louis Gomez, Alicia Grunow & Paul LeMahieu, *Att förbättra skolan för alla*, Lund 2018; Michael Fullan, Joanne Quinn & Joanne McEachen, *Deep Learning : Engage the World Change the World*, Thjousand Oaks, London 2018; Timperley 2011.

40 David Reynolds, Pam Sammons, Bieke de Fraine, Jan van Damme, Tony Townsend,

ter Miller och Nikolas Roses teoretiska perspektiv går det att tolka denna makt- och ansvarsförskjutning som en form av responsabiliseringens eller aktiveringens politik.⁴¹

Sist men inte minst kan de kollegiala lärandeprocesserna – där deltagare utforskar sin närmiljö, samlar in empiri och presenterar den framför andra, blottar sig och öppnar sig själv inför andra, låter andra kommentera på ens eget agerande och upplevelser, tillsammans med personliga, informella och affektiva relationer och arbetssätt som sätter sin prägel på forskningscirkelträffarna – tolkas som former av pastoral makt.⁴² I linje med detta vill vi hävda att forskningscirkelledare har som mål att skapa tillitsfulla relationer som syftar till att få andra att berätta om sig själv, visa på sina svagheter och låta andra påverka sitt subjektsskap. Faktum är att forskningscirkelledare har en övervakande, kontrollerande och reglerande roll över deltagarna. Forskningscirkelledare liksom själva forskningscirkeln, som ett subjektsformande forum, har dessutom en viktig roll i att aktivera deltagarna och få dem att förverkliga 'sig själv' utifrån givna ideal för vad en bra pedagog är - ett aktivt, engagerat, nyfiskt, öppet, relationsbyggande, tillitsfullt, biktande, självkritiskt och själv-reflexivt subjekt. Snarare än att vara 'neutral' och 'ovillkorad' blir 'relationell pedagogik' som sker inom ramen för forskningscirkel målstyrd aktivitet (pedagogerna ska förändra sitt subjektsskap, sina praktiker och verksamheten).

Referenser

Sara Ahmed, "A phenomenology of Whiteness", *Feminist Theory* 8:2, 2007.

Sara Ahmed, *On Being Included: Racism and Diversity in Institutional Life*, Durham 2012.

Fanny Ambjörnsson, *I en klass för sig. Genus, klass och sexualitet bland gymnasietjejer*, Stockholm 2004.

Charles Teddlie & Sam Stringfield, "Educational effectiveness research (EER): a state-of-the-art review", *School Effectiveness and School Improvement*, 25:2, 2014, s. 197-230.

41 Mitchell Dean, *Governmentality - Power and Rule in Modern Society*, London, Thousand Oaks 2010; Peter Miller & Nikolas Rose, *Governing the Present: Administering Economic, social and Personal Life*, Cambridge, Malden 2008.

42 För discussion om pastoral makt se Michel Foucault, *Security, territory, population - lectures at the Collège de France 1977-1978*, New York 2007; Michel Foucault, *Sexualitetens historia: Viljan att veta*, Göteborg 2002.

- Jonas Aspelin & Sven Persson, *Om Relationell Pedagogik*, Malmö 2011.
- Gert Biesta, *Good Education in an Age of Measurement: Ethics, Politics, Democracy*, Boulder, Colorado 2010.
- Lotta Björkman & Janne Bromseth (red), *Normkritisk pedagogik : Perspektiv, utmaningar och möjligheter*, Lund 2019.
- Janne Bromseth, "Förändringsstrategier och problemförståelse: från utbildning om den Andre till queer pedagogik", i Janne Bromseth & Frida Darj (red), *Normkritisk pedagogik : Makt, lärande och strategier för förändring*, Uppsala 2010.
- Anthony Bryk, Louis Gomez, Alicia Grunow & Paul LeMahieu, *Att förbättra skolan för alla*, Lund 2018.
- Mitchell Dean, *Governmentality – Power and Rule in Modern Society*, London, Thousand Oaks 2010.
- Klara Dolk, *Bångstyriga barn : Makt, normer och delaktighet i förskolan*, Stockholm 2013.
- Karin Ehrnberger, *TILLBLIVELSER : En trasslig berättelse om design som normkritisk praktik*, Stockholm 2017.
- Elizabeth Flórez & Karin Harrysson, *Nyfiken på ögonblicken : Ögonblicksforskning och kollegialt lärande i förskolan*, Malmö 2019.
- Michel Foucault, *Security, territory, population - Lectures at the Collège de France 1977-1978*, New York 2007.
- Michel Foucault, *Sexualitetens historia: Viljan att veta*, Göteborg 2002.
- Paulo Freire, *Pedagogy of the Oppressed*, London, New York 1993.
- Michael Fullan, Joanne Quinn & Joanne McEachen, *Deep Learning : Engage the World Change the World*, Thousand Oaks, London 2018.
- Mats Greiff, "Att studera lärararbetets förändring. Teoretiska och metodiska reflektioner", i Anders Persson, Mats Greiff, Haukur Viggósson, Eva Månsson, Helena Stavreski, Dan Persson, Alli Klapp Lekholm, Berit, Wigerfelt, Ingegerd, Carlsson, Fredrik, Melander (red), *Nära gränsen? Perspektiv på skolans arbetsliv*, Lund 2004.
- Alma Harris & Daniel Mujs, *Improving Schools through Teacher Leadership: Professional Learning*, Maidenhead 2005.
- Particia Hill Collins & Sirma Bilge, *Intersectionality*, Cambridge 2016.
- Kevin Kumashiro, "Toward a Theory of Anti-Oppressive Education", *Review of Educational Research* 70:1, 2000.
- Elisabet Langman & Niclas Månsson, "Att vända blicken mot sig själv: En problematisering av den normkritiska pedagogiken", *Pedagogisk forskning i Sverige* 21: 1–2, 2016.

- Elisabet Langmann, "Välkomna (nästan) allihopa! – Mellan kategoriserande olikheter och radikal skillnad", *Utbildning & Demokrati* 19:3, 2010, s. 59.
- Pia Larsskar & Erika Alm, "Den normkritiska vändningen och förstahetens genealogier", i Anders Burman & Lena Lennerhed (red), *Samtider : Perspektiv på 2000-talets idéhistoria*, Göteborg 2017.
- Nina Lykke, "Intersektionalitet: Ett användbart begrepp för genusforskningen", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1, 2003.
- Ana Marega & Selma Gusic 2016 (red), *Det andra uppdraget : Till försvar för skolans likabehandlingsarbete*, Malmö 2016.
- Lena Martinsson, "Värdegrunder – normeras till frigörelse", i Lena Martinsson & Eva Reimers (red), *Skola i normer*, Malmö 2014.
- Lena Martinsson & Eva Reimers (red), *Skola i normer*, Malmö 2014.
- Peter Miller & Nikolas Rose, *Governing the Present : Administering Economic, Social and Personal Life*, Cambridge, Malden 2008.
- Anja Norell & Marit Nygård, "De normkritiska pedagogerna i mellanrummet", i Lotta Björkman & Janne Bromseth (red), *Normkritisk pedagogik : Perspektiv, utmaningar och möjligheter*, Lund 2019.
- Marije Oostindjer, Jessica Aschemann-Witzel, Qing Wang Silje, Elisabeth Skuland, Bjørg Egelandssdal, Gro Amdam, Alexander Schjøll, Mark Pachucki, Paul Rozin, Jarrett Stein, Valerie Lengard Almli & Ellen van Kleef, "Are school meals a viable and sustainable tool to improve the healthiness and sustainability of children's diet and food consumption? A cross-national comparative perspective", *Critical Reviews in Food Science and Nutrition* 57:18, 2017.
- Sven Persson, *Forskningscirklar : En vägledning*, Malmö 2009.
- David Reynolds, Pam Sammons, Bieke de Fraine, Jan van Damme, Tony Townsend, Charles Teddlie & Sam Stringfield, "Educational effectiveness research (EER): a state-of-the-art review", *School Effectiveness and School Improvement* 25:2, 2014.
- Maria Rosén, *Likabehandlingslagstiftning och normkritisk potential - möjligheter och begränsningar*, i Janne Bromseth & Frida Darj (red), *Normkritisk pedagogik : Makt, lärande och strategier för förändring*, Uppsala 2010;
- Jens Rydström, "Crip-teori om sex och funktionsnedsättning", *Framtider, Tema: sexualitet* 4, 2009.
- Karin Rönnerman, "Vad är aktionsforskning?", i Karin Rönnerman (red), *Aktionsforskning i praktiken – Förskola och skola på vetenskaplig grund*, Lund 2012.

Sveriges radio P1, "Fyrarätters skollunch i Frankrike - att fostras in i matkultur",
sändes 13/2 2018, kl. 10.03.

Helen Timperley, *Realizing the Power of Professional Learning*, Maidenhead
2011

Ann-Christine Wennergren, "På spaning efter en kritisk vän", i Karin Rön-
nerman (red), *Aktionsforskning i praktiken - Förskola och skola på
vetenskaplig grund*, Lund 2012.

Marianne Winther Jørgensen & Louise Phillips, *Diskursanalys som teori och
metod*, Lund 2000.

Flyktingar och hjälpverksamhet i arkiv och historieskrivning

Malin Thor Tureby

I artikeln "Farlig historia" i samhälle och skola" skriver historikern Mats Greiff om hur det postmoderna genombrottet innebar att flera historiker började ägna sig åt aktörslösa studier av diskurser. Greiff poängterar att han inte vill nedvärdera betydelsen av sådan forskning eftersom den synliggör hur diskurserna inverkar på människors attityder och syn på världen. Samtidigt lyfter Greiff fram att forskarnas ointresse för samhällshistoriska perspektiv ledde till att människan som aktör inte längre undersöktes av historiker utan att konstruktioner av olika texter istället blev intressantare att utforska. Med utgångspunkt i historiedidaktiska idéer om emancipatorisk historieundervisning, uppmanar han oss därför att som historiker inte glömma att historievetenskap handlar om att studera det som Per Nyström formulerade som: "konkreta människor ingående i konkreta samhällsformationer."¹ I ett pågående forskningsprojekt om de judiska kvinnornas historia i Sverige under 1900-talet och 2000-talet försöker jag att göra just det. Jag undersöker hur judiska kvinnor har berättats i olika sammanhang, men jag försöker också att se och höra dem som aktörer i det förflutna och i samtiden. De judiska kvinnornas historia och deras bidrag till samhällsutvecklingen i Sverige är tämligen underutforskad. De är sällan representerade som centrala aktörer i existerande historieskrivning utan omskrivs ofta utifrån ett androcentriskt perspektiv i den mån de överhuvudtaget uppmärksammas.² Därmed har de

1 Mats Greiff, "Farlig historia" i samhälle och skola" i Katarina Blennow, Pål Brunnström & David Öbring (red.), *En historiker korsar sitt spår. En vänbok till Roger Johansson om att lära sig av historien och lära ut historia*, Malmö 2019, s 29–41. Citatet från Per Nyström är hämtat från Greiffs text s 40.

2 Vilket har påtalats av kvinnohistoriker och kvinnliga historiker sedan 1970-talet. Se t.ex. Gerda Lerner, *The majority finds its past. Placing Women in History*, New York 1979. Se även t.ex. Marion A. Kaplan, *The making of the Jewish middle class. Women, family, identity in Imperial Germany*, New York 1991 för en specifik diskussion om hur kvinnor och män har beforskats och framställts inom forskningsfältet judisk historia.

osynliggjorts som individer och aktörer, eller som ”konkreta människor ingående i konkreta samhällsformationer”.³

Den brittiske historikern Peter Gatrell skriver på ett liknande sätt om kategorin ”flyktingar”, om hur slående det är, hur lite uppmärksamhet och på vilka sätt som flyktingar getts utrymme i historieskrivningen. Han menar att om ”flyktingarna” överhuvudtaget undersöks så är de oftast porträtterade som en namnlös massa, som passiva offer för förföljelse, krig eller revolutioner, inte som namngivna handlande aktörer i olika sammanhang. Forskningen har enligt Gatrell något ensidigt fokuserat på vad som görs mot eller för flyktingarna. Han erbjuder oss därför begreppet ”refugeedom” att tänka med. Refugeedom ska förstås som en matrix som omfattar staters politik och administrativa praktiker, lagstiftning, sociala relationer, men även och framförallt ”flyktingarnas” handlingar och erfarenheter. Det är en ständigt skiftande matrix av relationer och praktiker till vilka ”flyktingarna” själva bidrar.⁴

En annan brittisk historiker, Dan Stone, framhåller med hänvisning till Gatrell att ”flyktingen” inte är något som finns utan som konstitueras. Flyktingar är människor som en gång hade ett hem och vardagsliv någon annanstans. Därför menar Stone att det är viktigt att historiker som forskar och skriver om ”flyktingarnas” historia, även erkänner och synliggör att de själva bidrar till processen att konstruera ”flyktingar” och ”flyktinghistoria”. Vi bidrar alltså som historiker till hur forskning och berättelser om dem som i olika sammanhang definierats som flyktingar författas och förmedlas. Forskare studerar ofta invandringspolitik, flyktingpolitik, organisation och administration av flyktingmottagning utifrån statliga myndighetsarkiv. Sådant material är normativt. Det berättar om hur staterna ser på ”migranterna” och ”flyktingarna” vid olika tidpunkter och deras strategier för hur en viss politik ska föras eller implementeras. När historiker exempelvis fokuserar på hjälporganisationers arbete eller staters agerande, och främst använder sig av dokument som finns arkiverade i deras arkiv, tenderar de därför att reproducera dessa institutioners

3 Föreliggande artikel är skriven inom ramen för forskningsprojektet ”Judisk och kvinna. Intersektionella och historiska perspektiv på judiska kvinnors liv i Sverige under 1900- och 2000-talen”. Projektet är finansierat av Vetenskapsrådet, Dnr. 2016-03983. Jag vill även tacka Västergötlands Fornminnesförening för ett generöst stipendium som finansierade och möjliggjorde en genomgång av den Mosaiska församlingens arkiv vid Stadsarkivet i Göteborg, vilket har varit mycket betydelsefullt för såväl projektet som helhet som denna text.

4 Peter Gatrell, ”Refugees. What’s wrong with history?”, *Journal of Refugee Studies*, Vol. 30, No. 2, 2017, s 170–189.

perspektiv, intentioner och kategoriseringar av ”flyktingarna”. Detta leder till att ”flyktingarna” framställs som en namnlös massa, inte som individer med namn och agens.⁵

Det är således inte nog att enbart fokusera på stater, organisationer och mellanstatliga relationer när vi forskar och skriver om flyktingarnas, flyktingkapets och flyktingmottagningens historia. Vi måste även undersöka och se ”flyktingarna” som individer och aktörer. Peter Gatrell menar därför att vi inte ska skriva om ”flyktingarna” utan skriva om dem som definieras som ”flyktingar” som människor som reagerar, agerar och bidrar till samhällsutvecklingen. Därtill bör ”flyktingarnas historia” inte ses som en särskild historia utan förstås och förmedlas som en del av den allmänna historien.⁶ Inspirerad av Greiff, Gatrell och Stone ska jag, med utgångspunkt i den dokumentation som finns bevarad från den judiska hjälpkommittén i Göteborg, i denna artikel med några empiriska exempel visa hur händelseutvecklingen i Europa under 1930- och 1940-talen skapade ”flyktingar” och hjälpkommittéer, men även hur några av dem som definierades som ”flyktingar” agerade och själva bidrog till hjälpverksamheten. Jag kommer även kontinuerligt i texten att diskutera problem med hur och vad som går att skriva om utifrån ett material som är arkiverat från en hjälpkommittés verksamhet. Denna diskussion förs delvis i dialog med tidigare forskning om judisk hjälpverksamhet som har använt liknande eller andra arkiv i sina framställningar om Sverige, de judiska församlingarnas hjälpkommittéer och ”flyktingarna” under andra världskriget. Därför diskuterar jag först hur den judiska hjälpverksamheten har framställts av tidigare forskning. Efter det kommer en analys av hur den mosaiska/judiska församlingen i Göteborg själv har skrivit och förmedlat historia om församlingens och församlingsmedlemmarnas erfarenheter under och efter andra världskriget och Förintelsen.

Historieskrivningen om de judiska flyktingarna och flyktingmottagningen i Sverige

När statsvetaren Svante Hansson i början av 2000-talet fick i uppdrag av den judiska församlingen i Stockholm att utreda dess agerande under andra världskriget, hade inte någon svensk historiker intresserat sig för den

5 Dan Stone, ”Refugees then and now: memory, history and politics in the long twentieth century: an introduction”, *Patterns of Prejudice*, Vol. 52. No:s. 2–3, 2018, s 101–106.

6 Peter Gatrell, ”Refugees. What’s wrong with history?”, *Journal of Refugee Studies*, Vol. 30, No. 2, 2017, s 170–189, citat s 175.

svenska judiska minoritetens agerande eller erfarenheter under Förintelsen. Inom projektet "Sverige under andra världskriget" (SUAV) publicerades under 1970-talet ett tjugotal avhandlingar som främst fokuserade på neutralitets, särkerhets- och försörjningspolitik. Under senare år har även den svenska flyktingpolitiken undersökts.⁷ Några få studier med socialhistoriskt perspektiv eller med utgångspunkt i *oral history* publicerades på 1990-talet som diskuterar flyktingarnas och de överlevandes erfarenheter och möjligheter att integreras i Sverige.⁸ Under 2010-talet blev främst den judiska församlingens i Stockholm agerande än en mer utforskat i Pontus Rudbergs avhandling, *The Swedish Jews and the Victims of Nazi terror, 1933–1945*. En forskningsinsats som bygger vidare och utvecklar Hanssons resultat. Därtill finns ett antal mindre studier av hjälpverksamheten för andra världskrigets flyktingar inom ramen för de mosaiska församlingarna i Kalmar och Norrköping samt om den Judiska Kvinnoklubbens engagemang för de judiska flyktingarna.⁹ Det saknas ännu ingående studier om mottagningen och integrationen av såväl flyktingarna som de överlevande i det svenska samhället. Få studier föreligger med utgångspunkt i flyktingarnas eller de överlevandes erfarenheter och perspektiv, vilket blir mycket tydligt i jämförelse med hur forskningen om Förintelsen har utvecklats internationellt, där flyktingarnas eller

7 För en problematiserande historiografisk diskussion om Förintelseforskningens framväxt i Sverige se Kristin Wagrell, "Chorus of the Saved". *Constructing the Holocaust Survivor in Swedish Public Discourse, 1943–1966*, Linköping 2020.

8 Ingrid Lomfors, *Förlorad barndom - återvunnet liv. De judiska flyktingbarnen från Nazityskland*, Göteborg 1996; Lars Olsson, *På tröskeln till folkhemmet. Baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skånskt jordbruk kring slutet av andra världskriget*, Lund 1995; Mirjam Sterner Carlberg, *Gemenskap och överlevnad. Om den judiska gruppen i Borås och dess historia*, Göteborg 1994. Ett decennium senare publicerade även jag min doktorsavhandling om ungdomarna som tillhörde *Hechaluz*-rörelsen och deras liv och verksamhet i Sverige. Se Malin Thor, *Hechaluz – en rörelse i tid och rum. Tysk-judiska ungdomars exil på den svenska landsbygden 1933–1943*, Växjö 2005. I avhandlingen arbetar jag med ett inifrånperspektiv och försöker skriva om tillvaron i Sverige utifrån "flyktingarnas" perspektiv.

9 Se till exempel Malin Thor Tureby, "Svallvågorna av katastrofen kom också till vår stad". Hjälpverksamhet inom Norrköpings mosaiska församling i skuggan av Förintelsen" i Lars M. Andersson & Karin Kvist Geverts, *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950*, Uppsala 2008, s. 179–207; Malin Thor Tureby, "På tröskeln till Kalmar. Kommittén för flyktinghjälp, den mosaiska församlingen och flyktingarna i Kalmar 1945–1946", i Berggren, Lars, Greiff, Mats, Johansson, Jesper, Svanberg, Johan & Thor, Malin (red.), *Samhällshistoria i fokus. En festskrift till Lars Olsson om arbete, migration och kultur*, Malmö 2010, s. 193–211; Malin Thor Tureby, "Den Judiska Kvinnoklubben (JKK) och de judiska flyktingarna under 1930- och 1940-talen" i *Nordisk Judaistik*, Vol. 30, No. 2, 2019, s 3–26.

de överlevandes berättelser har fått en alltmer central betydelse, existerar knappt någon flykting- eller överlevandecentrerad forskning i Sverige.

Anledningen till att Svante Hansson fick uppdraget av församlingen att skriva om dess agerande var att diskursen om de svenska judarnas förmenta passivitet i relation till Europas förföljda judar har varit tongivande under efterkrigstiden, vilket bland annat tog sig uttryck i fortsatta anklagelser från ”flyktingarna” och ”de överlevande” in på 1990-talet om att de svenska judarna inte hade gjort tillräckligt för att rädda Europas förföljda judar samt inte tagit hand om dem som lyckades ta sig till Sverige under 1930- och 1940-talen.¹⁰ Jag har i en annan studie diskuterat att diskursen om de svenska judarnas passivitet delvis kan förklaras utifrån det faktum att få berättelser författades om eller av någon av de svenska judarna om hjälparbetet under kriget eller efter kriget.¹¹ I den artikeln påtalar jag bland annat att historieskrivningen i Sverige skiljer sig från exempelvis i USA där forskning och berättelser om judiskt hjälparbete och lokal historia har använts för att bygga upp och bekräfta en judisk minoritetsidentitet, närvaro och tillhörighet i majoritetssamhället.¹² Det finns ett par korta redogörelser eller betraktelser av hjälpverksamheten och livet under andra världskriget och Förintelsen i några minnesskrifter och församlingshistoriker från Göteborg och Malmö som författats i samband med olika jubiléer.¹³ Det är framförallt minnesskrifterna från Göteborg som är av intresse här, eftersom de kan ge information om hur livet under Förintelsen och andra världskriget har berättats inom ramen för den judiska församlingen i Göteborg.

10 Svante Hansson, *Flykt och överlevnad. Flyktingverksamhet i Mosaiska församlingen i Stockholm 1933–1950*, Stockholm 2004, s 16.

11 Malin Thor Tureby, ”Historier om judisk hjälpverksamhet under och efter Förintelsen” [prel. titel], *Nordisk Judaistik*, Vol. 31, No. 2, 2020 (uu).

12 Se t.ex. Wendy H. Bergoffen, ”Taking care of our own. Narratives of Jewish Giving and the Galvestone Movement”, *Shofar. An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, Vol. 34, No. 2, 2016, s 26–58; Jonathan D. Sarna, ”What’s the use of local Jewish history”, *Rhode Island Jewish Historical Notes*, Vol. 12, No. 1, 1995, s 77–83. Även i en amerikansk kontext har dock de amerikanska judarnas (obefintliga) relation till och agerande gentemot flyktingarna och de överlevande diskuterats, men främst i relation till en påstådd tystnad om Förintelsen under efterkrigstiden, se t.ex. Hasia R. Diner, *We remember with reverence and love. American Jews and the myth of silence after the Holocaust, 1945–1962*, New York 2009.

13 Se t.ex. C. Vilh. Jacobowsky, *Göteborgs mosaiska församling 1780–1955: Minnesskrift till 100-årsdagen av synagogans invigning 12 oktober 1855*, Göteborg 1955; *Göteborgs mosaiska församling 1780–1980*, Göteborg 1980; Harry Rubinstein, *Mosaiska församlingen i Malmö 100 år, 1871–1971*, Malmö 1971.

Den mosaiska församlingens i Göteborg historieskrivning om hjälpverksamheten

I samband med att synagogan i Göteborg fyllde 100 år 1955 gav församlingen ut en skrift som främst författades av C. Vilh. Jacobowsky. I minnesskriften från 1955, som alltså är författad tio år efter krigsslutet, finns det svepande beskrivningar över perioden 1933–1945. Det förekommer inte någon detaljerad redogörelse över hjälpverksamheten inom ramen för församlingen, men situationen för judarna i Göteborg omnämns:

Hitlertidens hemska judeförföljelser kastade sin skugga över vår församling. Den 8/10 1933 framhöll hr David Casinowsky att församlingsmedlemmarne [sic] efter gudstjänsten på de stora helgdagarna borde taga vägen över den undanskymda St. Nygatan och undvika stora folksamlingar på Östra Larmgatan. Två år senare upprepade han detta. Barthold Lundéns Vidi hade visserligen upphört 1931, men antisemitiska glåpor eller handgripligheter kunde ofta förekomma på gatorna.¹⁴

Forskning om hur den judiska minoriteten i Sverige reagerade på nazisternas maktövertagande har främst fokuserat på hur och vad de gjorde för att hjälpa Europas förföljda judar. Därmed har de särskilt från gruppen Europas förföljda judar, vilket är en korrekt åtskillnad i ett baklängesperspektiv. Även de svenska judarna levde dock under ett potentiellt hot om att landet skulle ockuperas av nazisterna, men även för att bli utsatta för antisemitiska våldshandlingar vilket citatet ovan ger uttryck för. De svenska judarnas rädslor och strategier för att hantera den alltmer hotfulla samhällsutvecklingen har dock sällan beaktats eller undersökts av tidigare forskning.¹⁵ Sannolikt eftersom tidigare forskning främst har fokuserat myndigheters, organisationers eller församlingars agerande och därmed använt sig av ett källmaterial där emotioner inte dokumenterats.

I stället rådde under efterkrigstiden en tongivande diskurs om de svenska judarnas förmenta passivitet i relation till Europas förföljda judar, vilket jag har påtalat ovan. Diskursen genomsyrar även minnesskriften och tar sig bland annat uttryck i ett återgivande av församlingsordförandens Mårten Henriques minnestal över den bortgångne Carl

14 Jacobowsky, 1955, s 105.

15 Temat har dock berörts av journalisten Bernt Hermele i boken *Kommer de, så skju-ter jag oss. Om svenska judars liv i skuggan av förintelsen*, Stockholm 2018. Se även Malin Thor Tureby, ”Historier om judisk hjälpverksamhet under och efter Förintelsen” [prel. titel], *Nordisk Judaistik*, Vol. 31, No. 2, 2020 (uu).

Mannheimer. Enligt minnesskriften påminde Henriques i sitt tal om att den bortgångne upprörts över svenska judar, som på 1930-talet ville, att de mosaiska församlingarna skulle inta en passiv hållning då det blev fråga om att utverka inresetillstånd till Sverige för judar i de länder där de förföljdes med motiveringen att de var rädda för att en ökad invandring skulle bidra till att judehatet blossade upp även här i landet:

Jag vet ingen, som mera upprördes över tanken, att vi svenska judar av försiktighetsskäl skulle underlåta att göra allt vad vi kunde för att till Sverige rädda över så många som möjligt av våra hotade trosfränder i andra länder, än Carl Mannheimer.¹⁶

Förutom Carl Mannheimers outtröttliga arbete för flyktingarna omnämns även H.G. Turitz och dr. Löbs, men framförallt Julius Hüttners arbete för flyktingarna. Om den sistnämnde heter det:

Ingen i vår stad var väl under kriget och åren efteråt mera verksam än denne att bistå flyktingar, i första hand de norska och danska trosfränderna och senare koncentrationslägrens offer, som 1945 fördes till vårt land. Han upprättade bl.a. barnhem och hem för de äldre. Han var den ledande själen i Judiska hjälpfonden i Göteborg.¹⁷

I minnesskriften framhålls vidare att flera församlingsmedlemmar lade ned mycket tid och arbete på hjälpverksamheten, men även att församlingen som kollektiv bidrog genom att samla in och bidra med medel till hjälpverksamheten. Det anges till exempel att församlingen från och med 1938 avsatte tusentals kronor för flyktinghjälp varje år och att summan ökade år för år samt att även exempelvis rabbinen Dr. Löb startade flera insamlingar för ”trosvänster” som var internerade i Polen och Sydfrankrike.¹⁸

Utmärkande för framställningen i minnesskriften från 1955 är att enbart män skrivs fram som aktörer, förutom redan omnämnda församlingsmedlemmar hänvisas även till exempelvis Torgny Segerstedt och Franklin D. Roosevelt som kämpar mot nazismen liksom Folke Bernadottes insatser för att genom Röda Korset rädda koncentrationslägerfångar. Flyktingarna eller de överlevande omnämns knappt och aldrig som aktörer. Enbart ett fåtal män som räddades till eller med hjälp av den judiska församlingen i Göteborg omnämns med namn.¹⁹

16 Jacobovsky, 1955, s 107.

17 Jacobovsky, 1955, s 107.

18 Jacobovsky, 1955, s 107.

19 Jacobovsky, 1955, s 105–108.

I minnesskriften från 1955 omtalas inte någon kvinna, vare sig i positionen som flykting eller flyktingarbetare, när flyktingmottagningen eller flyktingverksamheten inom församlingen behandlas. Avsaknaden av omnämmandet av några kvinnor i minnesskriften är anmärkningsvärt framförallt med åtanke att tidigare forskning påtalat att det i de flesta fall var kvinnor som arbetade i de hjälp- och flyktingkommittéer som civilsamhället i Sverige etablerade för att hantera och hjälpa de flyktingar som sökte sig hit under kriget. Historikern Izabela A. Dahl har anmärkt på att kvinnors engagemang i flyktinghjälpen är en aspekt som ofta konstateras, i den begränsade forskning som föreligger om flyktinghjälpens organisation, men att denna aspekt av flyktinghjälpen fortfarande är mer eller mindre outforskad.²⁰ Jag menar att detta skulle kunna förklaras utifrån att viss typ av verksamhet lämnar källmaterial i form av exempelvis protokoll efter sig. Annan typ av verksamhet som omsorg, vårdande och praktiskt arbete lämnar inte samma pappersspår efter sig och är därför svår att finna i arkiven, vilket kan vara en möjlig förklaring till varför det saknas forskning om kvinnornas engagemang i flyktinghjälpen. Gällande organiseringen av den judiska flyktingverksamheten finns i viss mån forskningsresultat som visar på en könsarbetsdelning inom hjälpverksamheten, männen planerade och organiserade och kvinnorna tog hand om det praktiska och mötte flyktingarna i vardagen. Därtill finns det forskning, som med utgångspunkt i *oral history* och insamlade levnadsberättelser, kunnat visa på att flera judiska familjer bedrev ”privat” flyktinghjälp, det vill säga de öppnade sina hem för en eller flera flyktingar under kriget eller sökte att försörja och hjälpa släktingar som antingen bodde i Europa eller som blivit deporterade.²¹ Vilka arkiv och vilket källmaterial som använts i tidigare forskning spelar naturligtvis även en roll för vilken historia som har skrivits och hur den har skrivits. Som den brittiske historikern Dan Stone påtalat bidrar vi som historiker, genom det källmaterial som vi väljer att arbeta med till hur och vilken forskning och berättelser om dem som definierats som ”flyktingar” författas och förmedlas.²²

I minnesskriften som publicerades 1980 i samband med församlingens 200 års jubileum förekommer såväl kvinnliga författare som omnämnan-

20 Izabela A. Dahl, ”Att göra skillnad: Ingrid Segerstedt Wibergs hjälpverksamhet för flyktingmottagande i Göteborg under andra världskriget” i Maria Sjöberg (red.), *Allvarligt talat. Berättelser om livet*, Göteborg 2018, s 419–434.

21 Thor Tureby, 2020 (uu).

22 Jämför Dan Stone, ”Refugees then and now: memory, history and politics in the long twentieth century: an introduction”, *Patterns of Prejudice*, Vol 52, Nos. 2–3, 2018, s 101–106. Se även Gerda Lerner, 1979, s 172–174 för en diskussion om hur det androcentriska perspektivet spelar en roll för hur och vilken historia som skrivs.

den av kvinnor. Det kapitel som främst handlar om andra världskriget, Förintelsen och hjälpverksamheten är till exempel författat av Ingrid Segerstedt Wiberg.²³ Ingrid Segerstedt Wiberg engagerade sig tidigt i flyktingverksamheten i Göteborg. Hon var under 1930-talet till exempel med och grundade ett barnhem för judiska barn och arbetade under 1940-talet som flyktingkurator. Hon tog tillsammans med sin far, Torgny Segerstedt som var chefredaktör för *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, tidigt en aktiv ställning mot nazismen.²⁴ Förutom kapitlet i den judiska församlingens minnesbok har hon skrivit om det egna och faderns arbete i flera publikationer.²⁵ Även om Segerstedt Wibergs insatser under och efter kriget för flyktingar och som aktiv fredskämpe är långt ifrån bortglömda föreligger ännu inte någon betydande forskning om hennes och andras kvinnors flykting- och hjälparbete i Göteborg.²⁶ Hennes insatser har inte heller inte uppmärksammats, i samma utsträckning som faderns, av historiker som skrivit om Sverige och andra världskriget. Wiberg Segerstedt har i sin framställning använt sig av den mosaiska församlingens arkiv och sina egna minnen och framhåller i sitt bidrag framförallt samarbetet mellan icke-judiska och judiska göteborgare. Hon nämner också ”flyktingen” Nina Hassvolds insatser för barnhemmet i Alingsås vilket jag återkommer till. Vare sig i minnesskriften från 1955 eller från 1980 finns dock något bidrag författat av en person som kom till Sverige och Göteborg under eller efter kriget som flykting eller överlevande. En uppdelning mellan ”flyktingarna” och ”svenska judar” lever således kvar i den historieskrivning i form av minnesböcker som har producerats inom ramen för församlingen såväl 10 år som 45 år efter andra världskriget. Texterna är främst skrivna ”ur minnet” även om det som i Segerstedt Wibergs fall förekommer återgivande av vad som står i några av de dokument som finns i församlingens arkiv. Vilken kunskap om hjälpverk-

23 Ingrid Segerstedt Wiberg, ”Från förintelsens tid” i *Göteborgs mosaiska församling 1780–1980*, Göteborg 1980, s 143–155.

24 Ingrid Segerstedt Wiberg, www.skbl.se/sv/artikel/IngridSegerstedtWiberg, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* (artikel av Lisbeth Larsson), hämtad 2020-03-28.

25 Se t.ex. Ingrid Segerstedt Wiberg, *Den sega livsviljan. Flyktingöden under förvirringens och förintelsens tid*, Stockholm 1979; Ingrid Segerstedt Wiberg, *I tid och otid. Journalistik under sju decennier. Del 1, 1933–1969*, Stockholm 1996.

26 Izabela A. Dahls artikel ”Att göra skillnad: Ingrid Segerstedt Wibergs hjälpverksamhet för flyktingmottagande i Göteborg under andra världskriget” i Maria Sjöberg (red.), *Allvarligt talat: Berättelser om livet*, Göteborg 2018, s 419–434, utgör ett undantag. Dahls artikel skisserar i stora drag hjälpverksamheten i Göteborg och visar på behovet av fortsatta och fördjupade studier.

samheten kan vi nå genom de arkiverade handlingarna från hjälpverksamheten i församlingens arkiv?²⁷

Hjälpkommittén i Göteborg och ”flyktingarna” – exemplet Ludwig och Charlotta Posener

I mitten av juni 1933 ägde ett möte rum där ledarna av församlingen beslutade att etablera en hjälpkommitté inom ramen för Göteborgs mosaiska församling. Den skulle främst ägna sig åt att samla in pengar för att hjälpa de flyktingar som kommit till staden och därtill i den mån det var möjligt även söka hjälpa privatpersoner och institutioner i Tyskland. Samtliga konstituerande medlemmar av hjälpkommittén var män.²⁸ Redan vid den nygrundade hjälpkommitténs nästkommande sammanträde i mitten av juli diskuterades den sistnämnda typen av hjälpverksamhet. Anledningen var, enligt protokollet från mötet, att en herr Ludwig Posener hade skrivit till församlingen om en plan för att grunda en internatskola i Skåne.²⁹ Enligt Poseners plan som diskuterades på mötet skulle skolan inledningsvis ta emot cirka 50 judiska barn i åldern 12–16 år från Tyskland. Barnen skulle undervisas i praktiska ämnen såsom trädgårdsskötsel och hantverk av svenska fackmän och i teoretiska ämnen av Ludwig Posener själv och andra arbetslösa lärarkollegor till honom från Tyskland. Posener skulle själv betala arrendeavgiften för egendomen och barnens familjer skulle bekosta deras uppehälle och undervisning. Posener skrev till församlingen för att be om ett engångsbelopp om 20 000 kronor för att förse den tilltänkta skolan och tillika hemmet med möbler

27 Jag vill här framhålla att jag inte har gjort en systematisk undersökning av alla handlingar som berör hjälpverksamheten som stöddes av Göteborgs mosaiska församling eller individer tillhörande församlingen. Jag har främst studerat protokollet (med tillhörande korrespondens) från den s.k. Judiska Hjälpfonden (även kallad Hjälpkommittén) 1933–1942 och protokollen (med tillhörande korrespondens) från den Flyktingkommittén 1941–1945 samt Handlingar rörande Ängabo barnhem.

28 Judiska församlingen i Göteborg, Judiska Hjälpfonden, Protokoll 1933–1942, AI:1, Protokoll fört vid sammanträde den 12/6 1933 i Göteborg. Närvarande: Mosaiska församlingens föreståndare herrar Carl Mannheimer, H. G. Turitz och undertecknad Mårten Henriques, församlingens rabbin dr. Herman Löb samt föreståndarna för Israelitiska Sjukvårds- och Begravningsällskapet herrar Julius Hüttner och A. Reisenman.

29 Judiska församlingen i Göteborg, Judiska Hjälpfonden, Protokoll 1933–1942, AI:1, Protokoll fört vid sammanträde den 17/7 1933 i Göteborg. §3; se även AI:1 Mapp Korrespondens: 1933–1946, mapp 1933: brev från Ludwig Posener till Mannheimer daterat 23/6 1933 samt den bifogade: ”Plan eines Landsschulheims für jüdische Kinder aus Deutschland.”

och verktyg.³⁰ Av protokollen från hjälpkommittén framgår att i oktober, efter underrättelser om att även församlingen i Stockholm hade beslutat att stödja Poseners projekt³¹, meddelade den judiska hjälpkommittén i Göteborg Ludwig Posener att han kunde räkna med ett bidrag på 2 000 kronor till inredningskostnaderna för den planerade internatskolan.³²

Protokollen från hjälpkommittén redogör inte för hur verksamheten vid skolan bedrevs eller vilka lärare och elever som vistades där. Det finns dock kontinuerliga spår och hänvisningar till internatskolan i det bevarade materialet. Av ett protokoll från hösten 1934 framgår till exempel att det under ett möte hade föredragits en skrivelse från församlingen i Stockholm vari det redogjordes för de svårigheter som uppkommit för ”den av dr. Poseners upprättade internatskolan” till följd av det förbud som trätt i kraft i Tyskland, mot avsändandet av medel till utlandet. De föräldrar som hade sina barn i internatskolan i Sverige och som hade en sådan ekonomisk ställning, att de kunde betala de överenskomna skolavgifterna för barnen, hade genom förbudet förhindrats att göra detta. Kommittén i Stockholm skulle därför söka erhålla hjälp för skolans upprätthållande från ”herrarna Warburg i New York och andra judar i Amerika”.³³ Enligt protokollet ville Hjälpkommittén i Stockholm under sådana omständigheter inte lämna skolan åt sitt öde, utan hade beslutat att bispringa doktor Posener motsvarande belopp som skulle inbetalats till skolan från barnens föräldrar i Tyskland om inte förbudet kommit emellan. Hjälpkommittén i Stockholm hade bestämt sig för att en styrelse för skolan skulle tillsättas. Den undrade om Göteborgs församlingen kunde tänka sig att stå för en fjärdedel av utbetalningarna till skolan.³⁴ Kommit-

30 Judiska församlingen i Göteborg, Judiska Hjälpfonden, Protokoll 1933–1942, AI:1, Protokoll, fört vid sammanträde med Kommittén för Judiska Hjälpfonden i Göteborg den 17/7 1933. §3.

31 Se Judiska församlingen i Göteborg, Judiska Hjälpfonden, Protokoll 1933–1942, AI:1, Korrespondens 1933–1946, Mapp 1933; Brev till Ludvig Posener från Mosaiska församlingen i Stockholm daterat den 13/10 1933.

32 Judiska församlingen i Göteborg, Judiska Hjälpfonden, Protokoll 1933–1942, AI:1, Korrespondens 1933–1946, Mapp 1933; Brev till Ludvig Posener från Hjälpkommittén i Göteborg daterat 19/10 1933.

33 Släkten Warburg var från Hamburg, Tyskland. Några av dem flyttade till USA. De flesta av dem som var kvar av familjen Warburg i Tyskland flydde till USA under 1930-talet. Några av dem till Sverige. Eva Warburg kom att organisera utvandringen av 500 tyska och österrikiska barn till Sverige efter Novemberpogromen och var engagerad i ungdomsalijans arbete i Sverige, vilket jag återkommer till i denna text.

34 Judiska församlingen i Göteborg, Judiska Hjälpfonden, Protokoll 1933–1942, AI:1, Protokoll fört vid sammanträde med kommittén för Judiska hjälpfonden i Göteborg den 22/10 1934, §7.

tén i Göteborg som brukade följa Stockholmsförsamlingens rekommendationer och förslag avvaktade dock med att besluta om den skulle stödja Poseners internatskola efter de förändrade förutsättningarna. Kommittén ville inhämta uppgifter om skolans lärar- och elevantal och följderna av ett eventuellt avbrytande av skolans verksamhet innan beslut fattades i saken.³⁵

I ett protokoll från 1937 framgår att paret Posener hade flyttat till Palestina, varför de bett kommittén i Göteborg att tillsammans med Stockholmskommittén revidera skolans räkenskaper och övervaka verksamheten där. Vid ett möte i juli 1937 beslutade dock kommittéen i Göteborg att det vore lämpligare att Stockholmskommittén ensamt utförde kontrollen. Kommittén i Göteborg åtog sig dock att stå för kostnaderna för fyra obemedlade barn utan tillgångar från Berlin under det kommande skolåret.³⁶

Ludwig och Charlotte Poseners internatskola har behandlats tidigare forskning om den mosaiska församlingens i Stockholm hjälpverksamhet. Svante Hansson skriver utförligt om projektet och så även Pontus Rudberg. I Rudbergs redogörelse behandlas dock inte internatskolan eller verksamheten i sig själv, utan internatskolan framställs främst som ett exempel på hur eller vad de svenska judarna (den mosaiska församlingen i Stockholm) gjorde eller hur de reagerade på det nazistiska maktövertagandet i Tyskland. Rudberg har som tidigare nämnts främst arbetat med Stockholmsförsamlingens arkiv. Uppgifter om Poseners plan för en internatskola förekommer dock även i de mosaiska församlingarnas arkiv i såväl Malmö som i Göteborg, vilket i sig belyser att internatskolan vare sig var något som initierades av Stockholm eller som enbart möjliggjordes genom finansiering från församlingen i Stockholm. I Rudbergs framställning synliggörs även församlingens i Stockholm roll för att förhandla med de svenska myndigheterna om att den så kallade Kristinehovs-kvoten skulle komma till stånd, vilket han menar att tidigare forskning negligerat.³⁷ Hansson skriver dock tämligen utförligt om internatskolan Kristinehov, men kanske inte i detalj om hur förhandlingarna mellan mosaiska församlingen och myndigheterna gick till, även om han faktiskt nämner

35 Judiska församlingen i Göteborg, Judiska Hjälpfonden, Protokoll 1933–1942, AI:1, Protokoll fört vid sammanträde med kommittén för Judiska hjälpfonden i Göteborg den 22/10 1934, §7.

36 Judiska församlingen i Göteborg, Judiska Hjälpfonden, Protokoll 1933–1942, AI:1, Protokoll fört vid sammanträde med Kommittén för Judiska Hjälpfonden i Göteborg den 28/7 1937.

37 Rudberg, 2015, s. 113–116. Rudberg nämner även att Göteborgs mosaiska församling bidrog ekonomiskt till verksamheten.

att det var församlingen i Stockholm som förhandlade om kvoten, som möjliggjorde för skolans elever att få komma till Sverige. Hansson ger i stället en tämligen detaljerad redogörelse för verksamheten vid skolan utifrån en brevväxling mellan Hans Schäffer och makarna Posener.³⁸ I Rudbergs framställning blir internatskolan (eller snarare kvoten) främst ett svenskjudiskt projekt och i Hanssons framställning synliggörs snarare de vuxna flyktingarna, de tysk-judiska lärarna, själva som aktörer.³⁹ Rudberg och Hansson har arbetat med olika källmaterial och tillsammans blir deras framställningar om internatskolan och förhandlingarna om kvoten som inrättades för att möjliggöra verksamheten två kompletterande versioner av samma händelse.

Verksamheten vid internatskolan i Kristinehov kan även placeras i en internationell kontext. I april 1933 utfärdades lagen om överbeläggning av tyska skolor och universitet i Tyskland, vilket gjorde judiska lärare och professorer arbetslösa och judiska elever icke-önskvärda i tyska skolor. Den nya lagen ledde till att flera tysk-judiska lärare emigrerade med sina egna och andras barn för att i väntan på ett invandringscertifikat till Palestina eller ett inresevisum till USA söka säkerhet, men även utkomst och utbildningsmöjligheter.⁴⁰ Allt som allt grundades 20 sådana internatskolor framförallt i Storbritannien.

Händelseutvecklingen i Tyskland och den restriktiva svenska flyktingpolitiken som under 1930-talet bland annat krävde att de judiska församlingarna skulle försörja ”sina egna flyktingar” bidrog till att hjälpkommittéer grundades i flera olika städer, så även i Göteborg. Dessa strukturella förutsättningar och händelser som införandet av lagen om överbeläggning av tyska skolor och universitet, är naturligtvis viktiga att beakta när en skriver om hjälpverksamheten under 1930-talet. Genom att tänka med Gatrell vid en genomgång av de bevarade protokollen blir det dock även uppenbart hur händelseutvecklingen och initieringen av hjälpkommittéerna samspelade med ”flyktingarnas” egna initiativ och handlingar. Internatskolan i Kristinehov är ett tydligt exempel på detta, på en hjälpverksamhet som initierades och drevs av ”flyktingarna” själva. Det var

38 Hansson, 2004, s 214.

39 Rudberg framhåller dock generellt i sin avhandling att de tyska judarna och deras organisationser på ett mycket aktivt sätt bidrog till att olika verksamheter initierades i Sverige samt att flera flyktingar var aktiva inom flera dessa.

40 Debórah Dwork & Robert Jan van Pelt, *Holocaust. A history*, New York, 2002, s 82–85; Hildegard Feidel-Mertz & Andrea Hammel, ”Integration and Formation of Identity: Exile Schools in Great Britain”, *Shofar. An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies* Vol. 23, No. 1, 2004, s 71–84.

således inte en verksamhet som initierades av de svenska judarna som en reaktion på nazisternas maktövertagande, även om de bidrog ekonomiskt till verksamheten och spelade en avgörande roll för att förhandla fram Kristinehovskvoten, vilket Rudberg påtalat. Internatskolan och det som har kommit att kallas Kristinehovskvoten tillkom dock efter att Ludwig och Charlotte Posener, på samma sätt som flera andra lärare i deras situation, sökte hjälpa sig själva, sina barn och sina elever. Paret Posener fick efter eget taget initiativ hjälp att genomföra sin plan från de mosaiska församlingarna i Sverige. På likartat sätt som de brittiska judarna ekonomiskt bistod lärare som grundade liknande skolor i Storbritannien.

Gatrells begrepp *refugeedom* leder även till att det blir uppenbart att uppdelningen av ”de som hjälper” och ”de som blir hjälpta” är en konstruktion som utgår från hur verkligheten beskrivs i hjälpkommitténs bevarade material. Men det är en konstruktion som fråntar de hjälpta (flyktingarna) agens och positionerar dem som passiva mottagare av en hjälp som organiseras av någon annan, vilket i fallet med paret Posener, deras kollegor och internatskolan i Kristinehov är direkt felaktigt. Det bevarade materialet i Göteborgsförsamlingens arkiv säger oss dock mycket litet om vilka Ludwig och Charlotte Posener var och hur verksamheten vid Kristinehov bedrevs.⁴¹ I materialet är det svårt att se och höra dem som människor. Vi kan heller inte nå någon kunskap om barnen som vistades där eller vad som hände med dem under tiden i Sverige. Det arkiverade arkivet från hjälpkommitténs verksamhet säger heller ingenting om huruvida barnen reste vidare, stannade eller om de någonsin kom att återförenas med sina föräldrar.

Spår av ”flyktingarna” som ”konkreta människor” i arkivet

Det protokollen från Hjälpkommittén kan ge oss information om är vilken typ av hjälpverksamhet som församlingen i Göteborg bedrev och gynnade. Vid en granskning av protokollen från hjälpkommittén framträder två prioriteringar angående vilken sorts verksamhet som den främst stödde: hjälp till judiska barn i Tyskland och deras vidaremigration till Palestina. Av materialet framgår även att företrädare för olika tysk-judiska organisationer korresponderade och regelbundet besökte kommittén i Göteborg, vilket ofta resulterade i att kommittén beslutade att stödja just deras verksamhet. Detta gällde till exempel stödet till *Ar-*

41 Hansson, 2004, lyckas i viss mån att beskriva detta genom en analys av brevväxlingen mellan Schäffer och paret Posener, vilket påtalas ovan.

beitsgemeinschaft für Kinder- und Jugend-Alijah (på svenska ofta kallat ungdomsalijan) vars medarbetare Eva Stern⁴² och Marta Goldberg stod i ständig kontakt med kommittén, vilket bland annat ledde till att församlingen i Göteborg tog på sig försörjningen för ett antal barn som befann sig i Palestina (s.k. *Patenschaft*), men även bidrog med medel för att kunna skicka allt fler barn från Tyskland till Palestina samt senare kom att stödja ungdomsalijans arbete i Sverige.⁴³ Det sistnämnda arbetet organiserades av Eva Warburg och majoriteten av ungdomarna som tillhörde ungdomsalijan i Sverige bodde och arbetade på vad som kallades kibbutz Hälsinggården.⁴⁴ Eva Warburg, vars mamma Anna Warburg var född i Sverige, flyttade till Sverige 1939 med sin familj bestående av mamma, pappa och två systrar.

Eva Warburg hade själv tänkt att fortsätta till Palestina, men blev viktig för organiseringen av ungdomsalijan och verksamheten vid kibbutz Hälsinggården. Gården Hälsinggården arrenderades av judiska församlingen i Stockholm, efter att Eva funnit en annons om att det gick att hyra gården.⁴⁵ Flera av de barn som kom till Hälsinggården hade tidigare varit vid det daghem som Eva Warburg drev i Hamburg under åren 1933–1938, om detta står det ingenting i hjälpkommitténs arkiv (spåret från Hälsinggården är istället ett brev till Eva Warburg från församlingen där den

42 Eva Stern (1904–1992) var medgrundare och ledare för *Arbeitsgemeinschaft für Kinder und Jugendalijah* i Tyskland. Under 1930-talet ledde hon främst insamlings- och finansieringsarbetet i Tyskland. Från och med 1938 var hon chef för *Jugendalijahns* kontor i London. Se <https://jwa.org/encyclopedia/article/stern-eva-michaelis> (2017-06-29); Se även Brian Amkraut, *Between home and homeland. Youth aliyah from Nazi Germany*, Tuscaloosa 2006.

43 Se Rudberg, 2015, s 136 för liknande slutsats angående den mosaiska församlingens i Stockholm hjälpverksamhet. Se även Thor Tureby 2019, för liknande slutsatser angående hjälpverksamhet som initierades och organiserades den Judiska Kvinnoklubben i Stockholm. Det är intressant att notera att flera olika församlingar och flera föreningar uppvaktades av de tysk-judiska organisationerna och deras företrädare. Detta tyder på att de inte betraktade den svenska judenheten eller ”de svenska judarna” som en enhet.

44 Se t.ex. Judiska församlingen i Göteborg, Judiska Hjälpfonden, Protokoll 1933–1942, AI:1, Protokoll fört vid sammanträde med kommittén för Judiska hjälpfonden i Göteborg den 29/3 1937; Protokoll fört vid sammanträde med kommittén för Judiska hjälpfonden i Göteborg den 16/5 1937.

45 Om livet vid kibbutz Hälsinggården står det mycket litet i protokollen för utförligare redogörelser om Kibbutz Hälsinggården se istället: Hans Kaufmann, ”Livet på Kibbutz Hälsninggården” i Malin Thor Tureby (red), *Kibbutzer i Sverige. Judiska lantbrukskollektiv i Sverige 1936-1946*, Stockholm 2012, s 11–42 och Sandra Weil, ”Kibbutzen i Falun, familjen Warburg och Hila Laviv” <https://judiskamuseet.se/utforska/traces-of-existence/what-to-do-on-a-rainy-day/familjen-warburg-sandra-weil/> Hämtad 29/4 2020.

sistnämnda meddelar sig villiga att stödja verksamheten ekonomiskt)⁴⁶, men det skriver Sandra Weil om i en artikel med namnet ”Kibbutzen i Falun, familjen Warburg och Hila Laviv”. I Weil’s framställning blir det mycket tydligt att familjen Warburg inte betraktade sig själva eller blev betraktade av andra som flyktingar. Men faktum är att Fritz Warburg, Eva Warburgs pappa, greps av Gestapo under hösten 1938 och satt några månader i fängelse innan han kunde fly/flytta till Sverige våren 1939. Familjen Warburg var dock en förmögen familj och några av dess medlemmar hade sannolikt svenskt medborgarskap varför deras sorti från Tyskland och deras flytt till Sverige inte har definierats som flykt och familjen inte har kategoriserats som flyktingar i arkiv eller historieskrivning.⁴⁷ I stället har de främst framställts från positionen som flyktingmottagare/flyktinghjälpare och inte från positionen som flyktingar i den mån de har blivit omskrivna. Eva Warburgs insatser under kriget för att rädda och ta hand om judiska barn har ännu inte utforskats till fullo. Hon omnämns ofta i forskning om den judiska hjälpverksamheten i Sverige, men det finns ännu inte någon svensk forskning som tar sin utgångspunkt i Eva Warburgs gärning eller som har satt henne i centrum för att undersöka henne som en viktig aktör under krigsåren.⁴⁸

I materialet från hjälpkommittén i Göteborg stöter jag upppräpa- de gånger på Eva Stern, Marta Goldberg och Eva Warburg. Dokumenten säger dock ingenting om vilka dessa kvinnor var och vad som senare hände med dem under krigsåren. Återigen är det svårt att se dem som människor i den bevarade dokumentationen i arkivet. I materialet förekommer de främst som representanter för olika tysk-judiska organisationer och rörelser som organiserade olika verksamheter för att rädda så många judiska barn och ungdomar som möjligt. Även Eva Stern blev dock själv flykting, liksom Eva Warburg. Stern flydde från Tyskland till Palestina 1938, men flyttade sedan vidare till Storbritannien för att fortsätta att organisera ungdomsalijans arbete i Europa. Om detta förtäljer naturligtvis inte de bevarade dokumenten i församlingens arkiv oss något om.⁴⁹ För att följa Gatrells uppmaning att se flyktingarna som individer

46 Judiska församlingen i Göteborg, Judiska Hjälpfonden, Protokoll 1933–1942, AI:1, Mapp: korrespondens 1939, Brev till Eva Warburg från Judiska Hjälpfonden i Göteborg daterat den 12/5 1939.

47 Pontus Rudberg (2015) nämner dock att Eva Warburg var en flykting.

48 På tyska finns Anne E Dünzelmann, ... *keine normale Reise. Eva Warburg und die Kinder/Jugend-Alijah in Schweden*, Norderstedt 2017.

49 För den som vill läsa mer om Eva Stern Michaelis hänvisar jag till Jason Dawsey, ”The Life of a Rescuer: Eva Michaelis-Stern in Dark Times”, 2019, <https://www.nationalww->

behöver vi således arbeta med andra källor än de spår av flyktingarna som återfinns i hjälpkommittéernas arkiv. Även om ”flyktingar” kan förstås som offer för såväl det mottagande landet som ursprungslandets förda politik, är de främst individer och aktörer som påverkar och påverkas av samhällsutvecklingen.⁵⁰ Eva Stern och Eva Warburg utgör exempel på detta, de reagerade och agerade på den nazistiska antijudiska politiken och sökte i en värld med stängda gränser finna på sätt att rädda sig själva, barn och ungdomar, men även att bygga ett nytt samhälle och en ny stat i Palestina. Såväl Stern som Warburg var eller blev övertygade sionister. Mycket av den hjälpverksamhet som organiserades av och för flyktingar under Naziregimen hade som mål att överföra barn och ungdomar till Palestina för att där etablera ett nytt judiskt hemland. Majoriteten av alla de barn och ungdomar som därmed förflyttade sig från Europa till Mellanöstern var inte alltid övertygade sionister, men händelseutvecklingen och den förda flyktingpolitiken i Europa gjorde dem till det. För att citera Josef H. Karlberg som kom till Sverige genom *chaluz*-kvoten och blev en medlem av *Hechaluz*-rörelsen:

När jag levde med andra judiska ungdomar, och blev indoktrinerad av den sionistiska ideologin, blev jag övertygad om att detta var den rätta vägen för mig med. Jag hade blivit sparkad ut ur Tyskland och ut ur Italien, nu ville jag i sinom tid leva i min egna [sic] judiska stat med min egen armé, som skulle göra det möjligt för mig att kämpa för mitt liv om det behövdes. Och livets rätta väg skulle naturligtvis vara kibbutzen.⁵¹

Josefs uttalande leder osökt tankarna till Gatrells ofta citerade påstående: ”States make refugees, but refugees also make states.”⁵² *Hechaluz* var ytterligare en verksamhet med fokus på judiska barns och ungdomars räddning genom främst utbildning och överflyttning till Palestina som

2museum.org/war/articles/life-rescuer-eva-michaelis-stern-dark-times. Hämtad den 27/4 2020. I denna text som främst bygger på Eva Sterns privata arkiv som finns vid USSHMC, men även på samtal med hennes son David framträder Eva Stern som en konkret människa som både var svägerska med Hanna Arendt, övertygad sionist, flyktinghjälpare, flykting, mamma och invandrare. Hon bidrog på flera sätt till händelseutvecklingen under andra världskriget och hjälpte till att rädda sig själv och flera andra personer.

50 Ido Nahari und Jakob Saß, „States make refugees, but refugees also make states“: Peter Gatrell on the „Making of the Modern Refugee“. Key Note Report, in: *Zeitgeschichte-online*, Januar 2018, URL: <https://zeitgeschichte-online.de/themen/states-make-refugees-refugees-also-make-states-peter-gatrell-making-modern-refugee>. Hämtad den 27/4 2020.

51 Intervju med Josef H. Kahlberg 1999-07-06. Intervjuare: Malin Thor. Se även Thor, 2005, s 20.

52 Gatrell, 2017, s 175.

stöddes av den mosaiska församlingens i Göteborgs hjälpkommitté men även av andra mosaiska församlingar i Sverige och Danmark. *Hechaluz* var en arbetarsionistisk ungdomsrörelse. Dess etablering och verksamhet i Sverige möjliggjordes med hjälp av veterinären Emil Glück och med ekonomiskt stöd från de mosaiska församlingarna. Även i Hjälpfondens arkiv i Göteborg finns det dokument som visar att församlingen i Göteborg ekonomiskt stödde *Hechaluz*.⁵³ Men verksamheten – rörelsen – drevs och arbetet utfördes av ”flyktingarna” själva, av Josef H. Kahlberg och hans kamrater. De stod i ständig kontakt med andra *Hechaluz*-avdelningar i Europa och med de sionistiska ledarna i Palestina och arbetade aktivt för att ta sig vidare till Palestina samt sökte hjälpa kamrater som fortfarande var fast i det Naziöckerade Europa.⁵⁴

I det källmaterial som har varit tillgängligt har det varit omöjligt att se barnen som var på internatskolan Kristinehov eller som kom till Sverige som medlemmar av *Hechaluz*, eller som hjälptes genom att överföras till Palestina och försörjdes genom de så kallade *Patenschaften* som individer. Ibland förekommer ett par korta meningar i protokollen som synliggör att de namnlösa ”flyktingarna” som förekommer i kommitténs protokoll var individer som för inte så länge sedan haft en helt annan vardag och ett helt annat liv: i ett protokoll kan man till exempel läsa att fröken Stern från Berlin brevledes hade meddelat att kommitténs ”*patenkinder*”, som sedan april 1934 vistats på ett barnhem i Haifa hade flyttat från hemmet och numera bodde tillsammans med nära anhöriga som sedan en tid sedan flyttat till Palestina. Fröken Stern undrade därför om kommittén var villiga att övertaga *Patenschaftet* för ett nytt barn, denna gång ”en apotekardotter från Darmstadt” som skulle överföras till Palestina.

I Hjälpkommitténs protokoll kan man även läsa om andra sätt att hjälpa framförallt judiska barn ut ur Nazityskland, Österrike och Tjeckoslovakien. Det förekom till exempel samarbete med församlingarna i Sveriges grannländer för att genomföra olika aktioner. Från Hjälpkommitténs arkiv framgår att under åren 1933–1938 arbetade kommittén i Göteborg

53 Se t.ex. Judiska församlingen i Göteborg, Judiska Hjälpfonden, Protokoll 1933–1942, AI:1, Brev till Göteborgs mosaiska församling från Emil Glück daterat den 5/7 1934; Protokoll fört vid sammanträde med kommittén för Judiska Hjälpfonden i Göteborg den 13/4 1937, §4; den 28/7 1937, §3; den 8/11 1937 §4; den 11/5 1938, §2 och bilaga; den 19/2 1940 §3; den 28/10 1941, §3. Se även Judiska församlingen i Göteborg, Protokoll förda vid sammanträden med flyktingkommittén 1941–1951, AVIIIId:1, Protokoll fört vid sammanträde med medlemmar av Mosaiska församlingens flyktingkommitté i Göteborg den 28/10 1941.

54 Malin Thor, *Hechaluz – en rörelse i tid och rum. Tysk-judiska ungdomars exil i Sverige 1933–1943*, Växjö 2005.

tillsammans med församlingarna i Malmö, Stockholm, Köpenhamn och Berlin i ett projekt som gick ut på att barn från församlingen Berlin skulle få komma till den skånska eller danska landsbygden under sommaren.⁵⁵

De norska judarnas sökte på liknande sätt att hjälpa framförallt barn att ta sig ut ur Nazityskland och senare även Österrike och Tjeckoslovakien. Men till skillnad från Sverige så ockuperades Norge och Danmark av nazisterna. Händelseutvecklingen transformerade således de norska och danska judarnas position från organisatörer av flyktinghjälp till förföljda flyktingar. Hösten 1942 deporterades majoriteten av judarna i Norge. Några av dem lyckades fly till Sverige. Bland dem fanns en kvinna vid namn Nina Hasvoll Meyer. Hon flydde tillsammans med barnen på det barnhem i Oslo som hon förestod. De kom till Sverige och anlände till Alingsås under vintern 1942, vilket har lämnat spår i Göteborgsförsamlingens arkiv.

Nina Hasvoll, barnen och barnhemmet i Ängabo

I ett protokoll från den 29 december 1942 redogörs för att några av hjälpkommitténs ledamöter sammanträtt med en herr Aronsson som förestod ett barnhem för judiska barn i Tjörnarp. Hjälpkommittén i Göteborg önskade nämligen ”att föreståndarinnan för ett norskt barnhem och eleverna vid detta, vilka till ett antal av 13 stycken såsom flyktingar anlant till Alingsås”, skulle kunna överföras till Tjörnarp. Herr Aronsson, som förestod barnhemmet i Tjörnarp, hade förklarat att han gärna tog emot barnen, men inte barnhemsföreståndarinnan. Anledningen till detta vara att han vid barnhemmet i Tjörnarp inte ville dela upp barnen i två grupper, vilket han befarade skulle hända om även barnhemsföreståndarinnan fick komma med. Aronsson menade att hennes forna elever säkert skulle hålla sig till henne och inte integreras i gruppen. Enligt protokollet hade sedan barnhemsföreståndarinnan från Norge, fru Hassvold, blivit tillkall-

55 Se t.ex. Judiska församlingen i Göteborg, Judiska Hjälpfonden, Protokoll 1933–1942, AI:1, Korrespondens 1933–1946, Mapp 1934, Brev till judiska församlingen i Berlin från Märten Henriques daterat den 4/7 1934; Brev till Doktor M. Schönkopf, Malmö; Direktör Benno Berger, Oslo anngående Berlinbarnen daterat 5/7 1934; Mapp 1935, Brev till Mosaiska församlingen i Göteborg (Märten Henriques) från Judiska församlingen i Berlin daterat den 2/5 1935; Brev till Rabbin E. Kronheim från hjälpkommittén i Göteborg daterat den 5/6 1935; Mapp 1936, Brev till Mosaiska församlingen i Göteborg (Märten Henriques) från Judiska församlingen i Berlin daterat den 3/3 1936; Mapp 1937, Brev till Mosaiska Mapp 1938, Brev till Hjälpkommittén i Göteborg från judiska församlingen i Berlin daterat den 18/5 1938.

ad, och man hade med henne haft en överläggning i saken. Efter detta hade samtliga närvarande herrar, alltså herr Aronsson och Hüttner, Sterner och Henriques som företrädare för hjälpkommittén varit fullkomligt överens om, att man icke kunde skilja fru Hassvold ifrån barnen. Protokollet framhåller: ”Hon var både som en far och som en mor för dem och hade gentemot deras föräldrar påtagit sig ansvaret för dem”. Möjligen återger dokumentet Nina Hasvolls egna ord. Mötesdeltagarna beslutade efter hennes anförande att barnen inte skulle överföras till barnhemmet i Tjörnarps.⁵⁶

I protokollet synliggörs således Nina Hasvolls (i samtliga protokoll kallad fru Hassvold)⁵⁷ agerande, att hennes vägran att skiljas från barnen, ledde till att ett barnhem i Alingsås istället inrättades med henne som föreståndarinna. Hjälpkommittén i Göteborg beslutade nämligen enligt protokollen att hyra en villa i Alingsås och i denna ”inreda ett barnhem för fru Hassvold och hennes skyddslingar”. Den hittade snart en sådan villa, vid namn Ängabo, som kunde hyras för 1 200 kronor om året.⁵⁸ I arkivet finns även handlingar som visar att Länsstyrelsen i början av mars 1943 utfärdade ett tillstånd för kommittén att ordna ett tillfälligt barnhem ”för högst 20 friska norska barn över två år”.⁵⁹

De arkiverade handlingarna berättar även om att förutom ”fru Hassvold” som anställdes av hjälpkommittén som föreståndarinna för hemmet, anställdes även två Alingsåsbor för att sköta matlagning och städning. Det poängterades att Alsingsåsborna anställdes eftersom kommittén misslyckats med att finna någon lämplig att utföra dessa arbetsuppgifter bland de flyktingar som befann sig på orten. Allt som allt bodde 18 barn på hemmet, varav 13 tidigare hade bott tillsammans med Nina Hassvold i Oslo.⁶⁰ Förutom barnen på barnhemmet fanns det flera andra judiska

56 Judiska församlingen i Göteborg, Protokoll förda vid sammanträden med flyktingkommittén (1941–1945) A8d:1: Protokoll fört vid sammanträde med medlemmarna av Mosaiska församlingens flyktingkommitté i Göteborg den 29/12 1942, §2.

57 Nina Hasvolls efternamn är genomgående felstavat i protokollen som hänvisar till fru Hassvold.

58 Judiska församlingen i Göteborg, Protokoll förda vid sammanträden med flyktingkommittén (1941–1945) A8d:1: Protokoll fört vid sammanträde med medlemmarna av Mosaiska församlingens flyktingkommitté i Göteborg den 29/12 1942, §3.

59 Judiska församlingen i Göteborg. Handlingar ang. Ängabo 1942–1946 FIX 1:1, Länsstyrelsen i Älvsborgs län. Resolution daterad 11/3 1943.

60 Judiska församlingen i Göteborg, Protokoll förda vid sammanträden med flyktingkommittén (1941–1945) A8d:1: Protokoll fört vid sammanträde med medlemmarna av Mosaiska församlingens flyktingkommitté i Göteborg den 10/2 1944, §2.

familjer som flytt från Norge som bosatt sig i Alingsås, vilket omnämns ovan i försöken att finna någon inom ramen för denna grupp som kunde sköta matlagning och städning vid hemmet.

Av den bevarade dokumentationen framgår även att 70% av kostnaderna för barnhemmet betalades av Socialstyrelsen. Stockholms mosaiska församling förklarade sig vara beredd att ta på sig hälften av de återstående kostnaderna eller alltså 15% av totalkostnaderna. Göteborgskommittén beslöt emellertid att ensam stå för kostnaderna, som Socialstyrelsen inte betalade. Kommittén menade att den kunde fatta detta beslut eftersom den redan erhållit flera gåvor från församlingsmedlemmarna i Göteborg för ändamålet. Doktor Agnes Henriques hade till exempel skänkt 10 000 kronor för att möjliggöra barnhemmets iordningsställande. Därtill hade flera andra personer från församlingen bidragit med såväl pengar, möbler och kläder.⁶¹

Av protokollen framgår även att kommitténs ledamöter besökte hemmet i mitten av februari och ordnade en liten kaffefest till vilken herr Milas (som hyrde ut villan till flyktingkommittén), doktor Agnes Henriques samt en del andra Alingsåsbor, ”vilka visat intresse för och vänlighet mot barnen i barnhemmet” inviterats.⁶² Även Amalia Posse, mest känd för att ha ordnat Tisdagsklubben besökte en gång barnhemmet. Varför är oklart, men möjligen fann hon ett intresse för barnen emedan hon själv var från Tjeckoslovakien liksom flera av barnen.

Vem var Nina Hasvoll och vilka var barnen på barnhemmet? Var kom de ifrån? Hur såg deras vardag i Alsingsås ut?

Om detta förtäljer inte den bevarade dokumentationen i församlingens arkiv. Det finns korrespondens bevarad mellan Nina Hasvoll och Julius Hüttner vid församlingen. Nina Hasvoll skriver regelbundet för att redogöra för de ekonomiska utgifterna och ber ibland om lite extra pengar för att kunna köpa nya skjortor eller skor till något eller några av barnen.⁶³ Julius Hüttner svarar omgående och Nina Hasvoll får i regel alla de medel hon ber om. Julius Hüttner ställer sällan några krav på henne eller barnen, men i ett brev från september 1943 framgår det att det har ordnats

61 Judiska Församlingen i Göteborg, Protokoll förda vid sammanträden med flyktingkommittén (1941–1945) A8d:1, Protokoll fört vid sammanträde med medlemmarna av Mosaiska församlingens flyktingkommitté i Göteborg den 10/2 1944.

62 Judiska Församlingen i Göteborg, Protokoll förda vid sammanträden med flyktingkommittén (1941–1945) A8d:1, Protokoll fört vid sammanträde med medlemmarna av Mosaiska församlingens flyktingkommitté i Göteborg den 10/2 1944, §5.

63 Se korrespondensen mellan Nina Hasvoll och Julius Hüttner (åtskilliga brev) som är arkiverade i Handlingar angående Ängabo barnhem 1942. FIX 1:1.

så att samtliga barn vid barnhemmet har bjudits hem till olika judiska familjer i Göteborg för att fira Jom Kippur. Hüttner skriver dock att det är ett krav att alla barnen ska gå i synagogan.⁶⁴ Kanske är denna förmaning sprungen ur att Nina Hasvoll inte hade en judisk identitet och kanske inte några av barnen heller. De hade blivit kategoriserade av nazisterna som judar och blev hjälpta av församlingen i Göteborg därför att de definierades ”som judiska flyktingar”. Men det är svårt att genom det bevarade materialet få en bild av vem Nina eller barnen var eller hur deras liv och vardag vid barnhemmet tedde sig. I brevväxlingen mellan Julius Hüttner och Nina Hasvoll framgår även att såväl Nina som barnen vill återvända till Norge så snart kriget är slut, trots att de var flyktingar redan i Norge, vilket jag återkommer till.

Barnhemmet i Alingsås är inte heller undersökt i tidigare svensk forskning om judisk flyktingverksamhet som främst har utgått från församlingarnas i Kalmar, Norrköping och Stockholms arkiv. Svante Hansson nämner dock i en mening att det judiska barnhemmet i Oslo kunde fortsätta sin verksamhet i en villa i Alingsås med bistånd från Julius Hüttner och hjälpkommittén i Göteborg.⁶⁵ Nina Hasvoll är inte omnämnd i tidigare forskning, vilket sannolikt beror på att hon inte omnämns i de arkiv som forskarna har arbetat med, som påtalats ovan erbjöd sig församlingen i Stockholm att hjälpa till att finisiera barnhemmet. Församlingen i Göteborg avböjde dock detta erbjudande varför det med största sannolikhet finns väldigt få spår av verksamheten vid barnhemmet i exempelvis Stockholmförsamlingens arkiv. I Göteborgsförsamlingens arkiv syns Nina Hasvoll emedan då hon korresponderar regelbundet med Julius Hüttner, främst om utgifterna vid barnhemmet. Hon omnämns även i Ingrid Segerstedt Wibergs kapitel i minnesboken från 1980, som nämns ovan. Men även med utgångspunkt i Göteborgsförsamlingens arkiv är det svårt att skriva om Nina och barnen som människor. Nina Hasvolls korrespondens med Julius Hüttner handlar främst om ekonomi. Det är därför svårt att teckna en bild av hur livet i Ängabo tedde sig.

Nina Hasvoll, barnhemmet och barnen i Alingsås har således inte varit en del av narrativet om Sverige under andra världskriget eller om den judiska eller svenska flyktingmottagningen under kriget. I Norge har dock Nina Hasvoll och barnen på senare år uppmärksammats. I boken och senare filmen med samma namn *Ninas barn* berättar Nina F. Grünfeld

64 Judiska Församlingen i Göteborg, Handlingar angående Ängabo barnhem 1942. FIX 1:1, Brev till Nina Hasvoll från Julius Hüttner daterat den 28/9 1943.

65 Hansson, 2004, s 252.

tillsammans med Espen Holm om barnhemmet i Oslo och Nina Hasvoll som tog hand om barnen. Nina R. Grünfeld är dotter till en av pojkar-
na som levde på barnhemmet i Oslo och senare i Alingsås. I boken som
bygger på brev mellan fadern och Nina Hasvoll, men även intervjuer med
några av personer som bodde på barnhemmet synliggörs vem Nina och
en del av barnen var.

I församlingens arkiverade handlingar benämns såväl Nina Hasvoll
som barnen som norska flyktingar (och det är underförstått att de är ju-
dar och därför hjälps av den judiska församlingen i Göteborg), men fak-
tum är att Nina Hasvoll och barnen var flyktingar redan i Norge. Barnen
kom främst från Österrike och Tjeckoslovakien och Nina Hasvoll kom
ursprungligen från St. Petersburg, men flydde till Berlin som barn till-
sammans med sin familj 1918, efter den ryska revolutionen. I brev som
har bevarats i Hjälpkommitténs arkiv kan vi läsa om att såväl Nina Has-
voll som barnen vill återvända från Sverige till Norge så snart kriget är
slut. Trots att de var ”flyktingar” även i Norge, är det således till Nor-
ge de vill tillbaka efter krigsslutet. Benämningen ”norska flyktingar” och
norska barnhemmet som används av såväl Länsstyrelsen som den judiska
hjälpkommittén i Göteborg om Nina Hasvoll, barnen och norska barn-
hemmet stämmer i detta fall tämligen väl in på hur de kategoriserade
individerna uppfattade sig själva.

Nina Hasvoll kom till Oslo på grund av vänskapsband. I Berlin hade
hon studerat socialpsykologi med målet att bli barnhemsföreståndarinna.
Under sina studier mötte hon och blev vän med den norska studenten
Nic Waal. När nazisterna fick makten återvände Nic Waal till Norge,
medan Nina Hasvoll flydde till Frankrike. Hon kom dock några år senare
till Oslo för att fortsätta sina studier i psykologi. Hon gifte sig med en vän
till Nic Waal, Berthold Hasvoll, främst för att få uppehållstillstånd och för
att få stanna i Norge.⁶⁶

De judiska barnen kom till Norge för ett sommaruppehåll 1938. Lik-
nande verksamheter ordnades även i Sverige av de mosaiska församling-
arna. I Hjälpkommitténs arkiv i Göteborg finns bevarad korrespondens
med den judiska församlingen i Berlin om en aktion för att möjliggöra
för judiska barn att komma till Sverige under ett par sommarmånader.⁶⁷

66 Nina F. Grünfeld, *Ninas barn. Fortellingen om det jødiske barnehjemmet i Oslo*, Oslo 2015, s 47–49.

67 Se t.ex. Judiska Församlingen i Göteborg, Judiska Hjälpfonden, Protokoll 1933–1942, AI:1, Korrespondens 1933–1946, Mapp 1938, Brev till Mosaiska församlingen i Stockholm från Hjälpkommittén i Göteborg daterat den 17/5 1938.

En aktion som genomfördes tillsammans med Judiska kvinnoklubben i Stockholm och andra församlingar i Sverige under några somrar under 1930-talet.⁶⁸

I Norge beslutade man sig efter sommaren 1938 för att inte skicka tillbaka barnen utan öppnade ett barnhem i Oslo för dem. Nina blev tillfrågad om hon vill bli föreståndarinna för hemmet. Hon tackade först nej med anledning av hon var ateist och därmed inte ansåg sig själv som lämplig för att ta hand om judiska barn. Därtill hade hennes föräldrar konverterat till kristendomen och hon hade vuxit upp i ett hem utan judiska traditioner. Det är således inte säkert att Nina Hasvoll definierade sig själv som judinna. Men den judiska församlingen i Oslo framhärdat och menade att Nina var den bäst lämpade att ta hand om barnen, hon kunde språket och var utbildad pedagog. Det religiösa kunde någon annan ansvara för resonerade församlingen i Oslo. Nina tackade slutligen ja till uppdraget under förutsättning att hon inte skulle ha ansvar för barnens religiösa uppfostran samt att hon slapp att laga mat. Hon drev barnhemmet från och med december 1938 och flydde tillsammans med 13 av barnen till Sverige hösten 1942.⁶⁹

Barnhemmet i Alingsås, barnen som bodde där eller Nina Hasvoll förekommer knappt i tidigare historieskrivning om judiska flyktingar eller den judiska flyktinghjälpen i Sverige, som påtalats ovan. I boken *Ninas Barn* som kom ut 2015 i Norge är det omvända förhållanden. Göteborgs mosaiska församling och Julius Hüttner omnämns ett fåtal gånger. Uppehållet i Sverige som varade i två år (1943–1945) avhandlas på 20 sidor. I boken får istället livet innan och efter flykten till Sverige samt individerna Nina Hasvoll och barnen (samtliga är namngivna) på Holbergsgate 21 (barnhemmet i Oslo) ta plats. Vi får läsa om dem och möta dem som människor med ett liv före, under och efter kriget och förföljelsen.

Avslutande diskussion

Den judiska hjälpverksamheten i Göteborg och individerna som initierade och möjliggjorde den är fortfarande i stort sett utforskad. Syftet med föreliggande text har inte varit att skriva en historia över all den verksamhet som pågick i Göteborg med omnejd eller som finansierades av medel från församlingen, men bedrevs någon annanstans. En sådan historia återstår

68 Malin Thor Tureby, "Den Judiska Kvinnoklubben (JKK) och de judiska flyktingarna under 1930- och 1940-talen", *Nordisk Judaistik*, Vol. 30, No. 2, 2019, s 3–26.

69 Grünfeld, 2015, s 71–73.

att skriva. I föreliggande artikel har jag snarare velat problematisera hur en sådan historia skulle kunna författas, som inte enbart utgår från hur de svenska judarna agerade och reagerade, utan som även synliggör flyktingarnas agens i den verksamhet som växer fram för judiska flyktingar i Göteborg och övriga Sverige under 1930-talet till följd av det nazistiska maktövertagandet.

Den ringa historieskrivning (minnesskrifterna) som producerats inom ramen för församlingen berättar om hjälpverksamheten som något som församlingen gjorde för att hjälpa flyktingarna. Även tidigare forskning tenderar att dela upp hjälpverksamheten i de som hjälper ("församlingarna" eller "de svenska judarna") och de som blev hjälpta ("flyktingarna"). Flera flyktingar arbetade dock aktivt för att hjälpa sig själva och andra. Åtskilliga av de verksamheter som bedrevs i Sverige för judiska flyktingar initierades och drevs faktiskt av flyktingarna själva, även om de fick hjälp från de mosaiska församlingarna eller judiska eller icke-judiska privatpersoner i Sverige för att kunna genomföra de olika aktionerna. I föreliggande text har jag visat på några sådana exempel: Ludwig och Charlotta Posener, Eva Warburg och Nina Hasvoll var på samma gång flyktingar och flyktinghjälpare. Men de var så mycket mer än det. De var konkreta människor, män och kvinnor, som agerade i en konkret samhällskontext. De var fyra personer som utbildade sig till pedagoger, arbetade som lärare eller drev daghem i Tyskland fram till att den nazistiska regimen beslutade att de inte längre var önskvärda vare sig i skolväsendet eller i landet. Samtliga av dem fortsatte också att arbeta som pedagoger även efter flykten. Att bli konstituerad eller kategoriserad som flykting tenderar att suddas ut en persons alla andra möjliga identiteter eller positioner, i synnerhet i andra människors ögon, men det kanske inte är främst som flyktingar som de som har definierats som flyktingar, vare sig i samtiden eller det förflutna, förstår eller har förstått sig själva. Mats Greiff skriver att historieforskningen bör bidra till människors frigörelse från maktförhållande och samhälleligt pålagda roller.⁷⁰ Ett sätt att göra det är att försöka skriva om förflutenhetens individer och aktörer som människor och inte som kategorier.

70 Greiff, 2019, s 40.

Käll- och litteraturförteckning

Källor

Intervju med Josef H. Kahlberg 1999-07-06. Intervjuare: Malin Thor.

Region- och Stadsarkivet Göteborg med Folkhälso- och Socialförvaltningens arkiv

Judiska Församlingen i Göteborg

Judiska Hjälpfonden (1933-1942)

AI:1 Protokoll 1933–1942

Flyktingkommittén (1941-1945)

A8d:1: Protokoll förda vid sammanträden med flyktingkommittén 1941–1945

Handlingar angående Ängabo barnhem (1942–1946)

F9I:1 uå, 1942–1946

Litteratur

Amkraut, Brian, *Between home and homeland. Youth aliyah from Nazi Germany*, Tuscaloosa 2006.

Bergoffen, Wendy H., "Taking care of our own. Narratives of Jewish Giving and the Galvestone Movement", *Shofar. An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, Vol. 34, No. 2, 2016.

Dahl, Izabela A., "Att göra skillnad: Ingrid Segerstedt Wibergs hjälpverksamhet för flyktingmottagande i Göteborg under andra världskriget" i Maria Sjöberg (red.), *Allvarligt talat. Berättelser om livet*, Göteborg 2018, s 419–434.

Dawsey, Jason, "The Life of a Rescuer: Eva Michaelis-Stern in Dark Times", 2019, <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/life-rescuer-eva-michaelis-stern-dark-times> Hämtad 27/4 2020.

Diner, Hasia R., *We remember with reverence and love. American Jews and the myth of silence after the Holocaust, 1945–1962*, New York 2009.

Dünzelmann, Anne E., ... *keine normale Reise: Eva Warburg und die Kinder/Jugend-Alijah in Schweden*, Norderstedt 2017.

Dwork, Debórah & Jan van Pelt, Robert, *Holocaust. A history*, New York 2002.

Feidel-Mertz, Hildegard & Hammel, Andrea, "Integration and Formation of Identity: Exile Schools in Great Britain", *Shofar. An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, Vol. 23, No. 1, 2004, s 71–84.

Gatrell, Peter, "Refugees. What's wrong with history?", *Journal of Refugee Studies*, Vol. 30, No. 2, 2017, s 170–189.

- Greiff, Mats, ”’Farlig historia’ i samhälle och skola” i Katarina Blennow, Pål Brunnström & David Öbring (red.), *En historiker korsar sitt spår. En vänbok till Roger Johansson om att lära sig av historien och lära ut historia*, Malmö 2019, s 29–41.
- Grünfeld, Nina F., *Ninas barn. Fortellingen om det jødiske barnehjemmet i Oslo*, Oslo 2015.
- Hansson, Svante, *Flykt och överlevnad. Flyktingverksamhet i Mosaiska församlingen i Stockholm 1933–1950*, Stockholm 2004.
- Hermele, Bernt, *Kommer de, så skjuter jag oss. Om svenska judars liv i skuggan av förintelsen*, Stockholm 2018.
- ”Ingrid Segerstedt Wiberg”, www.skbl.se/sv/artikel/IngridSegerstedtWiberg, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* (artikel av Lisbeth Larsson), hämtad 28/3 2020.
- Jacobowsky, C. Vilh., *Göteborgs mosaiska församling 1780–1955. Minnesskrift till 100-årsdagen av synagogans invigning 12 oktober 1855*, Göteborg 1955.
- Kaplan, Marion A., *The making of the Jewish middle class. Women, family, identity in Imperial Germany*, New York 1991.
- Kaufmann, Hans, ”Livet på Kibbutz Hälsninggården” i Malin Thor Tureby (red), *Kibbutzer i Sverige. Judiska lantbrukskollektiv i Sverige 1936–1946*, Stockholm 2012, s 11–42.
- Lerner, Gerda, *The Majority Finds Its Past. Placing Women in History*, New York 1979.
- Nahari, Ido & Saß, Jakob, „States make refugees, but refugees also make states“: Peter Gatrell on the „Making of the Modern Refugee”. Key Note Report, *Zeitgeschichte-online*, Januar 2018, URL: <https://zeitgeschichte-online.de/themen/states-make-refugees-refugees-also-make-states-peter-gatrell-making-modern-refugee>
- Lomfors, Ingrid, *Förlorad barndom - återvunnet liv. De judiska flyktingbarnen från Nazityskland*, Göteborg 1996.
- Olsson, Lars, *På tröskeln till folkhemmet. Baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skånskt jordbruk kring slutet av andra världskriget*, Lund 1995.
- Sarna, Jonathan D., “What’s the use of local Jewish history”, *Rhode Island Jewish Historical Notes*, Vol. 12, No. 1, 1995, s 77–83.
- Segerstedt Wiberg, Ingrid, *Den sega livsviljan. Flyktingöden under förvirringens och förintelsens tid*, Stockholm 1979.
- Segerstedt Wiberg, Ingrid, ”Från förintelsens tid” i *Göteborgs mosaiska församling 1780–1980*, Göteborg 1980, s 143–155.

- Segerstedt Wiberg, Ingrid, *I tid och otid. Journalistik under sju decennier. Del 1, 1933–1969*, Stockholm 1996.
- Sterner Carlberg, Mirjam, *Gemenskap och överlevnad. Om den judiska gruppen i Borås och dess historia*, Göteborg 1994.
- Stone, Dan, "Refugees then and now: memory, history and politics in the long twentieth century: an introduction", *Patterns of Prejudice*, Vol. 52. Nos. 2-3, 2018, s 101–106.
- Thor, Malin, *Hechaluz – en rörelse i tid och rum. Tysk-judiska ungdomars exil i Sverige 1933–1943*, Växjö 2005.
- Thor Tureby, Malin, "Svallvågorna av katastrofen kom också till vår stad". Hjälpverksamhet inom Norrköpings mosaiska församling i skuggan av Förintelsen" i Lars M. Andersson & Karin Kvist Geverts, *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950*, Uppsala 2008, s 179–207.
- Thor Tureby, Malin, "På tröskeln till Kalmar. Kommittén för flyktinghjälp, den mosaiska församlingen och flyktingarna i Kalmar 1945–1946", i Berggren, Lars, Greiff, Mats, Johansson, Jesper, Svanberg, Johan & Thor, Malin (red.), *Samhällshistoria i fokus. En festskrift till Lars Olsson om arbete, migration och kultur*, Malmö 2010, s 193–211.
- Thor Tureby, Malin, "Den Judiska Kvinnoklubben (JKK) och de judiska flyktingarna under 1930- och 1940-talen", *Nordisk Judaistik*, Vol. 30, No. 2, 2019, s 3–26.
- Thor Tureby, Malin, "Historier om judisk hjälpverksamhet under och efter Förintelsen"[prel. titel], *Nordisk Judaistik*, Vol. 31, No. 2, 2020 (uu).
- Wagrell, Kristin, "*Chorus of the Saved*". *Constructing the Holocaust Survivor in Swedish Public Discourse, 1943–1966*, Linköping 2020.
- Weil, Sandra, "Kibbutzen i Falun, familjen Warburg och Hila Laviv" <https://judiskamuseet.se/utforska/traces-of-existence/what-to-do-on-a-rainy-day/familjen-warburg-sandra-weil/> Hämtad 29/4 2020.

Svenska invandrare deporterade från USA 1890–1940

Hans Wallengren

I den här texten kommer jag med hjälp av bland annat pressmaterial, officiell amerikansk statistik och material från svenska UD, att söka besvara frågor om vilka svenska invandrare som under perioden cirka 1890–1940 drabbades av utvisning från USA, av vilka skäl de från officiellt amerikanskt håll ansågs oönskade i landet, hur deportationerna gick till och vad som hände med de deporterade efter återkomsten till Sverige. Studien ska betraktas som en preliminär översikt och kommer att lämna flera frågor och halvspunna trådar öppna. Jag inleder med en bakgrund om den amerikanska lagstiftningen om deportationer, om hur antalet utvisningar varierade under perioden och vilka grupper som drabbades i stort. Därefter kommer jag att behandla utvisningarna av svenska invandrare. Två av flera kategorier som riskerade att drabbas av utvisning var de med olika slags psykisk ohälsa och de som var fackligt och/eller politiskt aktiva. Dessa båda kategorier kommer att behandlas lite mer utförligt vilket också innebär att det här kommer att finnas anledning att lyfta fram konkreta exempel. I samband med dessa har jag valt att nämna de utvisade vid deras rätta namn. De yngsta personerna i undersökningen är födda i slutet av 1800-talet och sedan länge döda. Att med namns utelämnande söka avidentifiera dem skulle minska den känsla av faktiskt levda människoöden som jag velat förmedla.

Deportationerna av svenskar från USA har aldrig tidigare studerats inom den akademiska forskningen, varken inom den äldre så kallade emigrationsforskningen, av arbetarhistoriker eller inom det nya heterogena fält av svenska forskare som idag ägnar sig åt olika aspekter av svensk-amerikanska relationer.¹ Bortsett från några enstaka svensk-amerikanska vänsteraktivister som utvisades under 1920- och 1930-talet och vars öden bland annat berörs i Henry Bengstons delvis självbiografiska

1 För en närmare presentation av det sistnämnda fältet, se Dag Black & Adam Hjortén, "Svensk-amerikanska relationer. Om förnyelsen av ett forskningsfält" i *Historisk Tidskrift* 139:1 (2019).

verk, Skandinaver på vänsterflygeln i USA, är således kunskapen om deportationer av svenskar från USA i det närmaste obefintlig.² Med tanke på att det med åren har vuxit fram ett ganska omfattande svenskt forskningsläge om skandinavisk arbetarrörelse i USA är detta möjligen något förvånande.³ Att utvisningar drabbade invandrare som var politiskt aktiva inom arbetarrörelsen kan ju i sig rimligtvis inte vara ett alldeles okänt fenomen. Även om relativt lite i den i övrigt mycket breda och synnerligen mångfacetterade amerikanska migrationsforskningen fokuserat på just deportationer, så finns här från senare år åtminstone ett par betydande verk att lyfta fram. Dels rättshistorikern Daniel Kanstrooms omfattande studie, *Deportation Nation. Outsiders in American History*, i vilken han följer hela den amerikanska deportationshistorien från dess rötter i 1830 års Indian Removal Act, och fram till det begynnande 2000-talets upptrappade jakt på deporteringsbara muslimer och "illegal aliens".⁴ Dels historikern Deirde M. Moloney, som i sin bok *National Insecurities. Immigrants and U.S. Deportation Policy since 1882*, utifrån en socialhistorisk ansats undersökt hur deportationspolitiken, som hon vill se som ett slags socialt filter, fungerade på olika samhällsnivåer med invandrarernas erfarenheter i fokus.⁵ Därutöver kan även nämnas historikern Emily-Pope Obedas avhandling från 2016, "When in Doubt, Deport!" *Deportation and the Local Policing of Global Migration during the 1920s*, där hon ur ett likaledes socialhistoriskt perspektiv och med gott om konkreta exempel visar på de sociala konsekvenserna av en vid tiden allt effektivare och mer planmässigt organiserad deportationspolitik, vilken jag får tillfälle att återkomma till i det följande.⁶

2 Henry Bengston, *Skandinaver på vänsterflygeln i USA*, Stockholm 1955. Jag har här använt den amerikanska utgåvan, Henry Bengston, *On the Left in America: Memoirs of the Scandinavian-American Labor Movement*. Carbondale, IL 1998.

3 Se de varandra ömsesidigt kompletterande forskningsöversikterna i Jimmy Engren, *Railroading and Labor Migration. Class and Ethnicity in Expanding Capitalism in Northern Minnesota, the 1880s to the mid 1920s* (Växjö 2007), s 20 ff o. Per Nordahl, *Weaving the Ethnic Fabric: Social Networks Among Swedish-American Radicals in Chicago 1890-1940*, Stockholm 1994, s 4 ff.

4 Daniel Kanstroom, *Deportation Nation. Outsiders in American History*, Cambridge MA & London 2007.

5 Deirde M. Moloney, *National Insecurities: Immigrants and U.S. Deportation Policy since 1882*, Chapel Hill NC 2012.

6 Emily Pope-Obeda, "When in Doubt, Deport!" *Deportation and the Local Policing of Global Migration during the 1920s*, Urbana-Champaign IL 2016. <<https://pdfs.semanticscholar.org/467c/b98c1c76e24241f1392b9603e3db757aba4d.pdf>> (20/2 2020).

Deportationer i amerikansk lagstiftning

Före 1875 fick i princip alla som ville komma in i USA. I individuella fall kunde presidenten beordra att någon skulle nekas inresa eller utvisas men det fanns ingen federal lagstiftning på området som riktade sig mot någon särskild kategori eller grupp av invandrare. Formellt ägde delstaterna själva rätten att bestämma vilka invandrare som fick bo och uppehålla sig inom delstatens gränser, men regelrätta deportationer lär ha tillhört undantagen. 1875 infördes emellertid en federal immigrationslag som bland annat innebar att vissa kategorier förklarades som oönskade, ”undesireble”, och som därför skulle direktavvisas vid gränsen. Det gällde personer som straffats för vissa typer av kriminella handlingar, kinesiska kontraktarbetare och prostituerade. Lagen blev därmed också ett första steg på vägen mot en federal lagstiftning som även inbegrep deportationer. Som en första sådan lag brukar räknas den så kallade Chinese Exclusion Act, vilken antogs 1882 och som förbjöd invandring av kinesiska arbetare samtidigt som den gjorde det möjligt att deportera arbetslösa kinesiska medborgare. Lagen tillkom mot bakgrund av de delvis mycket våldsamma antikinesiska stämningar som rådde vid tiden, framför allt på västkusten.⁷

Att 1882 blivit ett märkesår när det gäller amerikansk deportationslagstiftning har emellertid inte enbart att göra med ikraftträdandet av Chinese Exclusion Act. Senare samma år stadfästes också en ny och mer omfattande immigrationslag, enligt vilken ytterligare två kategorier nekades inträde, nämligen personer som led av psykisk ohälsa,⁸ och överhuvudtaget alla som av någon anledning kunde tänkas komma att bli föremål för någon form av offentlig utgift, ”likely to become a public charge”, förkortat LPC. Invandrare ur dessa båda kategorier som lycktas undgå direktavvisning skulle deporteras. Dock inte om man hunnit vistats i USA längre tid än ett år, en gräns som 1903 utsträcktes till tre och 1917 till fem års vistelse i landet. Inte heller om det kunde visas att anledningen till att man blivit klassificerad som LPC – eller faktiskt blivit en public charge – hade uppstått efter ankomsten till USA. Sak samma med dem som drabbats av psykisk ohälsa. Kunde det visas att den mentala ohälsan uppstått först efter ankomsten till USA skulle vederbörande gå fri.⁹

7 Kanstroom 2007, s 91 ff. Om de antikinesiska stämningarna och bakgrunden till *Chinese Removal Act*, se vidare Andrew Gyory, *Closing the Gate: Race, Politics and the Chinese Exclusion Act*, Chapel Hill NC & London 1998.

8 Med lagens termer ”*idiots and insane*”. **Från 1907 med tilläggen**, ”*imbecilles, feeble-minded and epileptics*”.

9 Walter A. Ewing, ”Opportunity and Exclusion: A Brief History of U.S. Immigration

Under de följande decennierna breddades bestämmelserna om vilka grupper och kategorier som skulle hållas utanför landets gränser och som i den mån de ändå lyckats komma in skulle utvisas. Med immigrationslagen 1892 fogades till listan över oönskade bland annat personer med olika slag av farliga smittsamma sjukdomar, luffare och professionella tiggare. I den så kallade White Slavery Act från 1910 gjordes det möjligt att deportera inte bara prostituerande utan även utländska medborgare som hade för avsikt att importera kvinnor för ”immoral purposes”. Detta vid en tidpunkt då frågan om den så kallade vita slavhandeln med sina transatlantiska nätverk var högaktuell i den internationella, även svenska debatten om unga migrantkvinnors utsatthet.¹⁰

En första lag om politiska utvisningar hade kommit redan 1903 i kölvattnet på mordet på president McKinley. Denna kom att gå under namnet anarkistlagen, Anarchist Exclusion Act, och var giltig helt utan tidsgräns, det vill säga oavsett hur länge en misstänkt anarkist hade hunnit vistas i landet. Anarkister definierades i lagen som: ”persons who believe in or advocate the overthrow by force or violence of the Government of the United States or of all government or all forms of law or the assassination of public officers.”¹¹ 1917 vidgades lagen till att omfatta även ”persons who are members of or affiliated with any organization entertaining and teaching disbelief in or opposition to organized government, or who advocate the duty, necessity or propriety of unlawful assaulting or killing of any officer [...] of the government of the United States.”¹² Och detta var förstås viktiga tillägg.

Ytterligare kategorier av icke önskvärda och därmed utvisningsbara personer lades efterhand till på listan i samband med immigrationslagens revisioner och tillägg 1917-1920. Det gällde bland annat icke läskunniga över 16 år, kroniska alkoholister och personer från den så kallade Asiatic barred zone, det vill säga större delen av Asien undantaget Japan, Filippinerna och östra Kina.¹³ Efter 1920 kom så deportationslagstiftningen att

Policy”, i *Special Report 2012*. American Immigration Council. <<https://www.american-immigrationcouncil.org/research/opportunity-and-exclusion-brief-history-us-immigration-policy>>, s 2 f; Kanstrom 2007: kap.3. Se även artikel om LPC i Svensk-Amerikanska Posten 29/7 1925.

10 Ann Hallner, ”Från vit slavhandel till trafficking. En studie om föreställningar kring människohandel och dess offer” i *Historisk Tidskrift*, 129:3 (2009).

11 “Act of March 3 1903”, i Prescott F. Hall, *Immigration and its Effects upon The United States*, (New York 1906), § 2, s 355.

12 *Immigration Laws. Act of February 5 1917*, Washington D.C. 1917.

13 Full förteckning över icke önskvärda immigranter finns i rapportserien *Annual Re-*

ligga tämligen orörd under resterande delen undersökningsperioden. Ett viktigt undantag kom dock med de så kallade kvotlagarna 1921 och 1924, en lagstiftning som kanske är mest känd för att ha inneburit en radikal minskning av invandringen till USA, men som också innebar att alla som inkommit i landet från och med 1924 blev deporteringsbara om de inte kunde uppvisa en giltig visering.¹⁴

Deportationerna över tid

För åskådliggörelse har jag i Diagram 1 nöjt mig med att visa antalet deportationer från och med 1905, då antalet uppgavs vara 464. Åren mellan 1892, då de statistiska rapporterna började publiceras, och 1905, rörde det sig endast om några hundra utvisningar årligen och utan någon egentlig trend. Från och med 1905 däremot, kan en mer trendmässig förändring iaktas fram till 1914 då antalet deportationer stigit till 4 500. Under dessa år nådde också invandringen sina absoluta toppar, samtidigt som vi sett hur deportationslagarna fylldes på med ytterligare deporteringsbara kategorier.

I det stora hela finns ingen anledning att betvivla riktigheten i de årliga rapporter från The Commissioner General of Immigration som ligger till grund för diagrammet. För perioden från 1929 till ett stycke in på 1930-talet kan de officiella siffrorna dock vara missvisande. Det har framför allt att göra med den så kallade Mexican Repatriation, då antalet olagliga deportationer och så kallade frivilliga hemsändanden av mexikanska lantarbetare kan ha varit väsentligt större än antalet formellt genomförda deportationer.¹⁵ Här får vi emellertid nöja oss med den officiella statistiken, och även i denna stiger andelen mexikanska medborgare högst påtagligt under andra hälften av 1920- och början av 1930-talet, från cirka 15 pro-

port of the Commissioner General of Immigration to the Secretary of Labor. U.S. Dept. of Labor. Bureau of Immigration (något varierande titlar). I exempelvis 1921 års utgåva återfinns en sådan lista i Tab. XVI a, s 117 f. Ang. "the Asiatic barred zone", se t.ex. Ewing 2012, s 4. Bestämmelserna i Chinese Exclusion Act, vilken hade förlängts efterhand, slogs i immigrationslagen 1917 samman till en ny mer omfattande "exclusion law", som innefattade större delen av Asien, och som kom att gälla ända till 1952. Se även Kanström 2007, kap. 4.

14 Middleton Beaman, "The Immigration Act of 1924" i *American BAR Association Journal*, vol. 10, nr 7 (juli 1924), s 491 f.

15 Siffror på mellan 400 000 och 500 000 brukar nämnas. Dessa såväl som fakta om kampanjen i stort är dock omstridda. Se t.ex. Abraham Hoffman, *Unwanted Mexican Americans in the Great Depression: Repatriation Pressures, 1929-1939*, Tuscon AZ 1974.

Diagram 1. Totala antalet deporterade

Källa: *Annual Report of the Commissioner General of Immigration 1905–1940.*

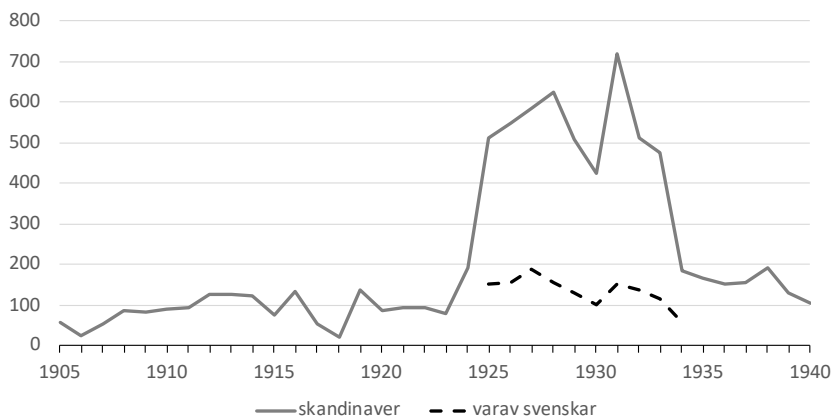
cent 1924 till cirka 40 procent under toppåret för antalet deportationer 1933, och därifrån vidare till hela 55 procent 1939. I det ökande antalet deportationer efter kvotlagarnas införande döljer sig även ett ökat antal européer, från cirka fyratusen 1924 till cirka sextusen 1933.¹⁶ Den kraftiga nedgången av antalet deportationer från 1933 till 1934 berodde enligt immigrationsmyndighetens analys dels på den mildring av praxis som infördes efter det politiska maktskiftet 1933, dels på att den illegala invandringen minskat mycket kraftigt till följd av den ekonomiska krisen.¹⁷

Vilka kategorier som drabbades av utvisningar varierade en hel del över tid beroende på såväl tillkomsten av nya bestämmelser och växlande politiska konjunkturer som på skiftande praxis och variationer i immigrantgruppernas sammansättning. Under 1890-talet var sålunda LPC den överlägset största kategorin, och representerade ännu runt 1910 ungefär hälften av deportationsfallen. Kring 1920 hade andelen LPC minskat till under 40 procent och fortsatte därefter att krympa, särskilt hastigt efter 1932. Antalet utvisade på grund av psykisk ohälsa kretsade kring cirka 500–700 fall årligen, undantaget den generella nedgången under världskriget, med högsta antalet, 1100 fall, 1932. Jakten på anarkister gick av

¹⁶ *Annual Report of the Commissioner General of Immigration* 1924 s 59; 1933 s 55; 1939 s 96.

¹⁷ *Annual Report of the Commissioner General of Immigration* 1934 s 64.

Diagram 2. Deporterade svenskar och skandinaver 1905–1940

Källor: *Annual Report of the Commissioner General of Immigration 1905–1940.*

skäl som jag ska återkomma till mindre bra och fluktuerade från några få till några tiotal fall per år före första världskriget. Därefter en topp under den så kallade Red Scare-perioden 1919–1920 på omkring 450 personer, inklusive 248 ryska vänsterradikaler tillsammans med den kända anarkisten Emma Goldman ombord på ångaren SS Buford.¹⁸ Sedan minskade gruppen ganska snabbt till en nivå som varierade mellan något eller några tiotal årligen och upp till som mest 75 fall under rekordåret 1933. En kategori som från och med mitten av 1920-talet ökade mycket starkt var de som bröt mot visumreglerna. Från ingenting 1924 till 2 700 fall (28 procent av samtliga) 1925 till dryga niotusen fall under toppåret 1933 (46 procent av samtliga). Anledningen stod enligt årsrapporterna att söka i en kraftig ökning av illegal invandring, i första hand från Mexiko och Kanada, men växande poster i statistiken var även sådant som avhoppade sjömän och besökare som stannat kvar efter att deras visa hade gått ut. Detta samtidigt med en allt hårdnande praxis från immigrationsmyndighetens sida, i synnerhet sedan depressionen slagit till 1929 och några år framåt.¹⁹ Antalet deportationsärenden under rubriken ”sexually immoral classes” slutligen, låg tämligen konstant på runt några hundra fall årligen.

¹⁸ Om deportationen av Goldman se t.ex. Moloney 2012, s 164 o. s 171 f.

¹⁹ Ang. jakten på illegala invandrare se t.ex. *Annual Report of the Commissioner General of Immigration* 1930 s 18 o. s 35; 1932 s 35 ff. Se även artikelserien om illegal invandring i *The Evening Star* 1929 18/2 o. 20/2.

gen fram till mitten av 1920-talet varefter antalet steg till maximala 906 fall 1932, för att därefter ganska snabbt falla tillbaka till en nivå på några hundra fall årligen fram till slutet av perioden.²⁰

Deportationerna av svensk-amerikaner

De skandinaviska länderna redovisas separerade endast i rapporterna 1925–1934 samt för 1893.²¹ I övrigt får vi anta att de samlade siffrorna för skandinaver ändå ger en viss fingervisning om storleksordningen även för antalet deporterade svenskar. Proportionerna länderna emellan kunde dock skifta, vilket jag strax ska återkomma till.

Statistiken för skandinaver går att följa tillbaka till 1892, men, och precis som i fallet med statistiken för samtliga utvisningar, är siffrorna till en början så små att jag för åskådlighets skull låtit dem stanna utanför diagrammet (diagram 2). Åren före 1905 rör det sig således på ett undantag när bara om något eller några få tiotal deporterade skandinaver per år. Undantaget är 1893 då 50 skandinaver varav 28 svenskar deporterades. I övrigt kan konstateras att det alldeles som beträffande siffrorna för det totala antalet deporterade inte syns några egentliga trender före 1905. Därefter ser vi en tydlig ökning från 25 fall 1906 till 125 fall 1912. Efter den tillfälliga nedgången under kriget följer så en hastig ökning av antalet deporterade skandinaver från 21 fall 1918 till 135 fall 1919. Den riktigt stora ökningen kommer emellertid, precis som för det totala antalet utvisade, vid mitten av 1920-talet och varade fram till början av 1930-talet med rekordsiffran 720 deportationer 1931. I övrigt kan noteras att det uppenbarligen inte är alldeles självklart att antalet deporterade svenskar skulle vara större än antalet deporterade danskar och norrmän bara för att invandrarna från Sverige var fler. Danmark fick ta emot fler deporterade landsmän än Sverige 1931 och Norge fler än Sverige under samtliga här särredovisade år, undantaget alltså 1893.

Vad gäller orsaker redovisas de skandinaviska länderna samlade under hela perioden, och de mönster som här gällde för samtliga deporterade går i sina huvuddrag igen även för skandinaverna. Fast naturligtvis på betydligt lägre nivåer. Precis som för samtliga deporterade består lejon-

20 De statistiska uppgifterna i stycket är från *Annual Report of the Commissioner General of Immigration* 1905–1940.

21 Jag har varit i kontakt med National Archives i Washington och efterlyst sammanställningar för olika länder i eventuellt publicerat material, men enligt uppgift existerar inga sådana.

parten i den väl synliga puckeln i diagrammet mellan 1925 och 1933 av deportationer till följd av brott mot visumlagarna. Bland UD:s arkivalier har jag från de här åren exempelvis stött på ganska gott om fall rörande avhoppade sjömän. Av de 584 deportationerna av skandinaver 1927, det år då antalet utvisade svenskar var som högst, gällde hela 365 ärenden brott mot visumreglerna, 58 drabbade personer med psykisk ohälsa och 21 fall rörde kriminellt belastade. Endast sex av de deporterade tillhörde kategorin LPC.²² Det är dock mycket möjligt, ja rent av troligt, att många av dem som vistades i landet illegalt efter 1924 även skulle platsa i gruppen LPC. Från immigrationsmyndighetens sida uppmanades distrikten att i fall då det fanns fler än ett skäl att utvisa en person alltid välja det enklaste och mest uppenbara skälet – och allra enklast var förstas om någon saknade ett giltigt visum.²³ 1913, för att göra ytterligare ett nedslag, utvisades 125 skandinaver. Femtiosju ansågs tillhöra kategorin LPC och 52 förklarades lida av olika mentala defekter. Fem klassificerades som ”prostitutes and females coming for any immoral purpose”. Någon skandinavisk anarkist hade enligt statistiken inte utvisats under året.²⁴

Att komma åt konkreta fall

Mina huvkällor i jakten på konkreta deportationsfall har varit tidningar. Dessutom har jag för en del år haft tillgång till deportationsärenden som behandlats av UD, bland annat i form av korrespondens rörande individuella fall mellan UD och ambassaden i Washington. Vad gäller tidningarna har jag använt olika databaser med digitaliserad dagspress, den största, Newspapers.com, omfattande nästan en halv miljard sidor främst amerikansk press.²⁵ Med hjälp av olika sökord fann jag sammanlagt 132 notiser som handlade om deportationer av svenska invandrare. En stor majoritet, 102, hittades i amerikanska tidningar, 20 i svensk-amerikanska och 10 i svenska tidningar. De deporterades återkomst till hemlandet tycks alltså ha rönt väsentligt mindre intresse än vad deras förestående utvisningar från USA gjorde. Trettiofem notiser, ingen av dessa i den

22 *Annual Report of the Commissioner General of Immigration* 1927 Tab. 50.

23 *Annual Report of the Commissioner General of Immigration* 1931 s 37.

24 *Annual Report of the Commissioner General of Immigration* 1913 Tab XVIII.

25 *Chronicling America* (Library of Congress); *Swedish American Newspapers* (Kungliga Biblioteket & Minnesota Historical Society); *California Digital Newspaper Collection* (UC Riverside); *New York State Historic Newspapers* (Northern New York Library & Empire State Library Network); *Newspapers.com* (Ancestry); *Svenska dagstidningar* (Kungliga Biblioteket).

svenska pressen, handlade om utvisningar på grund av psykisk ohälsa, 27 om utvisningar av kriminella, 25 om politiska utvisningar, 16 om personer som bedömts ha varit LPC före ankomsten till USA, 8 om prostituerade och 21 om utvisningar grundade på diverse andra eller okända anklagelser. I sina huvuddrag går det alltså att känna igen proportionerna från den amerikanska statistiken. En skillnad är dock att ganska få notiser handlar om brott mot visumlagarna och illegal invandring. Att detta sannolikt blev den vanligaste orsaken till deportationer av svenskar från och med andra hälften av 1920-talet fick alltså inget genomslag i pressen.

Antalet notiser som handlar om manliga deporterade dominerar stort (114 mot 18). I den officiella amerikanska statistiken över deporterade särredovisas män och kvinnor bara för åren 1933–1940, och andelen män är där cirka 90 procent, det vill säga ungefär samma som i tidningsnotiserna.²⁶ Eftersom männen dominerar stort även i UD-materialet behöver det alltså knappast råda någon tvekan om att antalet deporterade män även för svenskt vidkommande var långt större än antalet deporterade kvinnor. Kanhända hade skillnaden att göra med att deporteringsbara män möjligen var mer synliga i offentligheten och att vissa av de stora deporteringsbara kategorierna, till exempel dem som på mer eller mindre äventyrliga sätt tog sig illegalt in i landet, sannolikt innehöll betydligt fler män än kvinnor.

Många av notiserna är kortfattade lokala nyhetsnotiser av typen ”Will Be Reported – Carl Hoffmeyer, an insane Swede, will be taken Saturday to Boston, by Inspector Longley, and sent back to his native land.”²⁷ I andra fall rör det sig om långa invecklade historier som följs upp av flera tidningar, både amerikanska och svensk-amerikanska, undantagsvis även svenska, till exempel i samband några av de politiska utvisningarna. Eller som i den uppmärksammade deportationen av den 37-årige stålverksarbetaren Charles Wahlgren från South Chicago som 1914 drabbats av spe-tälska och under stort hemlighetsmakeri fördes till New York, ensam i en specialchartrad förstaklassvagn för vidarebefordran till Göteborg där han enligt uppgift hade släktingar.²⁸ Många notiser vittnar om djup tragik. Till exempel i fallet med den unga svenskan som för att undgå deportation flytt från ett sjukhus i New York mitt i natten iklädd endast ett nattlinne tillsammans med sin tvåmånaders baby.²⁹ Eller om Andrew Nelson, som i väntan på utvisning till Sverige i stadsfängelset i Superior, Minnesota,

26 *Annual Report of the Commissioner General of Immigration* 1940 s 108; 1937 s 89.

27 *Desert Evening News* 12/6 1907.

28 Se t.ex. *Stockholmstidningen* 22/6 1914 o. *tidningen Svea* 1/4 1914.

29 *Washington Times* 13/4 1911.

försökte ta sitt liv genom att hänga sig i sina byxhängslen.³⁰ Eller om de två deporterade svenskar som i juli 1939 valde att hoppa i havet från SS President Harding på väg till Irland. Den ene dog trots att man lyckades få upp honom ur havet, den andre blev uppfiskad av en lotsbåt utanför Cork och klarade sig med nöd och näppe.³¹ Ett fåtal ärenden går att följa hela vägen från sin amerikanska upprinnelseort till en slutdestination någonstans i Sverige.

Deportationer på grund av psykisk ohälsa

I augusti 1908 utfärdades en arresteringsorder i Provo, Utah, för den svenska invandraren Karl Sandahl som var intagen på Provo state mental institution. Föreståndaren, Dr. Calder, hade rapporterat Sandahl som deporteringsbar till den lokala immigrationsmyndigheten. En månad senare fick inspector James McCabe order om att föra Sandahl tillsammans med en fransk kvinna den långa vägen till New York varifrån de två skulle deporteras till sina respektive hemländer. Det rapporterades att Dr. Calder under de senaste två åren hade anmält fjorton liknande fall, vilket hade inneburit en besparing för staten Utah på en dollar per dag och patient.³² Just kostnaderna för de intagna utlänningarna lyftes gärna fram i olika sammanhang, till exempel av en ledamot i The New York State Hospital Commission, som i ett tidningsuttalande 1920 framhöll att staten New Yorks skattefinansierade mentalsjukhus, med sina 39 000 patienter representerade den näst högsta kostnaden i delstatens budget och att deportationerna av utländska patienter därför måste snabbas upp. Här berördes även de interna tvångsflyttningar av mentalsjuka personer som företogs mellan delstater, inte minst från New York. En stad som enligt samma uttalande höll på att förvandlas till en ”dumping ground for these peoples who must be taken care of at public expense until they can be deported”, och som därför borde skickas tillbaka till de delstater varifrån de kommit för att där invänta eventuell deportation.³³

Att i väntan på deportation bollas mellan olika delstater drabbade till exempel Carl Franson, en ung svensk som en tid efter ankomsten till USA 1906 fått anställning som dräng hos en bonde i Iowa. Franson hade efter-

30 *Omaha-posten* 1/11 1907.

31 Klipp fr. *The Irish Times*, juli 1939, i brev fr. svenske konsul i Dublin till UD. UD: Hemsändande av svenskar från utlandet, (Mål: Ua) R67, utdr. ur vol. 27, nr 15 (RA).

32 *The Salt Lake Herald* 18/8 o. 29/9 1908.

33 *Healdsburg Tribune* 20/8 1920.

hand blivit ”demented”, men myndigheterna i Iowa ville inte känna något ansvar för honom. Bonden lämnade då tillbaka Franson till den bonde i Kansas där han ursprungligen haft en anställning. Där blev Franson snart sämre och var enligt tidningen så när att slå ihjäl sin nygamle husbonde. Myndigheterna i staden Walnut beslutade sig emellertid för att Franson ”wasn’t a Kansas product and that the cost for caring for him should not fall on the local authorities”, varför han med benäget bistånd av Sheriff Walsh transporterades tillbaka till Iowa där han överlämnades till myndigheterna som enligt vad tidningen erfor troligen skulle deportera honom till Sverige via New York.³⁴

Återigen kostnaden alltså. På sina håll odlades också en föreställning om att de europeiska länderna ”deliberately deport many of their insanes and imbecilles to this country” för att därigenom göra sig av med en kostnad.³⁵ Eller som chefen för Minnesotas immigrationsmyndighet uttryckte det apropå förbudet för psykiskt sjuka att immigrera: ”If there was no such law, all the insane in Europe would be sent to our shores.”³⁶

Förutom kostnadsargumentet och bollandet mellan delstater tangerar fallet Franson även ett annat fenomen som kan vara värt att notera, nämligen att det i samband med deportationer av personer med psykisk ohälsa ofta tycks ha funnits våld eller kriminalitet med i spelet. Till exempel i fallet med Ola Nilson, som stod åtalad vid en domstol i Arizona för överfall med dödligt vapen, men som förklarades ”insane” och därför istället skulle skickas till en asyl i Phoenix för att invänta deportation till Sverige.³⁷ Eller fallet med Oscar Eliason, en ung invandrare som gjort sig skyldig till stöld av några klockor och därefter tillbringat flera månader i County-fängelset i Marchall County, Minnesota, i väntan på dom. Eftersom han påstått att hans mentala hälsa vid tiden för brottet varit akut nedsatt på grund av solsting, skulle rätten först undersöka om han möjligen även led av en ”unsound mind” och därmed skulle kunna deporteras till Sverige.³⁸ Eller som i fallet med Gustavson som utvisades till Sverige 1913. Några år dessförinnan hade han suttit i fängelse för att ha dödat och stympat flera hästar. 1912 hade han slagit sönder fönster hos en Miss Anna Arneson i Minneapolis varvid det även uppstått en brand. På nytt

34 *The Topeka Daily Capital* 10/4 1906.

35 *Immigration Service. Report of the Immigration Investigating Commission to the Secretary of Treasury*, Washington D.C 1895, s 149.

36 *The Minneapolis Journal* 16/6 1905.

37 *The Border Vidette* 23/10 1909.

38 *Warren Sheaf* 30/6 1910.

hade han arresterats men varken kunnat fällas för att ha anlagt branden eller kunnat visas vara ”insane”. Senare samma år hade han gripits på stan för störande beteende och fått böta 15 dollar. 1913 greps han ånyo, nu misstänkt för att ha försökt spränga en byggnad i luften i centrala Minneapolis, varpå han förklarats ”insane” och därför skulle deporteras till Sverige. Detektiv Duffy hade sedermera eskorterat honom till New York.³⁹ Det kan naturligtvis vara så att den här typen av fall i särskilt hög grad drog till sig tidningarnas intresse, varför man kanske ska akta sig för att dra för höga växlar på dem. Ändå tycker jag att de visar ganska tydligt på hur möjligheten att få någon förklarad som mentalsjuk också kunde användas som ett sätt att göra sig av med en oönskad kostnad eller bråkstake – eller kanske helst både ock.

Det finns forskning som visar att de som skulle deporteras utsattes för svåra lidanden, inte minst i samband med de ofta mycket långa transportererna. Historikern Emily Pope-Obeda, har bland annat studerat hur dessa gick till i praktiken under 1920-talet, en period då deportationssystemet strömlinjeformades för att myndigheterna på ett så kostnadseffektivt sätt som möjligt skulle kunna öka volymerna. Detta med hjälp av bland annat tidtabellslagda deportationståg, ”deportation specials”, med avgångar var sjätte vecka i olika riktningar kors och tvärs över kontinenten för att föra deporterade till grannländerna eller till utskeppningshamnarna i öst och väst. Utmed järnvägarna fanns 35 strategiskt belägna uppsamlingscentra, dit deporterade fördes i mindre grupper från lokala häkten, County-fängelser och mentalsjukhus, för att i låsta förläggningar och härbärgen invänta deportationstågen på de stora linjerna. Under transportererna som med förseningar och tillfälliga vistelser kunde ta flera veckor i anspråk blandades olika kategorier av deporterade, inklusive kriminella och psykiskt sjuka. Vid slutstationen, som för européernas del vanligtvis var Ellis Island, vidtog ny väntan och nya lidanden i nya köer, korridorer, överfulla sovsalar och taggträdsomgärdade rastgårdar.⁴⁰ Även svensken Carl Larson från Salt Lake City som utvisades 1921 på oklara grunder, enligt egen utsago efter anklagelse om ”criminal syndicalism”, vittnar om svåra förhållanden under den långa transporten till Ellis Island. Tidningen Svenska socialistsens utsände lyckades träffa honom under ett stopp i Chicago. Då hade de varit på väg i närmare en vecka från Salt Lake City: ”inpackade i en gammal järnvägsvagn, med gallerförsedda fönster [...]. Maten var dålig och otillräcklig och därtill tryckande varmt. I vagnen fanns fyra kvinnor och

³⁹ *Star Tribune* 24/3 1913.

⁴⁰ Pope-Obeda 2016, kap. 5.

två små barn. Några voro politiska fångar, andra sjuka och andra åter mer eller mindre vansinniga. Alla tillsammans i en enda röra.”⁴¹

Nästa moment var fartygstransporten. För dem som hade Sverige som slutstation tycks resorna vanligtvis, åtminstone under 1920- och 1930-talet, ha företagits med Svenska Amerikalinjens månatliga avgångar till Göteborg. Men ibland med andra rederier och via olika mellanstationer i Europa. Resan betalades av amerikanska staten alternativt av det ångbåtsbolag som en gång hade fört den deporterade till USA.⁴² Hur de deporterade behandlades under båtresan och hur de togs emot vid ankomsten till Sverige har aldrig undersökts. Hjälporganisationen State Charities Aid Association uttryckte vid upprepade tillfällen i början av 1900-talet dock stark oro såväl för transportererna över Atlanten som hur mottagandet i hemländerna tedde sig för dem som deporterades på grund av psykisk ohälsa.⁴³ Liknande oro tycks även den svenske vicekonsuln i St Paul ha känt, då han i ett brev till chefen för immigrationsmyndigheten i Minnesota 1905 undrade om någon skulle ledsaga en utvisad svensk med psykisk ohälsa under Atlantresan, men fick svaret att de amerikanska myndigheternas ansvar upphörde så snart den deporterade lämnats på fartyget och att man därför inte kunde ge några upplysningar i saken.⁴⁴ Normalt tycks dock närmaste konsulat ha informerats då beslut tagits om att deportera en person med möjligt svenskt ursprung. Åtminstone var det så efter passfrihetens upphörande 1914, varefter det krävdes att den deporterade försetts med ett giltigt svenskt pass före avresan från USA.

För att få ett pass måste identiteten först fastställas via UD, vilket ibland kunde vara en nog så tidskrävande procedur. De personuppgifter som framkommit hos den amerikanska immigrationsmyndigheten måste brevlades kontrolleras av UD med den församling där vederbörande påstått sig ha varit skriven. Detta även för fastställande av hemortsrätten, vilken i sin tur var avgörande för vem som skulle betala för den återkom-

41 *Svenska socialisten* 10/6 1921. Se även hans skildring av förhållandena på Ellis Island i tidningen *Facklan* 29/7 1921.

42 1930, till exempel, deporterades 4732 personer medels båttransporter varav rederierna stod för kostnaderna i 1476 fall. Resterande resor bekostade den amerikanska staten. Se *Annual Report of the Commissioner General of Immigration to the Secretary of Labor* 1930.

43 VCU Libraries. Social Welfare History Project (websida 25/2 2020), <<https://social-welfare.library.vcu.edu/issues/deportation-insane-aliens/>>. Kopierat från *Annual Report of the State Charities Aid Association to the State Commission in Lunacy*, 1904, 1905 o. 1906.

44 *The Minneapolis Journal* 16/6 1905

mandes fortsatta hospitalsvistelse eller i förekommande fall fattigvård.⁴⁵ I ett par av de fall som återfunnits i UD-materialet har hemortsrätten inte kunnat fastställas och då har vederbörande på statens bekostnad blivit placerade på Vänersborgs hospital och asyl.⁴⁶ Ett annat problem, och det gällde förstås inte enbart dem med mental ohälsa, kunde vara att de som skulle deporteras hade vistats utanför Sverige i mer än tio år utan att anmäla att de önskat kvarstå som svenska medborgare. Eftersom de inte heller var amerikanska medborgare var de i princip statslösa och därför omöjliga att deportera. Det hela brukade så vitt jag kunnat se lösas med att vederbörande fick göra en formell ansökan om att återtas som svensk medborgare, varefter pass kunde utfärdas.⁴⁷

Politiska utvisningar

I mina källor har jag funnit sammanlagt 42 svenska invandrare, samtliga män, arresterade och åtalade för brott med politisk anknytning och begäran om utvisning. De allra flesta, 33 fall, gällde brott mot anarkistlagen, tre gällde politiskt motiverade sabotage och fyra fall brott mot den så kallade Espionage Act från 1917, som i de aktuella fallen handlade om vad som skulle kunna betecknas som propaganda mot inkallelser och främjande av desertering. I två av fallen är motiveringen oklar. Åtalen renderade i åtminstone 31 deportationer, vilka i de flesta fall drabbade medlemmar av den revolutionära fackföreningsrörelsen IWW, Industrial Workers of the World, i övrigt medlemmar av det amerikanska kommunistpartiet eller närstående organisationer och i ett par av de allra tidigaste fallen möjligen anarkister.⁴⁸

De flesta deportationerna ägde som nämnts rum under Red Scare-perioden 1919–1920, då återkommande razzior och kampanjer verk-

45 Om konflikter kring hemortsrätten och UD:s agerande i samband med deportationer, se även kulturgeografen Ann-Kristin Vernersson Wibergs licentiatavhandling, där hon bl.a. studerat utvisningar av ett antal svenska invandrare från Tyskland under 1890-talet. Ann-Kristin Vernersson Wiberg, *Migration och identitet. En studie av migrationen från Blekinge till Danmark och Tyskland 1860–1914*, Uppsala 2016, s 95 ff.

46 UD, Hemsändandet av svenskar från utlandet. Personer med psykisk ohälsa (Mål: Ua), R65: 40 nr 5 o. 6 (RA).

47 Ang. regeln se UD, Hemsändandet av svenskar från utlandet (Mål: Ua), R67: utdr. ur vol. 27, nr 1 (RA), ang. exempel på tillämpningen, se UD, Hemsändandet av svenskar från utlandet (Mål: Ua), R67:25, nr 5.

48 *Evening Sentinel* 17/11 1905 resp. *Svenska amerikanaren* 16/5 1912.

ställdes i syfte att knäcka den revolutionära vänstern – eller att ”rooting out the reds” som Washington Post uttryckte det.⁴⁹ Flera av de drabbade svenskarna kom från Seattle som var ett starkt fäste för IWW. För deras del innebar det också att man tvingades känna på komforten i de första transkontinentala deportationstågen. Ett sådant avgick under kraftig bevakning mot New York i januari 1919. Bland de 54 passagerarna fanns åtminstone sju svenskar dessutom några norrmän och danskar. Nyheten att Red Special, som tåget kallades, hade lämnat Seattle spreds snabbt inom IWW, och för att undvika de befarat våldsamma solidaritetsaktioner som väntades i städerna Butte och Helena tvingades tåget att göra en längre omväg genom Montana. Vid ankomsten till Ellis Island hurrades för IWW och den röda fanan. Efter rättegångar i federal domstol och några månaders inkvartering på Ellis Island frigavs de flesta fångarna, bland annat sex av svenskarna. Den ende svensk som deporterades var Fritz Holm som hade arresterats redan i januari 1918 då han suttit ordförande vid ett IWW-möte i sitt hem i Seattle.⁵⁰

Även om 1919 var ett rekordår för antalet politiska utvisningar med den spektakulära deportationen av Emma Goldman och hennes stora följe som kronan på verket, ansåg man från immigrationsmyndighetens sida att deportationerna gick för långsamt. En förklaring var, menade man, att enbart medlemskap i en revolutionär organisation enligt de federala domstolarnas tolkning av anarkistlagen inte var skäl nog för utvisning.⁵¹ Enligt domstolarna krävdes dessutom att man visat sitt revolutionära sinnelag i handling, vilket också framgår ur de förhörsprotokoll från immigrationsmyndigheten som finns bilagda de flesta av de deportationsärenden som behandlades av UD. Som till exempel i förhöret med Peter Anderson från Rockford, Illinois, där man uppenbarligen lade mycket stor vikt vid att han, förutom medlemskapet i IWW, vid ett tillfälle under 1920 även hade sålt tidningen *New Solidarity* och – kanske – ett exemplar av IWW:s sångbok.⁵² Hur lagen skulle tolkas verkar dock ha svängt en del under perioden. Detta blir tydligt i ett fall från 1935

49 *Washington Post* 12/12 1919.

50 Fallet väckte stor uppmärksamhet. Se t.ex. *The Lake County Times* 10/2 1919; *New York Tribune* 16/3, 28/3 o. 11/6 1919; *Svenska socialisten* 17/7 1919; *Omaha-posten* 26/2 1919; *Norrskensflamman* 8/11 1919. Även kongressen lät sedermera utreda fallet. Se “Reports in the cases of various aliens transferred from Seattle, and other points to Ellis Island for deportation and thereafter released”, i *Hearings before the Committee on Immigration and Naturalization. Apr 27–30 1920*, Washington D.C 1920.

51 *Annual Report of the Commissioner General of Immigration* 1920 s 365.

52 UD, Hemsändandet av svenskar från utlandet (Mål: Ua). R67: 21, nr 1 (RA).

gällande Gustav Söderquist, en stenarbetare med svenskt ursprung från Douglas County, Oregon. Han hade gripits som varande utlänning och medlem i kommunistpartiet och skulle därför enligt immigrationsmyndigheten utvisas, vilket också blivit den federala domstolens utslag. Detta trots att man inte lyckats beslå honom med någon som helst aktiv politisk handling förutom att han prenumererade på *The Daily Worker*.

Den svenske ambassadören i Washington redogjorde i ett brev till utrikesminister Sandler för ärendet, och att han i samband med immigrationsmyndighetens begäran om utfärdande av pass för Söderquist uppsökt en chef på Labor Department, som immigrationsmyndigheten sorterade under, och krävt en förklaring på ”huruvida en person kunde deporteras endast för sina åsikter, utan att ha gjort sig skyldig till någon propaganda.” Han hade då fått svaret att ”var och en som själv gillar sabotage och revolution genom våld, eller [undrstr. enl. orig.] som tillhör en sammanslutning som gillar en sådan, måste deporteras.” Och detta var ju faktiskt mer i linje med lagens bokstav än tidigare praxis. Ambassadörens invändning att ”det syntes föga överstämmande med tankefrihetens princip” avfärdades bestämt. Och mer fanns uppenbarligen inte att göra i saken än att låta utfärda det önskade passet.⁵³ Tolkningen av anarkistlagen skulle emellertid fortsätta att vara omtvistad på den här punkten.⁵⁴

Även i övrigt handlade UD:s medverkan, precis som visats när det gällde dem som deporterades på grund av psykisk ohälsa, i huvudsak om att på immigrationsmyndighetens begäran utfärda pass och att fastställa vederbörandes hemorts rätt. Genom de bifogade förhörsprotokollen fanns det förstås också alla möjligheter för UD att om så önskades vidarebefordra informationen till andra myndigheter, till exempel statspolisen. I åtminstone ett av fallen går det lätt att tänka sig att så faktiskt skedde. Det gällde deportationen 1932 av Carl Wennsten. Konsuln i Chicago skickade i samband med denna ett brev till utrikesrådet Folke Malmar på UD med i vanlig ordning bifogat förhörsprotokoll. I brevet betonades att ”då det förefaller, som om Wennsten skulle rätt så aktivt deltagit i bolschevikrörelsen härute, har jag funnit lämpligt att på detta sätt meddela departementet i saken.” Och på det följer så en noggrann uppräkningslista av Wennstens påstådda försyndelser, vilka förutom att han ska ha tillhört den kommunistiska rörelsen i Detroit bland annat ska ha bestått i att han hade distribuerat litteratur, ”synbarligen av bolschevikisk natur”, för vilket

53 UD, Hemsändandet av svenskar från utlandet (Mål: Ua), R67:25, nr 17 (RA).

54 Se t.ex. *Annual Report of the Commissioner General of Immigration* 1938 s 45 o. 1939 s 218 ff.

han två gånger varit arresterad, att han skrivit artiklar i *The Daily Worker* och att han varit en av initiativtagarna till organisationen *Friends of the Sovjet Union*.⁵⁵

Vad finns det då att säga om de män som utvisades? *New York Tribune*, som skrev ganska mycket om rättegångarna mot de 54 från *Red Special*, karakteriserade dem som "Yeggs and tramps [...]. They are the scum of the earth, a class that is detrimental to any and every country, a landless and lawless mob."⁵⁶ Inom de egna leden var det här slaget av avståndstaganden förstås bara en bekräftelse på vad man redan menade sig veta, nämligen att man intill dess frihetens timma var slagen hade att operera i en fientlig omgivning med en ondskefull stat som fängslade och deporterade. Att man betecknades som "landless" stod ju för övrigt helt samklang med marxismens tes om proletariatets avsaknad av hemland. *IWW-tidningen Allarm* i Minneapolis uttryckte det så här apropå fängslandet och den väntade deportationen av de tre svenskarna Ragnar Johansson, Sigfrid Stenberg och Carl Althén 1917: "Man talar om att deportera dem; men vart? [...] Vårt arbetsfält är hela jorden, från pol till pol."⁵⁷

Och att kampen skulle gå vidare också efter återkomsten till Sverige var för Ray Carlson, kommunist från Spokane, Washington, som bland annat organiserat arbetslösa och varit fackligt aktiv i skogsarbetarnas fackförening, en självklarhet. "They have communist workers there. I will join their ranks and keep the work going", lät han meddela tidningen *Voice of Action* vid kamraternas avskedsmanifestation för honom på järnvägsstationen i Spokane 1934.⁵⁸ Och även Carl W Newlander, *IWW*:are och agitator som deporterades 1919, hoppades "be able to help with the work now going on in Sweden." Detta citerat från hans avskedsbrev i tidningen *Freedom*, där han i övrigt, inte utan viss ironi, beskriver sin tolvåriga vistelse i USA som en av myndigheterna tillrättalagd läroprocess:

[...] finishing up with a short course of study of the conditions on Ellis Island among the immigrants and deportees confined there [...]. I am now considered to go back to the land where I was born and there teach and explain the true conditions in the land of Democracy.⁵⁹

55 UD, Hemsändandet av svenskar från utlandet (Mål: Ua), R67:24, nr 8 (RA).

56 *New York Tribune* 28/3 1919.

57 *Allarm* 1/11 1917.

58 *Voice of Action* 9/11 1934.

59 Avskedsbrevet återgivet i *New York Times* 2/5 1919.

Hur gick det då efter återkomsten till Sverige? Ja tyvärr är det bara ett litet fåtal som låter sig följas ända dit i de källor jag använt. De tre IWW:arna, Johansson, Stenberg och Althén, som innan utvisningen suttit fängslade i fem år bland annat för att ha agiterat bland soldater mot inkallelser, anlände efter deportationen till Göteborg den 24 januari 1923 med Drottningholm. På kajen möttes de av tidningen Arbetarens utsände, som intervjuade dem. Intrycket är att de tas emot som hjältar och att deras politiska aktiviteter i USA inklusive fängelsevistelse och deportation, gett dem både status och en god portion socialt och politiskt kapital. Hur det gick för Althén är okänt. Men både Johansson och Stenberg gjorde strålande karriärer inom SAC. Johansson först som flitig agitator, då han ibland även gavs tillfälle att berätta om sina erfarenheter från USA. Därefter som redaktör för Federativ Förlag och på 1940-talet som kassör i den syndikalistiska internationalen, en post som dessförinnan innehafts av Stenberg. Minnet av dem lever alltså vidare under en flik på SAC:s hemsida.⁶⁰

Politisk karriär efter återkomsten till Sverige gjorde i någon mån även Oscar W. Larson. Han hade gripits i januari 1933 anklagad för att vara kommunist och för att ha lett en demonstration för arbetslösa i Salt Lake City. Bakom sig hade Larson en lång karriär såväl inom den skandinaviska som den engelskspråkiga delen av arbetarrörelsen. Han hade immigrerat 1912 och bosatt sig i Salt Lake City där han bland annat startat en socialistisk förening, engagerat sig i nykterhetsrörelsen och lärt känna Joe Hill. Efter ett mellanspel i Chicago i början av 1920-talet då han bland annat var redaktör för Svenska Socialisten och deltog i fraktions- och partistriderna inom den skandinaviska arbetarrörelsen, flyttade han tillbaka i Salt Lake City och arbetade som elektriker. Under depressionen var han ordförande i en stridbar förening för arbetslösa. Efter att ha varit fri mot borgen i närmare ett år dömdes han i rättegången 1934 till utvisning varpå immigrationsmyndigheten i vanlig ordning begärde att svenska ambassaden skulle utfärda ett pass. Då uppstod det ett problem. Larsons identitet kunde visserligen fastställas via UD och magistraten i Uppsala, där han hade varit skriven. Eftersom han hade varit borta från Sverige i 22 år var han emellertid nu att anse som statslös och måste ansöka om att återfå sitt medborgarskap. Larson vägrade dock att göra detta. Vad det var som efter ett helt års vägran slutligen fick honom att ändra sig och inkomma med

60 Se korta biografier och kopia på reportaget om återkomsten till Göteborg i tidningen Arbetaren 24/1 1925 på SAC:s hemsida <<https://www.sac.se/>> under fliken OM SAC-Historik–Biografier (25/2 2020).

den nödvändiga ansökan är okänt. Deportationen kunde i alla fall verkställas i september 1935, och efter återkomsten till Sverige bosatte han sig i Uppsala där han fortsatte att arbeta som elektriker. Han fortsatte också att vara kommunist och blev som sådan invald i stadsfullmäktige 1944.⁶¹

Även ovannämnde Ray Carlson, vars återkomst till Sverige 1935 uppmärksammades med en intervju i Norrskensflamman, tycks, som han ju utlovat i samband avskedet från Spokane, ha fortsatt sin politiska gärning. Åtminstone finner vi honom med beteckningen ”kamrat” i ett referat från Malmbergets kommunistiska ungdomsklubbs möte i april 1937, där han framträtt med ett föredrag om den amerikanska arbetarrörelsen och ”sina egna erfarenheter i det amerikanska broderförbundet.”⁶² Att han som arbetslös fattigvårdstagare i Luleå sedermera kom att föra en utdragen och tröstlös kamp för att med eventuell hjälp från UD kunna återförenas med sin amerikanska son och hustru som han tvingats lämna i USA understryker den mänskliga tragik som vi sett flera prov på i det föregående men som är lätt att glömma bort.

Avslutning

Jag har i det här kapitlet velat synliggöra de svenska invandrare som från slutet av 1800-talet och fram till andra världskriget deporterades från USA, en grupp som aldrig tidigare studerats inom forskningen. Under början av perioden utgjordes gruppen önskad och därmed deporteringsbara immigranter bara av ett fåtal kategorier. Listan på deporteringsbara kategorier förlängdes emellertid efterhand, något som även avspeglas inom gruppen deporterade svenskar, vars sammansättning i grova drag tycktes spegla sammansättningen av samtliga från USA deporterade personer.

Särskild uppmärksamhet har riktats mot svenska invandrare som deporterades på grund av psykisk ohälsa eller på grund av politisk verksamhet som ansågs bryta mot bestämmelserna i den så kallade anarkistlagen. Personer med psykisk ohälsa verkar ha funnits med bland de deporterade under hela perioden, stundtals som en förvånansvärt stor grupp. De som

61 *Salt Lake City Telegram* 1/8 1934; *Salt Lake City Tribune* 22/9 1935 o. UD, Hemsändandet av svenskar från utlandet (Mål: Ua) R67:25, nr 5 (RA). Se även Bengston (1998) s 120 ff, 150 f o. 209; Göran Greid -er, *Städerna som minns Joe Hill. En svensk-amerikansk historia*, Stockholm 2015, s 36 f.

62 *Norrskensflamman* 16/8 1935 o. 20/4 1937 o. UD, Hemsändandet av svenskar från utlandet (Mål: Ua), R61:6, nr.11 (RA).

utvisades på grund av politisk verksamhet var betydligt färre och framför allt koncentrerade till den så kallade Red Scare-perioden, det vill säga åren kring 1920.

Hur immigrationslagarnas stadgar om deportering skulle tolkas tycks inte alltid ha varit solklart, vilket lämnade dörren öppen för ett visst godtycke i samband med utvisningsbesluten. Att få någon förklarad mentalsjuk kan till exempel i vissa fall ha varit en metod även för att göra sig av med allmänt stökiga eller våldsamma småbrottslingar. De politiskt verksamma svenskarnas position tycks, förutom att man kunde utsättas för de lokala immigrationsmyndigheternas godtycke, dessutom ha komplicerats av att tolkningen av anarkistlagen på högre ort uppenbarligen växlade under perioden.

Att de långa resorna till utskeppningshamnarna innebar svåra påfrestningar och lidanden för dem som skulle deporteras fann vi tämligen goda belägg för. Åtminstone för dem med psykisk ohälsa kan den inhumana behandlingen enligt antydningar i källmaterialet dessutom ha fortsatt under den långa båtresan till Sverige. Hur det gick för dessa utsatta människor efter återkomsten, om och i så fall vilka som mötte dem och var de blev av, har inte undersökts. Men man får väl anta att de flesta, precis som i de få fall rörande återkommande med psykisk ohälsa som återfunnits i materialet, blev intagna på mentalsjukhus eller i en del fall möjligen omhändertagna av släktingar.

Återkomsten till Sverige för dem som utvisades på grund av politisk verksamhet torde ha varit väsentligen annorlunda. Även om det, alldeles som i det relaterade fallet med Ray Carlson, självfallet kan ha funnits personlig tragik inblandad, så har vi här sett exempel på deporterade politiska aktivister som tagits emot som hjältar vid hemkomsten och som därefter – berikade av sina politiska erfarenheter i USA och med utvisningen som kvitto på väl förrättat värv – kunnat fortsätta sina politiska verksamheter och i vissa fall karriärer.

UD slutligen, hade flera viktiga uppgifter i samband med deportationerna. Framför allt hade man att fastställa identiteten på dem som skulle utvisas, och här kunde det som vi sett uppstå komplikationer, till exempel om vederbörande inte längre var svensk medborgare. Det gällde även att kunna bestämma den deporterades hemortsrätt, vilket var viktigt inte minst om den återvändande kunde tänkas komma att utgöra en kostnad för det offentliga. Att UD, åtminstone när det gällde dem som skulle utvisas av politiska skäl, dessutom fick tillgång till de synnerligen ingående och detaljerade förhørsprotokoll som upprättades i samband med förhö-

ren hos den amerikanska immigrationsmyndigheten, var förstås en bonus som mycket väl kan ha kommit även andra svenska myndigheter till del. I vad mån så skedde är okänt, men åtminstone i ett fall fanns det en tydlig antydning om att informationen om vederbörandes politiska aktiviteter i USA borde uppmärksammas och eventuellt föras vidare.

Det exakta antalet deporterade svenskar går inte att fastställa. En grov uppskattning utifrån den tillgängliga statistiken ger vid handen att det för den studerade femtioårsperioden som helhet kan ha rört sig om någonstans mellan 1500 och 2000 personer, varav en mycket stor majoritet män. Trots att de deporterade utgjorde en mycket liten grupp sett i relation till de cirka 550 000 svenskar som under perioden utvandrade till USA, så bär dess sammansättning handfasta och ibland skrämmande vittnesmål om var gränserna gick mellan önskade och oönskade invandrare och hur det gick till när de senare selekterades från de förra.

Referenser

Riksarkivet (RA)

Utrikesdepartementet (UD)

Hemsändande av svenskar från utlandet, 1920 – 1953, (Mål: Ua) R61:1–6.

Hemsändande av svenskar från utlandet, personer med psykisk ohälsa 1920–1921, 1927 och 1939, (Mål: Ua) R65:39–41.

Hemsändande av svenskar från utlandet, 1920 – 1940, (Mål: Ua) R67:21–27.

Tidningar

Svenska: *Norrskensflamman*, *Stockholmstidningen*.

Svensk-Amerikanska: *Allarm*, *Facklan*, *Omaha-posten*, *Svea*, *Svenska amerikanaren*, *Svenska socialisten*, *Svensk-Amerikanska Posten*.

Amerikanska: *Desert Evening News*, *Evening Sentinel*, *Healdsburg Tribune*, *New York Times*, *New York Tribune*, *Salt Lake City Telegram*, *Salt Lake City Tribune*, *Star Tribune*, *The Border Vidette*, *The Evening Star*, *The Lake County Times*, *The Minneapolis Journal*, *The Minneapolis Journal*, *The Salt Lake Herald*, *The Topeka Daily Capital*, *Warren Sheaf*, *Washington Post*, *Washington Times*, *Voice of Action*.

Övriga referenser

- “Act of March 3 1903”, i Hall, Prescott F., *Immigration and its Effects upon The United States*, New York 1906.
- Annual Report of the Commissioner General of Immigration to the Secretary of Labor*. U.S Dept. of Labor. Bureau of Immigration (något varierande titlar), Washington D.C. 1892–1940.
- Beaman, Middleton, ”The Immigration Act of 1924” i *American BAR Association Journal*, vol. 10, nr 7, juli 1924.
- Bengston, Henry, *Skandinaver på vänsterflygeln i USA*, Stockholm 1955.
- Bengston, Henry, *On the Left in America: Memoirs of the Scandinavian-American Labor Movement*, Carbondale IL 1998.
- Black, Dag & Hjortén, Adam, ”Svensk-amerikanska relationer. Om förnyelsen av ett forskningsfält” i *Historisk Tidskrift* 139:1 (2019).
- Engren, Jimmy, *Railroading and Labor Migration: Class and Ethnicity in Expanding Capitalism in Northern Minnesota, the 1880s to the mid-1920s*, Växjö 2007.
- Ewing, Walter A., ”Opportunity and Exclusion. A Brief History of U.S. Immigration Policy” i *Special Report 2012*, American Immigration Council 2012.
- Greider, Göran, *Städerna som minns Joe Hill. En svensk-amerikansk historia*, Stockholm 2015
- Gyory, Andrew, *Closing the Gate: Race, Politics and the Chinese Exclusion Act*, Chapel Hill NC & London 1998.
- Hallner, Ann, ”Från vit slavhandel till trafficking. En studie om föreställningar kring människohandel och dess offer” i *Historisk Tidskrift*, 129:3 (2009).
- Hoffman, Abraham, *Unwanted Mexican Americans in the Great Depression: Repatriation Pressures, 1929–1939*, Tuscon AZ 1974.
- Immigration Laws. Act of February 5 1917*, Washington D.C. 1917.
- Immigration Service. Report of the Immigration Investigating Commission to the Secretary of Treasury*, Washington D.C. 1895.
- Kanstroom, Daniel, *Deportation Nation: Outsiders in American History*, Cambridge MA & London, England 2007.
- Moloney, Deirdre M., *National Insecurities: Immigrants and U.S. Deportation Policy since 1882*, Chapel Hill NC 2012.
- Nordahl, Per, *Weaving the Ethnic Fabric: Social Networks Among Swedish-American Radicals in Chicago 1890–1940*, Stockholm 1994.

Pope-Obeda, Emily, "When in Doubt, Deport!" *Deportation and the Local Policing of Global Migration during the 1920s*. Urbana-Champaign IL 2016.

<<https://pdfs.semanticscholar.org/467c/b98c1c76e24241f1392b9603e3db757aba4d.pdf>> (20/2 2020).

"Reports in the cases of various aliens transferred from Seattle, and other points to Ellis Island for deportation and thereafter released", i *Hearings before the Committee on Immigration and Naturalization. Apr 27-30 1920*, Washington D.C 1920.

SAC (websida 25/2 2020), <<https://www.sac.se/>>

Social History Project: VCU Libraries. Social Welfare History Project (websida 25/2 2020), <https://socialwelfare.library.vcu.edu/issues/deportation-insane-aliens/>

Vernersson Wiberg, Ann-Kristin, *Migration och identitet: En studie av migrationen från Blekinge till Danmark och Tyskland 1860-1914*, Uppsala 2016.

John Henry och minneskulturen. Populärkultur, historiebruk och stridigheter kring en amerikansk balladjälte

Lars Berggren

Sommaren 1996 utfärdade det amerikanska postväsendet – the U.S. Postal Service – ett frimärke som föreställer arbetaren John Henry med sin slägga. Frammärket presenteras i en särskild publikation, *African Americans on Stamps*, tillsammans med andra frimärken med personer från musikvärlden, idrottslivet och medborgarrättskampen. Det som skiljer detta frimärke från de övriga är att John Henry är en legendarisk gestalt som tillhör en balladtradition. I publikationen skriver Postal Service dock att berättelserna om honom baseras på en verklig människas liv, ”a former slave working on the railroads after the Civil War”.¹

Balladen om John Henry handlar om hur huvudpersonen med sin slägga utmanade den nya tekniken i form av en ångdriven borrh. I de flesta versionerna av sången vann han kampen men dog på kuppen. I en tidigare artikel har jag diskuterat hur balladen traderades och att den laddades med olika mening i skilda miljöer. Kategorierna klass, genus och etnicitet visade sig vara användbara vid en analys av balladens olika versioner.²

Att John Henry fått pryda ett frimärke visar att balladen fortsätter att fascinera och ge mening åt människor i USA. John Henry står ståt i Talcott, West Virginia, det finns flera tecknade filmer om honom, och det har skrivits böcker och teaterpjäser som baserar sig på balladen. Inom medicinsk och beteendevetenskaplig forskning används begreppet ”John Henryism” för att beteckna ett kulturellt betingat samband mellan låg inkomst och högt blodtryck bland afrikanamerikaner.³ Fortfarande skrivs det också historievetenskapliga arbeten om balladen. I en bok med huvudtiteln *Steel Drivin’ Man* försöker historikern Scott Reynolds Nel-

1 *African Americans on Stamp: A Celebration of African-American Heritage*, United States Postal Services, publication 354, 2004, s. 11.

2 Lars Berggren, ”Att med muskelkraft utmana den nya tekniken. Klass, etnicitet och kön i en amerikansk ballad”, i N. Andersson, L. Berggren & M. Greiff (red.), *Sociala konflikter och kulturella processer: Historia med människor i centrum*, Malmö 2004, s. 134–158.

3 Sherman A. James, ”John Henryism and the Health of African-Americans”, *Culture, Medicine and Psychiatry* 18 1994, s. 163–182.

son visa att balladen handlar om en verklig händelse, och han diskuterar även dess vidare kulturella och politiska betydelse.⁴

Men inte nog med det. Samtidigt rasar det en strid om vilken som är den rätta platsen för ett minnesmärke. Skall statyn stå i West Virginia eller i Alabama? Skall festivaler till John Henrys ära arrangeras i Talcott eller Leeds?⁵

I min tidigare text stod olika versioner och inspelningar av balladen i fokus för diskussionen. I denna uppsats skall jag beröra skilda aspekter av fenomenet John Henry, bland annat utifrån nyare forskning. Syftet är att analysera de strider som står om John Henry och hur balladen används för att skapa mening i populärkulturella sammanhang.

John Henry i West Virginia

När det amerikanska postväsendet annonserade att John Henryfrimärket skulle invigas i Pittsburgh blev reaktionerna i Talcott, West Virginia starka. I ett brev till Library of Congress uttryckte en av invånarna sina känslor:

...needless to say, we the people of Talcott, are proud of our town and would like it to be known that the Great Bend Tunnel, which John Henry worked, is here. Talcott is a small town in size, but very large in pride and beauty.⁶

U.S. Postal Service motiverade sitt val av Pittsburgh med att stationstorget där hade varit hemvist för Pittsburgh och Lake Erie Railroad Yards. Därför skulle platsen passa.⁷ Detta var ett argument som uppenbarligen inte föll i god jord i Talcott. Kongressledamoten Nick J. Rahall från West Virginia engagerade sig i frågan. Lösningen blev att frimärket fick en andra utgivningsdag under sommaren 1996 i Talcott.⁸

4 Scott Reynolds Nelson, *Steel Drivin' Man. John Henry: The Untold Story of an American Legend*, Oxford 2006, s. 39 f.; Nelsons bok prisades med National Award for Arts Writing. Se Bob Thompson, "Tale of Folk Hero Wins New Award for Arts Writing", *Washington Post* 26/4 2007.

5 Se Michael Berman, "The John Henry Wars", *Marang: Journal of Language and Literature*, vol. 17 2007.

6 Marginalanteckningar till tidningsartikel, "How about Talcott to unveil stamp?" *The Register-Herald* 12/11 1995. Library of Congress.

7 Brev från Marvin Runion på U.S. Postal Service till Nick J. Rahall 18/12 1995. Library of Congress. Frimärket skulle ges ut i ett häfte med 20 olika nya märken, varav fyra föreställde fiktiva hjältar. De övriga tre var Paul Bunyan, Mighty Casey och Pecos Bill.

8 Robert Tabscott, "Bringing the Steel Driver Home", *Condenseal* Summer 1996, s. 13; Berman, s. 80.

Det fanns således en stark lokal rörelse för att framhålla att balladen om John Henry handlade om händelser i Talcott, West Virginia. På 1920- och 1930-talen publicerades två böcker som bägge byggde bland annat på muntliga källor om John Henry. De skrevs av två forskare, Guy Johnson och Louis Chappell, som var och en drog slutsatsen att händelsen måste ha inträffat vid byggandet av Big Bendtunneln i West Virginia.⁹ Särskilt Chappell, som var associate professor vid University of West Virginia, hade en stark övertygelse om att John Henry existerat och att hans kamp mot den ångdrivna borren utspelade sig i början av 1870-talet.¹⁰ Chappells insatser hedrades med en plakett i närheten av Big Bendtunneln i Talcott:

West Virginia University. Years of research by Louis Watson Chappell, English Professor at West Virginia University established the factual basis of the John Henry Legend. This plaque honors Professor Chappell and recognizes the ways in which University research contributes to man's understanding and well-being.¹¹

Till hundraårsminnet av att tunneln stod färdig skulpterades en staty i brons som sattes upp ovanför tunneln. Skulpturen utfördes av konstnären Charles Cooper från Michigan. Bakom statyn stod The Hilldale-Talcott Ruritan Club, som finansierade projektet genom en insamling. Intressant nog var Johnny Cash en av dem som bidrog. Efter att ha sjungit balladen om John Henry råkade han placera händelsen fel geografiskt, vilket ledde till protester från ortsbor. Cash bad om ursäkt och skänkte 500 dollar till statyprojektet.¹² I samband med att statyn restes 1972 satte man också upp en minnesplakett på statyns sockel:

JOHN HENRY. This statue was erected in 1972 by a group of people with the same determination as the one it honors. The Hilldale-Talcott Ruritan Club chose this memorial to mark a page of history one hundred years after the completion of the Big Bend Tunnel in 1872. John Henry died from a race with the steam drill during construction of the tunnel for the C&O Railway Co. May God grant that we always respect the great and the strong and be of service to others.¹³

9 Guy B. Johnson, *John Henry. Tracking Down a Negro Legend*, New York 1929; Louis Chappell, *John Henry: A folk-lore study*, Port Washington, NY 1933.

10 Se Louise Pound, "John Henry, a Folk-Lore Study, by Louis W. Chappell", *The Journal of American Folk-Lore* vol, 46 1933.

11 Citerat från ett foto av plaketten som finns i Ron Mullens, "His hammer is still, but the legend goes on", *Mason-Dixonland PANORAMA* 25/8 1974, s. 3. Texten på plaketten är i versaler och utan skiljetecken.

12 Mullens, s. 5. Jag har inte haft möjlighet att kontrollera sanningshalten i uppgifterna om Johnny Cash.

13 Citerat ur Mullens, s. 5.

Statyn placerades således uppe på berget, men den utsattes för vandalisering och fick betydande skador. I en artikel i tidningen *Talkin' Union* antydde att vandaliseringen kunde ha rasistiska motiv.¹⁴ Skadegörelsen ledde till att statyn sommaren 2012 flyttades till en plats där den inte var lika utsatt. I ett restaurerat skick placerades den istället utanför tunnelmynningen. I området anläggs också en John Henrypark, och det finns planer på att inrätta ett särskilt museum till hjältens ära. Sedan 1996 arrangeras det årligen en tredagarsfestival i trakten, *John Henry Days*. Därmed blir således John Henry centralgestalten i ett projekt som förväntas locka turister till West Virginia.¹⁵ Under det första årets arrangemang invigdes det ovan nämnda frimärket under en ceremoni. Musik, utflykter, ett teaterstycke och föredrag var andra inslag under de tre dagarna, som även bjöd på en golfturnering.¹⁶

Genom att placera statyn vid Big Bendtunneln skapas en minnesplats av det slag den franske historikern Pierre Nora har skrivit om i det monumentala verket *Lieux des mémoire*. På sådana platser kan människor skapa mening i historien och konkret koppla ihop nutid och dåtid. Det betyder inte att platserna i sig behöver vara historiskt korrekta. Nora skiljer mellan minne och historia. Minnet är ofullständigt och ibland oriktigt men viktigt för att människor skall kunna orientera sig. Nationalstater skapar därför minnesplatser i sin strävan att konstruera nationell samhörighet.¹⁷ Att statyer och monument stått i fokus för en kamp om historien är omvittnat av historiker.¹⁸

Genom statyn finns det således en konkret minnesplats där människor kan påminnas om allt detta som John Henry symboliserar. Därför spelar det kanske mindre roll om händelsen överhuvud taget inträffat eller om den i så fall verkligen utspelat sig vid Big Bendtunneln i West Virginia.¹⁹

14 Saul Schnidermann, "Hands Off Our Monuments", *Talkin' Union* no. 3 1982, s. 4.

15 <http://www.johnhenryhistoricalpark.com/>; <http://www.roadsideamerica.com/story/11918>; <http://www.wvstv.com/story/18780739/john-henry-statue-moved-to-new-home>. Uppgifterna på hemsidorna är hämtade 2015-10-12. Ovanför tunneln står det idag Great Bend Tunnel, som är ett annat namn på Big Bendtunneln. Om festivalen, se <http://visitwv.com/company/john-henry-days-festival/>. Uppgiften är hämtad 2015-11-19.

16 Programblad för John Henry Days 1996, Library of Congress.

17 Pierre Nora, *Rethinking France = Les lieux de mémoire*, vol. 1, Chicago 2001.

18 Se till exempel Ulf Zander, "Läroböcker i sten: Historiedidaktiska aspekter på monument och minnesmärken", i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Historien är nu: En introduktion till historiedidaktiken*, Lund 2004, s. 125-144. Se även artikel av Johansson, Ristilammi och Tolvhed i denna volym.

19 Steven C. Tracy, "Introduction", i *John Henry, Roark Bradford's Novel & Play*, Oxford 2008, s. 7.

Trots detta publiceras fortfarande undersökningar om var händelsen eventuellt skulle kunna ha inträffat.

Historikern Scott Reynolds Nelson har i en välskriven och intressant bok försökt spåra bakgrunden till berättelsen om John Henry. Nästan av en slump lyckades han hitta arkivalier från C&O-järnvägen, vars arkiv antagits ha varit förstört genom en brand. Dokumenten visar att ångdrivna borrar aldrig kom till användning vid konstruktionen av Big Bend-tunneln, men däremot när den närbelägna Lewistunneln skulle byggas.²⁰ Genom att använda sig av ångteknik för att borra hålen där nitrocyce- rin eller dynamit skulle apteras kunde tunnelbyggena forceras. Berget där Lewistunneln skulle borraras var hårdare än vid Big Bendtunneln, och därför blev arbetet snabbare och effektivare med hjälp av ångdrivna borrar. Med borrhandet alstrades samtidigt en farlig arbetsmiljö. Arbetarna utsattes för stendamm som innebar en mycket hög risk för silikos.²¹

Våren 1870 strejkade arbetarna vid Big Bendtunneln i protest mot den dåliga arbetsmiljön i tunneln. Förutom krav på bättre arbetsmiljö krävde de också förhöjning av dagslönen till två dollar. Samtidigt hade bolaget problem med att rekrytera arbetare till Lewistunneln, där lönen hölls nere på en dollar om dagen. Lösningen blev att vända sig till Virginia Penitentiary. Under sensommaren togs ett par hundra fångar, samtliga afrikanamerikaner, från fängelset till ett arbetsläger vid tunneln.²²

En komplikation för bolaget var att ångborrharna inte fungerade så som det var tänkt. Genom borrhandet alstrades damm som medförde funktionsstörningar. Därför användes manuell arbetskraft parallellt trots att granitberget var omvittnat hårt. Arbetet pågick dag och natt i de tre schakten som var mellan 20 och 45 meter djupa. En stor del av fångarna arbetade med att spränga i berget och med att avlägsna grus och stenar.²³

Nelson har också undersökt de dokument som efterlämnats av Virginia State Penitentiary. De visar att 350 fångar arbetade för C&O-bolaget mellan september 1871 och samma månad 1872. Under det senare året dog ovanligt många av fängelsets fångar, något som upprörde fängelsestyrelsen. I en särskild utredning förklarade fängelseläkaren detta med det hårda arbetet vid järnvägsbygget. Många dog under arbetet och yt-

20 Nelson 2006, s. 39 f.; Se också Scott Nelson, "Who was John Henry? Railroad Construction, Southern Folklore, and the Birth of Rock and Roll", *Labor: Studies in Working-Class History of the Americas*, 2:2 2005.

21 Nelson 2006, s. 83, 90 f.

22 Nelson 2006, s. 39 f., 83–86.

23 Nelson 2006, s. 86 ff.

terligare ett antal avled av sjukdomar som sannolikt alstrats av den dåliga arbetsmiljön.²⁴

Inte nog med detta. Nelson menar sig också ha funnit John Henry i fängelsearkivet. En fånge vid namn John William Henry från New Jersey hade blivit dömd till tio års fängelsestraff för inbrott i en specerihandel. Han togs ut till arbete på C&O-järnvägen 1868.²⁵ Det finns ingen uppgift i arkiven om hur och när John William Henry dog. Den sista anteckningen är från 1874, men Nelsons tolkning är att han dog under arbetet och att hans kropp begravdes utan att dödsorsaken noterades i rullorna.²⁶

Nelson gör också en poäng av att flera versioner av balladen nämner att John Henrys kropp togs till ”vita huset”. Detta har vanligtvis tolkats som att det skulle handla om Vita huset i Washington, men genom att studera ett fotografi från början av 1900-talet upptäckte Nelson att det fanns ett vitt hus på Virginia Penitentiary och att utgrävningar visat att över 300 kroppar begravts precis invid detta.²⁷

Nelsons framställning ger onekligen nya perspektiv på balladen om John Henry. Han sätter in händelsen i en ny kontext och gräver djupare i de bevarade dokumentsamlingarna. Han visar hur balladen måste förstås mot bakgrund av det hårda arbete som tvångsutskrivna fångar arbetade med vid järnvägsbyggandet. Det var ett arbete som innebar stora risker för sjukdomar och arbetsskador, ofta med dödlig utgång. Fängesläkaren kunde konstatera att flera dog av skador och sjukdomar som härrörde från arbetsmiljön, men ytterligare ett stort antal måste ha dött av silikos och andra lungsjukdomar långt efteråt. På så sätt kanske sången inte i första hand handlar om John Henrys hjältemod utan om arbetets dödliga risker, om vad som kunde hända om man tvingades att pressa sig för hårt.²⁸

Nelsons förtjänst är således att han kastar nytt ljus över balladen genom att teckna kontexten kring den. Betyder det att han verkligen hittat den riktige John Henry i arkiven? Nelson har visat att det förekom ångdrivna borrar i Lewistunneln och att det vid tiden fanns en fånge vid namn John William Henry som arbetade på C&O-järnvägen. De samtida arkiven ger därutöver inga uppgifter om händelsen i fråga eller om det var denne

24 Nelson 2006, s. 25.

25 Nelson 2006, s. 38 f. Se kapitel 3 om bakgrunden till att John Henry arresterades och dömdes. Nelson tolkar det hårda straffet som ett utslag av rasism riktad mot frigivna slavar.

26 Nelson 2006, s. 91 f.

27 Nelson 2006, s. 36–38. Fängelsens byggnader finns inte längre kvar.

28 Nelson 2006, s.32.

John William Henry som kämpade mot ångborren. Nelsons tolkning håller således inte när den sätts under en källkritisk lupp.²⁹ Han har också kritiserats för att ha övertolkat referenserna till vita huset, eftersom en del versioner explicit nämner Vita huset i Washington. Två medarbetare på Library of Congress uttryckte detta problem i en tidningsartikel:

Folk songs change with the contexts in which they are created, re-created and passed on. New lines are added and borrowed from versions of other songs, and new meanings are derived from old lyrics. While some versions of the John Henry story may not refer to the White House in Washington, other versions certainly do.³⁰

Kritiker har dessutom visat att avlidna fångar sannolikt inte begravdes på fängelseområdet före 1874, då en ny lag antogs. Detta år var dock tunneln färdigbyggd.³¹ Därtill kommer att Lewistunneln inte nämns i traditionsmaterialiet.

John Henry i Alabama

I början av 1990-talet skickade Alabamakonstnären Revis Brasher ett brev till Library of Congress där han efterfrågade material om John Henry. Bakgrunden var att Brasher arbetade med ett projekt för att öppna ett museum i Leeds, Alabama. John Henry hade, skrev Brasher, arbetat på ett järnvägsbygge i trakten 1882.³²

Brasher fick svar och en del material från Judith A. Gray på kongressbiblioteket. Gray framhöll att den vanliga uppfattningen var att John Henry hade funnits i verkligheten, men att händelsen hade utspelat sig i West Virginia.³³ Brasher svarade med att tacka, och han bifogade en kopia av en akvarell han målat till en utställning i Leeds 1981. Han avslutade brevet med ett post scriptum: "There are many stories told in this area by grandsons of persons who knew and saw John Henry".³⁴

29 För kritiska synpunkter, se Jennifer Howard, "Digging Deep for the Real John Henry", *Community College Newsletter* 53:23 2007 s. 12-13.

30 Ann Hoog & Rachel Howard, "...With a Hammer in His hand", *The Washington Post*, 12/1 1999.

31 Berman, s. 78f.

32 Brev från Revis Brasher till Library of Congress 8/3 1991. Library of Congress.

33 Brev från Judith A. Gray till Revis Brasher 12/3 1991. Library of Congress.

34 Brev från Revis Brasher till Judith A. Gray, odaterat. Library of Congress. I en senare utställningskatalog försågs akvarellen med texten "John Henry, The Steel Drivin' Man is both truth and legend to Leeds since the 1880s". Watercolors by Revis Brasher, Brasher

Redan tidigare hade författare och journalister placerat John Henrys kamp mot den ångdrivna borren i området kring Leeds och Dunnavant i Alabama. Ett exempel på detta är författaren Carl Carmers *Stars Fell on Alabama* som publicerades 1934.³⁵ Ett annat exempel är en artikel av Warren Musgrove i *Birmingham New Magazine* 1955, där en muntlig källa citeras.³⁶

Det finns uppenbarligen en lång tradition av att placera John Henry i Alabama. Den som emellertid främst har försökt ge berättelsen vetenskaplig legitimitet är en före detta kemiprofessor från University of Georgia vid namn John F. Garst. Denne har i ett antal artiklar argumenterat för att John Henry i själva verket var hemmahörande i Alabama.³⁷ Garst har gått igenom de tidigaste uppteckningarna, och han finner att de högst sannolikt refererar till en händelse i Dunnavant, Alabama. Centralpersonen var en frigiven slav vid namn John Henry Dabney.³⁸

Garst konstaterar att de uppteckningar som Chappell och Johnson använde sig av på 1920- och 1930-talen är inkonsistenta och således drar åt olika håll. Ändå drog dessa forskare, med varierande säkerhet, slutsatsen att händelsen måste ha inträffat vid Big Bendtunneln i West Virginia. Garst identifierar fem informanter som citerades av dessa forskare men som oberoende av varandra uppgav att händelsen utspelat sig i Alabama. Utöver dessa har Garst funnit ytterligare en informant som uttalat sig i samma riktning. Uppgifterna skiljer sig åt på vissa punkter, till exempel när det gäller exakt var i Alabama händelsen skulle ha inträffat och varifrån John Henry härstammade. Icke desto mindre påpekar Garst att dessa informanter lämnade av varandra oberoende uppgifter och att de bodde på helt olika platser i USA. Särskild vikt lägger Garst vid en domare vid namn C.C. Spencer som skrev ett långt brev 1927, där han förklarade att han som tonåring sett John Henry tävla med den ångdrivna borren i Alabama en tidig höstdag 1882.³⁹

Studio 1991. Library of Congress.

35 Carl Carmer, *Stars Fell on Alabama*, New York 1934. Se särskilt sidorna 224–227.

36 Warren Musgrove, "Alabama's John Henry Country", *Birmingham News Magazine* 11/9 1955.

37 John F. Garst, "Chasing John Henry in Alabama and Mississippi", *Tributaries. Journal of the Alabama Folklife Association* 5 2002.

38 John F. Garst, "Evidence for John Henry in Alabama", Alabama Folk life Association 2007, http://alabamafolklife.homestead.com/John_Henry_Garst_paper.pdf; John F. Garst, "John Henry in Alabama", *The Old Time Herald*, April – May 2009.

39 Garst 2007, s. 8. Spencers berättelse finns citerad i Johnson, s. 19 f. Spencer skrev ytterligare ett brev där han besvarade ett antal av Johnsons frågor.

De uppteckningar Garst bygger på förlägger samstämmtigt händelsen till något bergsområde, oklart vilket, i Alabama. Därefter för han ett sannolikhetsresonemang i sin iver att närmare identifiera platsen och personen John Henry. Hans slutsats är att berättarna refererade till Coosa- och Oaktunnlarna, som borrades av Columbus & Western Railway Company på 1880-talet. Detta skulle placera händelsen vid Dunnivant nära Leeds i Alabama.⁴⁰ Domare Spencer nämnde i sitt brev att John Henry hette Dabner i efternamn, att han var en före detta slav från Mississippi och att han arbetade för Shea & Dabner.⁴¹ Garst har lyckats hitta en Fred Dabney från Mississippi som var järnvägsingenjör och vars onkel var plantageägare i Mississippi. En av hans slavar hette Henry Dabney och denne skulle möjligen kunna vara identisk med John Henry. På denna punkt erkänner Garst dock att uppgifterna är osäkra.⁴² Även om Garst sätter stor tilltro till Spencers uppgifter menar han att denne feldaterade händelsen, som måste ha inträffat 1887 då den aktuella järnvägssträckan lades.⁴³

De uppteckningar Garst använder sig av gjordes mellan 40 och 70 år efter det att händelsen skulle ha inträffat. Det samtida källmaterial han använt sig av har också svaga kopplingar till händelsen ifråga. Därför håller inte heller Garsts tolkningar för en källkritisk granskning. En gravrande omständighet har också påtalats av Michael Berman, som menar att om händelsen verkligen inträffat så måste den ha utspelat sig mellan emancipationen 1865 och rekonstruktionsperiodens slut 1877. Han hänvisar till språkprofessorn Gerald C. Carter som menar att uttrycksformerna i balladen tyder på att den inte tillkommit under den period av Jim Crowssystem som kännetecknade sydstaterna efter 1877.⁴⁴

I september 2007 hölls den första årliga festivalen i Leeds för att hedra John Henry genom ett beslut av stadens styrelse. Alabama Folklife Association stod för programmet tillsammans med The Leeds Historical Society och The Leeds Arts Council. Redan första året framträdde John F. Garst, men även en rad andra föredragshållare. Bland dessa märks Scott Nelson. Programmet avslutades med en tur till tunneln i Coosa Mountain, där det också finns ett monument.⁴⁵

40 Garst 2007, s. 10 f.

41 Johnson, s. 19 f.

42 Garst 2007, s. 12. Det var vanligt att slavar fick efternamn efter slavägarna. Garst uppger felaktigt att Spencer menade att John Henry hette Dabney i efternamn, men Spencer skriver Dabner.

43 Garst 2007, s. 14.

44 Gerald C. Carter, "The Real John Henry Stands up", *Michigan Academician* XVIII:3 1986, s. 335, 337; Berman, s. 78.

45 John Henry in Leeds. Celebrating a Local Legend. Programblad från 2007. Library of Congress.

År 2019 framträdde åter John F. Garst på festivalen. Dessutom spelades en teaterpjäs om John Henry, och en animerad Disneyfilm visades. Vidare presenterade skulptören Branko Medenica sitt förslag till en John Henrystaty.⁴⁶

Det är alltså uppenbart att det finns starka lokala krafter för att upprätthålla traditionen att förankra berättelsen om John Henry i Alabama. John F. Garst har också med emfas försökt motbevisa de resultat som Scott Nelson publicerat i sin bok och som innebär att händelsen skulle ha utspelat sig i West Virginia.⁴⁷

Autenticitet och lokal identitet

Balladen om John Henry har på flera sätt laddats med mening. För arbetare har John Henry stått som symbol för kampen mot effekterna av ny teknik. För afrikanamerikaner har han inspirerat till motstånd och kampvilja mot rasförtryck. Han fördes även i socialrealistisk anda fram av det amerikanska kommunistpartiet som exempel på en stark arbetare som gjorde motstånd. I inledningen till en Disneyfilm presenterades John Henry som en av alla dem som byggde nationen.⁴⁸ Därtill kan tydliga maskulinitetsideal läsas in i berättelsen om den urstarke järnvägsarbetaren. Berättelsen om John Henry blir på så sätt en del av större berättelser om arbetarklassen och kapitalismen eller om slavarnas ättlingar och deras kamp för erkänsla och medborgarrätt.

För invånarna i West Virginia och Alabama handlar det dock i stor utsträckning om lokal identitet. Det finns fler platser i USA som har förknippats med balladen, men det är bara i Leeds och Talcott som det lokala engagemanget varit starkt. Talcott är en mycket liten ort, med under 500 invånare, som ligger i Summers County med en folkmängd på 12 760. Folkmängden visar en nedåtgående trend, och arbetslösheten är betydligt högre än i USA som helhet. En mycket stor majoritet, 93 procent, är vita.⁴⁹ Leeds i Alabama är befolkningsmässigt ungefär i storlek med Summers County (drygt 12 000), men kan betraktas som en förort till Birmingham. Befolkningen består till 83 procent av vita, medan andelen afrikanamerikaner ligger på 15 procent. Andelen arbetslösa är marginellt

46 http://leedsjohnhenrycelebration.org/wp-content/uploads/2019/09/John_Henry_Festival_v2_20190902_1075x10_h_KingfisherMedia_LeedsTribune_HL-2.pdf.

47 John F. Garst, "Doctor Garst Responds to Dr. Nelson's new book?". Library of Congress.

48 http://disney.wikia.com/wiki/John_Henry.

49 <https://statisticalatlas.com/county/West-Virginia/Summers-County/Employment-Status>; <https://worldpopulationreview.com/us-counties/wv/summers-county-population/>

högre än i USA som helhet.⁵⁰ Det finns en tydlig skillnad i social status. Medan andelen fattiga i Alabama ligger kring tio procent är den mer än dubbelt så stor i Summers County. Här är också befolkningen i genomsnitt äldre än i Leeds.

Det finns således stora skillnader mellan de orter som gjort balladen om John Henry till sin. I ett anförande på John Henry Celebration Day i Leeds 2007 nämnde John F. Garst Talcott: "Talcott is a tiny town in a depressed area. It hopes to benefit from its John Henry legend".⁵¹ Garst såg inte något fel i detta, eftersom han menade att traditioner och legender är väl värda att fira, men likväl hänvisade han till att Talcott ligger i ett fattigt område. I samband med att statyn vandaliserades togs fattigdom, deprivation och rasism i West Virginia upp som tänkbara förklaringar.

Såväl Summers County som Leeds är områden med mycket stora vit majoritet. En del forskare, däribland Michael Berman, har ställt frågan hur det kan komma sig att minneskulturen kring en afrikanamerikansk arbetare så starkt har odlats av vita. Berman pekar på att Colson Whiteheads roman *John Henry Days* från 2001 lyfter detta tema.⁵² Den handlar om en afrikanamerikansk journalist som besökte Talcott när John Henry Days arrangerades första gången.⁵³ Det ligger nära till hands att förstå arrangemangen mot bakgrund av en fascination för afrikanamerikansk kultur som odlats av folklorister och som burit upp stereotyper om "den andre".⁵⁴ Samtidigt är det viktigt att påpeka att balladen gett mening åt arbetare oavsett hudfärg. Därför skall John Henryprojektet kanske förstås som ett led i att befrämja en lokal identitet i ett samhälle som med stolthet minns de arbetare som byggt upp det. En liknande upplevelse förmedlar historikern Alessandro Portelli i sin bok om Harlan County i Kentucky.⁵⁵

Det är slående att aktörer på bägge orter med eftertryck försökt påvisa att John Henry var en historisk person som faktiskt utkämpat en kamp mot en ångdriven borrh på respektive plats. Det finns således en stark vilja att knyta personen och händelsen till den egna orten. Berättelsen om John Henry blir på så sätt en del av berättelsen om det lokala samhället där nya begivenheter byggs upp med hänvisning till vad man föreställt sig

50 <https://worldpopulationreview.com/us-cities/leeds-al-population/>

51 Garst 2007, s. 4.

52 Berman, s. 80–81.

53 Colson Whitehead, *John Henry Days*, New York 2001.

54 Det finns en omfattande litteratur om detta. Se till exempel Marybeth Hamilton, *In Search of the Blues*, New York 2008 och Stuart Hall, *Representation: Cultural Representation and Signifying Practices*, London 2003 (1997), kapitel 4.

55 Alessandro Portelli, *The Say in Harlan County: An Oral History*, Oxford 2011, s. 5.

har hänt.⁵⁶ Förvisso kan man erkänna att det finns traditioner knutna till andra platser och att dessa kan firas där, men i slutänden landar de i ett resonemang kring autenticitet som ger legitimitet åt det egna firandet.⁵⁷

John Henry som hjälte och förebild

I sin bok om John Henry diskuterar antropologen Brett Williams ingående hur balladen inspirerat till vetenskapliga diskussioner, skönlitterära konstruktioner, konstnärliga bidrag och traditioner. Ett av kapitlen ägnas åt hjältebilden.⁵⁸ Williams skriver att sången traderades och sjöngs i olika sammanhang där det fanns arbetare som kunde identifiera sig med den. Det är inte givet att den handlar om järnvägsarbete, även om järnvägen nämns i några versioner. Därför sjöngs den även till exempel i gruvsamhället. John Henrys arbetsuppgifter var ju lika relevanta vid sprängningar för att öppna upp gruvschakt. Balladen påminde arbetarna om att den nya tekniken kunde medföra att de blev arbetslösa, men också om arbetets faror i de mycket olycksdrabbade och hälsovådliga arbetsmiljöerna vid järnvägsbyggen, tunnelgrävningar och gruvdrift.

Williams jämför också balladen med de många varianter av hammarsånger som sjöngs under arbetet och som också i flera fall nämner John Henry. Hammaren eller släggan användes inte bara av järnvägs- och gruvarbetare utan också av arbetare i många andra hanteringar. Sångerna levde också länge kvar bland straffångar som arbetade med manuella arbetsuppgifter.⁵⁹ Sångerna kunde uttrycka protester på olika sätt:

This is the hammer that killed John Henry,
but it won't kill me, it won't kill me.

Med dessa ord uttrycktes således förvissningen om att arbetet inte skulle ta död på den arbetare som sjöng sången. Men det fanns också ett annat sätt att undgå detta:

Take this hammer and carry it to my captain,
Tell him I'm gone, tell him I'm gone

56 Jfr David Carr, *Time, Narrative and History*, Bloomington 1991 (1987), s. 153–185.

57 Det finns en omfattande litteratur om autenticitetsbegreppet. Se till exempel Philip L. Pearce & Gianna M. Moscardo, "The Concept of Authenticity in Tourist Experiences", *Journal of Sociology* 1982:22 och Allan Moore, "Authenticity as authentication", *Popular Music* vol. 21/2 2002. Se också Eric Hobsbawm & Terence Ranger, *The Invention of Tradition*, Cambridge 1984.

58 Brett Williams, *John Henry. A Bio-Bibliography*, Westport 1983, s. 109–126.

59 Williams, s. 110 f.

Med balladen är det annorlunda. Den kunde tolkas på olika sätt och laddas med olika meningar. Även om den framför allt har tillskrivits en afrikan-amerikansk tradition var den också väl förankrad i vita arbetarmiljöer. Men i alla populärkulturella sammanhang har John Henry framställts som en svart arbetare. Han har därför också blivit en afrikanamerikansk hjälte, en person som kan ses som en förebild i kampen mot orättvisor, segregation och rasism.⁶⁰ En av dem som utvecklat detta tema är Lawrence Levine. Han jämför John Henry med en verklig person, boxaren Joe Louis.⁶¹ Jag skulle själv vilja nämna ytterligare en afrikanamerikansk hjälte, sångaren Paul Robeson.

Robeson kontrakterades till att spela huvudrollen i en musikal som byggde på Roark Bradfords roman om John Henry från 1931. Bradford var född 1896 i Lauderdale County, Tennessee i en välbärgad, vit familj. Han växte upp på en bomullsplantage och började tidigt intressera sig för afrikanamerikaners kultur och levnadsvillkor. Det var också ett tema han slog an i sitt skönlitterära författarskap.⁶²

Det har diskuterats hur det kunde komma sig att Robeson accepterade rollen med tanke på att det fanns kritik mot rasistiska inslag i pjäsen. Robeson stod politiskt till vänster och manifesterade på många olika sätt sin solidaritet med arbetarklassen. Han hade också kämpat som frivillig i spanska inbördeskriget.⁶³ För många afrikanamerikaner var han en förebild, en verklig hjälte till skillnad från John Henry.

Uppenbarligen försökte ett par av Robesons närstående, däribland hans fru, övertala honom att inte ta rollen i Bradfords pjäs.⁶⁴ Men även sångaren Josh White, som också hade en roll i pjäsen, reagerade när han såg manuskriptet och försökte få igenom en del ändringar: "I know damn good and well I will not be in a show with all that dialect and all that 'nigger' stuff."⁶⁵ I vilken utsträckning han kunde påverka manuset och varför han till slut accepterade att vara med är oklart.

Pjäsen uppfördes i Philadelphia och på Broadway i New York 1940. Den blev en flopp och lades ned efter några få föreställningar. Recensionerna i pressen var inte nådiga även om Robesons vokala insatser fick beröm.⁶⁶

60 Williams, s.110 f.

61 Lawrence W. Levine, *Black Culture and Black Consciousness: Afro-American Folk Thought from Slavery to Freedom*, New York 2007.

62 Tracy, s. 8–11.

63 Williams, s. 83 f.

64 Tracy, s. 33.

65 Tracy, s. 33.

66 Tracy, s. 33; Williams, s. 84 f. Se också Shirley Graham, *Paul Robeson. En biografi*,

Chicago Defender var en av de ledande afrikanamerikanska dagstidningarna. Den hade inte endast en lokal läsekrets i Chicago utan gavs också ut i en nationell upplaga. Pjäsen John Henry recenserades den 20:e januari 1940 av Major Robinson som berömde Robesons röst och menade att hans vokala insatser var pjäsens räddning. Intrycket var att pjäsen snarare var en konsert än ett teaterstycke, och den dramatiska kvaliteten i berättelsen om John Henry gick förlorad.⁶⁷ Recensenten nämnde dock inget om stereotyper och användningen av ord med rasistiska konnotationer.

Frågan är varför pjäsen blev så kortlivad på 44th Street Theater i New York. Såväl Steven C. Tracy som Brett Williams skriver att recensionerna var dåliga och antyder att det var därför den lades ner.⁶⁸ Shirley Graham skriver i sin biografi över Robeson att denne gjorde allt vad han kunde för att pjäsen skulle fortsätta, men att det inte lyckades.⁶⁹ Av en samtida artikel i *Pittsburgh Courier* framgår emellertid att pjäsen bytte huvudarrangör och att Robeson inte fick betalt för inställda föreställningar i Philadelphia och Boston. Robeson kopplade in fackföreningen, men tvisten förblev olöst. Det låsta läget omöjliggjorde att pjäsen fick ett fortsatt liv på Broadway.⁷⁰ Det krävs naturligtvis mera fördjupade undersökningar för att avgöra hur mycket detta betydde, men det är rimligt att anta att Robeson drog mycket publik, inte minst eftersom han varit borta från USA en längre tid.⁷¹ Kan det i så fall ha varit en facklig konflikt, snarare än ett dåligt manus, som var huvudförklaringen till att Bradfords John Henry inte fick någon längre livslängd på Broadway?

Det är också viktigt att understryka att John Henry såväl i balladerna som i de populärkulturella representationerna framställs som en stark, muskulös man. Det finns en tongivande, manlig genusladdning i berättelserna. Även när John Henrys fru tar upp hammaren jämförs hon med en man: "Polly Anne drove steel like man". I framför allt afrikanamerikanska versioner av balladen nämns också att John Henry var "a natural man".⁷² Också Bradley tar upp detta tema i sin roman. Vad detta egent-

Stockholm 1951, s. 257 f.

67 Major Robinson, "Robeson's John Henry' Is A Rich Classic In Songs", *Chicago Defender* 20/1 1940.

68 Tracy, s. 11; Williams, s. 84 f. Steven Tracy är professor i Afro-American Studies.

69 Graham, s. 258.

70 Billy Row, "Robeson files pay claim against 'John Henry'", *Pittsburgh Courier* 3/11 1940. Även *Pittsburgh Courier* var en afrikanamerikansk tidning.

71 Graham, s. 255 ff.

72 Detta är också titeln på Steve Sanfields skönlitterära bok. Steve Sanfield, *A Natural Man. The True Story of John Henry*, Boston 1986.

ligen innebär är, som Brett Williams antyder, oklart men uppenbarligen finns det en stark genusladdning i detta uttryck. Den store, starke arbetaren var ju också ett tema för trettioalets socialrealistiska konst inte bara i Sovjetunionen utan också bland konstnärer som sympatiserade med arbetarrörelsen i väst. Nelson visar hur John Henry blev en ”communist strongman” inom vänsterrörelsen i USA vid denna tid. Han blev således en symbol för den stolte, starke arbetaren som tog upp kampen mot kapitalets försök att införa ny teknik som friställde eller underordnade arbetarna.⁷³ I en artikel i *The Laborer*, som ges ut av fackförbundet AFL-CIO skrev en artikelförfattare på 1970-talet: ”Today, the true sons of John Henry are found, more than anywhere else, among the ranks of the Laborer’s International Union – in the men who were underground, as he did, and in the laboring men who perform the hard-work of the world.”⁷⁴

Brett Williams har i en studie av kulturen i svarta områden i Washington noterat att balladen inte längre har den förankring som den tidigare haft. Williams utförde sina undersökningar på 1980-talet, och hennes iakttagelser stämmer väl överens med de slutsatser som den brittiske sociologen Michael Haralambos tidigare dragit om den kulturella förskjutningen bland svarta i USA:s storstäder. Bluesmusik påminde afrikanamerikanerna om ett liv i sydstaterna som de ville lämna bakom sig. Istället sattes en förhoppning till soulmusik i en tid då befolkningen i städernas afrikanamerikanska områden på olika sätt försökte resa sig och ta upp kampen för en bättre tillvaro.⁷⁵ Williams menar i linje med detta att balladen om John Henry inte längre gav mening åt människor i en sådan urban miljö på 1980-talet. Någon enstaka äldre människa kom ihåg balladen, och det fanns också skolbarn som kände till berättelsen eftersom den togs upp i skolundervisningen.⁷⁶

Men om John Henry idag förlorat sin symboliska betydelse för arbetare och afrikanamerikaner kvarstår likväl frågan om varför berättelsen fortsätter att fascinera. Efter det att Brett Williams skrev sin bok har ett par skönlitterära bidrag och flera tecknade filmer producerats. Fortfarande skrivs det vetenskapliga böcker och artiklar om John Henry. Planerna på en John Henrypark i West Virginia kan förvisso betraktas som marknadsföring av upplevelseturism i linje med liknande fenomen på andra

73 Nelson, s. 143–167.

74 Jeffery M. Miller, ”John Henry”, *The Laborer* 27:2 1973, s. 10. Jfr Berman som också citerar denna mening.

75 Michael Haralambos, *Right On: From Blues to Soul in Black America*, London 1974.

76 Williams, s. 120f.

platser. Men kanske allt detta ändå är tecken på att balladen fortfarande ger mening åt en hel del människor.

Som arbetarhistoriker skulle man kunna tillägga att berättelsen om John Henry fortfarande påminner oss om att arbetare dagligen utsätts för stora risker i vådliga arbetsmiljöer, och att införandet av ny teknik ständigt omformar arbetsprocessen och tränger ut tidigare arbetsuppgifter. Kanske den också fortfarande kan inspirera till motstånd?

Epilog – He died with a pencil in his hand

Mats Greiff har i sin avhandling och i andra sammanhang visat hur kontorsarbetet under 1900-talet förändrades genom införandet av ny teknik och en mera utstuderad arbetsdelning.⁷⁷ Mats har också publicerat en artikel i en amerikansk bok om musik och humor.

Balladen om John Henry har i flera olika sammanhang inspirerat till humoristiska texter, där huvudpersonen framträtt som en kontorist som kämpar mot den nya datatekniken. I ett nummer av *The Onion* från 2006 berättas om revisorn ”Wally” Peters som arbetade på Chesapeake & Ohio Consultants. I samband med att Excel 11.0 skulle införas gick företaget ut med att det skulle bli uppsägningar av personal. I detta läge tog Peters upp utmaningen att visa att han kunde arbeta snabbare med sin penna än vad Excelprogrammet kunde åstadkomma. Han vann tävlingen, men dog på kuppen med pennan i sin hand. Efteråt förklarade bolaget att samtliga anställda skulle få vara kvar, men att de skulle lära sig Excel.⁷⁸

Detta var dock inte första gången balladen användes i ett sådant sammanhang. År 1997 lyckades en dator slå ut schackspelaren Kasparov. I samband med det gjordes paralleller med John Henrys kamp mot den nya tekniken. En satirisk sång handlade om en revisor vid namn Henry som kämpade mot en dator. Han vann tävlingen eftersom datorns batterier tog slut, men dog på kuppen och begravdes med sin penna.⁷⁹

Dessa exempel visar på att humorn kan användas för att belysa förhållanden i dagens arbetsliv. De visar också att balladen om John Henry lever vidare och ständigt inspirerar till nya uppslag.

77 Mats Greiff, *Kontoristen. Från chefens högra hand till proletär: Proletarisering, feminisering och facklig organisering bland svenska industritjänstemän 1840–1950*, Ystad 1992.

78 ”Modern Day John Henry Dies Trying to Out-Spreadsheet Excel 11.0,” *The Onion* 27/2 2006.

79 Material från Library of Congress.

Referenser

Otryckta källor

Library of Congress, Washington

Korrespondens, förteckningar och broschyrer angående John Henry.

Tryckta källor och litteratur

African Americans on Stamp: A Celebration of African-American Heritage, United States Postal Services, publication 354 2004.

Berggren, Lars, ”Att med muskelkraft utmana den nya tekniken. Klass, etnicitet och kön i en amerikansk ballad”, i N. Andersson, L. Berggren & M. Greiff (red.), *Sociala konflikter och kulturella processer: Historia med människor i centrum*, Malmö 2004.

Berman, Michael, ”The John Henry Wars”, *Marang: Journal of Language and Literature*, vol. 17 2007.

Carmer, Carl, *Stars Fell on Alabama*, New York 1934.

Carr, David, *Time, Narrative and History*, Bloomington 1991 (1987).

Carter, Gerald C., ”The Real John Henry Stands up”, *Michigan Academician* XVIII:3 1986.

Chappell, Louis, *John Henry: A folk-lore study*, Port Washington, NY 1933.

Cohen, Norm, *Long Steel Rail. The Railroad in American Folk Song*, Urbana, Chicago 1981.

Garst, John F., ”Chasing John Henry in Alabama and Mississippi”, *Tributaries. Journal of the Alabama Folklife Association* 5 2002.

Garst, John F., ”Evidence of John Henry in Alabama”, Alabama Folklife Association 2007, http://alabamafolklife.homestead.com/John_Henry_Garst_paper.pdf.

Garst, John F. ”John Henry in Alabama”, *The Old Time Herald*, April – May 2009.

Graham, Shirley, *Paul Robeson. En biografi*, Stockholm 1951.

Greiff, Mats, *Kontoristen. Från chefens högra hand till proletär: Proletarisering, feminisering och facklig organisering bland svenska industritjänstemän 1840–1950*, Ystad 1992.

Hamilton, Marybeth, *In Search of the Blues*, New York 2008.

Hall, Stuart, *Representation: Cultural Representation and Signifying Practices*, London 2003 (1997).

- Haralambos, Michael, *Right On: From Blues to Soul in Black America*, London 1974.
- Hobsbawm, Eric & Ranger, Terence, *The Invention of Tradition*, Cambridge 1984.
- Hoog, Ann & Howard, Rachel, "...With a Hammer in His hand", *The Washington Post*, 12 januari 1999.
- "How about Talcott to unveil stamp?" *The Register-Herald* 12/11 1995.
- Howard, Jennifer, "Digging Deep for the Real John Henry", *Community College Newsletter* 53:23 2007.
- James, Sherman A., "John Henryism and the Health of African-Americans", *Culture, Medicine and Psychiatry* 18, 1994.
- John Henry, Roark Bradford's Novel & Play*, Oxford and New York 2008.
- Johnson, Guy B., *John Henry. Tracking Down a Negro Legend*, New York 1929.
- Levine, Lawrence W., *Black Culture and Black Consciousness: Afro-American Folk Thought from Slavery to Freedom*, New York 2007.
- Miller, Jeffery M., "John Henry", *The Laborer* 27:2 1973, s. 10.
- "Modern Day John Henry Dies Trying to Out-Spreadsheet Excel 11.0," *The Onion* 27/2 2006.
- Moore, Allan, "Authenticity as authentication", *Popular Music* vol. 21/2 2002.
- Musgrove, Warren, "Alabama 's John Henry Country", *Birmingham News Magazine* 11/9 1955.
- Mullens, Ron, "His hammer is still, but the legend goes on", *Mason-Dixonland PANORAMA* 25/8 1974.
- Nelson, Scott, "Who was John Henry? Railroad Construction, Southern Folklore, and the Birth of Rock and Roll", *Labor: Studies in Working-Class History of the Americas*, vol. 2, issue 2, 2005.
- Nelson, Scott Reynolds, *Steel Drivin' Man. John Henry: The Untold Story of an American Legend*, Oxford 2006.
- Nora, Pierre, *Rethinking France = Les lieux de mémoire*, vol. 1, Chicago 2001.
- Pearce, Philip L. & Moscardo, Gianna M., "The Concept of Authenticity in Tourist Experiences", *Journal of Sociology* 1982:22.
- Portelli, Alessandro, *The Say in Harlan County: An Oral History*, Oxford 2011.
- Pound, Louise, "John Henry, a Folk-Lore Study, by Louis W. Chappell", *The Journal of American Folk-Lore* vol, 46 1933.
- Robinson, Major, "Robeson's John Henry' Is A Rich Classic In Songs", *Chicago Defender* 20/1 1940.
- Row, Billy, "Robeson files pay claim against 'John Henry'", *Pittsburgh Courier* 3/11 1940.

- Sanfield, Steve, *A Natural Man. The True Story of John Henry*, Boston 1986.
- Schnidermann, Saul, "Hands Off Our Monuments", *Talkin' Union* no. 3 1982.
- Tabscott, Robert, "Bringing the Steel Driver Home", *Condenseal* Summer 1996.
- Thompson, Bob, "Tale of Folk Hero Wins New Award For Arts Writing", *Washington Post* 26/4 2007.
- Tracy, Steven C., "Introduction", I *John Henry, Roark Bradford's Novel & Play*, Oxford and New York: Oxford University Press 2008.
- Whitehead, Colson, *John Henry Days*, New York 2001.
- Williams, Brett, *John Henry. A Bio-Bibliography*, Westport 1983.
- Zander, Ulf, "Läroböcker i sten: Historiedidaktiska aspekter på monument och minnesmärken", i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Historien är nu: En introduktion till historiedidaktiken*, Lund 2004.

Internet

- <http://www.johnhenryhistoricalpark.com/>
- <http://www.roadsideamerica.com/story/11918>
- <http://www.wvntstv.com/story/18780739/john-henry-statue-moved-to-new-home>
- http://disney.wikia.com/wiki/John_Henry
- <http://visitwv.com/company/john-henry-days-festival/>
- http://leedsjohnhenrycelebration.org/wp-content/uploads/2019/09/John_Henry_Festival_v2_20190902_1075x10_h_KingfisherMedia_LeedsTribune_HL-2.pdf
- <https://statisticalatlas.com/county/West-Virginia/Summers-County/Employment-Status>
- <https://worldpopulationreview.com/us-counties/wv/summers-county-population/>
- <https://worldpopulationreview.com/us-cities/leeds-al-population/>

Fler än en motståndare. Fotboll och motstånd i östra Tyskland

Joakim Glaser

Att kasta in ett avhugget tjurhuvud mot planen i samband med en fotbollsmatch hör inte till vanligheterna. Detta var emellertid vad som skedde i mötet mellan hemmalaget Dynamo Dresden och gästande RB Leipzig (vars logotyp innehåller två tjurar) i den tyska cupen den 20 augusti 2016. Hemmasupportrarnas handling ackompanjerades av protester i form av sånger och banderoller som bland annat förkunnade att ”*Tradition wird siegen*” (tradition kommer att segra). I media hade matchen beskrivits som något av en hatmatch, och flera officiella företrädare för Dynamo hade uttalat sig i föraktfulla termer om Leipzигlaget.¹

Oavsett vad man tycker om tilltaget kan den beskrivas som en motståndshandling från Dynamos supportrar riktad mot Leipzig, en handling som kan förklaras med att Leipzig är grundat och finansierat av en österrikisk energidryckskoncern och – till skillnad från Dresden – saknar både regional förankring och tradition. Det som synliggjordes i Dresden är hur identitetsformeringar i fotbollen inte sällan påverkas av makt och motstånd och vilken viktig funktion tradition förefaller att fylla därvid.

Den övergripande frågan jag ställer här är hur makt, motstånd och tradition synliggjorts i den östtyska fotbollen mellan 1948 och 2019 och vilken betydelse detta har haft för identitetsformeringar i östtysk supporterkultur. Det empiriska materialet består dels av intervjuer med östtyska supportrar, dels av vetenskaplig och populärvetenskaplig litteratur. Just identitetsformeringar kan visa hur makt och motstånd kommer till uttryck, eftersom dessa sker i relation till något annat, också i relation till något som en individ eller ett kollektiv inte är.² Det går att tala om yttre betingelser som är viktiga för att förstå identitetsskapandet, och som kan sägas utgöra identiteters konstituerande utsida (*the constitutive outside*).³

1 “Abgetrennter Bullenkopf in den Innenraum geworfen”, i *Spiegel-Online* 2016-08-21, <https://www.spiegel.de/sport/fussball/dfb-pokal-abgetrennter-bullenkopf-beim-sachsenderby-a-1108772.html> (hämtad 2020-02-07).

2 Steph Lawler, *Identity. Social Perspectives. Second Edition*, Cambridge 2014, s. 11–12.

3 Stuart Hall, ”Who Needs Identity?”, i Stuart Hall & Paul du Gay (eds.), *Questions of*

Förhållandet mellan identifikationen och den konstituerande utsidan kan ses som ett antagonistiskt förhållande, vilket synliggör hur identiteter hotas av dess utsida.⁴ I den östtyska kontexten blir därmed inte endast motståndarlagen och det som de representerar, utan även maktinstanser som SED-staten i DDR, den kapitalistiska fotbollen och det tyska fotbollsförbundet supportrarnas konstituerande utsida.⁵

Lokalpatriotism mot centralmakt

Redan innan DDR grundades spelade idrotten en viktig roll för att konstruera en identifikation med den socialistiska tyska staten. För fotbollens del var detta inte utan problem. Detta framför allt av två anledningar. För det första ersattes de etablerade civila fotbolls- och idrottsklubbarna dels av så kallade *Sportgemeinschaften* (sportgemenskaper, SG) i kommunal regi, dels av *Betriebssportgemeinschaften* (företagsklubbar, BSG) som var anslutna till statliga industrier, företag eller fackföreningar.⁶ För det andra flyttades, eller med den tidens språk delegerades, klubbar från framför allt mindre städer i syfte att sprida de framgångsrika lagen till de större städerna.⁷ Genom denna politiska instrumentalisering utmanade SED-staten fram till mitten av 1960-talet – då strukturen i fotbollen konsoliderades – fotbollsanhängare runt om i republiken, eftersom åtgärderna riktades mot några av fotbollskulturens mest centrala beståndsdelar, nämligen den lokala eller regionala identifikationen med en klubb och den därtill hörande traditionen och en klubbs narrativ. Ur detta väcktes ett tämligen brett motstånd mot försök att underställa och konformera idrotten i den socialistiska statens tjänst.⁸

Det var dock långt ifrån endast fotbollssupportrar som gav uttryck för detta motstånd i samband med matcher. Snarare rörde det sig om

Cultural Identity, London 1996, s. 5, Ernesto Laclau, *New Reflections on the Revolution of Our Time*, London 1990, s. 9 och 17f. och Judith Butler, *Bodies That Matter*, London 1993, s. 8.

4 David Howarth, *Diskurs*, Malmö 2007, s. 122.

5 SED-staten syftar på det parti som styrde DDR – *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – och är en vanlig beteckning för makten och staten i DDR.

6 Nico Schwarze & Christoph Stamm, ”Parteikontrollierte Offensive. Die politische Instrumentalisierung des Fußballsports in der DDR”, i Jürgen Mittag & Uwe Nieland (Hg.), *Das Spiel mit dem Fußball. Interessen, Projektionen und Vereinnahmungen*, Essen 2007, s. 96 och Hans Joachim Teichler, ”Fußball in der DDR”, i *APuZ*, 2006:19

7 Teichler, 2006.

8 Teichler, 2006.

ett motstånd som hämtade näring i just identifikationen med region och lag, vilket ledde till att högt uppsatta beslutsfattare och partifunktionärer, fotbollsspelare och fotbollsintresserade protesterade mot SED-statens direktiv. Härvid kunde ett ständigt återkommande konfliktmönster under framför allt DDR-fotbollens första två decennier skönjas där lokalpatriotism ställdes mot centralmaktens vilja och beslutsfattande.⁹

Det finns flera exempel på hur detta kunde yttra sig, och spåren av dessa konflikter lever fortfarande kvar och reproduceras i klubbarnas narrativ. I den meningen har de haft stor betydelse för supportrarers identitetsformeringar. I samband med en intervju med en grupp supportrar till Erzgebirge Aue blir detta tydligt när jag frågar om vilka rivaliteter som finns kvar sedan DDR-tiden:

Heiko: Nummer ett i hela landet var BFC Dynamo. Det var så situationen såg ut, det var stadgat, i varje förening, det kvittade till vilken du gick. Precis därefter var det FC Karl-Marx-Stadt, på grund av denna historia när vårt [Wismut Aue] lag en gång blev delegerat dit och tvingades att spela i deras namn och vann sina mästerskap under namnet SC Wismut Karl-Marx-Stadt. Egentligen skulle hela laget flytta, och det var endast tack vare lagets protester som hemmamatcherna förblev i Aue. I vilket fall som helst, Karl-Marx-Stadt var egentligen motståndaren för oss. Det är så jag minns det, alltså.¹⁰

Att Heiko börjar med BFC Dynamo är inte på något sätt förvånande med tanke på att BFC Dynamo förknippas med både SED och Stasi. Men här finns också en för Sachsen regionalt präglad rivalitet som har sin förklaring i DDR:s politiska styrning av fotbollen. När bildandet av sportklubbar och de därtill hörande fotbollsavdelningarna inleddes i början av 1950-talet kom den lilla klubben BSG Wismut Aue att påverkas. Det är i ljuset av detta som man skall förstå rivaliteten mellan Wismut Aue och FC Karl-Marx-Stadt.

Den lilla stadens stora fotbollslag skulle helt sonika flyttas till den stora stadens sportklubb. Direktivet om flytten möttes av oförståelse och ilska i Aue, och inte minst bland lagets spelare. När funktionärer från Karl-Marx-Stadt besökte Aue uppstod tumult, och spelarna avbröt träningen.

9 Schwarze & Stamm, 2006, s. 100 och Teichler, 2006.

10 Intervju med Fanprojekt Aue: Frank, Heiko, Ronny och Ronny L., den 14 april 2013. Samtliga intervjuer i artikeln är genomförda av författaren. För en genomgång en presentation av de intervjuade och genomförandet se Joakim Glaser, *Fotboll från Mielke till Merkel. Kontinuitet, brott och förändring i supporterkultur i östra Tyskland*, Malmö 2015.

Även supportrar till Wismut Aue protesterade mot beslutet att delegera laget till regionhuvudstaden Karl-Marx-Stadt. Protesterna innebar att supportrar och spelare till viss del fick igenom sina krav: hemmamatcherna skulle spelas i Aue, men under namnet SC Wismut Karl-Marx-Stadt. Det var under detta namn som laget blev tyska mästare tre gånger under 1950-talet.¹¹ Detta är dock långt ifrån det enda exemplet på hur konflikter mellan lokalpatriotism och centralmakt kunde yttra sig.

Redan före DDR:s grundande fick de styrande en fingervisning om hur bångstyriga fotbollsfunktionärer och supportrar på lokal nivå kunde vara. Två matcher med kopplingar till varandra bär syn för sägen. I en match mellan SG Planitz och Zentral-Betriebssportgemeinschaft Industrie Leipzig den 1 maj 1949 uppstod full kalabalik efter matchslut. På grund av några märkliga och avgörande domslut stormade Planitz supportrar, ledare och funktionärer planen och belägrade föreningshuset i vilket funktionärer från det nybildade östtyska idrottsförbundet DSA barrikaderade sig. De uppretade ledarna och supportrarna hävdade att matchen var uppgjord till Leipzigs fördel.¹²

Det fanns dock en förhistoria till den uppretade stämningen. För det första var SG Planitz i stort sett identiskt med den civila fotbollsklubb från Zwickaus utkant som existerat redan före andra världskriget, vilket innebar att klubben hade många supportrar som identifierade sig med laget och platsen. Det av staten nybildade Leipziglaget sågs dock av många som ett *Retorten-Mannschaft*, en konstruktion med statlig BSG-stämpel.¹³ För det andra hade Planitz av den sovjetiska ockupationsmakten förvägrats möjligheten att möta 1. FC Nürnberg i kvartsfinalen om de tyska mästerskapen 1948.¹⁴ För det tredje hade det regionala idrottsförbundet i Sachsen gjort försök att ansluta SG Planitz till bilindustrin Horch i Zwickau, och på så sätt konstruera ett BSG-lag. Trots påtryckningar från såväl par-

11 Mattias Koch, "Rasen-Rivalen – und alle gegen den BFC", i Frank Willmann (Hg.), *Fußball-Land DDR. Anstoß, Abpfiff, Aus*, Berlin 2006, s. 55–56 och Jörn Luther, "Unsere Clubs und Vereine", i Frank Willman (Hg.), *Fußball-Land DDR. Anstoß, Abpfiff, Aus*, Berlin 2006, s. 30–31.

12 Hans Joachim Teichler, "Tumulte in Planitz", i *Horch und Guck* 2005:51. Deutscher Sportausschuss var den organisation som var ansvarig för idrotten i DDR vid denna tid.

13 Teichler, 2005.

14 Antonio Baingo & Michael Horn, *Die Geschichte der DDR-Oberliga*, Göttingen 2004, s. 11. Planitz hade vunnit zonmästerskapet i den sovjetiska ockupationszonen 1948, och var därmed kvalificerade för att spela om de tyska mästerskapen som 1948 och 1949 skulle ha omfattat lag från såväl väst som öst.

ti som idrottsförbund misslyckades detta, vilket till stor del berodde på motstånd från både lokala partianslutna funktionärer och stadens borgmästare.¹⁵ Flera av dessa var också närvarande på matchen och bidrog till den uppretade stämningen. När Planitz fick ett mål bortdömt strax före paus protesterade publiken högljutt och en funktionär övertog bland annat speakerfunktionen för att meddela publiken att domaren var mutad. Även stadens borgmästare greppade mikrofonen, och kritiserade DSA:s ledning för att vara ansvarig för den uppkomna situationen, vilket ledde till att publiken riktade sin ilska mot såväl DSA som domaren. Med dessa handlingar lyckades de inte endast vända publiken mot motståndarlag och domare, utan också med att reta gallfeber på de ansvariga för DSA. SG Planitz anklagades därför av DSA för att värna om gamla borgerliga föreningstraditioner och egoism. Därmed var klubben ovärdig den nya demokratiska idrottsrörelsen.¹⁶

Ett år senare utspelade sig ett liknande scenario i samband med seriefinalen den 16 april 1950 i Oberliga mellan SG Dresden-Friedrichstadt och BSG Horch Zwickau, en match som också kom att bli den avgörande matchen om det första DDR-mästerskapet.¹⁷ Dresdenlaget, som under namnet SC Dresden var det sista lag att vinna tyska mästerskapen 1944, hade ombildats till ett kommunalt SG-lag. Tack vare eller på grund av, beroende på vems perspektiv man intar, uppfattades laget av många som en traditionell civil klubb. Det nybildade industrilaget BSG Horch Zwickau däremot, vars spelare alla arbetade i Horchverkens biltillverkning, uppfattades av många Dresdensupportrar som en statlig konstruktion.¹⁸

60 000 åskådare bevittnade hur BSG Horch Zwickau med hårt spel – flera spelare i Dresden tvingades lämna planen – och tveksamma domslut vann matchen med hela 5-1, och i princip säkrade mästerskapstiteln. Redan före paus var stämningen hos hemmalagets supportrar och ledare irriterad, och endast polisiära insatser kunde hindra publiken från att storma planen. Många röster gjorde gällande att domaren blivit beordrad av högt uppsatta ledare i DSA att döma till Zwickaus favör.¹⁹ Dessa rykten har dock inte kunnat bekräftas, men efterspelet till matchen visar att resultatet föll statsmakten i smaken. Att den första mästerskapstiteln

15 Schwarze & Stamm, 2006, s. 100.

16 Teichler, 2005.

17 Oberliga var den högsta serien i DDR.

18 Baingo & Horn, 2004, s. 16 och Schwarze & Stamm, 2006, s. 100.

19 Christoph Dieckmann, "Nur ein Leutzscher ist ein Deutscher". Fußball in der DDR", i Deutscher Fußball-Bund (Hg.), *100 Jahre DFB. Die Geschichte des Deutschen Fußball-Bundes*, Berlin 1999, s. 312f.

i fotbolls-DDR vanns av ett BSG-lag sågs av ledaren för DSA, Manfred Ewald, som ett bevis på att den så kallade *demokratische Sportbewegung* (demokratiska idrottsrörelsen), i vilken BSG-lag var en del, hade slagit in på rätt väg.²⁰

Härvid finns dock ett ironiskt inslag. Det lag från Zwickau som vann det första DDR-mästerskapet bestod till största delen av samma spelare som ett år tidigare spelat i SG Planitz, och – som jag visat ovan – under liknande omständigheter förlorat en avgörande match. Efter kalabaliken i Planitz upplöstes SG Planitz som ett slags disciplinär åtgärd. Lagets spelare inkorporerades i BSG Horch Zwickau, och kom därmed hastigt och (kanske mindre) lustigt att uppfattas som representanter för den socialistiska idrotten i DDR.²¹ Även SG Dresden-Friedrichstadt utsattes för en disciplinär åtgärd när laget helt enkelt upplöstes. Tio av lagets spelare tog sin tillflykt till Berlin för att spela i stadens västra delar.²² I båda dessa fall skulle man kunna hävda att instrumentaliseringen av DDR-fotbollen till viss del hade lyckats, åtminstone i termer av vilka lag som avgick med segern. Motståndet mot SED-statens styrning av fotbollen fortsatte dock.

De mest kända exemplen på motstånd från DDR-fotbollens första decennier visar hur svår fotbollen – till skillnad från exempelvis individuella idrotter – var att orkestrera. I Leipzig hade den tyska fotbollen något av sin vagga; här bildades 1900 det tyska fotbollförbundet och härifrån kom det första tyska mästarerna VfB Leipzig.²³ I den sachsiska staden hade BSG Chemie Leipzig vunnit en viss popularitet under de första årens ligafotboll genom att bland annat vinna ligan 1951 och kommit trea året efter.²⁴ I syfte att göra den nybildade armén populär bildades ett armélag i Leipzig – KVP Vorwärts Leipzig – som direkt fick delta i Oberliga.²⁵ Framgångarna och därmed populariteten uteblev emellertid. Åtta ordinarie spelare övertygades att lämna Chemie Leipzig till Vorwärts säsongen 1952/53. Supportrarna till BSG Chemie Leipzig och lagets kvarvarande spelare reagerade enligt känt mönster. Publiканstormingen till Chemies hemmaplan i utkanten av Leipzig växte. Ofta stöddes laget av 40 000 åskådare som

20 Teichler, 2006 och Baingo & Horn, 2004, s. 41–47.

21 Teichler, 2005.

22 Schwarze & Stamm, 2006, s. 101.

23 Jutta Braun, ”Fußball und politische Freiheit – historische Erfahrungen des geteilten Deutschlands”, i *Position Liberal* 2008.

24 Baingo & Horn, 2004, s. 18.

25 Vorwärts (sv. framåt) var lag knutna till armén. Det fanns flera lag med den typen av namn som alla knöts till olika organisationer, myndigheter eller industrier. Dynamolagen var knutna till polisen, medan Lokomotives spelare var anställda vid järnvägen.

i en blandning av politisk protest och sympati med underdoggen gav Chemie sitt stöd, vilket också lyckades.²⁶ Chemie vann båda derbydrabbningarna, medan Vorwärts med nöd och näppe undvek att bli nedflyttade.

Chemies popularitet minskade inte heller ett decennium senare när laget mot alla odds vann Oberliga. Bakgrunden var att SED-staten hade tagit beslut om att slå samman flera fotbollsklubbar i Berlin och Leipzig i syfte att höja kvaliteten på fotbollen inför de olympiska spelen 1964. De bästa spelarna från Rotation Leipzig och Lokomotive Leipzig gick till Lokomotive Leipzig, medan resten fick spela med BSG Chemie Leipzig. Spelarna i *Der Rest von Leipzig*, som Chemie kom att kallas, verkar ha utvecklat ett trots och en sammanhållning utöver det vanliga som med publikens stöd helt överraskande vann Oberliga 1964.²⁷ Genom detta motstånd och segrar utvecklade Chemie – trots dess relativa korta historia och trots att de var ett BSG-lag – en popularitet med vilken supportrar kunde identifiera sig och som samtidigt lade grunden till en tradition.

Annat var det med Vorwärts Leipzig som mitt under pågående säsong i april 1954 flyttades från Leipzig till Berlin,²⁸ och blev det mest framgångsrika laget i DDR på 1960-talet. Någon större folklig förankring fick laget dock inte, vilket inte sällan förklaras med dess närhet till armén. Unionsupportern Sig som besökte flera Berlinlag under sin uppväxt i 1960-talets Östberlin minns att "[Vorwärts] var helt enkelt en arméklubb. Alltså, armén var givetvis inte jämförbar med Stasi, men de som gick dit var också människor som på något sätt gav uttryck för sin närhet till staten. [...] Att koppla det till fotboll tyckte jag var opassande."²⁹

Det som Sig ger uttryck för är också kännetecknande för det motstånd som skulle komma att riktas mot ett annat Berlinlag, BFC Dynamo, med kopplingar till Stasi. Här fanns ett samband mellan å ena sidan en fotbollsklubbs närhet till statsmaktens olika organ och folklig popularitet å den andra. Klubbar med alltför nära anknytning till statliga institutioner som armén eller säkerhetspolisen uppfattades ofta som SED-statens förlängda arm, medan BSG-lagen inte sällan fick en tydligare lokal eller regional identitet, i vilken staten inte var lika framträdande och inte sågs som en antagonist. Trots att BSG-lagen var en statlig konstruktion – och som till en början möttes med skepsis – ökade de i popularitet. Lag som BSG Chemie Leipzig och BSG Wismut Aue lockade redan i början av

26 Teichler, 2006.

27 Jens Fuge, *Der Rest von Leipzig: BSG Chemie Leipzig*, Kassel 2010, s. 20–28.

28 Baingo & Horn, 2004, s. 46.

29 Intervju med Sig den 16 april 2013.

1950-talet många människor till sina matcher. Dessa av staten konstruerade lag hade därmed konstruerat en egen identitet och en tradition med utgångspunkt i de ovan beskrivna händelserna. Tillhörigheten till industrin innebar att Wismut eller Chemie var både en medspelare och en del av makten, vilket kan vara en förklaring till att motståndet tonades ned ganska snabbt. ”Utan stödet från den statliga industrin, inget fotbollslag,” som en supporter uttrycker det.³⁰

Nya strukturer och nya konfrontationslinjer

För SED-staten utgjorde dock fotbollen ett fortsatt problem som kan kopplas till regional identifikation. På lokal nivå favoriserades BSG-lagens och sportklubbarnas fotbollsavdelningar på bekostnad av andra idrotter, vilket inte sågs med blida ögon av de ansvariga för idrotten i DDR. Fotbollen fick en oproportionerligt stor del av de finansiella medlen på lokal nivå samtidigt som de idrottsliga framgångarna internationellt lyste med sin frånvaro.

I syfte att stärka såväl den politiska som den ekonomiska kontrollen av fotbollen och höja standarden på den inrättades tio renodlade fotbollsklubbar 1965 och 1966. Det var dock inte endast för att säkerställa kontrollen över fotbollen och att förbättra dess kvalitet som denna förändring genomfördes. Det var likaledes ett försök att konkurrera med den i Västtyskland nystartade Bundesliga, vilken vunnit i popularitet även i DDR. Genom att grunda tio renodlade fotbollsklubbar runt om i DDR hoppades statsmakten att fotbollsintresserade skulle identifiera sig med dessa klubbar i stället för lagen i det andra Tyskland.³¹ Genom detta beslut fick DDR-fotbollen den struktur den kom att ha ända fram till 1991. I och med denna reform grundades inte endast de mest framgångsrika lagen i DDR som Berliner FC Dynamo, 1. FC Magdeburg, 1. FC Lokomotive Leipzig och FC Carl Zeiss Jena, utan också det enda lag som säsongen 2019/20 spelar i 1. Bundesliga: 1. FC Union Berlin.

Förändringarna inom fotbollen innebar emellertid inte att statsmakten alltid kunde kontrollera publiken. Nya uttryck för motstånd uppstod när de nygrundade lagen hade etablerats och utvecklats till viktiga regionala identitetsfaktorer. Det var framför allt på tre områden som motståndet inom fotbollen synliggjordes under DDR:s två sista decennier. För det

³⁰ Intervju med Die Treuen Auefans (Peter) den 13 april 2013.

³¹ Schwarze & Stamm, 2007, s. 99 och Baingo & Horn, 2004, s. 110–121.

första var det enkelt uttryckt alla lag mot BFC Dynamo, för det andra handlade det om olika anspelningar på förhållandena i DDR och slutligen rörde det sig om antisemitiska och rasistiska uttryck. Det de alla hade gemensamt var att de på olika sätt och på olika stort allvar artikulerade ett motstånd mot eller avståndstagande från SED-staten.³²

När det gäller rivaliteten mot BFC Dynamo hade detta att göra med lagets närhet till statsmakten och framför allt Stasi. Inte minst i Berlin kunde detta ta sig tämligen dramatiska uttryck i samband med derbymatcher mellan BFC Dynamo och det mer folkliga Union Berlin. Unionsupportern Fischi minns:

Extremt var det ju då också på derbymatcherna i Stadtmitte, på Stadion der Weltjugend med över 40 000 åskådare. Av dem var ungefär 35 000 Unionsupportrar och resten höll då på Dynamo, men då måste man tänka på att det bland dem inte bara fanns normala eller riktiga fotbollssupportrar eller fotbollsanhängare, utan också folk som blivit just ditkommenderade, som helt enkelt var tvungna att gå dit [...] som väl var där i tjänsten, därför att de via partiet och Stasi och så vidare var sysselsatta där.³³

Fischis framställning är en del av ett större narrativ i vilken Unions supportrar framstår som ”äkta” supportrar, medan BFC Dynamos publik mest består av folk ”i tjänsten”. Union blir i den meningen folkets lag och BFC statsmaktens. Till denna berättelse hör också att Unionsupportrarna både odlade och av statsmakten tillskrevs en identitet som oppositionella och statsfientliga. För många – långt ifrån alla – var detta också en viktig anledning till att besöka Unions matcher och att identifiera sig med klubben från Köpenick i sydöstra Berlin.³⁴

Motståndet mot BFC Dynamo fanns på läktarna runt om i DDR. Lagets närhet till SED-staten och Stasi förstärktes också av det faktum att det ofta fanns representanter för de senare på läktarna bland supportrarna, vilket bland annat ledde till att det utvecklades en lekfull praktik vad gäller ramsor och sånger riktade mot motståndarlaget och statsmakten. Flera supportrar från DDR-tiden har berättat hur de i samband med matcher mot BFC Dynamo var väl medvetna om att det i publiken stod informanter från Stasi för att lyssna på publiken. I vissa fall innebar detta att publiken helt enkelt inte vågade artikulera något motstånd, men ofta

32 Glaser, 2015, s. 149–163.

33 Intervju med Fischi och Marcel den 5 maj 2013.

34 Glaser, 2015, s. 160–161 och Gerald Karpa, ”Widerstandsclub Union?“, i *Horch und Guck* 2012:75.

användes fotbollsläktaren som en arena för att lätta på frustrationen gentemot staten en aning.³⁵

Supportrarna använde såväl dagsaktuella händelser som olika anspelningar på verkliga företeelser i syfte att driva med makthavarna i DDR. När två spelare i BFC Dynamo, Falko Götz och Dirk Schlegel, efter en europacupmatch i Belgrad i november 1983 tog sin tillflykt till Västtyskland, var inte motståndarlagens supportrar sena att håna BFC Dynamo och därmed indirekt statsmakten. Auesupportrarna Lutz och Peter berättar hur hemmapubliken i Aue i samband med en match kort efter att de båda spelarna flytt från DDR skanderade ”*Oh Tannenbaum, oh Tannenbaum Götz und Schlegel sind abgehauen*” alternativt ”*Götz und Schlegel spielen nicht bei der BFC, sie spielen in der BRD*.”³⁶

När de mot statsmakten riktade fotbollssångerna och ramsorna tilltog i omfattning i början av 1980-talet såg sig SED-staten tvingad att vidta åtgärder mot supporter-kulturen. Supportrar delades in i tre kategorier: normala supportrar, dekadenta supportrar – vilka kännetecknades av antingen för långt eller för kort hår, provokativa sånger och alkohol – och fientligt negativa supportrar, vilka betraktades som statsfiender, våldsbenägna och orädda för folkpolisen. Denna kategori fick finna sig i att bli övervakade av Stasi.³⁷ Detta tillvägagångssätt påminner mycket om hur säkerhetspolisen övervakade och genom media stämplade rockmusiker i DDR som asociala och dekadenta. Även då uppmärksammades olika attribut som klädsel och frisyre, och i likhet med supporter-kulturen ansågs rockmusiken inte sällan vara en skadlig företeelse från väst.³⁸

Stasis närvaro i samband med fotbollsmatcher var dock en företeelse som inte endast de ”fientligt negativa” supportrarna reagerade på. Tvärtom kunde just detta faktum också leda till att delar av publiken kommenterade deras närvaro genom att leka med det tyska språket i syfte att driva med säkerhetspolisen. Den ena långsidan kunde börja skandera att ”*das*

35 Glaser, 2015, s. 149–150.

36 Intervju med Die Treuen Auefans den 13 april 2013. ”Oh Tannenbaum, oh Tannenbaum, Götz och Schlegel har flytt. Götz och Schlegel spelar inte med BFC, utan spelar i BRD”.

37 Frank Willmann, ”Wie alles anfang...und zu Ende ging”, i Frank Willmann (Hg.), *Zonenfußball. Von Wismut Aue bis Rotes Banner Trinwillershagen*, Berlin 2011, s. 99.

38 Mats Greiff, ”’We have come to an end with the monotony of Yeah, Yeah, Yeah’: Pop and Rock Music in the GDR and a Generational Challenge to the State in the 1960s”, i Björn Horgby & Fredrik Nilsson (ed.), *Rockin’ the Borders. Rock Music and Social, Cultural and Political Change*, Newcastle 2010, s. 42 och 44 och Schwarze & Stamm, 2007, s. 110.

Stadion wird immer voller”, varpå den andra sidan responderade ”*mit Sicherheit, mit Sicherheit*”.³⁹ Den senare frasen är ambivalent på tyska, emedan den kan ansela både på säkerhet i en bokstavlig betydelse, men också användas som en bekräftelse på att så förhåller det sig.

Samtidigt som etablerandet av renodlade fotbollsklubbar fyllde sin funktion i den meningen att många människor faktiskt identifierade sig med klubbarna, innebar det också att den möjliggjorde en supporterkultur som inte sällan använde fotbollsstadion för att uttrycka motstånd mot eller driva med makten. På så sätt kom SED-staten och dess olika representanter i viss omfattning att villkora supportrarnas identitetsprocesser genom att vara någonting som supportrarna inte kunde eller ville identifiera sig med.

Attacker från höger före och efter murens fall

Motståndet mot staten kunde också ta sig rasistiska och framför allt antisemitiska uttryck. ”*Juden Berlin, Juden Berlin*” hördes runt om på fotbollsstadion i DDR från Aue i söder till Rostock i norr när BFC Dynamo kom på besök. Eftersom BFC Dynamo sågs som representanter för huvudstaden och makten förknippades de – och indirekt SED-staten – med privilegier och ett med östtyska mått mätt visst överflöd av varor som inte fanns utanför huvudstaden. Föreställningen om andras överflöd och makt kombinerades med en stereotyp bild av mäktiga och välbärgade judar.⁴⁰ De rasistiska och antisemitiska slagorden ska inte förringas, men det var också i flera fall en medveten handling från supportrarnas sida. Ett av SED-statens viktigaste fundament var dess antifascistiska identitet. Att artikulera antisemitiska eller fascistiska slagord var därmed inte endast ett sätt att provocera och protestera, utan också att positionera sig mot SED-staten.⁴¹

1990 upphörde DDR att existera, men rasistiskt färgade artikuleringer fortsatte och har fortsatt att höras i östra Tyskland, inte minst under 1990- och 2010-talen. Högerextremistisk huliganism var ett återkommande inslag på matcher de första åren efter murens fall. Till viss del var detta en

39 Schwarz & Stamm, 2007, s. 111–112. ”Stadion fylls på mer och mer, med säkerhet, med säkerhet.”

40 *DDR-Fußballgeschichte. Das Geheime Kapitel – Fußball und Gewalt* (tv-reportage), MDR, <http://www.youtube.com/watch?v=codn3bzUgRs>, (hämtad 2014-04-03).

41 Klaus Farin & Harald Hauswald, *Die Dritte Halbzeit. Hooligans in Berlin-Ost*, Bad Tölz 1998, s. 9 och Anna Saunders, *Honecker's Children. Youth and Patriotism in East(ern) Germany, 1979-2002*, Manchester 2007, s. 73.

kvarleva från DDR:s sista år, men framför allt var det ett fenomen som spreds av grupper som använde fotbollsarenan och närliggande miljöer för att manifesteras högerextremistiska och nazistiska åsikter. Även om detta inte var något till östra Tyskland isolerat fenomen – det förekom även i landets västra delar och övriga Europa – var det extra tydligt här.⁴² Där protester på fotbollsarenorna i DDR hade riktats mot SED-staten och förhållandena i DDR, uppstod nu en supporterkultur präglad av aggressiv nationalism.⁴³

De rasistiskt färgade praktikerna i supporterkulturen var inte något till fotbollen isolerat fenomen, utan speglade en högljudd opinion i östra Tyskland de första åren efter den så kallade återföreningen. I den stora strukturomvandling som ägde rum i de nya förbundsländerna från och med 1990 – vilket ledde till hög arbetslöshet och en osäker framtid – riktade många östtyskar sin frustration mot det växande antalet utlännningar, något som bland annat ledde till attentat mot flyktingar och kontraktsarbetare i Rostock-Lichtenhagen och Hoyerswerda.⁴⁴

På 2010-talet har högerextremism framför allt varit framträdande i olika klubbar i Sachsen. Det mest iögonfallande exemplet är Chemnitzer FC där inte endast supportrar manifesterat högerextrema åsikter, utan även spelare och funktionärer. Inför en hemmamatch i mars 2019 hyllades en avlidne Chemnitzsupporter med en tyst minut. Att denna händelse fick stor uppmärksamhet berodde inte endast på att supportern, Thomas Haller, var grundare av HooNaRa (*Hooligans, Nazisten, Rassisten*) och en ledande lokal nazist, utan att han hyllades av klubbens funktionärer och spelare. När en av lagets anfallare, Daniel Frahn, gjorde mål i samma match visade han en t-shirt med texten ”support your local Hools” som en hyllning till Haller.⁴⁵ Det förefaller som att denna ogenerade högerextremism i fotbollen reflekterar en högljudd högerextremistisk opinion i sydöstra Tyskland som kommit till uttryck i främlingsfientliga demonstrationer mot islam och valframgångar för det högerextrema AfD. Inte minst gäller detta staden Chemnitz där AfD var näst största parti vid förbundsvalet

42 Gerd Dembowski & Ronald Noack, ”Am Tatort Stadion. Neonazistischer Beschleuniger in Deutschlands Fußballfanszenen”, i Bündnis Aktiver Fußballfans – BAFF (Hg.) *Ballbesitz ist Diebstahl. Fußballfans zwischen Kultur und Kommerz*, Göttingen 2004, s. 113–119.

43 Glaser, 2015, s. 207.

44 Se till exempel Lothar Kettenacker, *Germany Since 1945*, Oxford & New York, 1997 s. 225 eller Klaus Schroeder, *Das neue Deutschland: Warum nicht zusammenwächst was zusammengehört*, Berlin 2010, s. 189.

45 Thomas Fritz, ”Schon wieder Chemnitz”, i *ZEIT-ONLINE* 2019-03-12, <https://www.zeit.de/sport/2019-03/chemnitzer-fc-trauer-thomas-haller> (hämtad den 5/2–2010).

2017 – nästan var fjärde väljare röstade på AfD – och där de högerextrema nätverken är betydligt finmaskigare än i andra tyska städer.⁴⁶

De rasistiska manifestationerna i östra Tyskland såväl före som efter murens fall kan ses som ett motstånd mot viktiga fundament i de två tyska staterna. I det ena fallet riktades motståndet mot den antifascistiska hållningen i DDR och i det andra fallet mot ett fritt och demokratiskt samhälle i Förbundsrepubliken. I båda fallen rör det sig om en praktik i vilken supportrarna protesterar genom att ikläda sig rollen som en antagonist till makten.

Identifikation med östra Tyskland

Det existerar dock en annan berättelse än den om östtyska fotbollssupportrar som rasistiska och våldsamma. Flera supportrar vänder sig och protesterar mot denna berättelse som de hävdar är en av västtyskar tillskriven kollektiv identitet. Detta har artikulerats på olika sätt. Framför allt har östtyska supportrar lite förenklat och på olika sätt hävdat och konstruerat en egen identitet i förhållande till väst som tar avstamp i den dubbla erfarenheten av DDR och östra Tyskland efter 1990. Denna identifikation med östra Tyskland – som långt ifrån alltid har med ett missnöje med återföreningen att göra, men ibland innehåller en kritik mot väst och sättet att genomföra återföreningen – har varit och är fortfarande ett vanligt inslag på matcher med lag från det forna DDR.⁴⁷

Lite tillspetsat menar jag att det är ett sätt att manifesteras ett avstånd till väst och samtidigt hävda sin egen identitet. I denna praktik är klubbarnas ursprung i DDR tydligt för handen. Det rör sig om sånger och ramsor å ena sidan och banderoller och flaggor å den andra. Oavsett medium är det en blandning av nostalgi och distansering från väst som tydligt uttalas. I vissa fall är kopplingen till DDR väldigt specifik. Det kan handla om att vifta med DDR-flaggan, att skandera *Ostdeutschland* eller att använda halsdukar, flaggor och banderoller som förkunnar vilka år klubben var DDR-mästare. Genom att skriva just DDR-mästare förstärks både avståndet till väst och tillhörigheten till öst. Samtidigt vittnar denna praktik om en underordnad position gentemot väst i vilken vunna mästerskap i DDR inte ges samma status som titlar i Västtyskland och fotbollen i DDR inte erkänns på samma sätt som den västtyska.⁴⁸

46 Andreas Bock, ”Rechts unten”, i *11 FREUNDE* 2019:210.

47 Glaser, 2015, s. 253ff.

48 Glaser, 2015, s. 258.

Identifikationen med lagen från östra Tyskland är, enligt BFC-supportern Janusz, någonting som även måste förklaras med samhällsutvecklingen utanför fotbollen.⁴⁹ I den meningen kan uttrycken för en östtysk identifikation även tolkas som en reflektion av upplevda och verkliga skillnader i det tyska samhället. Det manifesteras däremot i samband med matcher för att visa tillhörighet och för att provocera, en åsikt som Magdeburgsupportern Brummi diskuterar.

Brummi: Det är också, menar jag, en protest, de provocerar helt enkelt. Självklart, när man åker med en DDR-flagga till västra Tyskland och viftar med en DDR-flagga, vilket de i västra Tyskland inte gillar, på det sättet provocerar du ju. [...] Till viss del är detta öst och väst lite i avtagande, men det sitter fortfarande i huvudet. Det är också en viss stolthet, man är ju stolt över att komma från östra Tyskland.⁵⁰

Det som kommer till uttryck här är en medvetenhet om ett gemensamt ursprung och en historia som sträcker sig från DDR in i den utvidgade Förbundsrepubliken. Den dubbla erfarenheten av DDR och östra Tyskland efter 1990 gör att skillnader mellan supporterkulturerna i öst och väst existerar och spelar en central roll i identifikationen med klubbar från östra Tyskland.

På 2010-talet har emellertid ett motstånd mot fotbollens tilltagande kommersialisering förenat supportrar från öst och väst. Allra tydligast kanske detta motstånd har varit hos östtyska supportrar i samband med etableringen av RB Leipzig, en klubb som ägs av ett energidrycksföretag med adress i Österrike. Att reaktionerna mot RB Leipzig varit som starkast just i de nya förbundsländerna har sin förklaring i att de på sin utstakade väg till Bundesliga spelat mot just klubbar med rötter i DDR och att flera lag från DDR – i övergången från socialistiskt till kapitalistiskt styrd fotboll – hamnade i ekonomiska svårigheter med spel i lägre divisioner som följd.⁵¹

Motståndet mot Leipzигlaget har kanske varit starkast eller mest uppmärksammat hos supportrar till Union Berlin. Vid ett tillfälle var hela publiken på Unions hemmaarena klädd i svarta sopsäckar, vilket förstärktes av en text längs ena kortsidan med budskapet att ”i Leipzig dör fotbollskulturen”.⁵² Att det är just Unions supportrar som tydligast visat sitt miss-

49 Intervju med Janusz den 1 september 2013.

50 Intervju med Brummi den 26 april 2015.

51 Glaser, 2015, s. 242–243 och 258.

52 Stephan Uersfeld, ”Unionprotest gegen RB Leipzig: Ganz in Schwarz gegen den

nöje med laget från Leipzig har sin förklaring i att de, sedan 1970-talet, har manifesterat sina egna värderingar och markerat sin egen position i förhållande till makten, oavsett om den varit klädd i socialistisk eller kapitalistisk skrud. Den självständiga sociala praktik, *Eigen-Sinn*, som utvecklades inom ramen för diktaturen i DDR präglar fortfarande Unions supportrar i den förändrade maktstruktur som råder i fotbollen i Tyskland idag.⁵³ Det är denna självständiga hållning som artikuleras i strofen ”*wer lässt sich nicht vom Westen kaufen*” (vem låter sig inte köpas av väst) i klubbhymnen som spelas kort före avspark vid varje hemmamatch.

RB Leipzigs intåg i den tyska fotbollen har även orsakat en rad protester från andra östtyska supporterklubbar. Bland annat ställde såväl Chemnitzer FC som FC Erzgebirge Aue in träningsmatcher mot Leipzig under sommaren 2012 efter att klubbarnas supportrar utövat påtryckning mot klubbledningarna. Motivet var att RB Leipzig ses som en ren konstruktion styrd av kommersiella intressen som inte har något med fotboll att göra. Detta i skarp kontrast till de egna klubbarna som enligt supporterarnas uttalande står för tradition, ideellt arbete och lojalitet till klubben.⁵⁴

Motståndet i den östtyska supporterkulturen har en gemensam faktor och det är att den har riktats mot olika maktinstanser. I DDR var det SED-staten och de klubbar som förknippades med denna. Efter det tyska enandet är det i synnerhet östra Tysklands underordnade position i förhållande till västra Tyskland som har varit betydelsefullt i identitetsformeringar kring fotbollen, inte sällan i symbios med ett motstånd mot en alltmer kommersialiserad fotbollskultur. Samtidigt har även den östtyska supporterkulturen präglats av de rasistiska och nationalistiska strömningar som vid olika tidpunkter varit tydliga i östra Tyskland.

De klubbar som grundades i DDR uppfattades till en början många gånger som konstruerade lag utan tradition. SED-staten lyckades dock till viss del med sitt syfte att grunda klubbar med vilka supportrar kunde identifiera sig. Paradoxalt nog har den östtyska tillhörigheten dock blivit viktig för identitetsskapandet och en central del av klubbarnas narrativ

Brausekommerz”, i *Spiegel-Online Sport* 2014-09-22, <http://www.spiegel.de/sport/fussball/2-bundesliga-union-berlin-schlaegt-red-bull-leipzig-nach-fanprotest-a-992916.html> (hämtad 2015-02-16).

53 Glaser, 2015, s. 288–89. I DDR stämplades klubben som oppositionell, medan den har gått sin egen väg med bland annat en stadion ägt och byggt av klubbens egna medlemmar. Se Glaser, s. 103.

54 Ostfußball, *Erzgebirge Aue: Boykott-Aufruf gegen RB Leipzig*, <http://ostfussball.com/fc-erzgebirge-aue-boykott-aufruf-gegen-rb-leipzig-1279/> (hämtad 2012-09-14) och Phillip Köster, ”Rote Linie”, i *11 FREUNDE*, 2014:148.

först efter DDR:s kollaps. Att fotbollsklubbar grundande i DDR idag ser sig som och kan kalla sig traditionsföreningar har de delvis SED-staten att tacka för. Numera talar ingen heller längre om att dessa klubbar skulle vara konstruktioner. Möjligtvis är det barnbarnen till de supportrar som en gång protesterade mot SED-statens konstruktion av nya klubbar som idag protesterar mot Leipzig genom att ta med sig ett tjurhuvud till matchen. Huruvida Leipzig i likhet med Dynamo Dresden och andra klubbar från DDR-tiden kommer att få någon form av folklig förankring eller gå samma öde som BFC Dynamo till mötes – vars tidigare närhet till Stasi fortfarande gör dem tämligen impopulära – får framtiden utvisa.

Referenser

Intervjuer

Intervju med Fanprojekt Aue: Frank, Heiko, Ronny och Ronny L., den 14 april 2013.

Intervju med Sig den 16 april 2013.

Intervju med Fischi och Marcel den 5 maj 2013.

Intervju med Janusz den 1 september 2013.

Intervju med Brummi den 26 april 2015.

Litteratur

Baingo, Antonio & Michael Horn, *Die Geschichte der DDR-Oberliga*, Göttingen 2004.

Bock, Andreas, ”Rechts unten”, i *11 FREUNDE* 2019:210.

Braun, Jutta, ”Fußball und politische Freiheit – historische Erfahrungen des geteilten Deutschlands”, i *Position Liberal* 2008.

Butler, Judith, *Bodies That Matter*, London 1993.

Dembowski, Gerd & Ronald Noack, ”Am Tatort Stadion. Neonazistischer Beschleuniger in Deutschlands Fußballfanszenen”, i Bündnis Aktiver Fußballfans – BAFF (Hg.) *Ballbesitz ist Diebstahl. Fußballfans zwischen Kultur und Kommerz*, Göttingen 2004.

Dieckmann, Christoph, ”’Nur ein Leutzscher ist ein Deutscher’. Fußball in der DDR”, i Deutscher Fußball-Bund (Hg.), *100 Jahre DFB. Die Geschichte des Deutschen Fußball-Bundes*, Berlin 1999.

Farin, Klaus & Harald Hauswald, *Die Dritte Halbzeit. Hooligans in Berlin-Ost*, Bad Tölz 1998.

- Fuge, Jens, *Der Rest von Leipzig: BSG Chemie Leipzig*, Kassel 2010.
- Glaser, Joakim, *Fotboll från Mielke till Merkel. Kontinuitet, brott och förändring i supporterkultur i östra Tyskland*, Malmö 2015.
- Greiff, Mats, "We have come to an end with the monotony of Yeah, Yeah, Yeah': Pop and Rock Music in the GDR and a Generational Challenge to the State in the 1960s", i Björn Horgby & Fredrik Nilsson (ed.), *Rockin' the Borders. Rock Music and Social, Cultural and Political Change*, Newcastle 2010.
- Hall, Stuart, "Who Needs Identity?", i Stuart Hall & Paul du Gay (eds.), *Questions of Cultural Identity*, London 1996.
- Howarth, David, *Diskurs*, Malmö 2007.
- Karpa, Gerald, "Widerstandsclub Union?", i *Horch und Guck* 2012:75.
- Kettenacker, Lothar, *Germany Since 1945*, Oxford & New York 1997.
- Koch, Mattias, "Rasen-Rivalen – und alle gegen den BFC", i Frank Willmann (Hg.), *Fußball-Land DDR. Anstoß, Abpfiff, Aus*, Berlin 2006.
- Laclau, Ernesto, *New Reflections on the Revolution of Our Time*, London 1990.
- Lawler, Steph, *Identity. Social Perspectives. Second Edition*, Cambridge 2014.
- Luther, Jörn, "Unsere Clubs und Vereine", i Frank Willman (Hg.), *Fußball-Land DDR. Anstoß, Abpfiff, Aus*, Berlin 2006.
- Saunders, Anna, *Honecker's Children. Youth and Patriotism in East(ern) Germany, 1979-2002*, Manchester 2007.
- Schroeder, Klaus, *Das neue Deutschland: Warum nicht zusammenwächst was zusammengehört*, Berlin 2010.
- Schwarze, Nico & Christoph Stamm, "Parteikontrollierte Offensive. Die politische Instrumentalisierung des Fußballsports in der DDR", i Jürgen Mittag & Uwe Nieland (Hg.), *Das Spiel mit dem Fußball. Interessen, Projektionen und Vereinnahmungen*, Essen 2007.
- Teichler, Hans Joachim, "Tumulte in Planitz", i *Horch und Guck* 2005:51.
- Teichler, Hans Joachim, "Fußball in der DDR", i *APuZ*, 2006:19.
- Willmann, Frank, "Wie alles anfing...und zu Ende ging", i Frank Willmann (Hg.), *Zonenfußball. Von Wismut Aue bis Rotes Banner Trinwillershagen*, Berlin 2011.

Digitala källor

- "Abgetrennter Bullenkopf in den Innenraum geworfen", i *Spiegel-Online* 2016-08-21, <https://www.spiegel.de/sport/fussball/dfb-pokal-abgetrennter-bullenkopf-beim-sachsenderby-a-1108772.html> (hämtad 2020-02-07).

DDR-Fußballgeschichte. Das Geheime Kapitel – Fußball und Gewalt (tv-reportage), MDR 2011, <http://www.youtube.com/watch?v=codn3bzUgRs>, (hämtad 2014-04-03).

Fritz, Thomas ”Schon wieder Chemnitz”, i *ZEIT-ONLINE* 2019-03-12, <https://www.zeit.de/sport/2019-03/chemnitzer-fc-trauer-thomas-haller> (hämtad den 5/2-2010).

Uersfeld, Stephan, ”Unionprotest gegen RB Leipzig: Ganz in Schwarz gegen den Brausekommerz”, i *Spiegel-Online Sport* 2014-09-22, <http://www.spiegel.de/sport/fussball/2-bundesliga-union-berlin-schlaegt-red-bull-leipzig-nach-fanprotest-a-992916.html> (hämtad 2015-02-16).

Zlatan som monument och tidsspegel

Roger Johansson, Per-Markku Ristilammi, & Helena Tolvhed

Syftet med kapitlet är att försöka förstå vad monumentet över Zlatan står för genom att tolka monumentet och konflikterna kring detta utifrån tre olika perspektiv; ett *kulturhistoriskt och historiedidaktiskt perspektiv* om hur man kan förstå offentlig konst och monument i stadsrummet; ett perspektiv med fokus i *idrottens speciella historiebruk* där genus och nation utgör en tolkningsram i denna studie; ett *etnologiskt perspektiv* utifrån ”skalning”, där ett monument som socialt fenomen kan ändra innebörd beroende på geografisk skala från stadsdel till stad till nation och global skala.

Svenska fotbollsförbundet gjorde en beställning våren 2015 av ett monument föreställande Sveriges kanske bästa fotbollsspelare genom alla tider, Zlatan Ibrahimović, att uppföras utanför Nationalarenan i Solna. Placeringen av monumentet kom genast att bli starkt ifrågasatt av fotbollsföreningen AIKs supportrar och flyttades därefter till Malmö, där flera skribenter ställde sig tveksamma till monumentet och placeringen på Stadionområdet. Efter det att Zlatan Ibrahimović köpt in sig i Hammarby Fotboll AB kom också monumentet att vandaliseras och monteras ner i januari 2020 i väntan på en oviss framtid.

Monumentet

Skulpturen är skapad av konstnären Peter Linde. Tidigare har han gjort en skulptur av Ingemar Johansson 2011 som finns placerad utanför Ullevi i Göteborg.¹ Skulpturen av Zlatan är totalt 3,5 meter hög, varav Zlatan mäter 2,7 meter och är gjuten i brons och färgad i guldskimmer. Sockeln som är i röd granit väger åtta ton och själva statyn 500 kilo. Runt sockeln placeras inskriptioner med Ibrahimović olika titlar.

Monumentet är starkt maskulint och framhäver en nästan naken manligt muskulös kropp i en gest med uppsträckta armar som uttrycker seger och erövring. I anslutning till konsthistorikern Jessica Sjöholm Skrubbe kan man också säga att skulpturen likt andra skulpturer, föreställande

1 Peter Linde, född 9 februari 1946 i Karlshamn. Linde utbildade sig vid Kungliga Konsthögskolan i Stockholm 1970–1975 och är ledamot av konstakademin. Artnet Scandinavia; Wikipedia.

Bild 1: Monumentet över Zlatan Ibrahimović i samband med invigningen den 8 oktober 2019. Foto: Pierre Mens

manliga idrottsutövare, avspeglar hur ”en målinriktad vilja och disciplinerad tanke kan kontrollera kroppens prestationer”. Uttryckt på ett annat vis, hur ”kroppen placeras i en kulturell sfär där kroppen kontrolleras och disciplineras av tankens kraft”,² vilket gör föremålet till en nästan mytisk urkraft som också kan hämta mening och sända budskap utanför idrottsutövandet.

² Jessica Sjöholm Skrubbe, *Skulptur I folkhemmet. Den offentliga skulpturens institutionalisering, referentialitet och rumsliga situationer 1940–1975*, Göteborg 2007, s. 153.

Zlatan för tung för Solna

Våren 2015 hade Svenska Fotbollförbundet (SvFF) tagit initiativet till att resa en staty över Zlatan Ibrahimović och den 21 november året efter lades nyheten ut på SvFFs officiella hemsida. Det var Håkan Sjöstrand generalsekreterare för Svenska Fotbollförbundet, landslagschefen Lars Richt och SvFF:s ordförande Karl-Erik Nilsson som var initiativtagarna till statyn enligt Svenska Fotbollförbundets officiella hemsida. Placeringen utanför Nationalarenan var självklar:

Statyn är ett sätt för oss att tacka Zlatan för hans fantastiska insatser för svensk fotboll...Jag hoppas också att statyn till en viss del kan ligga till grund för en känsla att allt är möjligt, både inom fotbollen, men också för livet i sig självt.³

Den sista meningen att statyn också symboliserar något utöver fotbollsspelaren är intressant såtillvida att transcendenten, där budskapet om den excellenta fotbollsspelaren övergår i ett budskap om allt är möjligt och som återkommer framöver i olika versioner, också av Zlatan själv.

Alla var dock inte lika övertygade om det lämpliga i placeringen utanför nationalarenan. Denna var också hemmaarena för AIK och dagen efter att nyheten släpptes uttalade sig Allmänna Supporterklubbens vice ordförande Elvira Eriksson för Aftonbladet: ”Det låter som ett skämt när man hör det”. I själva verket hade AIKs supportrar under flera år samlat in pengar och verkat för att resa en staty över föreningens grundare Isidor Behrens, något som hade mötts med motstånd från både Solna och Stockholms stad med motiveringen att marken var deras och att ägandeförhållandena till monumentet i så fall skulle bli oklara.⁴

Två år senare, i mitten av maj månad 2018 kunde man på flera Stockholmsajter läsa att monumentet över Zlatan var på väg att flyttas till Malmö.⁵ Fotbollskanalen angav att anledningen till flytten var att AIK inte hade ställt sig ”positivt till att ha Ibrahimović utanför sin hemmaarena”⁶, medan P 4 Stockholm hänvisade till SvFF som i stället angav att:

Skälet till flytten är bland annat att statyn är för tung för området kring Friends arena. Marken befarades inte hålla på den först utpekade platsen, mellan Friends arena och det stora köpcentret i närheten.⁷

3 Karl-Erik Nilsson, SvFF hemsida 21/11 2016.

4 Andreas Lillhannus, ”AIK-ilskan mot statyn: Låter som ett skämt”, *Aftonbladet* 21/11 2016.

5 ”Solna kan snivas på Zlatan-staty”, *Mitt Solna* 11/5 2018.

6 *Fotbollskanalen* 3/6 2018.

7 ”Därför blir det ingen Zlatan-staty i Solna”, P4 Stockholm 4/6 2018.

Slutligen kunde man på Svenska Fotbollsförbundets hemsida läsa att kommunstyrelsens arbetsutskott i Malmö tagit beslutet att statyn ska re-sas på Stadiontorget mellan gamla Malmö Stadion och den nya arenan. Avtäckningen skulle ske den 8 oktober 2019 och förutom huvudperso-nen själv utlovades att representanter för såväl Svenska Fotbollförbundet, Malmö stad och Malmö FF att vara på plats.

Flytten till Malmö och invigning

I november 2018 tog Malmö kommunstyrelsens arbetsutskott ställning till Svenska fotbollsförbundets erbjudande om en donation i form av ”en skulptur föreställande Zlatan Ibrahimović”.⁸ Ärendet hade beretts av fritidsdirektör Johan Hermansson och kulturdirektören i Malmö Pernil-la Conde Hellman, vilka i en tjänsteskrivelse förordade att Malmö stad skulle motta donationen och uppdra åt berörda förvaltningar att utre-da den framtida placeringen. I skrivelsen diskuterades också tre möjli-ga placeringar: på stadionområdet, på Rosengård där Zlatan växte upp, eller på annan plats som symboliserar ”Malmö och världen utanför”.⁹ I tjänsteskrivelsen behandlades vidare problematiken kring minnesmärken över kända och offentliga personer, samt spørsmålet kring minnesmärken föreställande nu levande personer. I skrivelsen konstaterades att sådana minnesmärken finns samlade på två platser i staden; Idrottens *Walk of Fame* på stadionområdet, samt över malmöartister på Davidhallsbron. I båda fallen var både levande och avlidna personer avbildade. Vidare finns ett 40-tal minnesmärken och byster bland annat över arbetarrörelsens politiker.¹⁰ Kommunstyrelsen beslutade enligt förslaget i tjänsteskrivelsen att ta emot donationen och att uppdra åt stadens beredningsorgan för konstnärlig gestaltning att utreda placering och uppförande.¹¹

Beredningsgruppen höll fem protokollförda möten på kulturförvalt-ningen i frågan. Det första mötet hölls i maj 2018 och det sista i okto-ber 2019. Fritidsförvaltningen hade därefter fortsättningsvis ansvaret för ärendet och invigningen den 8 oktober klockan 15.¹² Kulturförvaltning-en hade också gjort två utredningar angående placeringen av skulpturen.

8 Kommunstyrelsens arbetsutskott Malmö, *protokoll* 12/11 2018.

9 Angående: Donation av Svenska Fotbollsförbundet av skulptur av Zlatan Ibrahimović till Malmö. *Tjänsteskrivelse till kommunstyrelsens arbetsutskott*, KSAU 12/11 2018. De tre alternativen till placering angavs redan i samband med donationen.

10 Angående: Donation av Svenska Fotbollsförbundet av skulptur av Zlatan Ibrahi-mović till Malmö. *Tjänsteskrivelse till kommunstyrelsens arbetsutskott*, KSAU 12/11 2018.

11 Kommunstyrelsens arbetsutskott Malmö, *protokoll* 12/11 2018.

12 Malmö stads beredningsorgan för offentlig konst, *protokoll*, 23/5 2018; 3/10 2018; 28/11 2018; 11/2 2019; 30/4 2019; 2/102 019.

Den första utredningen gjordes i mars 2019 och följdes sedan upp av ytterligare en i augusti samma år. I utredningen i mars utgick man från de tre alternativ som tidigare angivits i tjänsteskrivelsen från Hermansson/Hellman i november 2018. Vad gällde *det första alternativet* som omfattade stadionområdet kom man i utredningen fram till att det fanns en rad olika möjligheter där en var i anslutning till John Ericssons väg, nära det gamla stadion, alternativt i parkområdet. Båda var problematiska eftersom de ansågs osäkra då hela området var under utveckling och det äldre stadions framtid oviss. Inte heller ansågs arenans södra del vara en lämplig placering eftersom det var platsen för barnaktiviteter i samband med matcher och den östra och västra delen var viktiga gångstråk. Mest lämpligt område ansågs Stadiontorget vara även om man där också kunde se säkerhetsrisker vid ett snabbt behov av utrymning. I *det andra alternativet* utgick man från Zlatans uppväxt på Rosengård och första fotbollskarriär. Även där fanns flera alternativ. Ett var i anslutning till *Zlatan Court* och ett annat var i anslutning till Björn Carnemalms konstverk *Zlatans leende* vid cykeltunneln mellan Annelund och Rosengård. En tredje möjlighet skulle vara i områdets centrum i anslutning till genomfartsleden vid Amiralsgatan, men detta ansågs osäkert eftersom stadsutvecklingsprojektet Amiralstaden var under utveckling och hela området under omvandling. Vidare konstaterade man att eftersom det fanns ett underskott på offentlig konst i området som helhet så borde ”icke personbundna typer av offentlig konst” i så fall prioriteras. Utredningens *tredje alternativ* var en placering på annan ”offentlig plats i Malmö som symboliserar ’Malmö och världen utanför’”, exempelvis invid någon av Malmös tre nya tågstationer.¹³ Ingen av de nya stationerna ansågs ha någon naturlig koppling till ett konstverk med Zlatan eller fotboll. Utredarna förordade därför en placering på Stadiontorget eftersom man menade att det var ett naturligt stråk för gående till och från arenan vid match, samt att platsen ansågs ”framtidssäkrad” vid eventuella förändringar av området runt ’gamla stadion’. Svenska Fotbollförbundet stod enligt utredningen för kostnaderna för produktion och transport av konstverket medan Malmö stad skulle stå för kostnaderna för uppförande och belysning som beräknades till 250 000 kronor. Driftskostnaden per år beräknades till 8 000 kronor. Man tillade vidare att det kunde tillkomma ”eventuella kostnader i samband med vandalisering och andra oförutsedda händelser.”¹⁴ Den andra utred-

13 Dessa är Östervärn, Rosengård och Persborg. De äldre stationerna var Hyllie, Triangeln och Malmö Centralstation.

14 ”Utredning – placering av skulptur av Zlatan Ibrahimović”, *Malmö stad Kulturförvaltningen* 15/3 2019.

ningen som var klar fem månader senare bekräftade i stort endast slutsatserna i den föregående, men med den skillnaden att den var mer utförlig i sitt förslag av placeringen på stadiontorget, genom att man bifogat och illustrerat olika visuella förslag genom montage av skulpturen runt om på området. Vidare hade kostnaderna för uppförandet skrivits upp till 555 000 kronor och driftskostnaden per år till 15 000 kronor.¹⁵

Invigningen följdes av en stor publik och de två huvudpersonerna fotbollsspelaren Zlatan Ibrahimović och konstnären Peter Linde var båda närvarande. Kommunstyrelsens ordförande i Malmö Katrin Stjernfeldt Jammeh höll invigningstalet och betonade att statyn ska ses som en inspiration för många människor.¹⁶ Zlatan själv uttryckte att skulpturen var "en symbol för alla som inte känner sig välkomna, som känner att de inte passar in, som känner att de inte är som alla andra att allt är möjligt. Jag är ett bevis för det..."¹⁷

Konst i det offentliga rummet

Offentlig konst betraktas och bedöms ibland utifrån sitt konstnärligt estetiska värde till skillnad från ett monument där syftet oftast är att påminna samtiden och eftervärlden om händelser, eller som i detta fall om en person. Vad gäller den offentliga konsten sker det också en begreppsmässig betydelseskiftning i synen på denna som rör sig från en förkrigsdiskurs med begrepp som utsmyckning och dekorativ till begrepp som offentlig konst och skapandet som konstnärligt arbete.¹⁸

Ett monument är en representation av en händelse eller person, ofta i sten eller brons, rest inte bara för att minna om något som har hänt, utan också i avsikt att förmedla en berättelse till framtida betraktare. Ofta finns också inskriptioner i syfte att förtydliga budskapet. Utformningen av offentliga monument ska därför inte i första hand bedömas efter en estetisk värdeskala, utan som brukskonst med bestämda syften som snarast kan mätas av sin förmåga att skapa opinion och som ett instru-

15 "Angående: Placering av skulptur av Zlatan Ibrahimović", *Malmö stad Kulturförvaltningen* 22/8 2019.

16 Toppolitikern om Zlatanstatyn: "Funkar som inspiration för många", *Sydsvenskan* 8/10 2019.

17 "Zlatans staty invigdes i Malmö: 'En symbol för att allt är möjligt'", *Fotbollskanalen* 8/10 2019.

18 Sjöholm Skrubbe, 2007 s. 44.

ment för kommunikation.¹⁹ På så vis kan ett monument laddas med en stark symbolism och dess levnadshistoria fyllas med både faktiskt och symboliskt våld.²⁰ Intresset för själva monumentet flyttas då från själva konstverket till tillsättning av kommittéer, beställare, insamlingar och till den samhälleliga kontexten.

Det betyder att ett monument talar till oss, och för att tolka Zlatan-monumentets potens att skapa konflikter i samtiden kommer vi här att använda oss av tre begrepp:

- *Referentialiteten* dvs. vad skulpturen betyder för olika betraktare.²¹
- *Relationen till platsen* som en rumslig kontext av platsens betydelse för hur vi förstår ett monument. Placering ger således mening för förståelsen och tolkningen av skulpturens betydelsebildning.²²
- *Placering, storlek och kvantitet* när dessa samspelar så får det en viktig roll för skulpturens betydelsebildning, d.v.s. ju större skulpturen är och ju mera centralt den är placerad i det offentliga rummet, desto viktigare symbol kan avsikten med skulpturen/monumentet ifråga anses utgöra.²³

Monument och skulpturer i Malmö: några exempel

Till skillnad från många andra europeiska länder har Sverige under efterkrigstiden relativt få minnesmärken och monument.²⁴ Men det betyder inte att de inte finns, eller att inte skulpturer kan ges en betydelse av att vara monument. Ibland kan offentliga konstverk och utsmyckningar bli upphov till upprörda känslor och vandalisering medan andra får stå där i en stilla tystnad.

19 Melissa Dabakis, *Visualizing labor in American sculpture. Monuments, manliness, and the work ethic*, 1880-1935, Cambridge 1999; Allan Ellenius, *Massornas monument. Den offentliga konsten och ideologierna*, Stockholm 1971; Roger Johansson, *Kampen om historien. Ådalen 1931. Sociala konflikter, historiemedvetande och historiebruk 1931-2000*, Stockholm 2001. För en diskussion om monument se Lars Berggren, *Giordano Bruno på Campo dei Fiori — Ett monumentprojekt i Rom 1876-1889*, Lund 1991.

20 Roger Johansson, "Kampen om rummet. Monument som representationer av våld. Spår av ett våldsamt förflutet", *Väldets topografier. Beträktelser över makt och motstånd*, Carina Listerborn, Irene Molina, Diana Mulinari, red. Stockholm 2011.

21 Sjöholm Skrubbe, 2007, s. 28. Sjöholm Skrubbe har hämtat begreppen från Rosalind E. Krauss skulpturbegrepp från 1979 i "Sculpture in the Expanded Field".

22 Sjöholm Skrubbe, 2007, s. 115; Johansson, 2011, s. 392 f.

23 Sjöholm Skrubbe, 2007, s. 115.

24 Sjöholm Skrubbe, 2007, s. 114.

Vi ska här kort beröra några exempel på skulpturer och monument från Malmö för att belysa några aspekter som kopplar till den aktuella diskussionen om Zlatanmonumentet, men också för att visa på hur samma skulptur kan fyllas med olika mening beroende på bland annat föremålet/händelsen för monumentet, dess tillkomst och placering i gaturummet. Exempelen vi använder här är Pehr Henrik Ling (1914), gymnastikens fader på Gamla idrottsplatsen, Gustav Möllers byst i Folkets park (1952), Optimistorkestern (1985) nära Stortorget och Karl X monument (1896), samt Det svenska tungsinnet (1992) i Altonaparken invid kanalen och Familjen (1962) på Limhamns torg.

Monument som kuliss

Historien om Lingskulpturen innehåller inget kontroversiellt men ett tidigt exempel på idrott och monument och på tystnad. En del av 'osynligheten' kan förstås av att skulpturen utifrån den permanenta placeringen endast betraktas som en "gatans kuliss", om den inte reaktiveras genom klotter eller annan åverkan.²⁵

Monument över en levande person

En del av diskussionen kring monumentet över Zlatan har gällt kutymen att inte resa minnesmärken eller monument över nu levande personer. Nu är inte Zlatanmonumentet helt unikt i den meningen, då det också rests skulpturer i närtid över aktiva fotbollsspelare och idrottsmän som Gunder Hägg i Gävle (1947) och Henrik Larsson (2011) i Helsingborg, samt Caroline Seger i Helsingborg (2019) och Nilla Fischer i Linköping (2019).²⁶ Det finns också tidigare exempel som när framträdande Malmöpolitikern Gustav Möller själv var närvarande när bysten av honom avtäcktes 1952.²⁷ Bakgrunden var troligtvis att en identisk byst av Per Albin Hansson rests på samma plats några år tidigare (1949) och att den malmöitiska arbetarrörelsen såg de två som tidigt förbundna ungdoms- och regeringskamrater från Malmö, och att rättvisan nu krävde att de fick stå bredvid varandra. Därför väckte heller inte bysten av Gustav Möller några invändningar i samtiden.²⁸

25 Sjöholm Skrubbe, 2007, s. 286 f. Föreningen för resande av staty över P H Ling, 1907 – 1914, Malmö stadsarkiv.

26 De båda senare vandaliserade på oklara grunder. Vandalism av offentlig konst är inte ovanlig och kan ha olika orsaker eller syften. Sjöholm Skrubbe, 2007, s. 278 ff.

27 *Konstguide. Skulpturer och minnesmärken i Malmö 2001*, Stig Johansson, red. (Malmö 2002) s. 99.

28 Ivar Johansson 1952, Gustav Möller (1884–1970) porträtt, Granit, Folkets park Malmö, *Arbetet* 1952.

Relationen till platsen

Exempel på tre välkända skulpturer som fyllts med mening i relation till platsen är *Optimistorkestern*, *Det svenska tungsinnet* och respektive *Familjen*.

Optimistorkestern från 1985 är placerad just där Stortorget mynnar ut i Södergatan. Skulpturen i brons leds av en tamburmajor och består av fyra spelande deltagare.²⁹ Man kan tycka att en utsmyckning i gaturummet föreställande en orkester inte skulle orsaka någon debatt, annat än en rent estetisk i så fall, om det inte varit för att placeringen också sammanföll med startpunkten för socialdemokraternas och LOs traditionella förstamajtåg i Malmö sedan lång tid tillbaka. Oppositionens reservation i fullmäktige gällde dock ett formellt yrkande där man i stället för det föreslagna konstverket önskade att utlysa en tävling för att få in ett bidrag som en majoritet i fullmäktige kunde ställa sig bakom.³⁰ Här får relationen till platsen en meningsbärande roll som fyller skulpturen med en symbolisk betydelse – för en del betraktare – som den troligtvis inte skulle haft om den placerats på någon annan plats i staden.³¹

Det svenska tungsinnet är ett intressant exempel på hur offentlig konst kan fyllas med starka känslor och hur även en mer dekorativ offentlig konst kan fyllas med en slags diskursiv symbolik och identitet knuten till ett visst område i staden och vad invånarna där vill förknippas med. Statyn är en mildt gråtande man där Gösta Ekman, lätt igenkännbar, stod som förlaga.³² Efter beslut av kulturnämnden om att köpa in statyn och placera denna på Limhamns torg började upprörda röster göra sig hörda från boende i Limhamn.³³ Det gjordes även en film om motståndet av placeringen på torget där en man gjorde sig till talesman för limhamnsborna: ”På Limhamn gråter vi inte”.³⁴ Det framgår av kulturnämndens

29 Yngve Lundell, 1985, *Optimistorkestern*, skulptur i brons, Södergatan Malmö.

30 Kommunstyrelsen inlämnad framställan till Kommunfullmäktige Malmö stad, Kommunfullmäktige, *protokoll*, 1/9 1984.

31 Detta betyder inte att det inte fanns andra förslag på placering, bland annat Skomakargatan vid Lilla torg men detta förkastades på grund av dess tyngd. Men väl placerat Södergatan/Stor torget fylldes det med en symbolisk mening som uppmärksammades.

32 *Det Svenska Tungsinnet*, Marie-Louise Ekman. Skulpturen ställdes ut i den svenska paviljongen på världsutställningen 1992 i Sevilla, Spanien.

33 I protokollet från Referensgruppen för offentlig utsmyckning framgår att SDF Limhamn-Bunkeflo avstyrker placeringen med ”hänvisning till protester från föreningar och enskilda i stadsdelen.” Referensgruppen menar dock att platsen är lämplig, *protokoll* 26/9 2001. Diskussionen om placeringen fortsätter i referensgruppen fortsätter och mars 2003 föreslås i stället en placering nära kanalen, *protokoll* 4/3 2003.

34 *Sydsvenskan* 5/6 2004; Film av Mats Weman, 2004, ”Jag har gråtit mycket i Lim-

beslut att man drygt ett år efter beslutet i nämnden att placera konstverket på Limhamns torg gav vika för protesterna och gav nämndens referensgrupp för konstnärlig utsmyckning i uppdrag att, efter utredning av referensgruppen, i stället föreslå en placering på Södra Promenaden.³⁵ Invigningen ägde slutligen rum den 5 juni 2004 inför en stor publik.³⁶ Vad referensgruppen inte visste var att det i närheten hade utspelats ett drama då den 16-åriga Johanna Persdotter i förtvivlan tog sitt liv med hjälp av Vitriololja på årets sista dag 1855 i likhet med sagans Flickan med svavelstickorna av H C Andersen.³⁷ Konstnären Thure Törns skulptur Familjen från 1962 i granit och brons placerades i stället på Limhamns torg efter en flytt från Simmaregatan måndagen den 5 december 2005.³⁸ Skulpturen som föreställer en man och en kvinna som gemensamt håller ett barn framstår som en ”representation som bygger på en norm om den heterosexuella familjen”³⁹ och anknyter snarast till en tidig utsmyckning av ’folkhemskonst’. De boendes identitet och självbild framstår som avgörande för konstverkets relation till platsen och tolkningen av hur det togs emot av lokalsamhället när kulturnämnden slutligen valde att placera det på Limhamns torg.

Monument som placering, storlek och kvantitet

Karl X Gustav är ett välkänt monument centralt placerat på stadens största torg och som dessutom haft en skiftande referentialitet d.v.s. betydelse genom åren. Genom sin storlek och centrala placering vänd mot stadens rådhus representerar monumentet för betraktaren något betydelsefullt i stadens historia. Därför har monumentet också kommit att ges olika betydelse av olika grupper men också över tid. När monumentet över Karl X Gustav restes 1896 var drivkraften bakom Martin Wei-

hamn”, Auto Images Malmö AB. Visad på SVT 14/10 2004.

35 Malmö kulturnämnd, *protokoll* 23/10 2003; se också Kulturnämndens referensgrupp för konstnärlig utsmyckning, *protokoll* 4/3 2003, 16/9 2003.

36 Kulturnämndens referensgrupp för konstnärlig utsmyckning, *protokoll* 8/9 2004. Det hade också tidigare uppdragits åt ledamöterna Göran Christenson och Gunnar Ericson att kontakta Marie-Louise Ekman samt modellen för att höra om de var nöjda med placeringen, vilket meddelades nämnden att de var ”mycket nöjda”, *protokoll*, Referensgruppen 1/4 2004; Kulturnämndens referensgrupp, *protokoll* 1/4 och 8/6 2004, efter beslut i KS 3/3 2004 och Kommunfullmäktige 25/3 2004.

37 Inge Svensson, ”Hantverk och industri”, *Malmö stads historia* vol 3 1820–1870, Malmö 1981, s. 283.

38 ”Familjen flyttar”, *pressmeddelande* Malmö stad 5/12 2005.

39 Sjöholm Skrubbe, 2007 s. 271.

bull och andra skandinavister i monumentkommittén en skandinavisk sammanhållning: ”Det gamla Skåneland skildes från Danmark utan att någonsin glömma det.”⁴⁰ Den socialdemokratiska tidningen *Arbetet* protesterade mot slöseriet ”pengarna rullar” och det var heller inte odelat enkelt att hantera för det svenska och danska hovet heller vid avtäckandet. Tio år senare var tidsandan en annan och monumentet blev samlingsplats för nationalistiska hyllningar. Det väckte också våldsamma protester när överståthållaren i Stockholm Robert Dickson ville göra en kopia av monument att ställas utanför Nordiska museet; svekfullt och krämaraktigt, blev svaret från Malmö. Skämtsamt kom också förslag på att i så fall resa en staty över ”Kristian Tyrann” om monumentet ”annekterades”. Därefter har monumentet blivit ett ständigt föremål för motioner av skiftande partipolitisk valör i kommunfullmäktige om att ersättas av ett mera passande och mindre provocerande.⁴¹

Man skulle kunna pröva tanken om monumentet över Zlatan inte fyller samma roll som Karl X monumentet genom sin storlek och genom sin centrala placering utanför ståplatsläktarens ingång på stadion. I jämförelse med de plattor med inskriptioner som finns i bl.a. stenläggningen över framgångsrika och betydelsefulla Malmöiddrottare kan man se det så att ”kvantiteten” som monumentet representerar i omfång eller utbredning är större än alla de andra minnesmärkena sammantaget på området. Som fotbollspublik kommer man helt enkelt ’inte förbi’ monumentet utan att också förhålla sig till det. Detta laddar Zlatanmonumentet med mening.

Från fotbollsikon till ...

Med flytten till Malmö och den högtidliga invigningen startade också en diskussion om vad monumentet egentligen symboliserade och vilket budskapet var som förmedlades genom konstnären Peter Lindes avbildning av Zlatan. Som visats ovan finns det också en relation mellan föremål, storlek och plats som är väsentlig när ett monument tolkas, ges betydelse och förstås av olika personer.

Kanske skulle man också, med hjälp av begreppet *Referentialiteten*, kunna tolka in Zlatanmonumentet som en personifiering av en modernistisk tradition som kom att,

40 Ulf Zander, ”Ett omstritt Malmömonument: Karl X Gustav-statyn 1896–1996”, s. 216 citerat från Weibull, *Allt ljus på Malmö. Ett hundraårsminne*, Ingmar Billberg m.fl. (red.) Elbogen Malmö Fornminnesförening: Malmö 1996, se också Kjell-Åke Modéer, ”Carl X Gustaf-statyn på Stortorget. Om ett monuments tillkomstshistoria”, Malmö 1971.

41 Zander, 1996, se också Modéer, 1971.

tillskrivas värden som individualism, personlig frihet och ocensurerad mångfald. Modernismen kom kort sagt att stå som symbol för demokratin, vilket innebar att en motståndare till modernismen kunde riskera att uppfattas som motståndare till demokratin,⁴²

Kan detta vara en ingång för att förstå *en* av konfliktzonerna vid tolkningen av monumentet. Mot denna (långtgående) individualism ställs något annat. Tradition och tillhörighet till en stad eller till ett fotbollslag. Eller en globaliserad värld där arbetsmarknad och lojalitet är internationell, delvis med EU-inhågnad, och där andra spelregler gäller?⁴³ Vilket ger återsken i det lilla (reflekteras) lokalsamhället och blir tydligt i Zlatans egen biografi där den unge pojken fotbollsdrömmar gick från de lokala lagen som FBK Balkan till Barcelona och Real Madrid och slirade runt Malmö FF som tillhörde den andra och okända världen och delen av staden.⁴⁴

Krocken blev tydlig på *Sydsvenskans* kultursida när Marisol/Fredrik Ekelund respektive Rakel Chukri tolkade monument som restes över Zlatan Ibrahimović på stadionområdet i oktober 2019. Debatten vidgades till att handla om en förändrad stad och stadens identitet. För Marisol/Ekelund ställs Zlatan mot en annan MFF-legend,

Bosse” (Bosse Larsson), där Bosse ”var en levande symbol för det Arbetarmalmö där Laget – oavsett om det var en samling Kockumsarbetare i färd med att bygga en båt eller elva fotbollsspelare – var större än jaget.

Individualisten Zlatan blir i Marisols/Ekelunds tolkning Bosses motsats, och därför är inte Zlatan en symbol för Malmö, utan monumentet borde placeras i Zlatans uppväxtkvarter på Cronmans väg i Rosengård som en inspirationskälla för ungdomar och fotbollsturister.⁴⁵

Rakel Chukri menade i stället att Zlatan alltid står sig slätt mot vad hon menar är en förlegad malmöbild och malmöromantik, där man färdas minst 20 år tillbaka i tiden. Det är ett annat Malmö i dag. Ett Malmö som ser annorlunda ut och har andra förutsättningar än på Bosse Larssons tid: ”De som påstår sig vara uttolkare av Arbetarmalmö förmår inte relatera till Zlatans klass-revanschism som barn till invandrare.”⁴⁶

42 Sjöholm Skrubbe, 2007 s. 190.

43 Begreppet hämtat från mailkonversation med professor emeritus Örebro universitet Björn Horgby.

44 David Lagercrantz, *Min historia. Jag är Zlatan Ibrahimović*, Stockholm 2011.

45 Marisol/Fredrik Ekelund, ”Zlatanstatyn borde stå på Rosengård” *Sydsvenskan* 14/11 2019.

46 Rakel Chukri, ”Sluta gnälla om Zlatans skryt. Lyssna istället på vad han faktiskt säger”, *Sydsvenskan* 15/9 2019.

Idrottens historia och minnestraditioner

I Sverige växte fotbollen från 1900-talets början fram som en arena för nationella och lokala gemenskapsprojekt. Idrott tillhandahöll moderna förebilder och underbläste känslor av enighet och stolthet, och idrottsliga framgångar blev symboliska manifestationer av kulturella och ekonomiska framsteg. Den moderna tävlingsidrottens betoning av effektivitet, mätbarhet, rekord och konkurrens gjorde den väl anpassad till den nya handels- och industrikapitalistiska borgerlighetens samhälle.⁴⁷ Samtidigt laddades idrottsarenorna med föreställningar om kön genom att de utgjorde skådeplatser för kraftmätningar mellan män. Genushistoriker har visat hur idrotten blev ett från kvinnor avskilt socialt rum, i en tid då det manliga maktmonopolet utmanades av kvinnors krav på rättigheter och deltagande i samhället.⁴⁸ Denna historia har fortsatt att forma idrotten som sociokulturellt fenomen fram i vår tid. Tilltagande kommersialisering och globalisering kom dock att under 1900-talets sista decennier på ett genomgripande sätt förändra tävlingsidrottens förutsättningar; inte minst vad gäller fotbollen.

Tankar om minnet som kollektivt och socialt – det vill säga, inte endast individuellt och (själv)biografiskt – utvecklades först av sociologerna Durkheim och Halbwachs. Här växte ett synsätt fram om historia och minne som något som människor kan dela, som skapas och uttrycks genom aktiva minnesskapande processer och bruk av historia.⁴⁹ Idrottens kollektiva minnestraditioner har ofta byggts kring triumfer och hjältar, i en mytologisering och kanonisering som lätt får nostalgiska förtecken. Här finns ett starkt känsloladdat språkbruk kring ”historiska” och ”oförglömliga” händelser, där betydelsefulla spelare utnämns till ”legendarer”.⁵⁰

47 Eric J. Hobsbawm, *Nationer och nationalism*, Stockholm 1994, s. 141–145, 158, 186–187; Henrik Meinander & Mangan, J. A. (red.), *The Nordic world: Sport in society*, London 1998; Torbjörn Andersson, *Kung fotboll. Den svenska fotbollens kulturhistoria från 1800-talets slut till 1950*, Eslöv 2002.

48 Jennifer Hargreaves, *Sporting females: Critical issues in the history and sociology of women's sports*, London 1994; Patricia Vertinsky, *The Eternally Wounded Woman: Women, Doctors, and Exercise in the Late Nineteenth Century*, Urbana 1994; Michael S. Kimmel, *Manhood in America: A Cultural History*, New York 1996. För utförligare diskussion se Helena Tolvhed, *På damsidan: Femininitet, motstånd och makt i svensk idrott 1920-1990*, Göteborg 2015.

49 Aleida Assmann, *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*, Cambridge 2011; Jeffrey K. Olick, ”From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic Practices and Products”, i Astrid Erll & Ansgar Nünning (red.), *Cultural Memory Studies: an International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin 2008, s. 152-157.

50 Tara Brabazon, *Playing on the periphery: Sport, identity, and memory*, London 2006.

Bland dagens fotbollssupportrar finns ett aktivt bruk av lagets historia; framgångarna, revanscherna, förgrundsgestalterna. Så använder exempelvis MFF:s supportrar lagets historia i läktarnas tifo-uppvisningar, där tidigare spelare, tränare och ledare som ”Hövdingen” Eric Persson figureerar. Forskare har lyft fram fotbollsstadion som en starkt betydelsebärande plats för laget, och för staden.⁵¹ Stadion är ett gemensamt arv, ett hem och en närmast helig plats med stor emotionell laddning som bland supportrar upplevs som djupt personlig och identitetsbärande. Den är ett (relativt) bestående rum där individers, familjers och generationers relation till sitt fotbollslag utspelar sig. I sin studie av historiebruk bland svenska fotbollssupportrar har Katarzyna Herd kallat stadion för ett ”emotionellt museum”, där kollektiva minnen tar sig uttryck på ritualiserade sätt.⁵²

Problemet med idrottens historiebruk – ett kritiskt perspektiv

Zlatan Ibrahimovićs inplacering i den ovan beskrivna idrottshistoriska traditionen är inte självklar. Traditionen vilar på å ena sidan det lokala – det platsbundna, laget – och å andra sidan det nationella – kampen och kraftmätningen länder emellan. Under hela sin karriär har Zlatan, vid sidan av hyllningarna, också mötts av kritik för att vara en individualist som – tvärtemot en ”svensk” fotbollstradition – sätter ”jaget framför laget”. I en studie av sportjournalistik vid 2000-talets början finner Agneta Furvik att Zlatan Ibrahimović genomgående framställs som en outsider i den svenska föreställda gemenskapen. Hon konstaterar att Ibrahimović ofta beskrivs med adjektiv som ”osvensk”, ”kaxig”, ”fräck”, ”impulsiv”, ”spontan” och ”individualistisk”.⁵³ Han har brutit mot den kollektiva och ödmjuka ”svenska” idrottsmannatraditionen och har istället blivit en global megastjärna.⁵⁴

Kulturarvsforskaren Tara Brabazon har i boken *Playing on the Periphery* framhållit problemen med att idrottens historiebruk idealiserar

51 John Bale & Olof Moen (red.), *The Stadium and the City*, Keele 1995; Patricia Vertinsky & John Bale (red.), *Sites of sport: Space, place, experience*, London 2004; Katarzyna Herd, *“We can make new history here”: Rituals of producing history in Swedish football clubs*, Lund 2018.

52 Herd, 2018, s 79, se även Assmann 2011, s. 284.

53 Agneta Furvik, ”Om fotboll och dess föreställda gemenskaper. En kritisk diskursanalys av tidningstexter om fotbollsspelaren Zlatan Ibrahimović”, D-uppsats, Malmö högskola 2004, s. 6.

54 För en diskussion om representationer av svenska idrottsmän och de egenskaper de tillskrivs, se Helena Tolvhed, *Nationen på spel. Kropp, kön och svenskhet i populärpressens representationer av olympiska spel 1948 – 1972*, Umeå 2008.

det förflutnas prestationer och ”legendariska” spelare och coacher. Hon vänder sig emot hur exempelvis idrottsmuseer alltför okritiskt använder artefakter och fotografier, på ett sätt som förenklar och ikoniserar komplexa sammanhang och gestalter. Triumfatoriska ögonblick bevaras för eftervärlden att begåpa, medan historiens misslyckanden och baksidor inte synliggörs. Härigenom underblåses en okritisk nostalgi inför svunna guldåldrar – en föreställt enklare tid, ett mer homogent samhälle – där samtida prestationer mäts mot idrottsframgångar i det förflutna. Politiken och den bredare samhällskontexten riskerar att försvinna, vilket avspeglar idrottens självbild som ofta velat hålla avstånd mellan politik och idrott. Brabazon är kritisk då hon analyserar den roll som idrottshistoria – så som den produceras i massmedier och i kulturarvsindustri – spelar för att upprätthålla koloniala och patriarkala världsbilder, förhållningsätt och praktiker. I idrottshistoriens periferi utelämnas de som inte passat in, som uteslutits från deltagande, representation och hågkomst, exempelvis på grund av kön, hudfärg eller sexualitet. Nostalgiska berättelser riskerar att hämma utformandet av nya, mer inkluderande identifikationsformer och gemenskaper.⁵⁵

Zlatanstatyn som minne och symbol

Zlatan och hans karriär kan placeras i relief till en rad olika, historiskt formade sammanhang och förändringsprocesser: spänningar mellan det nya och det gamla, kollektivet och individen, det lokala och det globala, idealismen och marknaden. Frågor om tillhörighet och representation ställdes på sin spets med statyn: Vem kan symbolisera vad? Sverige? Malmö? Rosengård? MFF? Och vem är egentligen Zlatan: Malmösonen? Rosengårdskillen? Den globala stjärnan, utan någon specifik lokal identitet – eller lojalitet? Zlatan framstår som en symbol, möjlig att fylla med olika innebörder och värden, samtidigt som hans eget högst verkliga liv – liksom ”berättelsen” om Zlatan – naturligtvis fortgår.

Komplexiteten och uppsättningen av tolkningsmöjligheter har ytterligare förmerats genom statyns ambivalenta tillkomsthistoria. Som *Sydsvenskans* Linda Fagerström påpekat är Peter Lindes Zlatan-skulptur platslös, ”inte tänkt att stå i dialog med en särskild miljö eller ett på förväg uttänkt offentligt rum.”⁵⁶ Men genom den slutliga placeringen vid Malmö stadion knöts den till platsens minnestradition, till lagets hem och ”he-

55 Brabazon, 2006, s. 143–146, 195.

56 Linda Fagerström, ”Hatet mot Zlatanstatyn säger något om vårt samhälle”, *Sydsvenskan* 16/2 2020.

liga” plats. När avslöjandet om att Zlatan köpt in sig i Hammarby kom, vittnade reaktionerna om platsens starka laddning och symbolik. Inköpet i motståndarlaget uppfattades som en kränkning av gemenskapen, hemmet, av närmast sakraliserad mark.⁵⁷

Zlatanstatyn påminner därmed om att platser alltjämt, även i den så globaliserade fotbollsindustrin, utgör meningsbärande rum där historia och minne lever kvar, bearbetas och omförhandlas. Konflikt uppstår här i mötet mellan å ena sidan en supporterdriven lokal kultur inriktad på lojalitet med lagen och platsen, och å andra sidan en global och individualistisk fotbollskultur med megastjärnor, stora pengar och rörlighet.⁵⁸ Herd framhåller att historiska referenser här bildar en motvikt, eller motberättelse, mot dagens globaliserade och pengastyrda toppfotboll. Berättelserna om lagets arv och traditioner skapar en bild av en stabil och i någon mån ”oförstörd” institution. För MFF utgör, påpekar Herd, den historiska arbetarklassidentiteten ett viktigt inslag här, som länkar samman laget med industri- och arbetarstaden Malmö.⁵⁹

Händelserna och debatten kring Zlatan-statyn aktualiserar bredare frågor om idrottens historiebruk och historieskrivning. Statyns öde påminner om att historia är någonting levande, dynamiskt och föränderligt, någonting som *görs* snarare än någonting som *är*. Det kollektiva minnet är ett ständigt pågående, kreativt återskapande.⁶⁰ Otydligheten kring statyns syfte och målgrupp gav redan från början en otydlighet kring vilka ”vi” som ska minnas är, liksom kring *vad* mer precist det var som skulle hållas i åminnelse. Historia är aldrig en färdig reservoar att ösa prestationer och hjältar ur, utan ett kollektivt minnesarbete. Dessa kulturella processer präglas av föreställningar om identitet, lojalitet och gemenskapers avgränsning, och av såväl historiska som samtida – och föränderliga – maktrelationer.

Fotbollen formar gemenskaper, men också klyftor. Det finns ett demokratiskt inslag i fotbollens historiebruk, som bryter mot den nationella minneskulturens tradition av att minnas kungar och elitens män. Idrot-

57 Jeffrey Hill, Kevin Moore & Jason Wood, “Sport, History and Heritage- Editors’ General Introduction”, i Jeffrey Hill, Kevin Moore, & Jason Wood (red.), *Sport, history, and heritage: Studies in public representation*, Woodbridge 2012.

58 Torbjörn Andersson, ”Spela fotboll bondjävlar!”: *En studie av svensk klubbkultur och lokal identitet från 1950 till 2000-talets början*, del 1, Eslöv 2011; Fredrik Schoug, *Intima samhällsvisioner: Sporten mellan minimalism och gigantism*, Eslöv 1997.

59 Herd, 2018, 118-122, 264.

60 Olick, 2008, s. 158-159; Herd, 2018, s. 97.

ten ger den vanliga människan en chans till kanonisering.⁶¹ Men denna demokratiska dimension utmanas – omintetgjörs kanske – då spelare blivit stjärnor och tycks leva långt borta från den ”vanliga människans” vardagserfarenheter.

Förslaget att placera statyn på Rosengård kan ses som ett försök att skapa alternativa narrativ och nya minnestraditioner, på nya platser – en uppdatering och anpassning till ett förändrat, senmodernt samhälle. Men utifrån Brabazons perspektiv kan det också tolkas som en förvisning av det som inte passar in från en starkt historiskt laddad plats, och en triumf för nostalgin kring de värden som tillskrivs ”gamla tiders” fotboll och fotbollsspelare som exempelvis Bosse Larsson, som Ekelund lyfte fram i debatten i *Sydsvenskan*.

Zlatan, Rosengård och sveken – Rosengård och utanförskapet

Historien kring Zlatan har under tid befunnit sig i ett komplext förhållande till stadsdelen Rosengård i Malmö där han tillbringade en tid av sin uppväxt. Han bodde även på andra håll i staden under sin uppväxt, men det är Rosengård som intagit en speciell plats i berättelsen kring Zlatan. Det är där det finns flera offentliga utsmyckningar och platser med koppling till Zlatan och det är dit journalister återvänder när de vill visa hans roll som förebild för unga i förorten.

Den dubbeltydiga roll som Rosengård och liknande svenska förortsområden spelat för samtida uppfattningar kring den nationella identiteten och dess anomalier har därför en stark koppling till de olika motsägelsefulla elementen i de olika officiella uppfattningarna kring Zlatan och hans plats i olika offentligheter i Rosengård, Malmö och världen.⁶²

Samma förhållande till innanförskapet som Rosengård haft har också präglat synen på Zlatan. Ickesvenskheten, kaxigheten, autenticiteten, den råa talangen har genom tid också projicerats på Rosengård. Plats och person har på detta sätt sammansmält till en och samma berättelse; den om utanförskapets Sverige. Utanförskapet har också definerat innanförskapet, den svenska normaliteten. Den har Zlatan alltid stått utanför. Vad

61 Mike McGuinness, “The canonisation of common people: Memorialisation and commemoration in football”, i Jeffrey Hill, Kevin Moore, & Jason Wood (red.), *Sport, history, and heritage: Studies in public representation*, Woodbridge 2012.

62 För en diskussion kring Rosengårds förhållande till nationell identitet se: Per-Markku Ristilammi, *Rosengård och den svarta poesin. En studie av modern annorlunda-het*, Stockholm/Stehag 1994.

det handlar om är alltså komplicerade förhållanden mellan identitet och plats på olika skalor, vilka omfattar individen, stadsdelen, staden, nationen och en internationell stadslöshet.

Fotbollen har i sig ett element av platsbundenhet. Michel de Certeaus berömda yttrande ”Space is a practiced place”, gäller i allra högsta grad fotbollens supporterkultur.⁶³ Plats, i den här meningen, innebär en symbolisk relation mellan lagets fysiska placering, platsens avgränsning eller överlappning i staden. På samma sätt som Rosengård aldrig betraktats som en fullvärdig, ”normal”, del av Malmö, har inte heller Zlatan varit en fullvärdig medlem av fotbollsklubben Malmö FF vilket den infekterade debatten kring investeringen i stockholmsklubben Hammarby visat. Beskyllningar kring svek, både i dåtid och nutid, har präglat diskussionen.⁶⁴ Men vilken form av svek handlar det egentligen om?

Klass, plats och nation

Eftersom plats, i den här meningen, också inbegriper sociala relationer med tillhörande emotioner, påverkas individen när platsen påverkas. Det här innebär att individens agerande kan påverka platsens innebörd i det sociala medvetandet.

Detta visar på vad som i forskningen kallas ”skalning”, dvs att sociala fenomen ändrar innebörd beroende på geografisk skala, i Zlatans fall från stadsdel till stad till nation och möjligen global skala.⁶⁵ Varumärket ”Zlatan” innehåller intrikata kopplingar och skillnader mellan dessa nivåer.

En viktig aspekt på den lokala skalan är klasstillhörighet. ”Class happens” hävdade E.P. Thompson och pekade på de platsbundna sociala relationernas betydelse för formeringen av klassidentitet.⁶⁶ Vad diskussionen kring Zlatan i det här fallet tydliggör är skillnaden i geografisk rörlighet utifrån platsbundna uppfattningar av klass. Fotbollskulturen förutsätter känslomässiga bindningar till plats vilka inte är lika tydliga som i andra sporter. Precis som i etno-nationalistiskt tänkande förutsätts gemenskapen vara kopplad till en geografisk plats. Laget, precis som nationen, be-

63 För en diskussion kring platsens praktiska och symboliska betydelse se: Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, Berkeley och Los Angeles 1984.

64 Se ledare i *Dagens Nyheter* 28 november 2019 med rubriken *Zlatan är fotbollens Donald Trump*.

65 För en diskussion kring skalbegreppet se: Maria Persdotter, *Free to Move Along : On the Urbanisation of Cross-border Mobility Controls - A Case of Roma 'EU migrants' in Malmö, Sweden*, Malmö 2019, s 96ff.

66 E.P Thompson, *The Making of the English Working Class*, London 1963.

höver inte befinna sig fysiskt på denna plats, men den finns ändå där som fundamentet i identifieringen.

Denna etno-nationalism har genom tid använts som känslomässig påverkan för att få människor att handla i nationens, eller lagets intressen. Samtidigt skapar också denna form av identifiering gränsdragningar mellan de som tillhör och de som inte gör det. Denna spänning i relationen mellan den nationella identiteten och utanförskapet har utnyttjats i den påkostade tv-reklam för Volvo som visat fram Zlatan som jägare i miljöer vilka bygger på etablerade stereotyper kring svensk vildmark

Vad som framträder är också klassresenärens dilemma: du kan ta Zlatan ur Rosengård, men inte Rosengård ur Zlatan. Sekvensen pryder en gångtunnel in till Rosengård och är tänkt att markera stark känslomässig anknytning: Zlatan kommer inte att glömma oss, vi andra som är kvar. Samtidigt kan det också läsas som ett hot. Tro inte att vi inte vet vem du är! Detta volatila förhållande kan illustreras med Zlatans besök på Rosengård vid sin idrottsplan, *Zlatan Court*. Några ungdomar kastade smällare mot en förargad Zlatan.⁶⁷ Platsen svek Zlatan.

Klassen, liksom Rosengård, blir något som måste lämnas för att ett fullvärdigt liv ska kunna levas, för drömmar att kunna uppfyllas, för möjligheter att kunna nås. Priset för detta blir ett dubbelt utanförskap, att alltid vara den potentiella svikaren, den som lämnade och glömde, men som heller aldrig hittar hem, alltid förblir utanför, exceptionell i dubbel mening.

Om vi för upp detta dilemma till den lokala skalans och ser på reaktionerna från Malmö FF:s fan-bas gentemot Zlatans investering i stockholmsklubben Hammarby framträder samma mönster av starka känslomässiga reaktioner: Du har svikit oss, du har svikit dina rötter och framförallt: Du har övergivit oss!

Reaktionerna blir så starka eftersom etnonationalismen också innehåller ett annat starkt identifikationselement: familjen. Det tänkta blodsbandet stärker sammanhållningen gentemot yttre fiender. Den som inte uppfyller blodsbandet måste "adopteras" för att platsa i laget. Denna "adoption" är alltid villkorad. Är medlemmen tillräckligt lokalpatriotisk eller är individens identifieringar flyktiga och svekfulla? När platsen sviks, sviks också den tänkta familjen.

Platslösheten

Zlatan personifierar klassresenären som övergivit platsbundenheten och ingått i den internationella skalans mycket specifika förhållande till

⁶⁷ *Sydsvenskan* 14/4 2016.

plats; lyxhotellens, flygplatsernas, privatflygens platslöshet, allting möjliggjort av den internationella ekonomins globala platslöshet.⁶⁸ På den lokala skalan återfinns aspekter som neutraliseras på andra steg när de skalas upp. När Zlatan återfinns på den internationella toppfotbollens skala neutraliseras kopplingen till Malmö. De nationella sportkanalerna anpassar sina sändningar från internationella fotbollsligor till den liga Zlatan för tillfället spelar i. Nationen vill se Zlatan spela, oavsett internationell klubbtilhörighet. Fotbollsspelande barn vill ha en tröja från klubben Zlatan spelar i. Våren 2020 vädjade Zlatan om hjälp i en insamling gällande "the country that I love", Italien, i samband med Corona-krisen.⁶⁹ För Zlatan är multipla kopplingar möjliga, men för den platsbundna supporter-kulturen är det inte så. Platsen är laget, laget är familjen och ett svek mot laget och platsen är också ett svek mot familjen.

Spelet mellan de olika geografiska skalorna skapar alltså möjligheter för ett komplicerat spel av identifieringar där internationellt storkapital både interagerar med och står i motsättning till klassbaserade lokala identiteter och etno-nationalistiska strömningar. Fallet med vandaliseringen av Zlatanstatyn i Malmö visar att dessa identifieringar innehåller potentiellt explosiva känslomässiga laddningar som ytterligare bidrar till bilden av Zlatan, Rosengård och Malmö.

Zlatanmonumentet som en konfliktfylld tidsspegel av ett Sverige 2020

Ett monument är ingen estetisk utsmyckning i gaturummet, utan är fyllt eller fylls av mening och budskap till framtida betraktare och måste därför snarast förstås som brukskonst där det estetiska värdet blir underordnat hur det tolkas och förstås. Storleken och placeringen av monumentet över Zlatan tillsammans med otydligheten om vad monumentet rent faktiskt är tänkt att representera gör att det snart fylldes med olika budskap som var för sig var laddade med en rad konflikter. Var det fotbollsspelaren Zlatan som åsyftades så skapade detta genast en konflikt med AIKs supportrar i samband med förslaget att resa monumentet utanför Nationalarenan som också är klubbens hemmaarena i Stockholm och på samma sätt med MFFs supportrar sedan det visat sig att Zlatan köpt in sig i Stockholmslaget Hammarby. Som fotbollspublik kommer man helt

68 Se Marc Augés klassiska bok: Marc Augé, *Non-places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, London och New York 1995.

69 <https://www.svt.se/sport/fotboll/zlatan-startar-coronainsamling-for-italien>.

enkelt 'inte förbi' monumentet utan att också förhålla sig till det. Och då laddas monumentet med en icke tillhörighet som i Stockholm eller med sveket mot klubben som i Malmö.

Det andra budskapet som Svenska Fotbollförbundet ville sända ut med monumentet var Zlatan som representant för en "känsla att allt är möjligt." Men att skilja fotbollsspelaren Zlatan från platsen och laget skulle visa sig vara svårt. På så vis aktualiserar de starka känslor som visat sig i debatten och i vandaliseringen av monumentet djupare frågeställningar kring idrottens historiebruk och historieskrivning. Ett monument är i den meningen precis som historia något levande och i ständig dialog med sin samtid och därför något som ständig blir eller görs.⁷⁰ Otydlighet bakom syftet med monumentet skapar därför också en otydlighet kring vilket "vi" eller "vad" som ska minnas. Där krockar föreställningar om identitet, lojalitet, gemenskaper och maktrelationer i monumentet.

De tankar som väcktes i samband med nedmonteringen av monumentet att flytta Zlatanmonumentet från Stadionområdet till exempelvis Rosengård visade sig också snabbt fyllas med potentiellt explosiva känslomässiga laddningar och identifieringar som ytterligare bidrar till bilden av Zlatan, Rosengård och Malmö. Det blir också tydligt att det finns ett spänningsfält mellan olika geografiska skalor som ställer platsbundna identiteter med sin kraft och lojalitet hämtad ur lokala klassbaserade eller etno-nationalistiska gemenskaper i motsättning till ett internationellt storkapital på en global marknad. Förslaget att placera statyn på Rosengård kan därför tolkas som ett försök att skapa alternativa narrativ till och nya minnestraditioner, på nya platser – en uppdatering och anpassning till ett förändrat, senmodernt samhälle. Kanske är det därför möjligt att se Zlatanmonumentet också som en konfliktfylld tidsspegel av ett Sverige 2020 där ifrågasatta lojaliteter och växande klassklyftor också skapar starka gemenskaper.

70 Jeffrey Olick menar att kollektivt minne görs genom produkter och praktiker. Olick (2008, s. 158-159).

Käll- och litteraturförteckning

Malmö stad

Kommunfullmäktige

Kommunstyrelsen inlämnad framställan till Kommunfullmäktige Malmö stad,
Protokoll 15/3 2004

Kommunfullmäktige, *protokoll*, 1/9 1984 (ang. Optimistorkestern)

Kommunstyrelsen/kommunstyrelsens arbetsutskott Malmö

Kommunstyrelsens arbetsutskott Malmö, *protokoll 3/3 2004; 12/11 2018*

Angående: Donation av Svenska Fotbollsförbundet av skulptur av Zlatan Ibrahimović till Malmö. *Tjänsteskrivelse till kommunstyrelsens arbetsutskott*, KSAU 12/11 2018

Malmö stads beredningsorgan för offentlig konst, *protokoll*, 23/5 2018; 3/10 2018; 28/11 2018; 11/02 2019; 30/4 2019; 02/10 2019

SDF Limhamn-Bunkeflo

SDF Limhamn-Bunkeflo, *protokoll 26/9 2001*

Malmö kulturnämnd

Protokoll 23/10 2003

Kulturnämndens referensgrupp för konstnärlig utsmyckning Malmö stad

Protokoll 4/3 2003, 16/9 2003, 1/4 2004, 8/6 2004

Kulturförvaltningen Malmö stad

”Utredning – placering av skulptur av Zlatan Ibrahimović”, *Malmö stad Kulturförvaltningen 15/3 2019*

”Angående: Placering av skulptur av Zlatan Ibrahimović”, *Malmö stad Kulturförvaltningen 22/8 2019*

Malmö stadsarkiv

Föreningen för resande av staty över P H Ling, 1907 – 1914

Skulpturer och monument

Karl X Gustav, John Börjeson 1896, Stortorget Malmö

Pehr Henrik Ling (byst), 1914, Gamla idrottsplatsen Malmö

Gustav Möller (byst), Ivar Johansson 1952 Folkets park Malmö

Optimistorkestern, Yngve Lundell 1985, Södergatan Malmö

Familjen, Thure Thörn 1962, Limhamns torg Malmö
Det Svenska Tungsinnat, Marie-Louise Ekman 2004, invid kanalen Malmö
Zlatan Ibrahimović, Peter Linde 2019, (finns magasinerad i Malmö)

Hemsidor

Karl-Erik Nilsson, SvFF hemsida 21/11 2016
<https://www.svt.se/sport/fotboll/zlatan-startar-coronainsamling-for-italien>

Press

Andreas Lillhannus, "AIK-ilskan mot statyn: Låter som ett skämt", *Aftonbladet* 21/11 2016

"Solna kan snuvas på Zlatan-staty", *Mitt Solna* 11/5 2018

"Toppolitikern om Zlatanstatyn: "Funkar som inspiration för många", *Sydsvenskan* 8/10 2019

"På Limhamn gråter vi inte", *Sydsvenskan* 5/6 2004

"Familjen flyttar", *pressmeddelande* Malmö stad 5/12 2005

Marisol/Fredrik Ekelund, "Zlatanstatyn borde stå på Rosengård", *Sydsvenskan* 14/11 2019

Rakel Chukri, "Sluta gnälla om Zlatans skryt. Lyssna istället på vad han faktiskt säger", *Sydsvenskan* 15/9 2019

Erik Helmersson, "Zlatan är fotbollens Donald Trump", *Dagens Nyheter* 28/11 2019

Linda Fagerström, "Hatet mot Zlatanstatyn säger något om vårt samhälle", *Sydsvenskan* 16/2 2020

Radio/television/film

"Därför blir det ingen Zlatan-staty i Solna", *P4 Stockholm* 4/6 2018

Fotbollskanalen 3/6 2018

"Zlatans staty invigdes i Malmö: 'En symbol för att allt är möjligt", *Fotbollskanalen*, 8/10 2019

Mats Weman, "Jag har gråtit mycket i Limhamn", Auto Images Malmö AB, 2004

Litteratur

Andersson, Torbjörn, *Kung fotboll. Den svenska fotbollens kulturhistoria från 1800-talets slut till 1950*, Eslöv 2002

- Andersson, Torbjörn, "Spela fotboll bondjävlar!": *En studie av svensk klubbkultur och lokal identitet från 1950 till 2000-talets början. Del 1*, Eslöv 2011
- Assmann, Aleida, *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*, Cambridge 2011
- Augé, Marc, *Non-places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, London och New York 1995
- Bale, John & Moen, Olof (red.), *The Stadium and the City*, Keele 1995
- Berggren, Lars, *Giordano Bruno på Campo dei Fiori — Ett monumentprojekt i Rom 1876-1889*, Lund 1991
- Brabazon, Tara, *Playing on the Periphery: Sport, Identity, and Memory*, London 2006
- de Certeau, Michel, *The Practice of Everyday Life*, Berkeley och Los Angeles 1984
- Dabakis, Melissa, *Visualizing labor in American sculpture. Monuments, manliness, and the work ethic, 1880-1935*, Cambridge 1999
- Ellenius, Allan, *Massornas monument. Den offentliga konsten och ideologierna*, Stockholm 1971
- Furvik, Agneta, "Om fotboll och dess föreställda gemenskaper. En kritisk diskursanalys av tidningstexter om fotbollsspelaren Zlatan Ibrahimović", D-uppsats, Malmö högskola 2004
- Hargreaves, Jennifer, *Sporting Females: Critical Issues in the History and Sociology of Women's Sports*, London 1994
- Herd, Katarzyna, "We can Make New History Here": *Rituals of Producing History in Swedish Football Clubs*, Lund 2018
- Hill, Jeffrey, Kevin Moore & Jason Wood, "Sport, History and Heritage- Editors' General Introduction", i Jeffrey Hill, Kevin Moore, & Jason Wood (red.), *Sport, History, and Heritage: Studies in Public Representation*, Woodbridge 2012
- Hobsbawm, Eric J., *Nationer och nationalism*, Stockholm 1994)
- Horgby, Björn, professor emeritus Örebro universitet, mail
- Johansson, Roger, *Kampen om historien. Ådalen 1931. Sociala konflikter, historiemedvetande och historiebruk 1931-2000* (Stockholm 2001)
- Johansson, Roger, "Kampen om rummet. Monument som representationer av våld. Spår av ett våldsamt förflutet", i Carina Listerborn, Irene Molina, Diana Mulinari (red.) *Väldets topografier. Betraktelser över makt och motstånd*, Stockholm 2011
- Kimmel, Michael S., *Manhood in America: A Cultural History*, New York 1996
- Konstguide. Skulpturer och minnesmärken i Malmö 2001*, Stig Johansson, red. Malmö 2002

- Lagercrantz, David, *Min historia. Jag är Zlatan Ibrahimović*, Stockholm 2011
- McGuinness, Mike, "The Canonisation of Common People: Memorialisation and Commemoration in Football", i Jeffrey Hill, Kevin Moore, & Jason Wood (red.), *Sport, History, and Heritage: Studies in Public Representation*, Woodbridge 2012
- Meinander, Henrik & Mangan, J. A. (red.), *The Nordic World: Sport in Society*, London 1998
- Modéer, Kjell-Åke, "Carl X Gustaf-statyn på Stortorget. Om ett monuments tillkomsthistoria". *Malmö fornminnesförenings årsskrift 1971*, Malmö 1971
- Olick, Jeffrey K., "From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic Practices and Products", i Astrid Erll & Ansgar Nünning (red.), *Cultural Memory Studies: an International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin 2008
- Persdotter, Maria, *Free to Move Along: On the Urbanisation of Cross-border Mobility Controls - A Case of Roma 'EU migrants' in Malmö, Sweden*, Malmö 2019
- Ristilammi, Per-Markku, *Rosengård och den svarta poesin. En studie av modern annorlundahet*, Stockholm/Stehag 1994
- Schoug, Fredrik, *Intima samhällsvisioner: Sporten mellan minimalism och gigantism*, Eslöv 1997
- Sjöholm Skrubbe, Jessica, *Skulptur i folkhemmet. Den offentliga skulpturens institutionalisering, referentialitet och rumsliga situationer 1940–1975*, Göteborg 2007
- Svensson, Inge, "Hantverk och industri", *Malmö stads historia vol. 3 1820–1870*, Malmö 1981
- Thompson, E.P, *The Making of the English Working Class*, London 1963
- Tolvhed, Helena, *Nationen på spel: Kropp, kön och svenskhet i populärpressens representationer av olympiska spel 1948 – 1972*, Umeå 2008
- Tolvhed, Helena, *På damsidan: Femininitet, motstånd och makt i svensk idrott 1920-1990*, Göteborg 2015
- Vertinsky, Patricia, & John Bale (red.), *Sites of sport: Space, place, experience* London 2004
- Vertinsky, Patricia A., *The Eternally Wounded Woman: Women, Doctors, and Exercise in the Late Nineteenth Century*, Urbana 1994
- Zander, Ulf, "Ett omstritt Malmömonument: Karl X Gustav-statyn 1896–1996", *Allt ljus på Malmö. Ett hundraårsminne*, Ingmar Billberg m.fl. (red.)Elbogen Malmö Fornminnesförening, Malmö 1996

Bokmarknadens materialitet. Medie- revolution och boklig kultur i 1500-talets Sverige

Martin Kjellgren

Under handledningssessionerna i slutskedet av mitt avhandlingsarbete, var en av Mats Greiffs återkommande käpphästar att jag borde lyfta in Benedict Andersons begrepp *tryckkapitalism* i min analys. In i det sista förhöll jag mig skeptisk. Avhandlingen, *Taming the Prophets* (2011), behandlade astrologi och luthersk ortodoxi i det svenska riket under reformationstiden, och i ett avsnitt hade jag poängterat den expanderande bokmarknadens roll för att förklara prästerskapets reaktioner – i första hand mot de anspråk som restes av astrologer och almanacksförfattare som Sigfridus Aronus Forsius (d. 1624) och David Herlitz (1557-1636).¹ Att föra in en fördjupande diskussion om det tryckta ordet som handelsvara och om de ekonomiska mekanismernas inverkan på den förändrade samtalsordningen hade därmed kunnat vara välfunnet. Men av två skäl valde jag att inte följa Mats råd.

För det första tvekade jag att i arbetets slutskede lyfta in nya begrepp, med alltför många konnotationer som jag menade kunde leda tanken fel. Jag var bland annat orolig för att de materiella och ekonomiska aspekterna av det sena 1500-talets och det tidiga 1600-talets sociala, religiösa och politiska spänningar skulle kunna överbetonas. Den andliga och kulturella verklighet som reformationstidens människor levde under – en i allt väsentligt magisk och religiös föreställningsvärld, genomsprängd av apokalyptiska förväntningar – riskerade därmed att hamna i bakgrunden, trots att jag fann den helt avgörande för att förklara den förändrade diskursen om astrologins status som legitim källa till kunskap bland det svenska prästerskapet.² För det andra var källäget sådant att några säkra slutsatser om betydelsen av bokmarknaden och de olika aktörernas ekonomiska intressen inte kunde dras med hjälp av den textanalys som var min huvudsakliga metod. Sammantaget kunde jag visa på att det åt-

1 Martin Kjellgren, *Taming the Prophets: Astrology, Orthodoxy and the Word of God in Early Modern Sweden*, Lund 2011, s. 276-283.

2 Kjellgren, 2011, s. 295-302.

minstone från 1610-talet tycks ha funnits ekonomiska incitament för såväl almanacksförfattare som tryckare och bokförfattare att kontrollera och utvidga marknaden för astrologiskt tryck i det svenska riket i allmänhet och i Stockholm i synnerhet, och att detta återspeglades i prästerskapets strävan efter att tämja de profetiska anspråken. Någon entydig bild gick dock inte att få fram från det sporadiska källmaterialet, och det gick heller inte att närmare studera vari de ekonomiska incitamenten låg – om de låg i intäkter från försäljningen, i förlagsverksamheten, eller om det i första hand handlade om aktörernas strävan att bevaka sina, av överheten givna privilegier.³ Jämfört med andra delar av Europa, och inte minst med Tyskland, där almanackorna varit en storsäljande artikel och en kassako för boktryckarna i närmare ett sekel,⁴ framstod den svenska bokmarknaden i sin helhet som både blygsam, feodal och provinsial, ännu vid sekelskiftet 1600.

Den bild av den svenska bokmarknaden som jag presenterade skiljde sig därmed inte i någon högre utsträckning från den som framträder i äldre bokhistorisk forskning, företrädd av namn som Gustaf Klemming, Henrik Schück, Arvid Hedberg och Isak Collijn, och som hade dominerat forskningsläget långt in på 1900-talet.⁵ Såvitt jag kunde bedöma, framstod utvecklingen av 1500-talets svenska tryckeriverksamhet och bokmarknad som en kräftgång, och en anomali i jämförelse med den rikhaltiga produktion och livaktiga kommers som präglade övriga delar av det västkristna Europa. Att i det sammanhanget tala om bokutgivning

3 Kjellgren, 2011, s. 277-279.

4 Se exempelvis Robin Bruce Barnes "Hope and Despair in Sixteenth-Century German Almanacs", i Hans R. Guggisberg & G. Krodel (red.), *Die Reformation in Deutschland und Europa*, Gütersloh 1993, s. 440; jfr Ernst Zinner, *Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance*, Stuttgart 1964; Bernard Capp, *Astrology and the Popular Press: English Almanacs 1500-1800*, London 1979, s. 44-46.

5 Henrik Schück, *Den svenska förlagsbokhandelns historia D. 1*, Stockholm 1923; Gustaf Edvard Klemming & Johan Gabriel Nordin, *Svensk boktryckeri-historia 1483-1883*, Stockholm 1883, s. 143-222; Isak Collijn, *Översikt av det svenska boktryckets historia 1483-1700*, Uppsala 1924, s. 183-250; Arvid Hedberg, "Bokbindare och bokförfattare i Sverige: 1500-1630", i Carl Lundahl (red.), *Pro novitate: pars secunda*, Stockholm 1914; Arvid Hedberg, *Stockholms bokbindare 1460-1880: anteckningar. Bd 1 Tiden från 1460 till omkring 1700*, Stockholm 1949. Detta äldre forskningsläge var ännu det dominerande när Sten Lindroth skrev sina lärdomshistoriska översiktsverk på 1970-talet, se Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria 1 Medeltiden. Reformationstiden*, Stockholm 1975a, s. 229-232, 359-61, samt Lindroth, *Svensk lärdomshistoria 2 Stormaktstiden*, Stockholm 1975b, s. 69-71, 591; se även Margareta Björkman, "Svensk bokhistoria. En forskningsöversikt", i Margareta Björkman (red.), *Böcker och bibliotek: bokhistoriska texter*, Lund 1998, s. 70-74.

som en av ”de tidigaste formerna av kapitalistisk företagsamhet”, präglad av ett rastlöst ”sökande efter marknader”, framstod därmed som meningslöst.⁶ Begreppet tryckkapitalism, eller att överhuvudtaget diskutera ekonomisk lönsamhet baserat på försäljning av trycksaker, tycktes inte vara särskilt tillämpligt på svensk bokmarknad under decennierna runt sekelskiftet 1600.

Utvecklingen av bokhistoria som en egen, tvärvetenskaplig disciplin har dock gett nya, såväl teoretiska som metodologiska verktyg för att analysera och förstå utvecklingen på den europeiska bokmarknaden under tidigmodern tid, inbegripet den fattiga periferi som det svenska riket otvivelaktigt utgjorde. Här har inte minst den teoretiska vändningen mot materiell kultur kommit att spela en viktig roll.⁷ Mer eller mindre uttalat, och med eller utan en utvecklad teoretisk begreppsapparat, har objektbiografi och materiella perspektiv på boken som fysisk artefakt använts också inom svensk bokhistorisk forskning för att ställa nya forskningsfrågor och omtolka det bevarade materialet och för att kunna studera spridning, reception, läsning och andra former av bruk inom boklig kultur.⁸ Successivt med att nya fynd har gjorts i arkiv, forskningsbibliotek och inte minst i kyrkliga boksamlingar, där flera stiftsorganisationer de senaste åren tagit initiativ till antikvariska inventeringar, har också mängden material ökat och gjort att bilden av den svenska bokmarknaden som ett europeiskt bakvatten åtminstone bör nyanseras.⁹

6 Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 2006. s. 37; cit. Benedict Anderson, *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*, Göteborg 1993, s. 47.

7 För teoretiska resonemang om materialitet i historiska studier i allmänhet, se exempelvis Ludmilla Jordanova, *The Look of the Past: Visual and Material Evidence in Historical Practice*, Cambridge 2012; Ian Hodder, *Entangled: An Archaeology of the Relationships Between Humans and Things*, Malden, MA 2012; för en central bokhistorisk text, som i viss mån kan sägas föregå den materiella vändningen i och med att den poängterar betydelsen av bokens eller den tryckta textens utformning vid analysen av läspraktiker, se Roger Chartier, ”Reading Matter and ’Popular’ Reading: From the Renaissance to the Seventeenth Century”, i Guglielmo Cavallo & Roger Chartier (red.), *A History of Reading in the West*, Amherst 1999, s. 272-281.

8 För diskussioner om materialitet och objektbiografi som metod, se Emma Hagström Molin, *Krigsbyttets biografi: byten i Riksarkivet, Uppsala universitetsbibliotek och Skoklosters slott under 1600-talet*, Göteborg 2015, s. 20-35.

9 Sedan 2014 har kyrkoantikvariska bokinventeringar genomförts i Skara, Strängnäs och Linköpings stift, se Fanny Stenback, *Kyrkliga boksamlingar: en inventering av Strängnäs domkyrkobibliotek med inriktning på status och bevarande*, Göteborg 2014; se även Stenbacks opublicerade rapporter ”Kyrkornas böcker. En inventering av böcker i Skara stift 2014-2015”, och ”Kyrkornas böcker. Bokinventering i Strängnäs stift 2016-2017”;

Syftet med föreliggande studie är att bredda fältets vetenskapliga potential, genom att analysera forskningsläget rörande 1500-talets svenska bokproduktion och bokmarknad, insatt i en större europeisk kontext. Inledningsvis förs en kritisk diskussion utifrån Andersons begreppsapparat, som är tänkt att nyansera förståelsen av de i vid mening ekonomiska och materiella villkoren för den europeiska bokmarknaden i det långa 1500-talets medierevolution.¹⁰ Därefter görs en analytisk översikt över bokhistorisk forskning om den tidiga svenska marknaden för tryckta böcker, som sträcker sig från det tidiga 1900-talets empirism och bibliografiska dokumentation till dagens problemstyrda och flervetenskapliga forskningsfält.

Tryckkapitalism och medierevolution

När Benedict Andersons myntade begreppet *tryckkapitalism*, var kontexten i allt väsentligt en historiematerialistisk tillämpning av framför allt Henri-Jean Martins och Lucien Febvres bokhistoriska portalverk *L'apparition Du Livre* (1958). Det Anderson i första hand tog fasta på var resonemangen om utvecklandet av det tryckta ordet som en av de första industriellt framställda varorna, och om den tryckta textens betydelse för den kulturella, sociala och intellektuella utvecklingen i Europa.¹¹ Med en fras lånad från Walter Benjamin, konstaterar Anderson att boken genom

Martin Kjellgren, *Böckernas ordning: Om hantering av kyrkliga boksamlingar*, Linköping 2020a (under utgivning); Martin Kjellgren, "Ett fragment av 1500-talets bokmarknad: Om ett fynd i Odensvi kyrka", i Christina Blomqvist (red.), *Stiftshistoriska sällskapet i Linköpings stift: Årsbok 2017*, Linköping 2020b (under utgivning).

10 Det långa 1500-talet brukar med smärre variationer beteckna perioden ca 1450-1650, och används vanligen utan någon närmare definition för att bryta upp den kronologiska indelningen mellan medeltid och tidigmodern tid. Inte minst inom fälten ekonomisk, social- och globalhistoria används begreppet för att visa på kontinuitet och långsamma förändringsprocesser under perioden, men det passar också utmärkt väl för att betona reformationens djupa rötter i senmedeltidens kriser, eller för den delen kronologin för den tryckta textens genombrott som massmedium i Europa; jfr Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System 1 Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, University of California Press, Berkeley, Cal. 2011; Christopher Chase-Dunn, "The Emergence of Predominant Capitalism: The Long Sixteenth Century", *Contemporary Sociology*, Vol. 41, No. 1 2012, s. 10; Peter Burke, "Three Print Revolutions", i Hildegard Diemberger, Franz-Karl Ehrhard, Peter Kornicki (red.), *Tibetan Printing: Comparison, Continuities, and Change*, Leiden 2016, s. 17.

11 Anderson, 2006, s. 37-46; jfr Lucien Febvre & Henri-Jean Martin, *The Coming of the Book: the Impact of Printing 1450-1800*, London 1976.

tryckpressen blev den produkt som inledde ”den mekaniska reproduktionens tidsålder”.¹²

I sig är denna tanke gammal: redan Francis Bacon hävdade på 1620-talet att boktryckarkonsten, tillsammans med krutet och kompassen hade förändrat ”världens utseende och tillstånd”,¹³ men det är först i modern bok- och mediehistorisk forskning som denna förändring har kvantifierats, teoretiserats och analyserats. Således har Marshall McLuhan myntat begreppet *Gutenberggalaxen* för att beteckna den epok eller kulturella sfär där tryckteknologin omformat ramarna för i stort sett all mänsklig kommunikation, och som därmed omvandlat människan från en i huvudsak muntlig till en textuell och grafisk varelse.¹⁴ Mer precist har Elisabeth Eisenstein med flera analyserat och inte minst nyanserat den mediala revolution som följde trycktekniken i spåren, och därmed konstaterat att den muntliga kommunikationen knappast förlorade i betydelse, men att dess roll förändrades i samspelet med det nya mediet. I och med att tryckpressen möjliggjorde ett mångfaldigande av identiska utgåvor följde också en standardisering av texten som sådan. Trycktekniken banade alltså väg för trögrörliga mediala strukturer och en ordets beständighet: plötsligt blev det möjligt att göra exakta hänvisningar till ett visst textställe i en viss utgåva, vilket förändrade förutsättningarna för kunskapsförmedling och meningsutbyte. Mångfaldigandet möjliggjorde också spridningen av text, vilket åtminstone hypotetiskt gav fler människor, spridda över större geografiska avstånd, möjlighet att ta del av identiska budskap. Samtidigt innebar den växande marknaden och etablerandet av tryckpressar runt om i Europa att produktionen av text och böcker flyttade ut från klostren och universitetsstädernas skriptorier, för att successivt övertas av aktörer sprungna ur städernas hantverkar- och köpmannaklasser.¹⁵

12 Anderson, 2006, s. 37, cit. Anderson, 1993, s. 47; begreppet är hämtat från Walter Benjamins essä ”Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit” från 1935.

13 Elizabeth L. Eisenstein, ”Some Conjectures about the Impact of Printing on Western Society and Thought: A Preliminary Report”, *Journal of Modern History* 40 1968, s. 56, cit. i Anderson, 1993, s. 47; citatet av Bacon är hämtat från *Novum Organum* (1620), aforism 129; jfr Elisabeth L. Eisenstein, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge 2005, s. 13.

14 Marshall McLuhan, *The Gutenberg Galaxy: the Making of Typographic Man*, Routledge & K Paul, London 1962.

15 Eisenstein, 2005, s. 46-48, 102-107; Elisabeth L. Eisenstein, ”Från skriptorier till tryckerier”, i Björkman (red.), 1998, s. 142; för ett korrektiv till bilden av tryckteknikens revolutionära betydelse i Europa, se Roger Chartier, ”Läsare i det långa perspektivet – från

Konsekvenserna av denna mediala revolution är mångfaldiga och svår-överblickbara, men aspekter som brukar lyftas fram, och som är centrala också för Anderson, är hur folkspråken standardiserades som skriftspråk, och att en ny, textburen offentlighet växte fram, tillgänglig också för dem som inte var skolade i latin. Även reformationen brukar anföras som det kanske främsta exemplet på en rörelse som bars på en formlig flodvåg av massproducerade trycksaker: teologiska teser och traktater spreds parallellt med pamfletter och flygblad – de sistnämnda ofta försedda med suggestiva bilder som skapade länkar mellan de läskunniga och de illitterata. Standardiserade bibelutgåvor, katekeser och kyrkliga handböcker på folkspråk stärkte också de reformatoriska samfundet – inberäknat den posttridentinska katolska kyrkan – i ambitionen att skapa liturgisk enhetlighet och dogmatisk konformitet. Boktryckarkonsten framstår alltså i sammanhanget som en i sig nödvändig förutsättning för såväl reformationen som konfessionaliseringsprocesserna i det postreformatoriska Europa.¹⁶

Det som märker ut Anderson i sammanhanget är inte betoningen av de materiella och ekonomiska aspekterna av tryckeriverksamheten och bokmarknaden efter Gutenberg. Om vi som Febvre och Martin räknar med att minst 20 miljoner artiklar ska ha tryckts redan vid sekelskiftet 1500, och att antalet åtminstone tiofaldigats hundra år senare, visar detta otvivelaktigt på en expansiv och potentiellt lukrativ bransch, som liksom andra industrier och verksamheter var underkastad lagarna om tillgång och efterfrågan.¹⁷ Det är heller inte särskilt kontroversiellt att hävda att tryckare och bokhandlare strävade efter att få avsättning för sina varor och efter att expandera sina marknader, och att de därmed i första hand satsade på artiklar som de kunde räkna med skulle sälja.¹⁸ Men det An-

codex till bildskärm” i Björkman (red.), 1998, s. 297-298.

16 Eisenstein, 1998, s. 142-144; Eisenstein, 2005, s. 168-174; om den massproducerade bildens betydelse för reformationen, se Robert W. Scribner, ”Flugblatt und Alphabententum. Wie kam der gemeine Mann zu reformatorischen Ideen?”, i Hans Joachim Köhler (red.), *Flugschriften als Massenmedien der Reformationszeit*, Stuttgart 1981, s. 65-76; jfr Wolfgang Reinhard, ”Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters”, *Zeitschrift für Historische Forschung* 10 1983, s. 257-277.

17 Febvre & Martin, 1976, s. 248; Eisenstein, 1968, s. 56, cit. i Anderson, 2006, s. 37; siffran inbegriper ett stort beräknat mörkertal; för nyare vetenskapliga perspektiv på försvunna böcker och hur dessa perspektiv kan användas i den bokhistoriska forskningen, se Andrew Pettegree, ”The Legion of the Lost. Recovering the Lost Books of Early Modern Europe”, i Flavia Bruni & Andrew Pettegree (red.), *Lost Books: Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*, Leiden 2016, s. 1-27; jfr Falk Eisermann, ”The Gutenberg Galaxy’s Dark Matter: Lost Incunabula, and Ways to Retrieve Them” i Bruni & Pettegree (red.), 2016, s. 31.

18 Anderson, 2006, s. 37-38; det kan dock noteras att Anderson stundtals rycker citat

derson gör är att han betonar tryckkapitalismens alltigenom avgörande betydelse för utvecklingen. Den successiva övergången från latin till folkspråk och de allt större volymerna av enklare och billigare trycksaker på bokmarknaden – och därmed skapandet av nya potentiella läsekretsar bland icke latinkunniga och tidigare icke läskunniga – beskrivs i första hand som resultatet av en strävan att utöka en mättad marknad. I princip blir det alltså tryckkapitalismen som i sig själv ”tillät snabbt växande skaror av människor att föreställa sig själva och relatera sig till andra på radikalt nya sätt.”¹⁹

Bokhistoriska korrektiv

Flera invändningar kan resas mot Andersons resonemang och begreppsanvändning. För det första finns ett globalt korrektiv: tryck med lösa typer förekom i Korea redan på 1200-talet, och i Kina under Ming- och Qingdynastierna, liksom under Tokugawashogunatet i Japan, möjliggjorde xylografiskt tryck ”en mycket stor spridning av det tryckta skrivna ordet, med kommersiella förläggarföretag som uppträdde oberoende av makthavarna, med ett tätt nät av bokhandlare och läsesällskap och med populära genrer som var allmänt lästa.”²⁰

Det är alltså inte den tekniska utvecklingen, produktions- och spridningspotentialen eller möjligheten att skapa vinster på tryckt text som i sig driver fram den mediala utveckling vi ser i Europa under tidigmodern tid. Snarare bör vi för det andra se hur sociala, ekonomiska och inte minst kulturella processer samverkar och driver på efterfrågan, och som därmed skapar den vinstpotential som drivna aktörer på marknaden förmådde utnyttja. Trycktekniken uppstod inte i ett vakuum, utan svarade mot en existerande efterfrågan på en redan växande marknad för böcker i 1400-talets Europa.²¹ Men när tekniken väl var etablerad, möjliggjorde den en exempellös breddning av marknaden framför allt genom produktionen av enklare och billigare tryck i form av avlatsbrev, almanackor, prognostikor, pamfletter, nyhetsblad, järteckensrelationer – och inte minst kyrkokritik.²²

ur sin kontext – citat avsedda för att belysa specifika problem – för att bygga en allmän teori; jfr Febvre & Martin, 1976, s. 115-127, 256-261.

19 Anderson, 2006, s. 38-39, cit. Anderson, 1993, s. 46.

20 Chartier, 1998, s. 299; jfr. Burke, 2016, s. 13-20.

21 Eisenstein, 1998, s. 135-36.

22 Steven E. Ozment, *The Age of Reform 1250-1550: an Intellectual and Religious His-*

På ett plan går det alltså att se att utvecklingen på bokmarknaden krattade vägen för reformationen, som ”hade tryckkapitalismen att tacka för mycket av sin framgång”.²³ Med stöd hos Febvre och Martin pekar Anderson på att uppskattningsvis tre gånger så många böcker på tyska trycktes 1520-1540 än under den föregående tjugoförårsperioden, och att av alla de tyskspråkiga böcker som såldes mellan 1518 och 1525, hade en tredjedel Martin Luther som författare.²⁴ Men som Anderson antyder, men inte utvecklar, kan relationen även ses från motsatt håll. Så har exempelvis Andrew Pettegree argumenterat för att det i hög grad var de reformatoriska rörelserna, och inte minst Martin Luther själv, som till en början utnyttjade det tryckta mediets möjligheter, för att i ett andra skede medvetet driva på efterfrågan på tryckta böcker, och inte minst småskrifter. Givet situationen i Tyskland, där den politiska makten var decentraliserad och censuren ineffektiv, blev de evangeliska flygbladen under 1520-talet en säker investering för boktryckarna, ”the lifeblood of the industry” och ”the motor of rapid growth and huge potential profits.”²⁵

Med andra ord måste vinstintressen och strävan att få investeringar att betala sig räknas in som en nödvändig, men inte tillräcklig faktor för att förklara den mediala revolutionen och den tryckta textens genomslag i det tidigmoderna Europa. Detta visar för det tredje på risken att bruket av begreppet tryckkapitalism leder in forskaren i en reduktionistisk återvändsgränd, där frågan om bokmarknadens expansion och betydelse fastnar i diskussioner om tillgång och efterfrågan, om jakt på nya marknader, och om de ekonomiska transaktionerna mellan bokproducenter och konsumenter. Så har bland andra Robert Darnton argumenterat för en mer holistisk syn på boken och den tryckta texten som handelsvara, massmedium och kommunikationsmedel, varvid han skisserat en modell för bokproduktionens kretslopp som med ”mindre justeringar” är tänkt att vara applicerbar på i stort sett alla tidsperioder i den tryckta bokens historia.²⁶ I detta kretslopp, insatt i en kontext av socio-ekonomiska kon-

tory of Late Medieval and Reformation Europe, New Haven 1980, s. 199-204; Andrew Cunningham & Ole Peter Grell, *The Four Horsemen of the Apocalypse: Religion, War, Famine and Death in Reformation Europe*, Cambridge 2000, s. 16-19.

23 Anderson, 1993, s. 49.

24 Anderson, 2006, s. 39; Febvre & Martin, 1976, s. 290-292.

25 Andrew Pettegree, *Brand Luther: 1517, Printing, and the Making of the Reformation*, New York 2015, s. 218-219, cit. s. 220; Anderson, 2006, s. 39; jfr Otfried Czaika ”Boktryck och reformation. Att flytta fokus: Från Luther till Gutenberg. Från reformationen till boktryckarkonsten”, *Teologisk tidskrift* årgång 7, nr. 4 2018, s. 235-41.

26 Robert Darnton, ”What Is the History of Books?”, *Daedalus*, Vol. 111, No. 3 1982, s.

Bokmarknadens materialitet

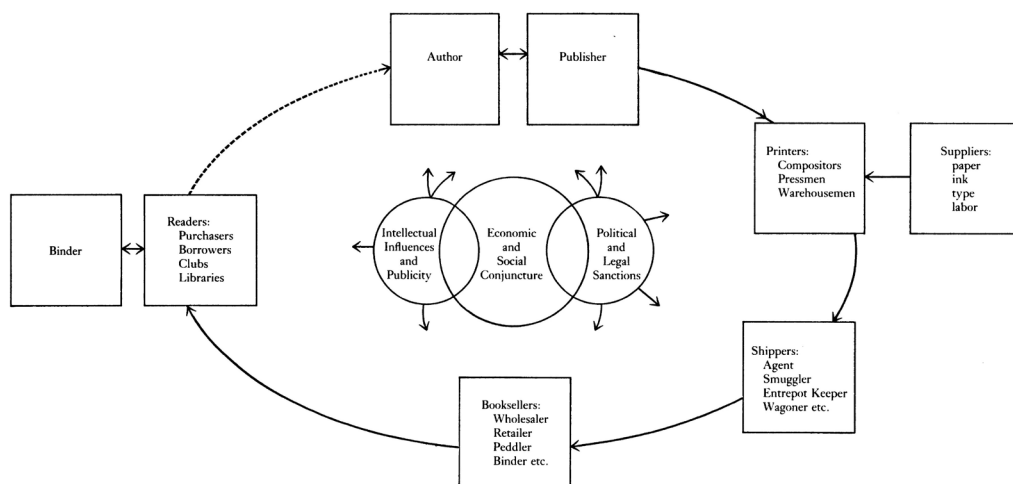

Bild 1: Bokmarknadens kommunikativa kretslopp enligt Darnton, 1982, s. 68.

junkturer och politisk och kulturell påverkan, ingår en mängd aktörer på olika nivåer. Författare, förläggare, tryckare, bokförsäljare och bokköpare trängs med tryckeriernas olika funktionärer, okvalificerad arbetskraft, leverantörer av papper och bläck, distributörer, skeppare, åkare, bokbindare, ambulera försäljare etcetera.²⁷

En viktig aspekt av Darntons kommunikativa modell är att han utvidgar kategorin ”läsare” med underkategorier som ”lånare”, ”klubbar” och ”bibliotek”. Härigenom avslöjar han att han i första hand arbetat med upplysningstidens litterära kultur i åtanke, men genom att lyfta in dessa underkategorier visar han också på ett generellt faktum, nämligen att boken som konsumtionsvara alltid har ingått i en delningsekonomi, och att spridningen av böcker inte slutar vid transaktionen bokhandlare-bokköpare. Beroende på vilken typ av tryck vi talar om har ”boken” som produkt olika bäst-föredatum och livslängd. Men oavsett om vi talar om större praktverk avsedda för adliga bibliotek, som gick i arv i generationer, eller om vi fokuserar mer efemära tryck, som flygblad, ballader och

67; trots Darntons försäkran att modellen ska kunna användas diakront, är det stundtals uppenbart att den utgår från upplysningstidens franska bokmarknad; för ett par varianter av Darntons modell, anpassade för andra kontexter, se John Feather, ”The British Book Market 1600–1800” i Simon Eliot & Jonathan Rose (red.), *A Companion to the History of the Book*, Oxford 2007, s. 233-234.

27 Darnton, 1982, s. 67-69.

almanackor, så kvarstår faktum att de vanligen passerade genom många händer innan de skattade åt förgängelsen eller glömdes bort i något bibliotek eller arkiv.

Ser vi till 1500-talets bokmarknad är det också några delar som saknas eller behöver lyftas fram tydligare än vad som sker i Darntons tillämpning av modellen. Det första är bokbindarnas centrala roll i bokproduktionen. Visserligen finns bindarna med som aktörer i två positioner hos Darnton: dels som underkategori till säljarna, dels som en egen kategori, placerad utanför själva kretsloppet och enbart relaterad till kategorin läsare. Men det är genom bokbindarnas arbete som boken får sin slutliga form som fysisk artefakt, och det är i hög grad bokbindarna som genom ombindning och reoveringar gör att bokens kommunikativa kretslopp kan sträckas ut över tid.²⁸ Specifikt för tyska och svenska förhållanden är också bokbindarnas formellt privilegierade roll i handeln med böcker, något som på 1610-talet blir en grund för infekterade konflikter och revirstrider med boktryckarna i Stockholm.²⁹ Detta komplicerar bilden av bokmarknaden, och visar på hur den reglerades av överheten utifrån det etablerade privilegiesystemet, samtidigt som det också visar på att det fanns ekonomiska incitament att försöka kringgå regleringarna.

Det andra, som helt lyser med sin frånvaro i Darntons modell är att bokproduktionen i hög grad byggde på yttre finansiering. Hela framställningen av bokproduktionens kommunikativa kretslopp utgår från relationen mellan författaren och hans förläggare, vilket beror på att modellen i första hand bygger på Darntons studier av Voltaire och andra av 1700-talets mer bästsäljande författare som kunde leva direkt på sin penna, och som genererade vinster till sina förläggare enbart genom bokförsäljningen. Detta var ovanligt även för 1700-talet, och går vi tillbaka till 1500-talet förekommer det nästan inte alls; namn som Erasmus av Rotterdam eller Martin Luther, som utgjorde sina egna varumärken, är och förblir exceptionella undantag.³⁰ Det brukliga var i stället att bokutgivningen byggde på patronatskap, vilket innebar att den som ville ha ett arbete tryckt tog på sig kostnaderna för tryckningen – i sällsynta fall ur egen ficka, men i första hand genom uppvaktning av andra finansärer,

28 Att starkare betona bokbindarnas roll gör för övrigt att vi måste få in ytterligare kategorier av råvaruleverantörer och producenter i modellen: garvare, textiltillverkare, klensmeder, leverantörer av trä till pärmarna etcetera; jfr Stenback, 2014, s. 27-31.

29 Arvid Hedberg, 1949, s. 47-49; Schück, 1923, s. 193-98.

30 Pettegree, 2015, s. 157-163, 275-79; Czaika, 2018, s. 233-238; jfr Nina Burton, *Gutenberggalaxens nova: en essäberättelse om Erasmus av Rotterdam, humanismen och 1500-talets medierevolution*, Stockholm 2016.

patroner och mecenater, vilket bland annat avspeglas i det utbredda bruket av dedikationer. Själva saluförandet sköttes sedan utan inblandning från författarna, genom affärsöverenskommelser mellan tryckarna, distributörerna, bokbindarna och försäljarna.³¹ Men ytterligare ett exempel på yttre finansiering som inte noteras av Darnton, är betydelsen av offentliga uppdragsgivare – i första hand kungamakten och kyrkan – för boktryckarnas etablering och verksamhet. Detta är inte minst viktigt i 1500-talets svenska kontext, där tryckverksamheten kontrollerades av kungamakten, och där boktryckarmästaren, utöver eventuella intäkter från bokproduktionen även uppbar årlig lön.³²

Även med dessa korrektiv i åtanke kvarstår nödvändigheten att se de ekonomiska aspekterna och drivkrafterna för att förstå den mediala utvecklingen under 1500-talet. Vi bör alltså förutsätta att det fanns en ekonomisk potential i produktionen och handeln med böcker, och att alla centrala aktörer – tryckare och förläggare, likaväl som bokbindare och bokförare – hade en ekonomisk framförhållning i sitt agerande, en framförhållning som i samspel med överhet, kyrka, mecenater, kunder och läsare påverkade den fortsatta utvecklingen på marknaden. Detta är inte minst viktigt att ta med sig i studiet av en bokmarknad som den svenska, som, om vi ska lita på den empiri som det tidiga 1900-talets bibliografer och bokhistoriker presenterat, var i sin linda ännu i början av 1600-talet.

Empiriska perspektiv på svensk bokmarknad

Inledningsvis tecknades utifrån ett äldre forskningsläge bilden av bokproduktionen och bokmarknaden i det svenska riket som ett bakvatten i 1500-talets europeiska medierevolution. Ett litet genombrott kan noteras i och med att kungamakten tog kontroll över tryckerinäringen 1526, vil-

31 Roger Chartier, *The Order of Books: Readers, Authors, and Libraries in Europe Between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*, Cambridge, 1994 s. 37-38; se vidare Schücks skildring av Petrus Johannis Gothus karriär som bokförare, författare och förläggare i Rostock decennierna runt sekelskiftet 1600, Schück, 1923, s. 96-102; för en diskussion om dedikationerna som genre och deras funktion under framför allt 1600-talet, se Stina Hansson, "Afsatt på svensko": 1600-talets tryckta översättningslitteratur, Göteborg 1982, s. 110, 115-118; för en diskussion om bruket av dedikationer i svenska almanackor från 1500-talets sista decennier för att tillförsäkra sig patronage, se Kjellgren, 2011, s. 95-99; jfr Otfried Czaika, *Några wijsor om Antichristum [1536] samt handskrivna tillägg: utgåva med inledande kommentarer*, [Helsingfors] 2019a, s. 32-33.

32 Klemming & Nordin, 1883, s. 151-55; Isak Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600*, Uppsala 1927-1938 vol. I, s. 316-18.

ket sammanföll med en intensiv verksamhet för att förändra den kyrkliga liturgin och troslivets inriktning. Så gott som omedelbart ställdes det kungliga tryckeriet till reformationsrörelsens förfogande, och från denna tidpunkt ser vi en första boom av svenskspråkigt tryck, med tydlig evangelisk tendens.³³ *Een nyttwgh wnderwijsning* och andra reformatoriska skrifter följdes i rask takt av Nya testamentet på svenska, en nu försvunnen psalmbok och liturgiska handböcker. Även 1541 års bibelutgåva framstår som en betydande storsatsning, men i övrigt beskrivs 1500-talets svenska tryckeriverksamhet och bokmarknad som blygsam.³⁴ Henrik Schück noterar även en markant försämring under seklets sista tre decennier, då det litterära livet befann sig ”i ett fullkomligt förfall”. Den import av framför allt latinska och tyskspråkiga böcker som bedrevs av bokförelare och bokbindare begränsades genom kunglig kontroll och censur, och det enda tryckeri som existerade – från 1583 under ledning av Andreas Gutterwitz – tryckte på nåder från kungamakten och beskrivs som ”till ytterlighet illa försett”.³⁵ En förlagsverksamhet för svenskspråkigt tryck fanns, men den var liten och företrädde i stort sett bara av Petrus Johannis Gothus (1536-1616), som huvudsakligen verkade i Rostock och anlitate lokala tryckare.³⁶

Den samlade bilden är att det är först på 1610-talet som vi överhuvudtaget kan tala om en bokmarknad värd namnet, då två konkurrerande tryckare – Christopher Reusner och Ignatius Meurer – etablerar sig i Stockholm. År 1613 får Uppsala ett akademitryckeri, och på 1620-talet etableras officiner i flera stifts- och gymnasiestäder. Men även under 1600-talets fyra första decennier tycks tryckerinäringen i huvudsak vila på statsanslag genom den så kallade bibeltryckstunnan – ursprungligen inrättad som en extraskatt från församlingarna för att finansiera tryckningen av den nya kyrkbibeln 1618.³⁷

Det som utmärker den äldre svenska forskningen, och som gör den svår att argumentera mot, är dess empiriska tyngd. Henrik Schück och

33 Av de 29 svenskspråkiga verk, tryckta mellan 1489 och 1529 som listas i Collijns bibliografi, trycktes 22 på 1520-talet. Av dessa trycktes 19 efter 1526, varav alla utom ett hade tydlig evangelisk tendens; observera att förstautgåvan/provarket av *Een nyttwgh wnderwijsning* (1526) inte är inräknat, Collijn 1927-1938, vol. I. s. 319-364.

34 Collijn, 1924, s. 206-241; Schück, 1923, s. 53-96.

35 Schück, 1923, s. 113.

36 Schück, 1923, s. 53-102; om bokbindarnas verksamhet som bokförelare och importörer av böcker, se Hedberg, 1949, s. 17, 23, 34; för uppgifter om bokbindare och bokförelare utanför Stockholm, se Hedberg, 1914, s. 159, 187, 191-192, 198-199, 254.

37 Schück, 1923, s. 117-129; Klemming & Nordin, 1883, s. 158-164; Collijn, 1924, s. 241.

Arvid Hedberg dammsög arkiven på uppgifter om tryckverksamhet, bokbinderi, bokhandel och import, och möjligheten att idag hitta material som direkt ger ny kunskap bland räkenskaper, brev och rättegångshandlingar får nog ses som ytterst begränsad.³⁸ Även Isak Collijns minutiösa redovisning och beskrivning av svenskt boktryck under 1400- och 1500-talet, ned till minsta då kända variation i olika upplagor, bevarade fragment och rapporter om förkomna verk i sekundärkällor, gör hans svenska bibliografi till ett oundgängligt standardverk än idag.³⁹

I senare tid har Stina Hansson med liknande empirisk tyngd dragit försiktiga slutsatser om en långsam kommersialisering av den svenska bokmarknaden i sin avhandling om 1600-talets svenska översättningslitteratur. Försäljningsintäkterna tycks bli viktigare för marknadens aktörer, men detta sker framför allt i slutet av seklet, och då huvudsakligen i Stockholm. I övrigt saknades ”en tillräckligt stor och inflytelserik litterär publik.”⁴⁰ Samma försiktighet att utifrån det magra källäget uttala sig om bokmarknadens kommersialisering utmärker också Hanssons studie av 1600-talets almanackslitteratur. I fråga om det kalendariska och astrologiska småtrycket menar visserligen Hansson att konkurrens om läsarna tycks ha förekommit ”långt tidigare här än för någon annan tryckkategori från svenskt 1600-tal”, och att publiken under seklets lopp ”hann bli både stor och bred”, men brist på säkra uppgifter om försäljningen gör att några egentliga slutsatser inte kan dras.⁴¹

Men i den empiriska tyngd som präglade det äldre forskningsläget, och som Hansson förtjänstfullt utvecklade i sin avhandling, finns också inbyggda problem. När Isak Collijn fortsatte sitt bibliografiska arbete i ambitionen att kartlägga också 1600-talets svenska litteratur blev det tydligt att uppgiften blev för stor. Collijns 1600-talsbibliografi är erkänt mer fragmentarisk än de föregående delarna och har stora luckor, bland annat när det gäller det omfattande småtrycket, tillfällighetsverserna och likpredikningarna.⁴² Huvudorsaken till detta är den blotta mängd av tryckt material som finns bevarat från 1600-talet, vilket i sig innebär en

38 Schück, 1923; Hedberg, 1949.

39 Collijn, 1927-1938.

40 Hansson, 1982, s. 229-233, cit. s. 232.

41 Stina Hansson, ”1600-talsalmanackan – allemansbiblioteket?”, *Lychnos* 1986, s. 29-30; jfr Kjellgren, 2011, s. 276.

42 Isak Collijn, *Sveriges bibliografi 1600-talet*, Stockholm 1942-1946; jfr Otfried Czajka, ”A Vast and Unfamiliar Field: Swedish Hymnals and Hymn-Printing in the Sixteenth Century” i Maria Schildt, Mattias Lundberg & Jonas Lundblad (red.), *Celebrating Lutheran music: scholarly perspectives at the quincentenary*, Uppsala 2019b, s. 125.

empiriskt styrkt, men möjligen illusorisk bekräftelse av att det var under stormaktstiden som det första, större genombrottet för svensk bokproduktion och bokhandel ägde rum. För vad som låg i den bokhistoriska forskningens fokus, internationellt och på hemmaplan, fram till 1900-talets slut, var antingen vad som var synligt genom fysiska, bevarade exemplar, eller vad som empiriskt kunde beläggas i bokkataloger och äldre bibliografier.

Det som sedan dess har kommit att bli allt viktigare för att förstå boklig kultur, bokmarknaden och det tryckta ordets betydelse under tidigmodern tid, är strävan att genom källorna försöka se och analysera det som bara går att studera indirekt. Det kan handla om att kartlägga det stora mörkertal av förlorade och försvunna utgåvor som Falk Eiserman vitsigt kallar för ”Gutenberggalaxens mörka materia”,⁴³ men det handlar även om att göra uppskattningar av upplagestorlek och studera spridningen, läsningen och receptionen, samt, inte minst, bokens och den tryckta textens funktion som betydelsebärande artefakt.

Vidgade perspektiv: problembaserad empiri och materialitet

Grundläggande för denna förändring är att det bokhistoriska fältet sedan andra hälften av 1900-talet framför allt har formerats utifrån andra discipliners behov och problemformuleringar.⁴⁴ Inom historievetenskapen är det framför allt företrädare för Annales-skolan och den kulturella vändningen som har rest frågeställningar kopplade till boken och den tryckta texten som kulturellt fenomen, men även forskning inom litteraturvetenskap och kyrkohistoria har kunnat dra nytta av att utveckla de bokhistoriska perspektiven. Bokhistoria är alltså till sin essens ett flervetenskapligt fält som växt fram genom interdisciplinär växelverkan mellan samhällsvetenskapliga och humanistiska, och mer specialiserade bok- och biblioteksvetenskapliga discipliner.

Inom idé- och vetenskapshistoria har bokhistoria alltid varit en underliggande komponent, eftersom det i första hand är genom spridning och läsning av text och böcker som kunskap och vetande medierats över tid och avstånd. Denna forskning har av givna skäl fokuserat på den lärda världen, men i och med det kulturhistoriska inflytande som gjort sig

43 Eiserman, 2016, s. 32-34.

44 Darnton, 1982, s. 65-67.

gällande sedan slutet av 1900-talet, har också de idéhistoriska perspektiven vidgats och jämkats samman med andra historie- och religionsvetenskapliga discipliner. För det långa 1500-talets del har flygblad, nyhetsblad, prognostikor och almanackor blivit ett allt viktigare källmaterial, som har luckrat upp avgränsningarna mellan folklig och lärd kultur, och där idéhistorisk innehållsanalys i kombination med resonemang om utgåvor och upplagestorlek har gett möjligheter att även dra slutsatser om reception och genomslag.⁴⁵ För svenskt vidkommande är denna forskning inte särskilt omfattande, men i exempelvis Håkan Håkansson's rika och mångfacetterade studie av Johannes Bureus tankevärld, tillämpas ett internationellt forskningsläge för att måla upp en bred kulturell och idéhistorisk väv som tydligt kopplar den nordiska periferin till det övriga Europa, och, om än indirekt, till flödet av tryckt materia.⁴⁶

En viktig studie i sammanhanget är också Sofia Gustafssons närläsning av östgötaprästen Joen Petri Klints (d. 1608) manuskript med järteckensrelationer, där hon lyckats identifiera ett flertal av de böcker, flygblad och almanackor som utgjort en stomme i Klints källmaterial. Därmed visar hon inte bara på det curriculum av inhemskt och framför allt tyskt material som stod till en svensk landsortsprästs förfogande i slutet av 1500-talet; genom att peka på att Klint gör ett urval och i det längsta undviker att använda latinska källor, visar Gustafsson att hans potentiella tillgång till tryckta böcker sannolikt var betydligt större än vad som redovisas. Utifrån Klints anteckningar har Gustafsson också identifierat två tyska flygblad om järtecken, som hade spikats upp på kyrkdörren i Söderköping i augusti 1597, vilket visar på hur denna typ av tryck kunde förmedlas till en större publik. Eftersom flygbladen var illustrerade spelade det också mindre roll att texten var på tyska när innehållet skulle tolkas.⁴⁷

Ur ett enskilt fall som Klints går det alltså att få en uppfattning om ett

45 Se exempelvis Robin Bruce Barnes, *Prophecy and Gnosis: Apocalypticism in the Wake of the Lutheran Reformation*, Stanford, Cal. 1988; Helga Robinson Hammerstein, "The Battle of the Booklets: Prognostic Tradition and Proclamation of the Word in Early Sixteenth-Century Germany" i Paola Zambelli (red.) *'Astrologi hallucinati': Stars and the End of the World in Luther's Time*, Berlin 1986; Sara Schechner Genuth, *Comets, Popular Culture, and the Birth of Cosmology*, Princeton, NJ 1997; Scribner, 1981; Robert W. Scribner, *For the Sake of Simple Folk: Popular Propaganda for the German Reformation*, Cambridge 1982; Heike Talkenberger, *Sintflut: Prophetie und Zeitgeschehen in Texten und Holzschnitten astrologischer Flugschriften 1488–1528*, Tübingen 1990.

46 Håkan Håkansson, *Vid tidens ände: om stormaktstidens vidunderliga drömvärld och en profet vid dess yttersta rand*, Göteborg 2014.

47 Sofia Gustafsson, *Järtecken: Joen Petri Klint och 1500-talets vidunderliga lutherdom*, Lund 2018, s. 32-65, se särskilt s. 38-40 och 60-65.

pågående nyhetsflöde, baserat på tryckta medier. Att ett sådant funnits sedan senmedeltiden kan tyckas vara självklart – när reformatoriska idéer fick fäste under 1520-talet, så hade detta knappast kunnat ske utan att en kritisk massa av importerad och inhemsk evangelisk litteratur såldes, spreds och förmedlades⁴⁸ – men för varje fall som kan beläggas i källorna bör också uppskattningarna av mörkertalen skrivas upp, och betydelsen av detta flöde omprövas.

Att handeln med böcker i Skandinavien varit omfattande redan före reformationen har visats av Wolfgang Undorf, som närmast har sina vetenskapliga rötter inom biblioteksvärlden. Utöver tullräkenskaper och arkivhandlingar har Undorf byggt stora delar av sin analys på exemplar av tryckt material, som genom sin proveniens kan kopplas till boksamlingar i det senmedeltida Skandinavien, och som har bevarats i olika forskningsbibliotek, eller finns rapporterade i sekundärkällor. Bland annat genom att studera bandens utförande och antecknade prisuppgifter, har han kunnat se hur handeln bedrivits över Östersjön, med Lübeck som nav, och hur priserna generellt har sjunkit över tid. Beräkningar gjorda för att uppskatta mörkertalen ger också vid handen att flödet av tryckt material varit avsevärt större än vad som säkert kan beläggas.⁴⁹

Kännetecknande för Undorfs studie är kombinationen av olika metoder för att nå fram till ett resultat, och där materialitetsaspekterna framstår som centrala för helhetsbilden. Detta är också något som går igen i flera av Otfried Czaikas reformations- och bokhistoriska undersökningar. Czaika har bland annat studerat utgåvor av svenska sångsamlingar och psalmböcker från 1500-talet, och redogör för flera fynd av fragment och fullständiga exemplar, både av psalmböcker och enskilda tryck av psalmer och visor som hittats i sen tid, och som därför inte finns registrerade i Collijns 1500-talsbibliografi.⁵⁰ Allt som allt räknar Czaika med 21 bekräftade svenska utgåvor av sångsamlingar av psalmkaraktär från

48 I stort sett inget av detta material finns bevarat, men att lutherska skrifter spridits i Stockholm och Söderköping framgår bland annat av vittnesbörd i Hans Brasks register, se Wolfgang Undorf, *From Gutenberg to Luther: Transnational Print Cultures in Scandinavia 1450-1525*, Leiden 2014, s. 275-278.

49 Undorf, 2014, s. 65-121; Undorfs beräkningar av bevarandegraden för tryck under undersökningsperioden ligger i stort sett i linje med de som gjorts av Uwe Neddermeyer, och visar på en bevarandegrad av cirka 6% för större, väl inbundna arbeten som biblar och Lübeckutgåvan av Birgittas uppenbarelser (1492), medan de är betydligt lägre för liturgiska handböcker; för bruksmaterial som skolböcker och mindre tryck som pamfletter, flygblad och avlatsbrev är bevarandegraden i stort sett lika med noll, Undorf, 2014, s. 103-104.

50 Czaika, 2019a, s. 9-38; Czaika, 2019b, s. 125-138.

1500-talet, och med hänvisning till bevarade tullräkenskaper visar han på att den mängd papper som importerades för en av dessa utgåvor – den endast fragmentariskt bevarade psalmboken från 1543 – bör ha räckt till en upplaga på 1 500 exemplar. Även om inte alla upplagor var lika stora, ger det en fingervisning om att psalmböckerna var en betydligt mer spridd produkt än vad de äldre bibliografierna och undersökningarna ger vid handen, i synnerhet om vi återigen räknar med ett betydande mörkertal. 1500-talets psalmböcker ska alltså ha hört till en typ av privatägd brukslitteratur, som just genom flitigt användande sällan har överlevt till våra dagar. Resultatet reser därmed frågor om läskunnighetens utbredning och om reformationsrörelsen och den evangeliska andlighetens genomslagskraft i det svenska riket, men kvantiteterna pekar också mot en tidig kommersialisering av svensk bokmarknad – vilket fall när det gäller just denna genre. Så menar Czaika exempelvis att de tre svenska psalmboksutgåvor som trycktes i Lübeck på 1580- och 1590-talet ska tas som intäkt för att den svenska marknaden för psalmbokstryck var ekonomiskt lukrativ, och även lockade intressenter från andra sidan Östersjön.⁵¹

Givet källäget är flera av Czaikas resonemang medvetet hypotetiska, och det går också att göra invändningar. Att det trycks fler och större upplagor av diverse genrer säger inget säkert, vare sig om försäljningssiffror, vinster eller om spridningen – åtminstone inte direkt. När det gäller de psalmboksutgåvorna som tryckts i Lübeck är det heller inte givet att initiativet till utgivningen kom från tryckarna själva, utan att det kan ha funnits svenska beställare som av någon anledning valt att inte utnyttja det kungliga tryckeriet i Stockholm.

Sett utifrån min egen forskning kan också den svenska almanacksutgivningen utgöra ett möjligt korrektiv till Czaikas slutsatser. Trots genrens popularitet i Tyskland, och trots att det rörde sig om en jämförelsevis billig artikel, så hade almanackorna svårt att slå igenom på den svenska bokmarknaden. Redan på 1540-talet hade boktryckaren Jürgen Richolff klagat över att ”slikt prent löser sig icke”, och när de äldsta bevarade svenska almanackorna dyker upp på 1580-talet har publiceringen uppenbart haft ett annat syfte än att generera vinster, nämligen att fungera som informella lärdomsprov för författarna.⁵²

Vad såväl psalmböcker som bevarade almanacksfragment däremot bekräftar, är att det funnits aktörer som satsat tid, energi och resurser på att publicera, transportera och distribuera materialet, och att det därmed

51 Czaika, 2019b, s. 135-137.

52 Kjellgren, 2011, s. 95-96.

också funnits ambitioner att få det spritt, läst och använt.⁵³ Att det sedan lång tid funnits välutvecklade nätverk och distributionsvägar för handeln med böcker står också klart, liksom att läsning och bruk av tryckta böcker, småskrifter och flygblad sannolikt har varit betydligt mer spritt i den nordiska periferin än vad tidigare generationer av bokhistoriker har kunnat slå fast. Att det därtill funnits vinstkalkyler i botten av verksamheten är också ett rimligt antagande, men givet att 1500-talets bokmarknad knappast kan beskrivas som ett fullt utvecklat kapitalistiskt system är det inte nödvändigtvis den förväntade försäljningen som ensam legat till grund för dessa kalkyler.

Trots min egen tvekan under avhandlingsarbetet, och trots källäget, framstår alltså 1500-talets svenska bokmarknad som fullt möjligt att beforska, beroende på vilka angreppssätt och frågeställningar som tillämpas, och alldeles uppenbart kan studiet av textuell och tryckt kultur i den svenska periferin bidra till kunskapen om hela det komplexa skifte som var den europeiska medierevolutionen under tidigmodern tid. Det kan också konstateras att materiella aspekter i bland annat Gustafssons, Undorfs och Czaikas undersökningar har gett fruktbara ingångar till forskningsfältet – ett forskningsfält som genom sin flervetenskapliga karaktär, sitt behov av kulturhistoriska och socioekonomiska perspektiv likaväl som bibliografisk metodik och tillgång till de fysiska källorna, också öppnar för vidare samarbeten mellan akademien, forskningsbiblioteken och kulturarvsinstitutionerna.

Referenser

Publicerad litteratur

- Anderson, Benedict, *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*, Daidalos, Göteborg 1993
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Rev. ed., Verso, London 2006
- Barnes, Robin Bruce, *Prophecy and Gnosis: Apocalypticism in the Wake of the Lutheran Reformation*, Stanford University Press, Stanford, California 1988
- Barnes, Robin Bruce, ”Hope and Despair in Sixteenth-Century German Almanacs”, i Hans R. Guggisberg & G. Krodel (red.), *Die Reformation in Deutschland und Europa: Interpretationen und Debatten*, Gütersloh 1993

53 Se vidare Kjellgren, 2020b.

- Björkman, Margareta, "Svensk bokhistoria. En forskningsöversikt", i Margareta Björkman (red.), *Böcker och bibliotek: bokhistoriska texter*, Studentlitteratur, Lund 1998
- Burke, Peter, "Three Print Revolutions", i Hildegard Diemberger, Franz-Karl Ehrhard, Peter Kornicki (red.), *Tibetan Printing: Comparison, Continuities, and Change*, Brill, Leiden 2016
- Burton, Nina, *Gutenberggalaxens nova: en essäberättelse om Erasmus av Rotterdam, humanismen och 1500-talets medierevolution*, Albert Bonniers förlag, Stockholm 2016
- Capp, Bernard, *Astrology and the Popular Press: English Almanacs 1500-1800*, Faber and Faber, London 1979
- Chartier, Roger, *The Order of Books: Readers, Authors, and Libraries in Europe Between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*, Polity, Cambridge 1994
- Chartier, Roger, "Läsare i det långa perspektivet – från codex till bildskärm", i Margareta Björkman (red.), *Böcker och bibliotek: bokhistoriska texter*, Studentlitteratur, Lund 1998
- Chartier, Roger, "Reading Matter and 'Popular' Reading: From the Renaissance to the Seventeenth Century", Guglielmo Cavallo & Roger Chartier (red.), *A History of Reading in the West*, University of Massachusetts Press, Amherst 1999
- Chase-Dunn, Christopher, "The Emergence of Predominant Capitalism: The Long Sixteenth Century", *Contemporary Sociology*, Vol. 41, No. 1 2012
- Collijn, Isak, *Översikt av det svenska boktryckets historia 1483-1700*, Uppsala 1924
- Collijn, Isak, *Sveriges bibliografi intill år 1600*, Svenska litteratursällsk., Uppsala 1927-1938
- Collijn, Isak, *Sveriges bibliografi 1600-talet*, Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1942-1946
- Cunningham, Andrew & Grell, Ole Peter, *The Four Horsemen of the Apocalypse: Religion, War, Famine and Death in Reformation Europe*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 2000
- Czaika, Otfried, "Boktryck och reformation. Att flytta fokus: Från Luther till Gutenberg. Från reformationen till boktryckarkonsten", *Teologisk tidsskrift* årgång 7, nr. 4, Universitetsforlaget, Oslo 2018
- Czaika, Otfried, *Några wijsor om Antichristum [1536] samt handskrivna tillägg: utgåva med inledande kommentarer*, Finska kyrkohistoriska samfundet, [Helsingfors] 2019a
- Czaika, Otfried, "A Vast and Unfamiliar Field: Swedish Hymnals and

- Hymn-Printing in the Sixteenth Century” i Maria Schildt, Mattias Lundberg & Jonas Lundblad (red.), *Celebrating Lutheran music: scholarly perspectives at the quincentenary*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala 2019b
- Darnton, Robert, ”What Is the History of Books?”, *Daedalus*, Vol. 111, No. 3 1982
- Eisenstein, Elizabeth L., ”Some Conjectures about the Impact of Printing on Western Society and Thought: A Preliminary Report”, *Journal of Modern History* 40 1968
- Eisenstein, Elizabeth L., ”Från scriptorier till tryckerier”, i Margareta Björkman (red.), *Böcker och bibliotek: bokhistoriska texter*, Studentlitteratur, Lund 1998
- Eisenstein, Elizabeth L., *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Second edition, Cambridge University Press, Cambridge 2005
- Eisermann, Falk, ”The Gutenberg Galaxy’s Dark Matter: Lost Incunabula, and Ways to Retrieve Them” i Flavia Bruni & Andrew Pettegree (red.), *Lost Books: Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*, Brill, Leiden 2016
- Feather, John, ”The British Book Market 1600–1800” i Simon Eliot & Jonathan Rose (red.), *A Companion to the History of the Book*, Blackwell, Oxford 2007
- Febvre, Lucien & Martin, Henri-Jean, *The Coming of the Book: the Impact of Printing 1450-1800*, N.L.B, London 1976
- Gustafsson, Sofia, *Järtecken: Joen Petri Klint och 1500-talets vidunderliga lutherdom*, Nordic Academic Press, Lund 2018
- Hagström Molin, Emma, *Krigsbyttets biografi: byten i Riksarkivet, Uppsala universitetsbibliotek och Skoklosters slott under 1600-talet*, Makadam, Göteborg 2015
- Hansson, Stina, ”Afsatt på swensko”: 1600-talets tryckta översättningslitteratur, Göteborg 1982
- Hansson, Stina, ”1600-talsalmanackan – allemansbiblioteket?”, *Lychnos* 1986
- Hedberg, Arvid, ”Bokbindare och bokförare i Sverige: 1500-1630”, i Carl Lundahl (red.), *Pro novitate: pars secunda*, Svenska bokhandelsmedhjälpareföreningen, Stockholm 1914
- Hedberg, Arvid, *Stockholms bokbindare 1460-1880: anteckningar. Bd 1 Tiden från 1460 till omkring 1700*, Nordiska museet, Stockholm 1949
- Hodder, Ian, *Entangled: An Archaeology of the Relationships Between Humans and Things*, Wiley-Blackwell, Malden, MA 2012
- Håkansson, Håkan, *Vid tidens ände: om stormaktstidens vidunderliga dröm-*

- värld och en profet vid dess yttersta rand*, Makadam, Göteborg 2014
- Jordanova, Ludmilla, *The Look of the Past: Visual and Material Evidence in Historical Practice*, Cambridge University Press, Cambridge 2012
- Kjellgren, Martin, *Taming the Prophets: Astrology, Orthodoxy and the Word of God in early Modern Sweden*, Sekel, Lund 2011
- Klemming, Gustaf Edvard & Nordin, Johan Gabriel, *Svensk boktryckeri-historia 1483-1883: med inledande allmän öfversigt*, Norstedt, Stockholm 1883
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria 1 Medeltiden. Reformationstiden*, Norstedt, Stockholm 1975a
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria 2 Stormaktstiden*, Norstedt, Stockholm 1975b
- McLuhan, Marshall, *The Gutenberg Galaxy: the Making of Typographic Man*, Routledge & K Paul, London 1962
- Ozment, Steven E., *The Age of Reform 1250-1550: an Intellectual and Religious History of Late Medieval and Reformation Europe*, Yale U.P., New Haven 1980
- Pettegree, Andrew, *Brand Luther: 1517, Printing, and the Making of the Reformation*, Penguin Press, New York 2015
- Pettegree, Andrew, "The Legion of the Lost. Recovering the Lost Books of Early Modern Europe", i Flavia Bruni & Andrew Pettegree (red.), *Lost Books: Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*, Brill, Leiden 2016
- Reinhard, Wolfgang, "Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters", *Zeitschrift für Historische Forschung* 10 1983
- Robinson Hammerstein, Helga, "The Battle of the Booklets: Prognostic Tradition and Proclamation of the Word in Early Sixteenth-Century Germany" i Paola Zambelli (red.) *'Astrologi hallucinati': Stars and the End of the World in Luther's Time*, Walter de Gruyter, Berlin 1986
- Schechner Genuth, Sara, *Comets, Popular Culture, and the Birth of Cosmology*, Princeton, NJ 1997
- Schück, Henrik, *Den svenska förlagsbokhandelns historia D. 1*, Norstedt, Stockholm 1923
- Scribner, Robert W., "Flugblatt und Analphabetentum. Wie kam der gemeine Mann zu reformatorischen Ideen?", i Hans Joachim Köhler (red.), *Flugschriften als Massenmedien der Reformationszeit*, Stuttgart 1981
- Scribner, Robert W., *For the Sake of Simple Folk: Popular Propaganda for the German Reformation*, Cambridge 1982
- Stenback, Fanny, *Kyrkliga boksamlingar: en inventering av Strängnäs dom-*

Martin Kjellgren

- kyrkobibliotek med inriktning på status och bevarande*, Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, Göteborg 2014
- Talkenberger, Heike, *Sintflut: Prophetie und Zeitgeschehen in Texten und Holzschnitten astrologischer Flugschriften 1488–1528*, Tübingen 1990
- Undorf, Wolfgang, *From Gutenberg to Luther: Transnational Print Cultures in Scandinavia 1450-1525*, Brill, Leiden 2014
- Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System 1 Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, University of California Press, Berkeley, Cal. 2011
- Zinner, Ernst, *Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance*, Stuttgart 1964

Opublicerad litteratur

- Kjellgren, Martin, *Böckernas ordning: Om hantering av kyrkliga boksamlingar*, Linköping 2020a (under utgivning)
- Kjellgren, Martin, ”Ett fragment av 1500-talets bokmarknad: Om ett fynd i Odensvi kyrka”, i Christina Blomqvist (red.), *Stiftshistoriska sällskapet i Linköpings stift: Årsbok 2017*, Linköping 2020b (under utgivning)
- Stenback, Fanny, ”Kyrkornas böcker. En inventering av böcker i Skara stift 2014-2015” (opublicerad rapport, Skara stiftsorganisation)
- Stenback, Fanny, ”Kyrkornas böcker. Bokinventering i Strängnäs stift 2016-2017” (opublicerad rapport, Strängnäs stiftsorganisation)

Silvana Imam – the new Swedish girl who just doesn't care

Susan Lindholm

Inledning

Den 22 mars 2019 publicerade tidningen New York Times en artikel om svenska hiphopartisten Silvana Imam. Artikeln som fick rubriken 'She Raps and Sweden Listens' börjar med att beskriva "the embodiment of the gleefully confrontational role Imam [...] has come to play in Swedish pop culture" och avslutas med följande citat av en av hennes fans: "Silvana is a symbol for the new Swedish girl," [...] "Swedish people are very much a collective, you don't stand out. What's amazing about her is that she just doesn't care."¹ Här framträder en artist som utmanar ett enhetligt svenskt kollektiv, samtidigt som hon får representera en ny form av svenskhet. I Sverige tecknas ofta en liknande bild av Imam. Hon beskrivs som en queer superhjälte som står upp mot främlingsfientlighet, sexism och homofobi; en ung kvinna som inte låter sig skrämmas av att bli uthängd på nätet av nazister.²

Även om berättelsen om hiphopkulturens genombrott i USA på 1980- och 1990-talet för det mesta domineras av manliga aktörer och ett normativt maskulinitetsideal har både kvinnor och personer som identifierar sig som homosexuella alltid varit en viktig del av kulturen.³ Trots att det även i Sverige finns en etablerad föreställning om hiphopartisten som "en ung, (ofta) arg och kriminellt belastad man som rasifieras som icke-vit och är från en miljonprogramsförort till Stockholm" rymmer berättelsen om den svenska hiphopkulturen som även den fick sitt genombrott

1 Thomas Rogers, "She raps and Sweden listens", *New York Times* 22/3/2019 <<https://www.nytimes.com/2019/03/22/arts/music/silvana-imam.html>> (12/5/2020)

2 Petter Hallén, "Silvana Imams Nya Strid", *Nöjesguiden* 27/10/2014 <<https://ng.se/artiklar/silvana-imams-nya-strid>> (12/5/2020);

3 Tony Mitchell, *Global Noise: rap and hip-hop outside the USA*, Middletown Connecticut 2001; Jeff Chang, *Can't Stop Won't Stop: hiphop-generationens historia*, Göteborg 2006; Sina A. Nitzsche & Walter Grünzweig (red.), *Hip-hop in Europe: cultural identities and transnational flows*, Zürich 2013; Andrea Dankić, *Att göra hiphop: en studie av musikpraktiker och sociala positioner*, Diss. Stockholm och Malmö 2019, s. 27.

på 1990-talet flera kvinnliga artister.⁴ På 1990-talet firade artister som Leila K. och Neneh Cherry internationella framgångar; under 2000-talet uppmärksammades rappare som Ayesha, Feven, Heli och Melinda Wrede av svenska mainstream medier, medan kvinnliga hiphopartister som Linda Pira, Cleo, Lilla Namon och kollektivet Femtastic var aktiva på 2010-talet. Det som dessa artister har gemensamt är att de i sitt musikskapande förhåller sig till hiphopkulturens maskulint kodade normer som i sin tur skapas inom olika nationella och transnationella sammanhang.⁵

I denna text diskuteras både hur Silvana Imam iscensätter sig själv som hiphopartist, och hur hon iscensätts som sådan i ett antal artiklar och intervjuer med svenska och US-Amerikanska medier. Analysen fokuserar på hur olika intersektionella kategorier som nationalitet, genus, sexualitet och etnicitet/vithet både begränsar och möjliggör dessa iscensättningar.⁶ Det empiriska materialet består dels av Imams lätttexter och videon samt en dokumentär om hennes tidiga år som artist som släpptes 2017, dels av tidningsartiklar och intervjuer som har publicerats i Sverige och USA mellan 2014-2019. I det svenska materialet ingår en artikel som publicerades 2014 i Nöjesguiden, en artikel ur musikmagasinet Hymn och en ur magasinet Djungeltrumman från 2016, samt en artikel ur tidskriften Café och ur tidskriften Omni, båda från 2019.⁷ Det US-Amerikanska materi-

4 Dankić, 2019, s. 27; Kalle Berggren, "Hip hop feminism in Sweden: Intersectionality, feminist critique and female masculinity", *European Journal of Women's Studies* 21:3 (2014) s. 233-250; Aisha Durham, Brittney C. Cooper & Susana M. Morris "The Stage Hip-Hop Feminism Built: A New Directions Essay", *Signs* 38:3 (2013) s. 721-737; Shanté Smalls, "Queer Hip Hop: A Brief Historiography" i: Fred Everett Maus and Sheila Whitley: *The Oxford Handbook of Music and Queerness*, New York 2018; Lindsey Addawoo, "How Black Female MCs Changed the Conversation Through Hip-Hop", *Vice* 31/3/2017 <https://www.vice.com/en_us/article/yp9kx5/how-black-female-emcees-changed-the-conversation-through-hip-hop> (12/5/2020).

5 Berggren s. 234; Paulina De los Reyes, Irene Molina & Diana Mulinari (red.), *Maktens (o)lika förklådnader: kön, klass & etnicitet i det postkoloniala Sverige: en festskrift till Wuokko Knocke* Stockholm 2005

6 Helena Tolvhed, "Intersektionalitet och historievetskap", *Scandia* 76:1 (2010), s. 59-72

7 Hallén 2014; Iva Horvatovic "Imam: 'Jag ville göra det fett att vara arab'", *Hymn* 25/03/2016, <<https://hymn.se/2016/03/25/silvana-imam-jag-ville-gora-det-fett-att-vara-arab/>> (13/5/2020); Emerentia Leifsdotter Lund, "Silvana Imam Debuterar med Naturkraft", *Djungeltrumman* 29/3/2016 <<https://www.djungeltrumman.se/silvana-imam/>> (2/5/2020);

Tom Cehlin Magnusson, "Albumaktuella Silvana Imam: 'Jag blir snyggare och bättre för varje år'", *Cafe* 12/2/2019 <<https://www.cafe.se/silvana-imam-intervju-helig-moder/>> (15/4/2020); Magnus Andersson, "Tack Silvana Imam – nya albumet är kvinnohistoria", *Omni* 15/2/2019 <<https://omni.se/tack-silvana-imam-nya-albumet-ar-kvinnohistoria/a/>>

alet består av en intervju med hiphopplattformen Sway's Universe som bedrivs av journalisten Sway Calloway från 2015 och den inledningsvis citerade artikeln ur tidningen New York Times som publicerades den 22 mars 2019.⁸ Texten börjar med att diskutera hur Imam iscensätter sig som artist genom att koppla sina personliga erfarenheter till sitt musikskapande och hur dessa iscensättningar tolkas av svenska och US-amerikanska medier. Därpå följer en diskussion av hur Imam iscensätts som svensk artist i USA. Avslutningsvis diskuteras Imams kritik av jantelagen.

Imam, den anti-rasistiska artisten

Silvana Imam föddes den 19 september 1986 i Litauen. Hennes mor, en språkvetare, är från Litauen och hennes far, en journalist och jurist, är från Syrien. När Imam var fyra år gammal flyttade hennes familj först till Prag och sedan vidare till Sverige. Efter ett år i Kiruna bosatte familjen sig slutligen i Stockholmsförorten Jakobsberg. Imam pratar svenska, arabiska, litauiska och engelska och har en universitetsexamen i Engelska och Psykologi från Stockholms universitet. Hon blev medlem i hiphopkollektivet RMH (Respect My Hustle) och hennes debutalbum *Rekviem* släpptes 2013. Sedan dess har hon släppt två studioalbum, *Naturkraft* (2016), och *Helig Moder* (2019), samt två EPs *När du ser mig – Se dig* (2014) och *Jag Dör för Dig* (2015). 2016 fick hon P3 Gulddalans pris Guldmicken som årets bästa liveakt och året därpå släpptes dokumentären 'Silvana – väck mig när ni vaknat' regisserad av Mika Gustafson, Olivia Kastebring och Christina Tsiobanelis.⁹ Dokumentären som fokuserar på Imams tidiga år som artist visades både i och utanför Sverige och filmen vann Guldbaggen som bästa dokumentärfilm 2017.¹⁰

I sina lätttexter inkluderar Imam ofta autobiografiska berättelser och referenser. Hennes album *Naturkraft* inleds till exempel med att hennes

MgyQVo> (15/4/2020)

8 Rogers 2019; Sway's Universe, "About", *Swaysuniverse* <<https://swaysuniverse.com/about/>> (13/5/2020); Sway's Universe, "Silvana Imam Discusses Speaking out Against Neo-Nazi's, Describes Swedish Rap & 'Power Pussy'", *Sway's Universe* <<https://www.youtube.com/watch?v=pL-nXLHFDak>> (2/5/2020)

9 Guldmicken: Silvana Imam, *Sverigesradio* 15/1/2016 <<https://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=3964&artikel=6345938>> (2/5/2020); Mika Gustafson, Olivia Kastebring och Christina Tsiobanelis, "Silvana – väck mig när ni vaknat", *TriArtFilm* 2017.

10 Guldbaggen, "Bästa dokumentärfilm 2017/VINNARE", *Guldbaggen* <<https://guldbaggen.se/nominering/silvana-vack-mig-nar-ni-vaknat/>> (2/5/2020)

mor läser upp några rader ur albumets introduktionslåt ”Hon va” på litauiska.¹¹ I låttexten nämns både Imams migrationserfarenhet och hennes uppväxt i Sverige:

Hon va fyra år när hon kom hit
Till Kiruna bagage utan flyttbil
Hennes mamma hade drömmar om ett nytt liv
Hon är sin mammas dotter, nu är hon folkets
13 år när dom fråga vart hon kom ifrån
Dom hade pappas kort och blont hår
Dom vill ha krig så hon bah kom då!
Dom snacka skit så hon ba kom då!
Silvana Imam, ”Hon va”¹²

Här beskrivs hur Imam som 13-åring blev markerad som ’annorlunda’ eller ’avvikande’ i Sverige (”dom fråga vart hon kom ifrån”). Hennes uppväxt skildras även som en utveckling från en privat till offentlig en person – från att vara ”hennes mammas dotter” till att bli ”folkets dotter”. På samma album (*Naturkraft*) definierar sig Imam, som i en intervju med musikmagasinet Hymn från 2016 påstår att hon ”vill göra det fett att vara arab”, dessutom som Svensk-litauisk arab.¹³ Denna erfarenhet av att identifieras som ’annorlunda’ eller ’avvikande’ ledde i förlängningen till en känsla av solidaritet med andra grupper och individer som utsätts för diskriminering och marginalisering både i och utanför Sverige. En sådan solidaritet uttrycks bland annat i låttexten av ”I min zon”:

15 miljoner människor i världen heter Mohamed
Men vems namn vill dom se på cv:t? Jag vet
Dom säger åk hem till dom som inte har något hem
Silvana Imam, ”I min zon”¹⁴

Imam uttrycker dessutom ofta skarp kritik mot Sverigedemokraterna. I intervjun med Sway’s Universe nämns inledningsvis en händelse från 2013 då Sverigedemokraternas partiledare Jimmy Åkesson retweetade en bild av Imam. På bilden som är tagen vid en demonstration i Stockholmsförorten Kärrtorp den 22 december 2013 syns Imam iklädd en jacka som pryds av ett överstruket SD på ryggen. Demonstrationen organiserades

11 Lund 2016

12 Silvana Imam, ”Hon va”, *Naturkraft* (2016) <<https://genius.com/Silvana-imam-hon-va-lyrics>>

13 Silvana Imam, ”Vikken då”, *Helig Moder* (2019) <<https://genius.com/Silvana-imam-vikken-da-lyrics>>; Horvatovic 2016.

14 Silvana Imam, ”I min zon”, *När Du ser mig – Se Dig* (2014) <<https://genius.com/Silvana-imam-i-min-zon-lyrics>>

som en reaktion till att en annan demonstration en vecka tidigare hade attackerats av Nazister. Denna tidigare demonstration hade anordnats som protest mot att en swastika hade målats på en vägg i Kärrtorp. Den 22 december uppträdde Imam, iklädd den ovannämnda jackan sedan med låten "Tystas ned" inför en publik av 17 000 människor. Efter att Åkesson hade lagt ut hennes bild överöstes Imam av hotmails och meddelanden och hennes privatadress lämnades ut på nätet. Som stöd för Imam startade ett antal musiker kampanjen #JagÄrSilvana. I intervjun med Sway's Universe lägger Imam till att hon inte ger efter för hot och att hon aldrig skulle "let these Nazis, these racists get the best of me, get the best of us" (02:19)

På grund av uttalanden som denna framställs Imam ofta som en förebildsfigur eller anti-rasistiskt hjälte av medier i både Sverige och USA. I New York Times artikeln nämns att Imams framgång är en "reflection of Sweden's polarized political climate" och att hon representerar ett specifikt politiskt ögonblick. I intervjun med Sway's Universe beskrivs hon som "brave to be making music exposing the government" (01:20). Diskussionen som följer under denna intervju fokuserar sedan på paralleller mellan rasism och diskriminering i USA och Sverige. Då den globala hip-hopkulturen ofta konstrueras i "nära relation till stigmatiserade sociala positioner med politisk kamp som drivkraft" kan Imam i detta sammanhang begripliggöras som en del av ett hip-hop 'vi' som bekämpar rasism på en global nivå, och ett svenskt 'vi' som motsätter sig högerpopulismen i Sverige.¹⁵ Genom att koppla sin personliga migrationserfarenhet till sitt musikskapande och sin aktivism iscensätter sig Imam medvetet som en svensk hiphopartist med olika (kulturella) identiteter.¹⁶ En sådan iscensättning passar väl in i föreställningen om Sverige som ett multikulturellt samhälle som består av individer med olika kulturella identiteter.¹⁷ Samtidigt måste Imams framgång även förstås mot bakgrund av Sverigedemokraternas politiska framgång under 2010-talet.

15 Dankić 2019, s. 49

16 Alexandra D'Urso, *Life Stories and Sociological Imagination: Music, Private Lives, and Public Identity in France and Sweden*, Newcastle upon Tyne 2013, s. 5

17 Magnus Nilsson, "Litteratur, etnicitet och föreställningen om det mångkulturella samhället", *Sammlaren* 129 2008 s. 270-304; Mats Wickström, *The Multicultural Moment – The History of the Idea and Politics of Multiculturalism in Sweden in Comparative, Transnational and Biographical Context, 1964-1974*, Diss. Åbo 2015; Mikael Byström & Pär Frohnert, *Invandringens historia: från "Folkhemmet" till dagens Sverige*, Stockholm 2017; Susan Lindholm, "Multiculturalism and Narratives of Belonging: Tracing the Intersection of Chilean Migration and Hip-hop Culture in Sweden" *Alternation*, 26 (2019), s. 243-263.

Imam, den queera superhjälten

Imams iscensättning som artist berör dock även en annan del av hennes personliga erfarenhet: hon iscensätter sig som öppet sexuell och lesbisk. Hennes relation med flickvännen Beatrice Eli är ett centralt tema i dokumentärfilmen ”Silvana – väck mig när ni vaknat” och i hennes låttexter beskrivs kvinnliga superstjärnor som Rihanna och Beyoncé som åtråvärda personer (”Säg till Beyoncé jag vill ha henne”; ”Säg till Rihanna jag vill ha henne”¹⁸). Genom att flitigt referera till feministiska aktivister – hon beskriver sig själv som ”176 centimeters Pussy Riot” i låten ”IMAM”¹⁹ – och akademiker (Simone de Beauvoir i samma låt²⁰ och Judith Butler i låten ”I min zon”²¹) placerar Imam sig dessutom i en kontext av feministisk aktivism och akademisk feminism. I låten ”Vikken då” kopplar hon en sådan feministisk aktivism dessutom till ett populärkulturellt sammanhang:

På en MeToo våg, på en MeToo våg
Hjärta gjort av stål, hjärta gjort av stål
Vi har fått psykos, vi har fått psykos
Vi ska hämta vårt, vi ska hämta vårt
En hand i luften som en Mockingjay
Känner mig som Katniss om jag måste kommer dö för dig
Vä-vä-välkommen till tiden efter Hunger Games
Friheten är döden, det här livet är belöningen
Silvana Imam, ”Vikken då”²²

Inom hiphopkulturen är referenser till olika populärkulturella, politiska och akademiska sammanhang inget ovanligt. Tvärtom förutsätter hiphopkulturen, som Justin A. Williams uttrycker det en ”unconcealed intertextuality” som i sin tur kräver kunskap om specifika (historiska) händelser.²³ I detta fall att Katniss Everdeen är hjältinnan ur Hunger Games trilogin

18 Silvana Imam, ”Tänd alla ljus”, *Jag Dör För Dig* (2015) <<https://genius.com/Silvana-imam-tand-alla-ljus-lyrics>>

19 Silvana Imam, ”I*M*A*M”, *När Du ser mig – Se Dig* (2014) <<https://genius.com/Silvana-imam-imam-lyrics>>

20 Silvana Imam, ”I*M*A*M”, *När Du ser mig – Se Dig* (2014) <<https://genius.com/Silvana-imam-imam-lyrics>>

21 Silvana Imam, ”I min zon”, *När Du ser mig – Se Dig* (2014) <<https://genius.com/Silvana-imam-i-min-zon-lyrics>>

22 Silvana Imam, ”Vikken då”, *Helig Moder* (2019) <<https://genius.com/Silvana-imam-vikken-da-lyrics>>

23 Justin A. Williams, *Rhyming and stealin’: musical borrowing in hip-hop music*, Ann Arbor 2013, s. 7; se även: David Diallo, ”Intertextuality in Rap Lyrics” i: David Diallo, *Collective participation and audience engagement in rap music*, Cham 2019, p. 85-102

som skrevs av Suzanne Collins och filmatiserades med skådespelerskan Jennifer Lawrence i rollen som Katniss Everdeen mellan 2012-2015. Everdeen – och med henne Imam själv – beskrivs här som kvinnlig motståndskämpare som får uppsving genom #metoo rörelsen som skapades av Tarana Burke 2006 och fick sitt internationella genombrott när filmproducenten Harvey Weinstein anklagades för sexuella trakasserier år 2017.

På grund av lätttexter som dessa iscensätts Imam av svenska medier ofta som en symbolfigur för #metoo rörelsen. I dokumentären lyfts dock även en konsekvens av livet i strålkastarljuset: pressen att behöva leva upp till bilden av "the superhero everyone wants [her] to be, or the one that [she has] become in Scandinavia for a lot of people". Imams senaste album *Helig Moder* och specifikt en låt på detta album går in på dessa förväntningar:²⁴

Vill du va Silvana? Vill du; vill du va som henne?
Jag vet, jag vet, jag vet, jag vet, jag vet inte längre
Jag kan, jag kan, jag kan, jag kan, jag kan inte rå
För att vissa väljer sitta, sitta, sitta och jag står
Gav mig superhjälte rollen, hade inget val
Ni satte mig på podiet förvänta alla svar
Nu ni borde veta varför jag har blivit psycho
Låter ingen fucka med mig som dom gjorde Michael
Jag kan bära bördan stämpla mig som vad ni vill
Alla vill ha underhållning så jag gav dom en hel film
Kompromissar inte med min frihet, tro mig jag är slut
Om det tar mitt liv på vägen, låt det då ta slut

Om jag går bort imorgon, kommer ni be för mig, Stockholm?
Som jag bett för dig världen
Kommer ni hedra mitt minne eller kommer ni glömma?
Eller kommer ni glömma?

*Silvana Imam, "Helig Moder"*²⁵

Sammanfattningsvis iscensätter sig Imam som lesbisk och feministisk hiphopartist med olika (kulturella) identiteter, och iscensätts i sin tur som anti-rasistisk och queer superhjälte av svenska medier.²⁶ Dessa iscensättningar passar väl in i konstruktionen av och föreställningen om både ett

24 Cehlin 2019; Andersson 2019.

25 Silvana Imam, "Helig Moder", *Helig Moder* (2019) <<https://genius.com/Silvana-imam-helig-moder-lyrics>>

26 Adam Kruse, "Therapy Was Writing Rhymes': Hip-Hop as Resilient Space for a Queer Rapper of Color" *Bulleting of the Council for Research in Music Education*, 2016 s. 207-208.

multikulturellt och ett jämställt svenskt samhälle. En sådan föreställning går även att urskilja i det US-Amerikanska materialet.

Imam, den svenska artisten

Imam skriver sina låttexter i första hand på svenska. Många av hennes videon som är tillgängliga på plattformar som YouTube innehåller dock engelska undertitlar och är därmed tillgängliga för en internationell publik. En ambition att nå ut utanför Sveriges gränser blir även tydlig i Imams låttexter och det faktum att hon gör intervjuer med utländska medier. I låten "IMAM" definierar Imam en internationell "power pussy" revolution på följande vis:

Tar min revolution ner från Stockholm till Saudi
Från Jordan till Basquiat
Jag är bastant, finns bara en IMAM
Bara en IMAM och det är inte en man
Vi är Power Pussies
Silvana Imam, "IMAM"²⁷

I både intervjun med Sway's Universe och New York Times artikeln iscensätts hon på ett tydligt sätt som svensk artist. Intervjun med Sway's universe börjar med att Imam kort får beskriva hiphopscenen i Sverige och Stockholm. Som tidigare nämnt introduceras hon som en modig artist som vågar ta strid mot högerpopulistiska politiker. I New York Times artikeln kontextualiseras Imams musik inledningsvis genom att beskriva Sverige som ett land som är känd för att vara en av världens "premier suppliers of dance-pop", som dock även har en av Europas "most vibrant hip hop scenes". I artikeln introduceras Imam som en av de aktuellt mest framgångsrika svenska artisterna och en "symbol of resistance against right-wing populism" som klär sig "like a comic-book villain".

Både intervjun och artikeln utgår från föreställningen om Sverige som ett progressivt och feministiskt land. När Imams låttexter diskuteras under intervjun frågar en av intervjuarna om det är sant att det finns "gender neutral schools" i Sverige (03:07). På detta svarar hon att Sverige visserligen på ett sätt är ett progressivt land, men att det fortfarande finns "that subtle racism, subtle homophobia, subtle hate against women"; då kvinnor våldtas och utsätts för sexuella trakasserier, "it's just like, like the

27 Silvana Imam, "I*M*A*M" *När Du ser mig – Se Dig* (2014) <<https://genius.com/Silvana-imam-imam-lyrics>>

whole world! It's the patriarchal system!" (03:20). Här beskriver Imam Sverige som ett land som är 'som alla andra länder i världen' där patriarkala strukturer som förtrycker kvinnor fortsätter att existera. En sådan bild framgår även tydligt i New York Times artikeln där hennes låttexter och aktivism tillskrivs funktionen att synliggöra "the racism, misogyny and homophobia she believes permeate [Swedish] society". Även i denna artikel beskrivs Sverige dock inledningsvis som ett land som internationellt ofta framställs som "a paragon of social liberalism".

Jag menar att dessa iscensättningar av Imam som svensk artist har en dubbel funktion: å ena sidan används de för att ifrågasätta en bild av Sverige som ett progressivt, feministiskt och anti-rasistiskt land. I både intervjun och artikeln synliggörs Imams (och därmed även andra människors) erfarenhet av sexism, rasism och marginalisering i Sverige. Imams låttexter och aktivism används i detta sammanhang för att synliggöra en del av en svensk samhällsdebatt som beskrivs som tidigare undanskymd i en US-Amerikansk kontext. Samtidigt lyfts dock Imams framgångsrika karriär som anti-rasistisk och lesbisk artist i Sverige och hon iscensätts som "symbol of the new Swedish girl". Hennes iscensättning som svensk artist har därmed även en annan funktion: den används för att bekräfta bilden av Sverige som ett progressivt, feministiskt, och anti-rasistiskt land. Om Imam är en av de aktuellt mest framgångsrika artisterna kan läget i landet inte vara så dåligt. En tidigare etablerad bild av Sverige bekräftas därmed genom en ny, identisk bild av Sverige. Därigenom osynliggörs dock samtidigt precis den erfarenhet av rasism och sexism i Sverige som Imam vill synliggöra genom sitt musikskapande.

Det bör dock även tas hänsyn till att rasism och sexism fungerar på olika sätt i Sverige och USA.²⁸ Även om Imam har upplevt diskriminering i Sverige på grund av sin migrationsbakgrund kan denna diskriminering inte nödvändigtvis förstås av en icke-svensk publik som inte har någon kunskap om hur rasism och sexism fungerar i Sverige. Då Imam dessutom är både vit och blond kan hennes iscensättning som "new Swedish girl" även ses som en bekräftelse av länken mellan vithet och svenskhet i ett US-amerikanskt sammanhang.²⁹ Inte minst på grund av detta kan den ovan beskrivna skiftningen mellan å ena sidan ett ifrågasättande och å andra sidan en bekräftelse av Sverige som ett progressivt land bidra till att osynliggöra erfarenheter av svensk rasism och sexism. Imams berättelse

28 De los Reyes, Molina, & Mulinari 2006

29 Katarina Mattsson, "Genus och Vithet i den intersektionella vändningen", *Tidskrift för genusvetenskap* 1-2 2010, s. 7-22

om marginalisering och rasism hamnar därmed utanför definitionen av 'svenskhet' i USA. Samtidigt passar Imams iscensättning som artist väl in i ett US-Amerikanskt hiphopsammanhang.

Imam som hiphopartist

Ett centralt tema inom hiphopkulturen är autenticitet. Detta begrepp hänger å ena sidan ihop med individualism, det vill säga skapandet av en egen, individuell iscensättning eller image som artist. Å andra sidan knyts autenticitet inom hiphopkulturen även till olika föreställningar om etnicitet/ras, klass, kön och sexualitet. Inspirerad av Max Webers begrepp *idealtyp* beskriver Andrea Dankić dessa föreställningar som *en idealtypisk hipposition* som artister måste förhålla sig till. I ett svenskt sammanhang kan denna position enligt Dankić förenklat definieras som "en ung, (ofta) arg och kriminellt belastad man som rasifieras som icke-vit och är från en miljonprogramsförort till Stockholm".³⁰ I ett US-Amerikanskt sammanhang kan en hiphopidealtyp definieras på ett liknande sätt som en ung, (ofta) arg, kriminellt förbelastad afroamerikan som är från 'ghetto'.³¹ Gemensamt för både den svenska och US-amerikanska idealtypen är även att denne inte enbart definieras som manlig, utan även heterosexuell.

I intervjun med Sway's universe introduceras och iscensätter sig Imam, en kvinnlig hiphopartist däremot öppet som homosexuell. Hon nämner specifikt att hon är "so gay" att hon fick ett pris som både "homosexual of the year and lesbian of the year" (09:18) varpå Sway svarar:

Sway: It's discriminatory because I cannot win "lesbian of the year"

Imam: but you are a man so you are very privileged.

Sway: "True.... That's what SHE said" (09:30)

I detta utdrag ur intervjun iscensätts Imam som både kvinna och homosexuell. När hon några minuter senare förklarar vad power pussy rörelsen står för, och att hon skriver kärlekslåtar då hon har en flickvän får hennes sexualitet dock en annan funktion:

30 Dankić, 2019, s. 27

31 Todd Boyd, *The new H.N.I.C. (head niggas in charge): the death of civil rights and the reign of hip hop*, New York 2002; Tricia Rose, *The hip hop wars: what we talk about when we talk about hip hop--and why it matters*, New York 2008; för en genomgång av institutionaliseringen av sexism, rasism och andrefiering inom den internationella populärmusiken se t.ex.: Simone Krüger Bridge, "Gendering Music in Popular Culture", i: Karen Ross, Ingrid Bachman, Valentina Cardo, Sujata Moorti & Marco Scarcelli (red.), *The International Encyclopedia of Gender, Media, and Communication*, New York 2021.

Sway: Power pussy – what does that symbolize?

Imam: A freedom fighter. Everyone can be a power pussy, it's not a gender... it doesn't have to be a female.

Sway: Can you deem me a power pussy?

Imam: We would have to talk like longer but I think I can...

Sway: Ah! I just can't get my power pussy status! So much work as I've done with pussy, I can't get my status. (06:24)

[...]

Imam: I have a girlfriend! Her name is Beatrice Eli and she is the like the hottest pop artist in Sweden! Oooh! Yep! I did that! I tapped that!

[*Här ger Imam och Sway varandra en high-five*]

Sway: you popped that power pussy! Damn! (12:30)

Här iscensätter Imam sig här inte enbart som homosexuell kvinna. Hon uttrycker explicit ett sexuellt begär som riktar sig mot kvinnor och skapar därigenom samhörighet med den manliga intervjuaren.³² Idealtypen av en 'manlig, heterosexuell hiphopartist' består å ena sidan av att det är en manlig kropp som uppträder och syns, och å andra sidan av ett görande av maskulinitet och manlig heterosexualitet. Genom att iscensätta den sistnämnda aspekten av denna idealtyp – ett sexuellt begär som riktar sig mot kvinnor – ryms positionen 'homosexuell kvinna' här i en idealtypisk hiphoposition i USA. Att Imam är medveten om olika positioner som står till förfogande och förhandlas inom hiphopkulturen visar hon i intervjun med svenska musikmagasinet Hymn från 2016:

Det stör mig inte att bli kallad kvinna, invandrare, lesbisk. Det är ju det jag är. Problemet är att det inte finns något som heter "manlig, heterosexuell rappare". De behöver inte diskutera sina epitet, de kan bara prata om sin dåliga musik i fred.³³

Iman förhåller sig även i sina låttexter till en idealtypisk hiphoposition. I låten "Tänd alla ljus" nämner hon åter igen ett sexuellt begär riktad mot kvinnor:

Säg till dagen att jag lever nu
Säg till natten att inatt ska vi fucka ur
Säg till dom som aldrig fått nåt sagt
Självförtroende är pengar, fitta, krig och makt
[...]

32 Berggren 2014.

33 Horvatovic 2016.

Tänd alla ljus så alla vaknar och kan ge mig allt
Pengar pussy tid och en massa tjack
Feta guzzar ny bil och en nöjespark
Så jag lever mitt liv motherfuck allt
Silvana Imam, ”Tänd alla ljus”³⁴

I denna låttext kopplas ett sexuellt begär riktad mot kvinnor (”fitta”) till maskulint kodade sammanhang och egenskaper som (ekonomisk) makt och aggressivitet (”pengar, krig och makt”). Genom att iscensätta en specifik form av hiphopmaskulinitet förhåller sig Imam även i denna låttext till en maskulint-kodad hiphoposition. Därigenom synliggör och problematiserar hon samtidigt en sådan idealtyp.³⁵ Avslutningsvis diskuteras den förstnämnda aspekten av autenticitet – dess betoning av individualitet – i samband med Silvana Imams kritik av jantelagen.

Imam som anti-jante artist

Jantelagen har sitt ursprung i satiriska novellen ”En flykting korsar sitt spår” skriven av dansk-norska författaren Aksel Sandemose, första gången utgiven på norska 1933.³⁶ Berättelsen utspelar sig i den fiktiva danska småstaden Jante vars invånare har skapat uppföranderegler som alla kretsar kring samma tema: ”du ska inte tänka att du är speciell, bättre, smartare eller viktigare än vi är!” Även om jantelagens ursprung, det vill säga Sandemoses bok i sig inte nödvändigtvis är välkänd i dagens Sverige, används jantelagen fortfarande ofta för att beskriva en typisk svensk, eller skandinavisk mentalitet: tanken att ingen människa bör tro att hen är, eller bör framställa sig själv som något speciellt.³⁷ Både Imams låttexter och aktivism kan ses som en tydlig utmaning av en sådan mentalitet.

I dokumentären ”Silvana Imam – väck mig när ni vaknat” finns flera scener som kan tolkas som en utmaning av jantelagen. Som nämnt ovan beskriver filmen bland annat Imams tidiga år som artist och hennes re-

34 Silvana Imam (2015, EP: *Jag Dör för Dig*) ”Tänd alla ljus” <<https://genius.com/Silvana-imam-tand-alla-ljus-lyrics>>

35 Halifu Osumare *The Africanist aesthetic in global hip hop: power moves*, New York 1997.

36 Espen Haavardsholm, *Mannen fra Jante: et portrett av Aksel Sandemose*, Oslo 1988.

37 Bernd Henningsen, ”Jante eller den skandinaviska medelmåttans lag: om ett inslag i välfärdsstatsidentiteten”, i: Agrell, Wilhelm, Almqvist, Kurt & Glans, Kay, *Den svenska framgångssagan?* Stockholm 2001; Sven Anders Johansson & Maria Jönsson (red.), *Du ska inte tro att du är något: om Jantelagens aktualitet*, Umeå 2017.

lation med sångerskan Beatrice Eli. I en av filmens första scener lyssnar Imam på ett radioprogram där hon blir utnämnd till årets artist 2016. På detta reagerar hon med att utbrista: ”Vad för jävla land är detta där det är fel att säga att man är grym! Det är fucked up!”³⁸ Även om Imam inte specifikt nämner jantelagen kan hennes påstående tolkas som en kritik av denna lag. Att Imams kritik uppskattas av hennes fans blir tydlig i New York Times artikeln. Som nämnt inledningsvis avslutas denna artikel med ett citat av en av Imams fans som påstår att ”Swedish people are very much a collective, you don't stand out. What is amazing about her is that she just doesn't care.”³⁹ Imams kritik av jantelagen möjliggör med andra ord att hon kan nå ut med sin musik till en större publik. Hennes budskap tilltalar inte enbart människor som ställer sig bakom hennes kritik av rasism, sexism och homofobi. Hon når även ut till människor som uppskattar hennes betoning av personlig frihet och individualism.

Imams framgång som artist måste därför också förstås mot bakgrund av en svensk form av individualism som motsätter sig tanken att ingen bör ’sticka ut’ eller framställa sig själv som speciell. Hennes kritik av jantelagen uttrycks på ett tydligt sätt i låttexten av ”IMAM”:

Bara en IMAM vi är Power Pussies
I sneakers och hoodies
I burka av ståltråd och naglar av råkrom
Vi är eld, vi är allt, vi är ett
Så låt brandlarmet gå
Fuck en Putin stat vi är guldbarn
Fuck en jantelag jag är underbar
Klärvoajant
Den nya revolutionen början på allt
Solvana Imam, ”IMAM”⁴⁰

Här beskrivs power pussy revolutionen som nämndes i intervjun med Sway's universe. I denna revolution kombineras symboler ur hiphopkulturen (”sneakers och hoodies”) med religiösa symboler (”burka av ståltråd”) i ett motstånd mot Rysslands president Vladimir Putin å ena sidan och jantelagen å andra sidan. Motståndet mot en ”Putin stat” grundar sig i Imams engagemang för yttrandefrihet och jämställdhet, ett engagemang som även blir tydlig i hennes referenser till den feministiska ryska musikgruppen Pussy Riot. Två medlemmar av denna musikgrupp döm-

38 Gustafson et al. 2017.

39 Rogers, 2019.

40 Solvana Imam, ”I*M*A*M”, *När Du ser mig – Se Dig* (2014) <<https://genius.com/Solvana-imam-imam-lyrics>>

des sommaren 2012 till ett fängelsestraff efter ett regimkritiskt uppträdande i Ryssland. Imams motstånd mot jantelagen bör, mot bakgrund av hennes erfarenhet av rasism och andrefiering dock ses som mer än en uppmaning till individualism. Då det kan argumenteras att jantelagen, som uppmanar människor att inte utmärka sig som 'speciella' inte kan tillämpas på individer eller grupper som identifieras som 'annorlunda' eller 'avvikande' och därmed speciella utan att kunna påverka denna externa identifikation, kan Imams motstånd mot jantelagen även förstås som en anti-rasistisk kritik av det svenska samhället. Här synliggörs med andra ord åter igen en implicit koppling mellan svenskhet och vithet där kroppar som identifieras som icke-vita markeras som avvikande.

Silvana Imam – the new Swedish girl?

Som jag har visat i denna text kan Imams iscensättningar som hiphopartist tolkas och kontextualiseras på ett antal olika sätt i en transnationell kontext. Hon själv iscensätter sig tydligt som lesbisk och feministisk hiphopartist med olika (kulturella) identiteter. Dessa iscensättningar och hennes framgång som artist måste förstås mot bakgrund av en specifik historisk kontext dvs. tid och rum.

I Sverige passar hennes iscensättningar väl in i föreställningen om Sverige som ett multikulturellt och jämställt samhälle som består av individer med olika kulturella identiteter. Samtidigt måste Imams framgång även förstås mot bakgrund av Sverigedemokraternas politiska framgång under 2010-talet och #metoo rörelsens globala genombrott efter 2017. Även i USA iscensätts Imam som anti-rasistisk och feministisk artist. Här finns dock en skiftning mellan å ena sidan ett ifrågasättande och å andra sidan en bekräftelse av Sverige som ett progressivt, feministiskt och anti-rasistiskt land där Imam iscensätts som en nygammal version av "the Swedish girl". Denna skriftning bidrar till att osynliggöra erfarenheter av svensk rasism och sexism varigenom Imams berättelse om marginalisering och rasism hamnar utanför en definition av 'svenskhet' i USA.

Imams iscensättning som anti-rasistisk artist passar även väl in i en hiphopkontext. Samtidigt måste hon som homosexuell kvinna förhålla sig till en idealtypisk hiphoposition, det vill säga föreställningen om att en hiphopartist bland annat är en heterosexuell man. Genom att uttrycka ett sexuellt begär som riktar sig mot kvinnor skapar Imam tillhörighet och gör att positionen 'homosexuell kvinna' kan rymmas inom en idealtypisk hiphoposition i USA. Slutligen hävdar jag att Imams motstånd

mot jantelagen, det vill säga hennes utmaning av ett enhetligt svenskt kollektiv bör ses som en anti-rasistisk kritik av det svenska samhället. Denna kritik synliggör den implicita kopplingen mellan svenskhet och vithet där kroppar som identifieras som icke-vita markeras som avvikande.

Det som dock enbart har nämnts i förbigående är på vilket sätt klass är kopplad till Imams olika iscensättningar. Som andra internationellt framgångsrika kvinnliga hiphopartister som chilenska artisten Ana Tijoux eller artisten Rebeca Lane från Guatemala har Imam en medelklassbakgrund.⁴¹ Hennes universitetsexamen i engelska och psykologi är därmed en ytterligare faktor som gör att hon inte passar in i en idealtypisk hiphoposition som utgår ifrån att hiphopartister härstammar från marginaliserade storstadsområden utan tillgång till högre utbildning.⁴² Som högutbildad vit kvinna från Sverige uttrycker hon sin ilska mot främlingsfientlighet och sexism i sitt musikskapande. Men medan Imams ilska bekräftar en nygammal bild av Sverige som ett progressivt och feministiskt land, måste svarta kvinnor i USA som uttrycker en liknande ilska mot strukturell rasism och sexism i sitt musikskapande förhålla sig till stereotypen av 'den arga svarta kvinnan'.⁴³ Som Alyosxa Tudor påpekar krävs det fler studier som fokuserar på hur kategorier som genus, klass och föreställningar om ras och vithet gör att vissa röster hörs och andra tystas i olika historiska och (trans-)nationella sammanhang.⁴⁴

41 Selene Nelson, "Using Music to Fight for Women's Rights, Meet Guatemalan Rapper Rebeca Lane", *The Culture Trip* 16/5/2018 <<https://theculturetrip.com/central-america/guatemala/articles/perspectives-guatemalan-rapper-rebeca-lane/>> (6/6/2020); Susan Lindholm "Belonging and popular culture – The work of Chilean artist Ana Tijoux", *InterDisciplines* 1 (2018), s. 73-94

42 Dankić 2019, s. 27; Boyd 2002; Rose 2008.

43 Therí A. Pickens, "Shoving aside the politics of respectability: black women, reality TV, and the ratchet performance", *Women & Performance: a journal of feminist theory* 25:1 (2015), s. 41-58; Crystal LaVoullé & Tisha Lewis Ellison, "The Bad Bitch Barbie Craze and Beyoncé – African American Women's Bodies as Commodities in Hip-Hop Culture, Images, and Media", *Taboo* Fall (2017), s. 65-84.

44 Alyosxa Tudor, "Dimensions of transnationalism", *Feminist review* 117 (2017), s. 20-40; Audra K. Nuru & Colleen E. Arendt, "Not So Safe a Space: Women Activists of Color's Responses to Racial Microaggressions by White Women Allies", *Southern Communication Journal* 84:2 (2019), s. 85-98.

Litteraturlista

- Berggren, Kalle, "Hip hop feminism in Sweden: Intersectionality, feminist critique and female masculinity", *European Journal of Women's Studies* 21:3 (2014) s. 233-250
- Boyd, Todd, *The new H.N.I.C. (head niggas in charge): the death of civil rights and the reign of hip hop*, New York 2002.
- Byström, Mikael & Pär Frohnert, *Invandringens historia: från "Folkhemmet" till dagens Sverige*, Stockholm 2017
- Chang, Jeff, *Can't Stop Won't Stop: hiphop-generationens historia*, Göteborg 2006
- Dankić, Andrea, *Att göra hiphop: en studie av musikpraktiker och sociala positioner*, Diss. Stockholm och Malmö 2019
- De los Reyes, Paulina, Irene Molina & Diana Mulinari (red.), *Maktens (o)lika förklädnader: kön, klass & etnicitet i det postkoloniala Sverige: en festskrift till Wuokko Knocke* Stockholm 2005
- Diallo, David, "Intertextuality in Rap Lyrics" i: David Diallo, *Collective participation and audience engagement in rap music*, Cham 2019
- Durham, Aisha, Brittney C. Cooper & Susana M. Morris "The Stage Hip-Hop Feminism Built: A New Directions Essay", *Signs* 38:3 (2013) s. 721-737.
- D'Urso, Alexandra, *Life Stories and Sociological Imagination: Music, Private Lives, and Public Identity in France and Sweden*, Newcastle upon Tyne 2013, s. 5
- Haavardsholm, Espen, *Mannen fra Jante: et portrett av Aksel Sandemose*, Oslo 1988.
- Henningsen, Bernd "Jante eller den skandinaviska medelmåttans lag: om ett inslag i välfärdsstatsidentiteten", i: Agrell, Wilhelm, Almqvist, Kurt & Glans, Kay, *Den svenska framgångssagan?* Stockholm 2001.
- Johansson, Sven Anders & Maria Jönsson (red.), *Du ska inte tro att du är något: om Jantelagens aktualitet*, Umeå 2017.
- Kruse, Adam, "'Therapy Was Writing Rhymes': Hip-Hop as Resilient Space for a Queer Rapper of Color" *Bulleting of the Council for Research in Music Education*, 2016 s. 207-208.
- Krüger Bridge, Simone "Gendering Music in Popular Culture", i: Karen Ross, Ingrid Bachman, Valentina Cardo, Sujata Moorti & Marco Scarcelli (red.), *The International Encyclopedia of Gender, Media, and Communication*, New York 2021.
- LaVoulle, Crystal & Tisha Lewis Ellison, "The Bad Bitch Barbie Craze and Beyoncé – African American Women's Bodies as Commodities in Hip-Hop

- Culture, Images, and Media, *Taboo Fall* (2017), s. 65-84.
- Lindholm, Susan "Belonging and popular culture – The work of Chilean artist Ana Tijoux", *InterDisciplines* 1 (2018), s. 73-94
- Lindholm, Susan, "Multiculturalism and Narratives of Belonging: Tracing the Intersection of Chilean Migration and Hip-hop Culture in Sweden" *Alter-nation*, 26 (2019), s. 243-263.
- Mattsson, Katarina, "Genus och Vithet i den intersektionella vändningen", *Tidskrift för genusvetenskap* 1-2 2010, s. 7-22.
- Mitchell, Tony, *Global Noise: rap and hip-hop outside the USA*, Middletown Connecticut 2001
- Nelson, Selene "Using Music to Fight for Women's Rights, Meet Guatemalan Rapper Rebeca Lane", *The Culture Trip* 16/5/2018 <<https://theculturetrip.com/central-america/guatemala/articles/perspectives-guatemalan-rapper-rebeca-lane/>> (6/6/2020)
- Nilsson, Magnus, "Litteratur, etnicitet och föreställningen om det mångkulturella samhället", *Sammlaren* 129 s. 270-304.
- Nitzsche, Sina A. & Walter Grünzweig (red.), *Hip-hop in Europe: cultural identities and transnational flows*, Zürich 2013.
- Nuru, Audra K. & Colleen E. Arendt, "Not So Safe a Space: Women Activists of Color's Responses to Racial Microaggressions by White Women Allies", *Southern Communication Journal* 84:2 (2019), s. 85-98.
- Osumare, Halifu *The Africanist aesthetic in global hip hop: power moves*, New York 1997.
- Pickens, Therí A., "Shoving aside the politics of respectability: black women, reality TV, and the ratchet performance, *Women & Performance: a journal of feminist theory* 25:1 (2015), s. 41-58
- Rose, Tricia, *The hip hop wars: what we talk about when we talk about hip hop - and why it matters*, New York 2008.
- Smalls, Shanté, "Queer Hip Hop: A Brief Historiography" i: Fred Everett Maus and Sheila Whitley: *The Oxford Handbook of Music and Queerness*, New York 2018
- Tolvhed, Helena "Intersektionalitet och historievetskap", *Scandia* 76:1 (2010), s. 59-72
- Tudor, Alyosxa, "Dimensions of transnationalism", *Feminist review* 117 (2017), s. 20-40.
- Wickström, Mats, *The Multicultural Moment – The History of the Idea and Politics of Multiculturalism in Sweden in Comparative, Transnational and Biographical Context, 1964-1974*, Diss. Åbo 2015

Williams, Justin A., *Rhyming and stealin': musical borrowing in hip-hop music*, Ann Arbor 2013

Elektroniska källor

- Addawoo, Lindsey, "How Black Female MCs Changed the Conversation Through Hip-Hop", *Vice* 31/3/2017 <https://www.vice.com/en_us/article/yp9kx5/how-black-female-emcees-changed-the-conversation-through-hip-hop> (12/5/2020).
- Andersson, Magnus "Tack Silvana Imam – nya albumet är kvinnohistoria", *Omni* 15/2/2019 <<https://omni.se/tack-silvana-imam-nya-albumet-ar-kvinnohistoria/a/MgyQVo>> (15/4/2020)
- Cehlin Magnusson, Tom "Albumaktuella Silvana Imam: 'Jag blir snyggare och bättre för varje år'", *Café* 12/2/2019 <<https://www.cafe.se/silvana-imam-intervju-helig-moder/>> (15/4/2020);
- Guldbaggen, "Bästa dokumentärfilm 2017/VINNARE", *Guldbaggen* <<https://guldbaggen.se/nominering/silvana-vack-mig-nar-ni-vaknat/>> (2/5/2020)
- Guldmicken: Silvana Imam, *Sverigesradio* 15/1/2016 <<https://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=3964&artikel=6345938>> (2/5/2020)
- Hallén, Petter "Silvana Imams Nya Strid", *Nöjesguiden* 27/10/2014 <<https://ng.se/artiklar/silvana-imams-nya-strid>> (12/5/2020)
- Horvatovic, Iva "Imam: 'Jag ville göra det fett att vara arab'", *Hymn* 25/3/2016 <<https://hymn.se/2016/03/25/silvana-imam-jag-ville-gora-det-fett-att-vara-arab/>> (13/5/2020)
- Lund, Emerentia Leifsdotter, "Silvana Imam Debuterar med Naturkraft", *Djungletrumman* 29/3/2016 <<https://www.djungletrumman.se/silvana-imam/>> (2/5/2020)
- Rogers, Thomas "She raps and Sweden listens", *New York Times* 22/3/2019 <<https://www.nytimes.com/2019/03/22/arts/music/silvana-imam.html>> (12/5/2020)
- Sway's Universe, "About" *Swaysuniverse* <<https://swaysuniverse.com/about/>> (13/5/2020)
- Sway's Universe, "Silvana Imam Discusses Speaking out Against Neo-Nazi's, Describes Swedish Rap & 'Power Pussy'", *Sway's Universe* <<https://www.youtube.com/watch?v=pL-nXLHFDak>> (2/5/2020)

Discografi

Album

Silvana Imam, *Rekviem* (2013) Playground Music.

Silvana Imam *Naturkraft* (2016) Refune Records.

Silvana Imam, *Helig Moder* (2019) Naturkraft Silvana Imam.

EPs

Silvana Imam, *När Du ser mig – Se Dig* (2014). Playground Music.

Silvana Imam, *Jag Dör för Dig* (2015) Refune Records.

Låttexter

Silvana Imam, "I*M*A*M" *När Du ser mig – Se Dig* (2014) <<https://genius.com/Silvana-imam-imam-lyrics>>

Silvana Imam, "Helig Moder", *Helig Moder* (2019) <<https://genius.com/Silvana-imam-helig-moder-lyrics>>

Silvana Imam, "Vikken då", *Helig Moder* (2019) <<https://genius.com/Silvana-imam-vikken-da-lyrics>>

Silvana Imam, "Hon va", *Naturkraft* (2016) <<https://genius.com/Silvana-imam-hon-va-lyrics>>

Silvana Imam, "Tänd alla ljus", *Jag Dör för Dig* (2015) <<https://genius.com/Silvana-imam-tand-alla-ljus-lyrics>>

Silvana Imam, "I min zon", *När Du ser mig – Se Dig* (2014) <<https://genius.com/Silvana-imam-i-min-zon-lyrics>>

Dokumentärer

Gustafson, Mika, Olivia Kastebring och Christina Tsiobanelis, "Silvana – väck mig när ni vaknat", *TriArtFilm* 2017.

Skrifter med historiska perspektiv

Fakulteten för lärande och samhälle, Malmö universitet

24. Lindholm, Susan & Nyzell, Stefan (red.), *Människor, mening och motstånd. En vänbok till professor Mats Greiff*, Malmö universitet, Malmö, 2020 (433 s)
23. Jarhall, Jessica, *Historia från kursplan till klassrum: perspektiv på lärarens historieundervisning från Lpo 94 till Lgr 11*, Malmö universitet, Fakulteten för lärande och samhälle, Diss., Malmö universitet, Malmö, 2020 (458 s)
22. Blennow, Katarina, Brunström, Pål och Örbring, David (red.), *En historiker korsat sitt spår. En vänbok till Roger Johansson om att lära sig av historien och lära ut historia*, Malmö universitet, Malmö 2019 (271 s)
21. Rudnert, Joel, *Bland stenyxor och Tv-spel: om barn, historisk tid och när unga blir delaktiga i historiekulturen*, Malmö universitet, Fakulteten för lärande och samhälle, Diss., Malmö universitet, Malmö, 2019 (358 s)
20. Lilja, Fredrik, *Whip of the wine: labour relations and the role of alcohol in Western Cape wine farming from 1940s to the 2010s*, Fakulteten för lärande och samhälle, Malmö universitet, Malmö 2019 (214 s)
19. Ammert, Niklas & Eliasson, Per, *Externa historieprov: en studie av validitetsfrågor*, Fakulteten för lärande och samhälle, Malmö universitet, Malmö 2019 (87 s)
18. Dahlqvist, Hans, *Vem äger tiden?: ett idéhistoriskt perspektiv på arbetstidsfrågan i Sverige 1880-1925*, Fakulteten för lärande och samhälle, Malmö högskola, Malmö, 2018 (456 s)
17. Alvé, Fredrik, *Tänka rätt och tycka lämpligt: historieämnet i skärningspunkten mellan att fostra kulturbärare och förbereda kulturbyggare*, Fakulteten för lärande och samhälle, Diss., Malmö högskola, Malmö, 2017 (483 s)
16. Lindholm, Susan, *Remembering Chile: an entangled history of Hip-hop in-between Sweden and Chile*, Fakulteten för lärande och samhälle, Diss., Malmö högskola, Malmö, 2016 (168 s)
15. Andersson, Nils & Greiff, Mats (red.), *Från Göteborg till Malmö via Königsberg: en resa i idéhistoria, idrott, kultur och utbildning: till Lennart Olausson en festskrift*, Malmö Högskola, Malmö, 2015 (255 s)
14. Lindh, Anders, *“Unity pervades all activity as water every wave” [Elektronisk resurs]: principal teachings and philosophy of Maharishi Mahesh Yogi*, Fakulteten för lärande och samhälle, Diss. Malmö högskola, Malmö 2014 (442 s)

13. Karlegård, Christer, Eliasson, Per & Karlsson, Klas-Göran, *Vad gjorde du under kriget, morfar?*, Malmö högskola, Malmö, 2013 (194 s)
12. Olofsson, Sten Sture & Greiff, Mats (red.), *Hembygdshistorik om Männikö-Vaenvaara : byar i Pajala kommun, Tornedalen, Norrbotten, Sverige*, Malmö högskola, Malmö, 2010 (255 s)
11. Lozic, Vanja, *I historiekansons skugga: historieämne och identifikationsformering i 2000-talets mångkulturella samhälle*, Lärarutbildningen, Malmö högskola, Diss. Lund : Lunds universitet, 2010, Malmö, 2010 (249 s)
10. Nyzell, Stefan, "Striden ägde rum i Malmö": *Möllevångskravallerna 1926 : en studie av politiskt våld i mellankrigstidens Sverige*, [Malmö University Press], Diss. Lund : Lunds universitet, 2010, Malmö, 2009 (427 s)
9. Björk, Fredrik, Eliasson, Per & Poulsen, Bo (red.), *Transcending boundaries: [environmental histories from the Øresund region]*, Malmö högskola, Malmö, 2009 (141 s)
8. Berggren, Lars, Horgby, Björn & Greiff, Mats (red.), *Populärmusik, uppror och samhälle*, [Malmö University Press], Malmö högskola, Malmö, 2009 (310 s)
7. Ottosson, Mikael & Sörensen, Thomas (red.), *Borgerlighet i vapen: en antologi om 1800-talets milisrörelse*, [Malmö University Press], Malmö, 2008 (347 s)
6. Hellstenius, Mats, *Skjutande borgerliga revolutionärer: skarpskytterörelsen och 1800-talets liberala moderniseringsprojekt*, Malmö högskola, Malmö, 2008 (159 s)
5. Vall, Natasha, *Cities in decline?: a comparative history of Malmö and Newcastle after 1945*, Malmö högskola, Malmö, 2007 (242 s)
4. Renander, Carina, *Förförande fiktion eller historieförmedling?: Arn-serien, historiemedvetande och historiedidaktik*, Malmö högskola, Licentiatavhandling Malmö : Malmö högskola, Malmö, 2007 (329 s)
3. Björk, Fredrik, Eliasson, Per & Fritzboeger, Bo (red.), *Miljöhistoria över gränser*, Malmö högskola, Malmö, 2006 (263 s)
2. Andersson, Nils, Berggren, Lars & Greiff, Mats (red.), *Sociala konflikter och kulturella processer: historia med människor i centrum*, Lärarutbildningen, Malmö högskola, Malmö, 2004 (304 s)
1. Greiff, Mats, "Vi bodde, bad och blev utbildade som om vi vore på skilda kontinenter": *katolska och protestantiska arbetare i Belfast 1850-1914*, Lärarutbildningen, Malmö högsk., Malmö, 2004 (213 s)